ARNOLD
TOYNBEE

TARİH BİLİNCİ

BATEŞ YAYINLARI

ARNOLD TOYNBEE

BİLİNÇ

(A STUDY OF HISTORY)

Yazar ve Jane Caplan tarafından gözden geçirilmiş ve kısaltılmış yeni baskı, 90'ı renkli 507 resim 23 harita ve şema

Harp Akademileri
KÜTÜPHANESİ
Kayıt 29.157

Istanbul 1978

Bateş Yayınları

Bateş

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

BÖLÜM I TARİHİN BİÇİMİ

1 Tarihle İlgili Düşüncelerin Göreceliği
2 Tarihî İncelemenin Alanı
3 Bazı Terimlerin Tanımları
4 İnsanlığın Başından Geçen Olayların Genişlemesine İncelenmesi Gereği
5 Geçiş Toplumu
6 Uygarlıkların Karşılaştırmalı İncelenmesi
7 Helen ve Çin Modelleri
8 Yahudi Modeli
9 Uygarlıkların Gözden Geçirilmesi

BÖLÜM II UYGARLIKLARIN DOĞUŞU

10 Uygarlıkların Doğuşunun Tabiatı
11 Doğuş Nedeni: ırk mı?
12 Çevre mi?
13 Meydan Okuma-ve-Tepki
14 Üstünleşmenin Çetinliği

15 Elverişsiz Coğrafi Koşulların Teşviki
16 Eziyetlerin Teşviki
17 Doğmadan Ölen Uygarlıklar

BÖLÜM III UYGARLIKLARIN BÜYÜMESİ

18 Büyümenin Durdurulmasına Örnekler
19 Büyümenin Ölçütü

BÖLÜM IV UYGARLIKLARIN ÇÖKÜŞLERİ

20 Determinizme İnanmalı mıyız?
21 Mimesis'in (Taklidin) Mekanikliği
22 Rollerin Değişmesi
23 Atina ve Venedik: Geçici Bir Benliğe Tapınma
24 Doğu Roma İmparatorluğu: Geçici Bir Kurumun Putlaştırılması
25 Davut'la Goliyat: Geçici Bir Tekniğe Tapınma
26 Roma Papalığı: Zafer Sarhoşluğu

BÖLÜM V UYGARLIKLARIN ÇÖZÜLMESİ

27 Toplumsal Çözülmenin Özelliği ve Belirtileri
28 İç Proletaryalar
29 Dış Proletaryalar
30 Ruhta Ayrışma
31 Çözülme Olayının Yarattığı Meydan Okuma

BÖLÜM VI EVRENSEL DEVLETLER

32 Evrensel Devletler: Araç mı, Amaç mı?
33 İletkenligin ve Barışın Nimetleri
34 Ulaştırma
35 Diller ve Yazılar
36 Başkentler
37 Kamu Hizmetleri
38 Evrensel Devletlerin Bir Geleceği Olabilir mi?

BÖLÜM VII EVRENSEL DİNLER

39 Ur mu, Krizalit mi?
40 Ayrı Türden Toplumlar mı?
41 Bir Hayale mi, yoksa Bir Gerçeklige Karşı Tepkiler mi?

BÖLÜM VIII KAHRAMANLIK ÇAGLARI

42 Barbar Geçmişi
43 İmge ve Gerçeklik

BÖLÜM IX UYGARLIKLAR ARASINDA MEKAN İÇİNDE TEMASLAR

44 Çagdaş Uygarlıklar Arasında Karşılaşmalar
45 Modern Batı ve Rusya
46 Modern Batı ve Dogu Asya
47 İskender-sonrası Helen Toplumuyla Karşılaşmalar
48 Çagdaş Uygarlıklar Arasında Karşılaşmaların Toplumsal Sonuçları
49 Çağdaş Uygarlıklar Arasında Karşılaşmaların Psikolojik Sonuçları

BÖLÜM X UYGARLIKLAR ARASINDA ZAMAN İÇİNDE TEMASLAR

50 Kurumların, Yasaların ve Felsefelerin Rönesansları
51 Dillerin, Edebiyatların ve Görsel Sanatların Rönesansları
52 Dinlerin Rönesansları

BÖLÜM XI TARİHİ NİÇİN İNCELEMELİ?

53 Tarih Düşüncesinin Özelliği
54 Tarihçiler Eylemde

HARİTALAR

KRONOLOJİ

METİNLE İLGİLİ NOTLAR

RESİMLERİN LİSTESİ

İNDEKS

ÖNSÖZ

Bu kitap, kendi adının akla getirdiklerini gerçekleştirmek isteyen bir girişimin sonucudur: İnsanoğlunun tarihine bir bütün olarak bakmaya çalıştım. Bu, tarihe başlangıçtan bugünkü 1972 yılına kadar bakmak ve aynı zamanda global bir biçimde bakmak anlamına gelir.

Bakışımız zaman-boyutu içinde ister istemez ölçek dışı kalacaktır. Bizler, insanlık-öncesi atalarımızın insan olmadan önce yaşadıkları yarım, belki de bir milyon yıl boyunca birkaç kemik ve bir miktar paleolitik (yontma taş) araçtan başka bir kayıt bırakmayan ilkellerdik. Tarım, hayvanların evcilleştirilmesi, çömlek yapımı ve dokumacılık ancak on bin yıllıktır: Uygarlık ancak beş bin yaşındadır ve bizim insanlık tarihiyle ilgili bilgilerimizin çoğu, bu nisbeten yakın zamanlarla sınırlanmıştır. Tarihe coğrafî anlamda global bir biçimde bakmak, zamansal derinliği içinde bakmaktan daha kolaydır; ama dengeli bir global bakış için önce kendimizi bir yanılsamadan kurtarmalıyız. Belirli bir ülkenin, bir uygarlığın, bir dinin, bizim olduğu için, sırf bu nedenle merkezî bir konumda ve üstün olduğunu düşünmek bir yanılsamadır. Bir tarihçi için tarihe kendi atalarına duyduğu bağlılık açısından bakmak, onun, global panoramayı gerçek orantıları içinde görmesini zedeleyen raslansal bir pürüzdür.

Peki ama tarih neden bir inceleme konusudur? Neden içinde bulunduğumuz zaman ve mekan ufkunun dışında şeylerle uğraşalım? Günümüzde daha geniş bir bakışa sahip olmamızı gerektiren pratik nedenler vardır. Son beş yüzyıl içinde yeryüzünün bütün çehresi, çevresini saran hava da dahil olmak üzere, fiziksel bakımdan, teknolojinin şaşırtıcı ilerlemesi sonucu içiçe örülmüştür, ama insanoğlu politik bakımdan henüz birleşmemiştir. «Mesafenin yokedilmesi»nden önceki zamanlardan bize kalıtımla geçen yöresel yaşayış biçimlerimizle hâlâ birbirimizin yabancısıyız. Bu durum korkunç bir tehlikedir. İki dünya savaşı ve günümüzde de süren dünya çapında yaygın endişe, bunalım, gerilim ve şiddet bütün hikâyeyi anlatıyor. İnsanoğlu tek aile gibi bir şey yaratmayı başaramazsa mutlaka kendini yok edecektir. Birbirimize bu nedenle yakınlaşmalıyız: Bu da birbirimizin tarihiyle yakınlaşmak anlamına gelir, çünkü İnsan yalnızca şimdiki an içinde yaşamaz. İnsanlar, zihnî bir zaman akışı içinde, geçmişi hatırlayarak, geleceğe —umut ya da korkuyla— bel bağlayarak yaşarlar.

Günümüzde tarihi genişlemesine incelemenin pratik nedeni apaçık ortada ve kendini güçle duyuruyor. Ama tarihi, insan soyunun tükenmemesi kaygısıyla incelemeye zorlanmasaydık bile, merak duygusu bizi harekete geçirecekti; çünkü merak duygusu insan tabiatının ayırıcı melekelerinden biridir. Tam anlamıyla refah ve güvenlik içinde olsaydık yine de içinde bulunduğumuz Evrene karşı bir merak duyardık. Kaldı ki bu iki ideal hedefe ulaşan bir insan toplumu hiç bir yerde ve hiç bir zamanda görülmedi.

Bunu kendi yaşantılarımdan biliyorum. Hayatım boyunca süren bir merak duygusu beni tarih çalışmalarına yöneltti. Kendimi bildim bileli kafam tarihe yatkındı. Annem de tarihçiydi. Onun tarihe duyduğu ilginin bulaşıcı ve uyarıcı bir yanı vardı. Aynı zamanda, eskiden bir denizci olan büyük amcamın yanında büyü-

müştüm. Bir **East Indiaman** (üç direkli, yelkenleri dört köşeli bir gemi tipi) kaptanıydı. Hindistan'a, Çin'e yaptığı yolculukların hikâyeleri beni heyecana boğardı. Böylece, akılcı, düzenli ve barış içinde bir dünyada yaşayacağıma inanmak gibi bir aldatmaca içinde yetiştirildiğim halde, merak yüzünden tarih çalışmalarına başlamıştım. 1914'ün Ağustos ayında yirmi altı yaşıma gelene kadar da, tarihi genişlemesine incelemenin pratik bir nedeni olabileceğini farketmemiştim. Gerçeklerin bilincine varmama yol açan olay Birinci Dünya Savaşının patlaması oldu. Aynı olay bana, geniş kapsamlı bir tarih incelemesinin gerektirdiği koca yığınlar halindeki tarihi bilgileri kullanabilmek için bir de yöntem sağladı.

1914 yılı beni Oxford'da, Klasik Yunan tarihi dersleri verirken yakaladı. 1914 yılının Ağustos ayında beni yavaş yavaş saran yaşantının tıpkısının, İ.Ö. beşinci yüzyılda yaşamış bir tarihçi olan Tukidides'in de başından geçmiş olduğu birden zihnimde aydınlandı. O da benim gibi dünyasını ikiye bölen büyük bir kardeş savaşının etkisini duymuştu. Tukidides bu kuşağın büyük savaşının o zamanın dünyasında çığır açıcı bir niteliği olacağını önceden görmüş ve zaman geçtikçe olaylar onu doğrulamıştı. Şimdi görüyorum ki Klasik Yunan tarihiyle Modern Batı tarihi getirdikleri yaşantılar açısından çağdaştılar. İkisinin de akışında bir paralellik vardı. Karşılaştırmalı olarak incelenebilirlerdi. Çok geçmeden Yunan tarihiyle Batı tarihinin birçok başka örneği bulunan belli bir türün modeli olduklarını anladım. Saydığım uygarlıklar yirmi bire kadar çıktı: Şimdi ise, modele tam uymayan birkaç örnek dışında, en azından otuz bir tane sayabilirim. Yirmi, otuz örnek, karşılaştırmalı bir inceleme için yeterlidir.

Geniş kapsamlı bir tarih incelemesi için beni eğitenler arasında annemi, amcamı, Tukidides'i ve iki başka Yunan tarihçisini, Herodotus ile Polybius'u anabilirim. Bu iki tarihçi de kendi ufuklarında belirdiği ölçüde panoramik dünya tarihleri yazmışlardı. Çocukken, İngiltere'deki kontlukların adlarını ve İngiliz krallarının yaşadıkları tarihleri ezberletmelerine sinirlenirdim. Sık sık kötülük ve pek ender olarak da iyilik yapmakta birleşen İsrail ve Filistin kralları, komşuları Asurlular ve Mısırlılar konusunda merakımı uyandırmışlardı. Bunların derin izler yaratan anıtlarının bazılarını da British Museum'da seyredebiliyordum. Tarih kadar şiir ve felsefeyi de içeren yoğun bir Yunan ve Latin edebiyatı çalışması zihnî ufuklarımı genişletmişti. Tukidides bana 1914 Ağustos'unda, izlerini bugün hâlâ duyduğum bir şok etkisi yapmıştı. 1915 ve 1916 yıllarında okul arkadaşlarımın hemen hemen yarısı öldürülmüştü. Bir yandan da öteki savaşkan ülkelerde ölen yaşıtlarımın sayısı da bundan aşağı kalmıyordu. Ömrüm uzadıkça, kötülüğün kısa kestiği bu hayatlar karşısında duyduğum acı ve öfke artarak büyüyor. Çocuklarımın, torunlarımın böyle bir kaderi olmasını istemiyorum. Bu kitabın yazılması, insanlık halinin önüme serdiği anlamsız cinayetlerin meydan okuyuşuna karşı gösterdiğim tepkilerden biridir.

Tarih Bilinci üzerinde 1920'den 1972 yılına değin çalıştım. 1920'nin yazında ateş almayan ilk atışımı yaptım. 1921 yazında İstanbul'la Kale arası trende «Bölümler»in başlıklarını karaladım. Bu başlıkların çoğu şimdiki düzeltilmiş ve resimli edisyonda bu-

lunmaktadır. Eserin kısaltılmamış şekli on iki cilde kadar çıkar. 1927 - 1939 yılları arasında yaklaşmakta olan İkinci Dünya Savaşıyla yarışarak, ilk altı cildin sonuncusunu İkinci Dünya Savaşı patlamadan kırk gün önce yayımlatmayı başardım. 1954'de VII - X. ciltleri, 1956'da XI. cildi (Tarih Atlası ve Coğrafya Sözlüğü), 1961'de de XII. cildi («Yeni Düşünceler») yayımlattım.

1924'den 1956'ya kadar **Tarih Bilinci** ile ilgili çalışmalarım iki başka iş arasına sıkışmıştı. O sıralar Londra'daki Royal Institute of International Affairs'e (Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü) uluslararası aktüel olayların yıllık bir taramasını yapıyor ve karımla birlikte İkinci Dünya Savaşının politik tarihini yazıyorduk. Bu iki büyük ve uzun süren girişim birbirlerinin tamamlayıcısıydılar. Bu iki işten birini yapabilmem için aynı anda ötekini de yapmam gerekiyordu. Her zaman bir ayağım şimdiki zamanda, öbür ayağım da geçmiş zamanda durmuşumdur. Aynı duruş biçimi, **İnceleme**'min bu düzeltilmiş ve resimli edisyonu için de geçerlidir, yalnız burada gözlerimi ayrıca geleceğe de çevirmiş bulunuyorum. İnsanın şimdiyi ve geçmişi incelerken geleceğe gözlerini kapaması mümkün değildir; mümkün olsa bile çok ters bir şey olurdu bu.

Tarih Bilinci'nin şimdiki düzeltilmiş ve resimli edisyonu, işbirliği ile gerçekleşmiş bir girişimdir. Oxford University Press ile Thames and Hudson arasında bir sözleşmeye dayanılarak Bayan Jane Caplan ile benim çalışmalarımızın bir araya gelmesinin ürünüdür.

Eserin şimdiki biçimi, hem 12 ciltlik orijinalinden, hem de D. C. Semerwell'in ilk on cildi kısaltarak yaptığı baskıdan birkaç bakımdan ayrıdır.

Bu kitap resimli olan ilk edisyondur ve resimler, kendilerine eşlik eden altyazılarla birlikte, kitaba yeni bir boyut kazandırmaktadır. Resimler bir metni yalnızca vurgulamakla kalmazlar, kelimelerin yeterince dile getiremediği birçok şeyi de aktarabilirler. Resimler Thames and Hudson'da çalışan Bayan Bruckner tarafından sağlandı. Bayan Bruckner'in bulduğu bir sürü resim arasından seçmeyi bayan Caplan'la ben, danışarak yaptık. Resim altlarının müsveddelerini Bayan Caplan hazırladı, ben de düzelttim.

Aradan geçen zaman içinde kitapta beliren boşlukları Bayan Caplan'ın bulması ve bunları doldurması için önce Bayan Bruckner'le birlikte kitabın orijinalinin planını ve içeriğini çok sıkı çalışmaları gerekti. Bundan sonra, Bayan Caplan'la çıkardığımız kitabın yeni şeklini Bayan Bruckner'in resimlendirmesi mümkün oldu. İnsanın gözünü korkutan bu işi gerçekleştiren iki meslekdaşıma derin şükran borcu içindeyim. Kitabın şimdiki biçimiyle sonuçlanan işbirliğini onların sıkı çalışmaları mümkün kılmıştır. Kitabı şu biçimde tek başıma çıkaramazdım. Söylediğim gibi bu eser işbirliğiyle yaratılmıştır: Ancak buna işaret ederken bir noktayı saklı tutuyorum. Kitabın eleştirileri yalnızca bana yöneltilmelidir. Meslekdaşlarımın araştırmaları benim düşüncelerimden çok daha sağlamdır.

Kitabın şimdiki biçimi, Semerwell'inki gibi bir kısaltmadır. Ancak bu sefer kitap daha değişik çizgilerle kısaltıldığı için ne Se-

merwell'in eserinde, ne de orijinalinde bulunmayan bazı yeni konuları da ekleyecek yer bulunmuştur. Semerwell ilk on cildi bütün yapısıyla özet halinde yeniden yazmayı başarmıştı. Böylece kaçınılmaz olarak, benim tezimi destekleyen tarihî örneklerin çoğunu dışarıda bırakmıştı. Kitabın bu edisyonuna orijinalinden aktarılan bölümlerde ayrıntıların pek çoğunu saklamak mümkün olmuştur. Ek cilt olan XII. cilt («Yeni Düşünceler») şimdi ilk olarak kitabın bütünlüğü içine yerleştirilmiş bulunuyor.

Ayrıca, «Yeni Düşünceler»in yazıldığı 1961'den sonra meydana gelen olayları ve keşifleri de göz önünde bulundurmak mümkün oldu. Örneğin, savaş sanatında kaydedilen «ilerlemeler»in ard arda uğradığı yenilgilerin acı bir alayla dolu tarihi birkaç adım daha izlenebildi (Ne yazık ki bu hâlâ bitmemiş bir hikâyedir). Sahra'nın güneyinde yaşayan yerli uygarlıkların daha önce bilinmeyen tarihleri de öteki yöresel uygarlıkların yanında yerini aldı. İlk on cilt için notlarımı yazmaya başladığım 1927 yılında, Tropik ya da Güney Afrika'nın Araplar ya da Batı Avrupalılar gelmeden önce hiç bir tarihleri olmadığı sanılıyordu. O zamandan bu yana Afrika'nın bu önemli bölgesi, kısmen arkeolojik araştırmalar, kısmen de elde edilen en eski belgesel kanıtlarla daha çok aydınlık kazandı. Tropikal Afrika'daki tarım ve metalürji sanatları tarihinin Batı Avrupa'nınkiyle karşılaştırılabileceğini artık biliyoruz. Doğu Asya uygarlığının uzak tarihi ile bu yörenin bütün dönemlerinin ekonomik ve sosyal tarihi de daha berrak bir odak noktası haline geldi. Biz çalışmalarımızı sürdürürken Çin dünya işlerinde en önemli rollerden birini oynamaya başlayarak normal konumunu kazandı. Kitabın bu edisyonunda bunları ve benzeri yeni olayları göz önünde bulundurmakla insanlık sorunlarının bilgilerini ve anlaşılırlığını genişletmeye çalıştık.

Klasik Yunan'ın iki büyük epik şiirinden ikincisi olan **Odysseia**'da Menelaos adlı bir korsanın Troya kuşatmasından sonra evine dönerken yolunu kaybetmesi üzerine deniz tanrısı Proteus'u kaçırmasını anlatan bir hikâye vardır. Menelaos, Proteus'un falına bakmasını ister, ama ona bunu yaptırmak için Proteus'u sıkı sıkı tutmayı başarması gerekmektedir. Ne var ki Proteus'un bu kaçırılma olayına karşı cevabı durmadan biçimini değiştirmek olmuştur (İngilizce'deki «değişken» anlamına gelen **protean** kelimesinin kökeni budur). Tarih **protean**'dır. Siz onu belli bir biçimde yakalar yakalamaz o gene, Proteus gibi, biçimini değiştirecektir. O kadar ki, bazan tanınması bile güçleşir.

Biçim değiştirmek tarihin tabiatında vardır, çünkü tarihin tabiatı, üzerine yeni şeyler ekleyerek devam etmektir. 1914 Ağustos'unda bana bu kitabı yazdıran ilk itkiyi duyduğum andan şimdiki cildin yayımlanmasına kadar tarih, kendi uzunluğuna elli yedi yıl daha ekledi. Her ekleme bütünün kendisini değiştirir; çünkü biriken deneylerimizin ışığında geçmişin tümü birden değişik bir görünüm alır. Örneğin Tukidides'in anlattığı Yunanistan bana 1914 Ağustos'unda, 1914 Temmuz'unda olduğundan daha değişik göründü, çünkü aradan geçen zaman içinde Birinci Dünya Savaşı patlamıştı ve bu şüphesiz ki dünyanın eski toplamı üzerine eklenen olağanüstü uğursuz bir olaydı.

Birinci Dünya Savaşı olağanüstüydü ama onun bu niteliği

yeryüzünde ilk kez görülmüyordu. Ansızın patlak veren birtakım başka olaylar da onun gibi dünyanın tüm tarihî görünümünü değiştirmişti: Örneğin İ.Ö. 221'de Çin'in politik bakımdan birleşmesi, İ.Ö. 334'e kadar İskender'in Çanakkale'yi geçişi, İ.S. 633'de Arapların ortaya çıkması, 13. yüzyılda Moğolların Kuzey Doğu Asya steplerinden dışarı taşması. Daha yavaş bir süreç içinde oluşan daha olağanüstü olaylar da vardır: Örneğin, Yunan ve Çin felsefelerinin gelişmesi, Museviliğin tektanrıcılığı, misyoner dinlerin, tarımın ve su gücünden yararlanmanın yaygınlaşması. Bizim yaşadığımız çağ, bütün geçmişi şimdiden çok farklı gösteren değişiklikler meydana getirmesi açısından ayrı bir özellik göstermez. Ama çağımız, belki iki bakımdan kendine özgüdür.

Son zamanlarda teknolojinin gösterdiği olağanüstü ilerleme dolayısıyla «mesafenin yokedilişi» sonucunda çağımızın bir özelliği, değişim hızının eskiyle ölçülmeyecek derecede artmasıdır. Şimdilerde tarih her an bizi şaşırtacak kadar hızlı oluşuyor. Çağımızın ikinci özelliği de geçmişi bize iki kez biçim değiştirmiş olarak göstermesidir. Geçmişin görünümü yalnızca bizim şimdiki deneylerimiz açısından değişmekle kalmıyor, arkeologların yeni bulguları ışığında da değişiyor. Arkeologlar, devrim niteliğinde birtakım yeni bulgularla ortaya çıktıkları gibi, bazı eski bulgularına da devrimci yeni yorumlar getiriyorlar. Yöntem izlemek yerine beklenmedik çıkışlarda bulunuyorlar. Arkeoloji teorilerinde moda değişikliklerinin daha kesin dönemeçler alması, bilgilerin çoğalmasıyla nasıl olsa meydana gelecek değişimleri vurgulayarak, arkeologların geçmişe bakışlarında da kesin dönemeçler yaratmıştır.

Napoleon'un 1798'de istilâ ettiği Mısır'da ve ayrıca Amerika kıtasında arkeologların yaptıkları keşifler, uygarlıkların karşılaştırmalı bir yöntemle incelenmesine biraz keyfî, ama onsuz edilmez bir katkıda bulundu. O zamandan bu yana birçok uygarlığın kalıntılarını gömülü bulundukları derinliklerden kazıp çıkardılar: Örneğin bütün bütün unutulmuş olan Sümer - Akad, İndüs kültürünü. Minos, Mikene ve Maya'yı, Çin'in Shang dönemini. Aynı zamanda Mısır'ın Firavun uygarlığından kalan kütle halindeki anıtların her zaman göze batmış olan sırrını, birtakım kayıtları deşifre ederek aydınlığa kavuşturdular. Daha sonra Sümer - Akad ve Mikene uygarlıklarının ve Shang hanedanının kayıtlarını da deşifre ettiler. Arkeologların bu çalışmaları sonucunda tarihçilerin ele alabilecekleri bilinen uygarlık sayısı, karşılaştırmalı bir çalışmayı mümkün kılacak noktaya ulaştı. Bir yandan da arkeologlar uygarlığın şafağında, tarihin çehresini 20. yüzyılın bilim adamları, teknisyenleri, diktatörleri ve fatihleriyle aynı hızda değiştirmiş oldular.

Bu nedenle kitabın bu şekli, 1934 ile 1954 yılları arasında yayımlanan on ciltlik orijinalinden çok farklıdır. Ama aynı nedenle şimdiki biçimi de olayların sürüp giden akışı ve bilgilerin çoğalmasıyla günün birinde eskimeye mahkûmdur. İnsan soyu varoldukça ne tarih, ne de başka herhangi bir insan edimi nihaî olamaz. Bu kitap, okurlarının, insanlık sorunlarının tehlikeli ve eşit derecede çarpıcı akışına geniş bir görüşle bakabilmesine yardımcı olursa amacına ulaşmış olacaktır.

ARNOLD TOYNBEE
Haziran 1972

BÖLÜM I

TARİHİN BİÇİMİ

İncelememe, kendi başına bir bütün sayılabilen ve dolayısıyla tarihin geri kalan kısmından ayrıldığında az çok anlaşılabilir olan bir tarihî inceleme birimini arayarak başlıyorum. Bugünün modasına uyarak tarihi ulusal devletler çerçevesi içinde inceleme geleneğine uymuyorum; bunlar bence daha büyük bir şeyin, bir uygarlığın parçalarıdır. İnsan, bilgilerini yorumlamadan önce sınıflamak ihtiyacını duyduğuna göre, bu büyük-çaplı birim bana küçük-çaplı birimlerden daha az çarpıtıcı görünüyor Birimimi tanımlayıp uygarlık-öncesi toplumlara baktıktan sonra, uygarlık tarihleri için bir «model» kurmaya çalışıyorum ve bu işte Helen, Çin ve Yahudi tarihlerine başvuruyorum. Onların ana özelliklerini bileştirerek, bildiğimiz uygarlıkların çoğunun tarihine uyduğuna inandığım bileşik bir model öneriyorum. Eski ve yeni uygarlıkların bir listesini yaparak bölümü bitiriyorum.

Renkli Resim: 1

ÖZNELLİK:
TARAFLI BİR GÖRÜŞ

İnsanlar genellikle görmek istediklerini görür ve kendilerine önemli görünen şeyleri kaydederler. Çağdaş bir coğrafyacı açısından bakıldığında, bu on üçüncü yüzyıl **Mappa Mundi**'si (Dünya Haritası) saçmadır, ama kendi çerçevesi içinde Hıristiyan dünyasının tamamen mantıkî bir görünümüdür. Yassı bir dairenin tepesinde Âdem'le Havva'nın Eden'i ile simgelenen doğu —Hıristiyan dininin kaynağı— ve onun aşağısında da Kudüs görülüyor. Avrupa, Asya ve Afrika zamanının bütün coğrafî bilgilerinin sadece bir kısmını yansıtır bir biçimde gelişigüzel kümelendirilmiş. Tabiî sonuç, felsefî bir model, yolcular için bir kılavuz değil.

Babilonia
Sevilla
Seuilla

Renkli Resimler: 2, 3

ÖZNELLİK:
BİRLİK İÇİNDE ÇEŞİTLİLİK

Aynı dinî inanç tamamen farklı kültürel yorumlara uğrayabilir. On yedinci yüzyılda Etyopya'da yapılan bir Çarmıhtan İndirilme resmi, sahneyi çağdaş mahalli görenekler çerçevesi içinde ele alıyor. On altıncı yüzyılda Hindistan'da (karşıdaki resmi yapan) bir Mughal ressam ise Avrupa modelinin aslına sadık bir kopyasını sunmaya çalışıyor, ama Bakire Meryem ile çevresindekilerin fiziksel tipleri hiç şaşmaz bir biçimde Hindistan'a özgü.

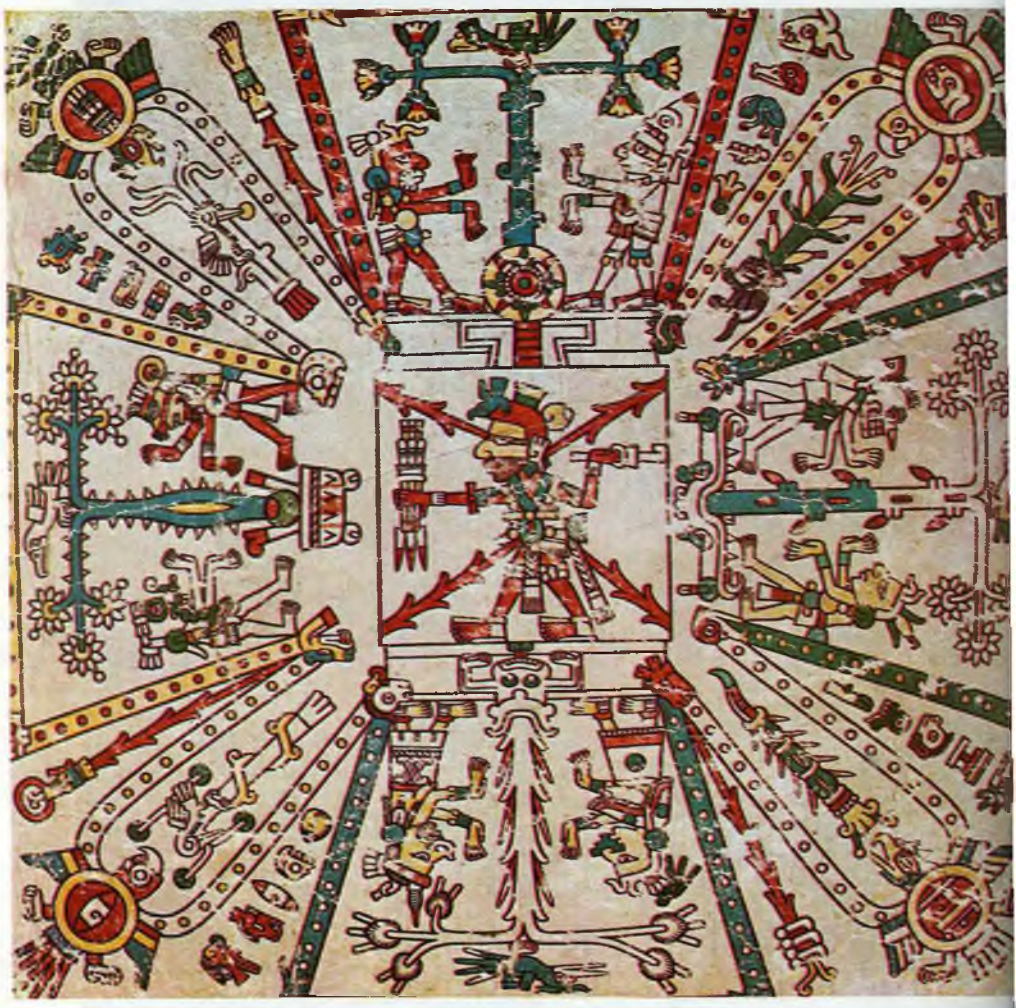

Renkli Resimler: 4, 5

EVRENİN «TESBİT»İ
DÜNYA MODELLERİ

Esrarlı evrende anlaşılır bir kalıp görme ihtiyacı insan soyu kadar eskidir. Beş Dünya Yöresi'ni gösteren bu Aztek «harita»sı, dört geçmiş dünyayı dört ana yöne, şimdiki Dünyayı da merkeze yerleştiriyor: Her dünya, tarihini yöneten tanrı tarafından temsil edilmekte. Karşıdaki Budist mandala ise daha soyut bir fizikötesi dünyayı yansıtıyor: Esrarengiz bir nihaî gerçeklik üzerine tefekküre yardımcı olacak geometrik bir şekil.

Renkli Resimler: 6,7

HELEN VE ÇİN MODELLERİ

Helen Uygarlığı, sürekli bir gelişme modeline uygun gelecek kanıtlar sağlıyor: Buradaki, Yunan sütunu içinden büyür gibi görünen, sütunun tepesinde yaşayan Hıristiyan münzevi de, yeni ama eskiyle bağıntısı olan Hıristiyan uygarlığının doğuşuyla sonuçlanan hareketin bir simgesi gibidir. Oysa Çin tarihi birbiri ardısıra gelen birlik ve birliksizlik, düzen ve düzensizlik, ilerleme ve çökme döngüleriyle hareket eder. Sağdaki Çinli filozoflar bu sarmal (helezoni) hareketi temsil eden Yin-Yang simgesini inceliyorlar; burada Yang dinamizm ve eylemle özdeştir. Yin ise sürekdurluğu ve edilginliği temsil eder. Tarihçinin görevi Helen ve Çin kalıplarının önemli ve anlamlı özelliklerini birleştirerek başka uygarlıkların tarihlerine uygulanabilecek bir gerçekçi model yaratmaktır.

פסח
ויהי לשעת הגדול של פסח
ראב

Renkli Resimler: 8,9

YAHUDİLER:
BİR DAĞILMA MODELİ

«Diasporan» (Dağılma) model coğrafi bakımdan dağılmış ve yabancı toplumların hayatıyla kısmen kaynaşmış, ama ortak bir kültürel geleneğe bağlı kalarak kendi manevî birliklerini ve başkalarından farklılıklarını sürdürebilen toplumları gösterir. En belirgin örneği Yahudilerdir.
Bu iki sahne yer ve zamanlarına tamamen uygun görünüyor: Soldaki, Rönesans İtalyası, sağdaki de on sekizinci yüzyıl Almanyası. Ama her ikisi de İbrani dua kitaplarından alınma ve her ikisi de, değişen bütün görenek ve modaların altında Yahudi cemaatını diri tutan âyinin bir kısmı olan Fısıh Bayramının kutlanışını resmediyor.

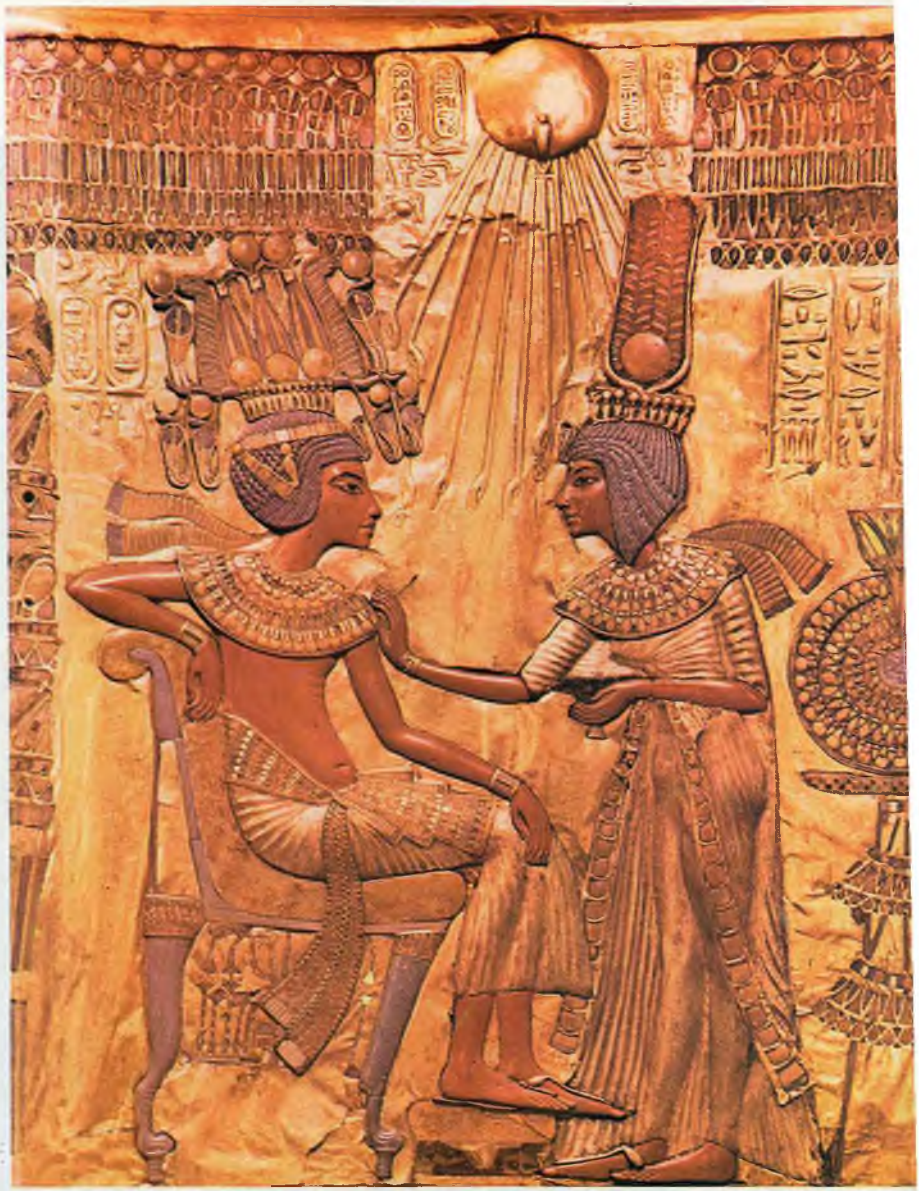

Renkli Resimler: 10, 11

İKTİDARIN MALİYETİ

İşin örgütlenmesi uygarlık yolunda başlıca adımlardan biriydi, ama aynı zamanda toplumu, netici bir azınlıkla üretici bir çoğunluğa ayırdı. Mısırlı köylülerin ürettiği servet, yukarıdak ravunla karısının debdebeli üksünü sağladı; karşı sayfadaki Asur İmparatorluğunun köleler imparatorluk prestijinin bir anıtı olmak üzere sarayının yapılmasına emek verdiler. Endüs öncesi çağda bu pahalı girişimler yetersiz köylü ekonomisinin kaynaklarını kurutarak birbi izleyen imparatorlukların dengesizliğinin önemli bir nedeni oldular.

Renkli Resim: 12

NESNEL BİR GÖRÜŞ

Yirminci yüzyıl İnsanının ilk olarak görmeyi başarabildiği şekilde, dünyanın uzaydan görünüşü. Bu yüzyıl içinde tarihi ufuklar da buna benzer bir biçimde geriledi ve İnsan'ın, yarattığı bütün uygarlıkları «genel» bir görüşle görmesini sağlayacak yolu açtı.

1 Tarihle ilgili düşüncelerin göreceliği

> Etyopyalılar tanrılarının kara derili, kısa kalkık burunlu, Trakyalılar ise tanrılarının kızıl saçlı, mavi gözlü olduklarını söylerler. Öküzlerle atların elleri olup insanlar gibi resim ya da şanat eseri yapmak isteselerdi, atlar tanrılarını ata, öküzler de öküze benzeterek kendi vücutlarını model alarak tanrılarını şekillendirirlerdi. (1)
>
> XENOPHANES.

Hangi toplumun hangi çağında olursa olsun tıpkı başka toplumsal edimler gibi bir tarih çalışması da zaman ve yerin hâkim yönsemelerinin egemenliği altındadır. Bizim çağımızda Batı Dünyası iki kurumun egemenliği altında yaşayagelmiştir: Ekonomide endüstriyel sistem ile adına kısaca «Demokrasi» dediğimiz en az bunun kadar karmaşık bir politik sistem. Demokrasi, bağımsız, ulusal ve egemen devletin sorumlu parlamenter temsilcilerinden oluşan hükümetidir. Biri iktisadî öteki siyasî olan bu iki kurum, yaşadığımızdan bir önceki çağın kapanış döneminde (2) karşılaşılan başlıca sorunlara geçici çözümler sağladığı için genel bir üstünlük kazanmıştı. Bu kurumların saltanat tahtına oturması, kurtuluşu onlarda arayıp bulan bir çağın bitişi anlamına gelir; hâlâ yaşayakalmaları bizden öncekilerin yaratıcı gücünü gösterir; yaratılmasında hiç bir payı olmayan bizler ise bunların gölgesinde yetiştirilmişizdir. Hâlâ endüstriyel iktisadî sistem ve parlamenter ulusal devlet içinde yaşıyor, hareket ediyor, varlığımızın sahibi oluyoruz; mirasına konduğumuz bu iki kurumun hayalgücümüze hükmetmesi, bizlerin hayatı üzerindeki baskısının bir yansımasıdır. Hemen hemen tüm tarihçilerimizin eserlerinin her noktasında bu kurumların prestijli durumu göze çarpar.

Endüstriyel sistem iş bölümünü getirdiği için bir insanî yöne sahiptir, bir de insanın fizikî çevresine Modern Batı bilimini uygulaması dolayısıyla insanlık dışı yönü vardır. Onun işleyiş yöntemi, çok sayıda insanın mekanik bir işbirliğiyle hiç durmaksızın ham maddeyi mamul madde haline getirmesi, üretim kapasitesini azamî noktada tutmasıdır. Endüstriyel sistemin bu özellikleri, yirminci yüzyılın Batı düşüncesinde teoride ve hattâ pratikte yansımıştır.

Çocukken zaman zaman seçkin bir fizik bilimleri profesörünün evinde kalırdım. Bu evde kitap raflarının çepeçevre dizildiği bir çalışma odası vardı. Şimdi ziyaretimden ziyaretime bu raflardaki kitapların nasıl değiştiğini hatırlıyorum. Odayı ilk gördüğümde rafların çoğu genel edebiyat, genel bilim ve ev sahibimin uzman olduğu dalda çeşitli genel eserlerle doluydu. Yıllar geçtikçe bu raflar birbiri ardı sıra —her biri değişik yazarlarca kaleme alınmış monografilerle dolu, çirkin ince ciltler halinde— ayrı uzmanlık dallarında amansızca çoğalan dergilerin istilâsına uğradı. Kelimenin edebî anlamında bu ciltler kitap sayılamazdı, çünkü içeriklerinde birlik yoktu ve tabii herhangi bir monografi arasında sözkonusu bilim dalıyla ilgili olmak gibi son derece zayıf bir bağ dışında, hiç bir ilişki yoktu. Dergiler ilerledikçe kitaplar geri çekildiler. Sonra onları, daha kaba bir işçiliğin ürünü olan ve üzerinde cam mikrop şişelerinin de saklandığı raflarda, Shelley'nin **Şiirler'i ve Türlerin Kökeni**'nin birlikte sürgün hayatı yaşadıkları tavanarasında yeniden buldum. Her ziyaretimde çalışma odasında etrafa bakmak ya da oturmak benim için daha güç katlanılır oluyordu.

Bu dergiler, bütün o iş bölümü ve ham maddeden mekanik biçimde mamul madde elde etmeyi azamî noktada tutma çabalarıyla endüstriyel sistemin «kitap halinde» görünüşüydü. Bu ciltlerin doldurduğu rafları sevmediğim için onlara verimliliği yok eden bir uğursuzluk gözüyle bakardım, ama şimdi, çağımızın yirminci yüzyılı başlarında bir fizik bilimcisinin çalışma odasında çok da yersiz sayılamayacaklarına inanmaya hazırım. Endütriyel sistemin insanlık dışı yönü fiziki bilimlere dayandığına göre, belki de aralarında «önceden-kurulmuş bir uyum» vardır; ve böylece bilimsel düşünce, endüstri kanallarından işletilse bile, bundan zarar görmemesi için bir olasılık da düşünülebilir.

Kanıtlara dayanarak sonuç çıkaran her çeşit düşünce, üzerinde çalışabileceği birtakım ön bilgiler gereksediğine göre, erken dönemlerinde herhangi bir fizik bilimini ele almanın doğru yolu bu olabilir; ve tüm Batı bilimi ölçü olarak Batı Toplumunun yaşı alındığında bile, henüz çok gençtir. Ne var ki aynı yöntem son zamanlarda fizik bilimlerinin sınırları ötesinde, çok değişik düşünce alanlarında —cansız tabiat yerine hayat, hattâ insan edimleriyle ilgili düşünce alanlarında— (3) uygulanmıştır. Tarih felsefesinin yeri de işte bu endüstriyel sistemin prestijinin öne çıktığı, çeşitli düşünce alanları arasındadır; ve bu noktada —nesnelerden çok insanlarla ilgilenen bizim Batı toplumunun, kendi tarihinden çok daha eski bir geçmişe sahip olan zihnî bir egemenlik alanı içinde— Batı'daki modern endüstriyel sistemin, yaşayıp çalışmak için en iyi rejim olduğuna dair hiç bir güvence yoktur. (4)

Tarihî düşüncenin eski krallığının Batı'nın modern endüstriyel hayatının egemenliği altına girmesi en açık biçimde Theodor Mommsen'in meslek hayatında canlandırılabilir. Theodor Mommsen gençlik yıllarında, muhakkak ki Batı tarihiyle ilgili literatürün şaheserleri arasında yer alacak büyük bir kitap yazmıştı. Bu kitap, 1854 - 56 yılları arasında basılan **The History of the Roman Republic** idi. (Roma Cumhuriyeti Tarihi); ama Mommsen kitabı yazar yazmaz bundan bir utanç duymaya ve o müt-

INSAN GÖRÜNÜŞÜNDE TANRI

1, 2, 3 İslâmî, Kongolu ve Çinli gözlerle Hıristiyan ikonografisi. Ortak tem'aya karşın, nesnelerin her biri sanatçının kendi kültürel ve ırkî çevresini yansıtıyor.

hiş enerji ve yeteneğini başka kanallara dökmeye başladı. Mommsen bundan sonra hayat uğraşı olarak Roma Anayasası'nın ansiklopedik bir tanıtması ile Latince yazıtların bitmez tükenmez yayım işini derlemeyi seçti. Hayatının daha ileriki yıllarında **Das Römische Staatsrecht** ve **Corpus Inscriptionum Latinarum** gibi anıtsal eserleriyle hatırlanmayı tercih ederdi; ve onun birtakım makale ve birbirleriyle bağıntısı olmayan monografiler halindeki bütün eserleri, bir sürü örneğini gördüğümüz çeşitten, tek bir yazarın çıkarttığı seviyeli bir dergiye benzemektedir. Bütün bunları yaparken Mommsen, kendi kuşağından Batı tarihçilerinin bir temsilcisiydi: Bu, Batı dünyasında endüstriyel sistemin, prestijini «kafa işçileri» üzerinde duyurduğu bir zamanda yaşamış bir kuşaktı. Mommsen ve Ranke'den sonra tarihçiler tüm çabalarını ham madde «toplama» yolunda harcadılar, yazıtlar, belgeler ve benzeri şeyleri dergiler ya da «külliyatlar» halinde topladılar; bu malzemeleri «mamul madde» ya da «yarı mamul madde» haline getirmek için çalışmaya koyulduklarında yeniden bir «İş bölümü»ne başvurmaları gerekti. Sonuç olarak Cambridge University Press'in yayımladığı bir sıra sentetik tarih kitapları dizisi ortaya çıktı. Bu kitap dizileri, çalışkan işçiliğin, «olgu»ya dayanan bilgilerin, mekanik hünerliliğin ve toplumumuzun derleme gücünün anıtlarıdır. Bunlar, karşısında sendelediğimiz tüneller, köprüler, barajlar ve gökdelenler arasında yerlerini alacak, editörleri ise Batı'nın ünlü mühendisleriyle birlikte anılacaklardır. Endüstriyel sistem tarih felsefesi alanını istilâ ederken büyük strateji uzmanlarına yol göstermiş ve büyük zafer anıtları dikmiştir. Gene de uzaktan bakan bir seyirci bu fetihten bazı kuşkular duyabilir; ya bütün bunlar bir zorlamaysa ve zaferden duyulan güvenlik yanlış bir analojiye dayanıyorsa?

Günümüzde bazı tarihçileri «seminerler»ine özellikle «laboratuvar» demeye dikkat ediyorlar ve «orjinal eser» sözünü belli bir kararlılıkla —bilinçle demeyelim— eskiden kabul edilmemiş, yerleşmemiş olguların keşfinden ya da doğrulanmasından söz ederken kullanıyorlar (*). Bu terim en geniş kapsamıyla kullanıldığında, yüksek seviyeli dergilerdeki yazılarla ya da sentetik tarihlerle ilgili bildirgeleri kapsıyor. Tek tek kişilerin tarih edebiyatı alanında verdiği eserleri küçümsemek gibi bir eğilimin ağır bastığı bir çağda, özellikle «Evrensel Tarih» konusuna yaklaşımda bulunanlara karşı, bu eğilimin şiddeti daha çok duyulur. Örneğin H. G. Wells'in **The Outline of History** (Tarihin Anahatları) adlı eseri birçok tarih uzmanı tarafından açık bir düşmanlıkla karşılandı. Yazar, zaman ve mekan içindeki uzun yolculuğu sırasında, bu uzmanların çalışma alanından geçtikçe bazı noktalarda yaptığı ufak tefek yanlışlar acımasızca eleştirildi. Bu eleştirmenler, H. G. Wells'in, tek başına İnsanlığın tüm hayatını hayali bir deney olarak yeniden canlandırmakla, kendilerinin hiç bir zaman yanaşmaya cesaret edemeyecekleri bir iş başardığını anlamamış görünüyorlar. Böyle bir şeyin olasılığını düşünmemiş bile olabilirler. Aslında Wells'in kitabının amacı ve değeri o günlerin profesyonel tarihçilerinden çok genel okur kitlesi tarafından anlaşılmıştır.

Tarih anlayışında endüstrileşme, endüstriyel esprinin patolojik abartmalarını kendi bünyesinde üretebilecek kadar ileri gitmiştir. Çok iyi bilindiği üzere, tüm enerjilerini, ham maddeyi elektrik, ısı, hareket, ya da mamul maddeye dönüştürmek için harcayan insanlar ya da topluluklar tabii kaynakların keşfini ve kullanılmasını, bu süreci, insanlık için getirdiği sonuçları gözetmeksizin kendi başına değerli görmek eğilimindedirler. Hattâ ellerindeki imkanlarla yan çizerek tabii kaynakları kullanmayanları ayıplamak gelir içlerinden; kendileri de, eğer tabii kaynakların biraz bol ve geliştirilme imkanlarının uygun olduğu bir bölgede yaşıyorlarsa hemen de yarattıkları fetişin tutsağı olurlar. Bu çeşit zihniyet Avrupalı gözlemciye belli bir tip Amerikalı işadamı özelliği gibi görünmektedir; ama bu tip açıkça bütün bizim Batı Avrupa Dünyasına özgü bir eğilimin aşırı bir ürünüdür; orantı duygusunu kaybetmeye yol açan aynı marazîliğin kendi zihinlerine de musallat olduğunu bizim bazı çağdaş Avrupalı tarihçilerimiz de gözden kaçırmaktadırlar.

Konuyu canlandırmak için örnekleyelim. Büyük İskender'in Pers İmparatorluğunu parçalamasından sonra Ptolemaios bazı güçleri toparlayıp Mısır'ı temel alan başka bir Büyük Güç kurarken, Selevkos'un yandaşları da İmparatorluğun Asya'daki eski eyaletlerinden yeni bir Büyük Güç oluşturdular. Bu iki Büyük Gücü tarihî perspektifleri içinde inceleyen hiç bir kimse, hangisinin daha önemli ve ilgiye değer olduğunda tereddüt bile edemez. Selevkos Krallığı Hellen ve Suriye uygarlıklarının evlendiği gerdek odasıdır. Buradaki birleşmelerinden dev bir çocuk meydana gelmiştir; ilkin, Roma İmparatorluğunun prototipi olan şehir devletleri arasında birleşmenin ilkesi olarak İlâhî bir Krallık, sonra da zıt yollarda bir dizi dinlerin ortaya çıkmasıdır: Mitraizm, Hıristiyanlık, Maniheizm ve İslâm. Aşağı yukarı iki yüzyıl kadar bir süre, Selevkos Krallığı insanlığın dünyada görülmüş en büyük yaratıcı eylemlerine sahne olmuştur; ve hattâ düşüşünden çok sonraları da, nisbeten kısa süren varlığı sırasında yaratılan akımlar insanlığın kaderine biçim vermeye devam etmiştir. Bununla karşılaştırıldığında Hellenik uygarlığın Mısır uygarlığıyla evlendiği Ptolemaios İmparatorluğu kısır kalmıştır. Roma İmparatorluğuna İsis'e tapınmayı ve birtakım iktisadi ve sosyal düzenlemeleri öğretmek dışında gerçekten hesaba katılacak bir şey yoktur. Ne var ki, tesadüfen iklimin elverişli olması dolayısıyla bu iki krallıkla ilgili pek çok ham bilginin elimize geçmesi, incelenmelerinin kolaylanması bunların tarihteki asıl gerçek önemleriyle ters orantılıdır. Yukarı Mısır'ın toz gibi kuru toprakları Batılı bilgin ekskavatöre müthiş bir papirüs cenneti, Rönesans bilginle-

hiş enerji ve yeteneğini başka kanallara dökmeye başladı. Mommsen bundan sonra hayat uğraşı olarak Roma Anayasası'nın ansiklopedik bir tanıtması ile Latince yazıtların bitmez tükenmez yayım işini derlemeyi seçti. Hayatının daha ileriki yıllarında **Das Römische Staatsrecht** ve **Corpus Inscriptionum Latinarum** gibi anıtsal eserleriyle hatırlanmayı tercih ederdi; ve onun birtakım makale ve birbirleriyle bağıntısı olmayan monografiler halindeki bütün eserleri, bir sürü örneğini gördüğümüz çeşitten, tek bir yazarın çıkarttığı seviyeli bir dergiye benzemektedir. Bütün bunları yaparken Mommsen, kendi kuşağından Batı tarihçilerinin bir temsilcisiydi: Bu, Batı dünyasında endüstriyel sistemin, prestijini «kafa işçileri» üzerinde duyurduğu bir zamanda yaşamış bir kuşaktı. Mommsen ve Ranke'den sonra tarihçiler tüm çabalarını ham madde «toplama» yolunda harcadılar, yazıtlar, belgeler ve benzeri şeyleri dergiler ya da «külliyatlar» halinde topladılar; bu malzemeleri «mamul madde» ya da «yarı mamul madde» haline getirmek için çalışmaya koyulduklarında yeniden bir «İş bölümü»ne başvurmaları gerekti. Sonuç olarak Cambridge University Press'in yayımladığı bir sıra sentetik tarih kitapları dizisi ortaya çıktı. Bu kitap dizileri, çalışkan işçiliğin, «olgu»ya dayanan bilgilerin, mekanik hünerliliğin ve toplumumuzun derleme gücünün anıtlarıdır. Bunlar, karşısında sendelediğimiz tüneller, köprüler, barajlar ve gökdelenler arasında yerlerini alacak, editörleri ise Batı'nın ünlü mühendisleriyle birlikte anılacaklardır. Endüstriyel sistem tarih felsefesi alanını istilâ ederken büyük strateji uzmanlarına yol göstermiş ve büyük zafer anıtları dikmiştir. Gene de uzaktan bakan bir seyirci bu fetihten bazı kuşkular duyabilir; ya bütün bunlar bir zorlamaysa ve zaferden duyulan güvenlik yanlış bir analojiye dayanıyorsa?

Günümüzde bazı tarihçileri «seminerler»ine özellikle «laboratuvar» demeye dikkat ediyorlar ve «orjinal eser» sözünü belli bir kararlılıkla —bilinçle demeyelim— eskiden kabul edilmemiş, yerleşmemiş olguların keşfinden ya da doğrulanmasından söz ederken kullanıyorlar (²). Bu terim en geniş kapsamıyla kullanıldığında, yüksek seviyeli dergilerdeki yazılarla ya da sentetik tarihlerle ilgili bildirgeleri kapsıyor. Tek tek kişilerin tarih edebiyatı alanında verdiği eserleri küçümsemek gibi bir eğilimin ağır bastığı bir çağda, özellikle «Evrensel Tarih» konusuna yaklaşımda bulunanlara karşı, bu eğilimin şiddeti daha çok duyulur. Örneğin H. G. Wellls' in **The Outline of History** (Tarihin Anahatları) adlı eseri birçok tarih uzmanı tarafından açık bir düşmanlıkla karşılandı. Yazar, zaman ve mekan içindeki uzun yolculuğu sırasında, bu uzmanların çalışma alanından geçtikçe bazı noktalarda yaptığı ufak tefek yanlışlar acımasızca eleştirildi. Bu eleştirmenler, H. G. Wells'in, tek başına İnsanlığın tüm hayatını hayali bir deney olarak yeniden canlandırmakla, kendilerinin hiç bir zaman yanaşmaya cesaret edemeyecekleri bir iş başardığını anlamamış görünüyorlar. Böyle bir şeyin olasılığını düşünmemiş bile olabilirler. Aslında Wells'in kitabının amacı ve değeri o günlerin profesyonel tarihçilerinden çok genel okur kitlesi tarafından anlaşılmıştır.

Tarih anlayışında endüstrileşme, endüstriyel esprinin patolojik abartmalarını kendi bünyesinde üretebilecek kadar ileri gitmiştir. Çok iyi bilindiği üzere, tüm enerjilerini, ham maddeyi elektrik, ısı, hareket, ya da mamul maddeye dönüştürmek için harcayan insanlar ya da topluluklar tabii kaynakların keşfini ve kullanılmasını, bu süreci, insanlık için getirdiği sonuçları gözetmeksizin kendi başına değerli görmek eğilimindedirler. Hattâ ellerindeki imkanlarla yan çizerek tabiî kaynakları kullanmayanları ayıplamak gelir içlerinden; kendileri de, eğer tabiî kaynakların biraz bol ve geliştirilme imkanlarının uygun olduğu bir bölgede yaşıyorlarsa hemen de yarattıkları fetişin tutsağı olurlar. Bu çeşit zihniyet Avrupalı gözlemciye belli bir tip Amerikalı işadamı özelliği gibi görünmektedir; ama bu tip açıkça bütün bizim Batı Avrupa Dünyasına özgü bir eğilimin aşırı bir ürünüdür; orantı duygusunu kaybetmeye yol açan aynı maraziliğin kendi zihinlerine de musallat olduğunu bizim bazı çağdaş Avrupalı tarihçilerimiz de gözden kaçırmaktadırlar.

Konuyu canlandırmak için örnekleyelim. Büyük İskender'in Pers İmparatorluğunu parçalamasından sonra Ptolemaios bazı güçleri toparlayıp Mısır'ı temel alan başka bir Büyük Güç kurarken, Selevkos'un yandaşları da İmparatorluğun Asya'daki eski eyaletlerinden yeni bir Büyük Güç oluşturdular. Bu iki Büyük Gücü tarihî perspektifleri içinde inceleyen hiç bir kimse, hangisinin daha önemli ve ilgiye değer olduğunda tereddüt bile edemez. Selevkos Krallığı Hellen ve Suriye uygarlıklarının evlendiği gerdek odasıdır. Buradaki birleşmelerinden dev bir çocuk meydana gelmiştir; ilkin, Roma İmparatorluğunun prototipi olan şehir devletleri arasında birleşmenin ilkesi olarak İlâhi bir Krallık, sonra da zıt yollarda bir dizi dinlerin ortaya çıkmasıdır: Mitraizm, Hıristiyanlık, Maniheizm ve İslâm. Aşağı yukarı iki yüzyıl kadar bir süre, Selevkos Krallığı insanlığın dünyada görülmüş en büyük yaratıcı eylemlerine sahne olmuştur; ve hattâ düşüşünden çok sonraları da, nisbeten kısa süren varlığı sırasında yaratılan akımlar insanlığın kaderine biçim vermeye devam etmiştir. Bununla karşılaştırıldığında Hellenik uygarlığın Mısır uygarlığıyla evlendiği Ptolemaios İmparatorluğu kısır kalmıştır. Roma İmparatorluğuna İsis'e tapınmayı ve birtakım iktisadî ve sosyal düzenlemeleri öğretmek dışında gerçekten hesaba katılacak bir şey yoktur. Ne var ki, tesadüfen iklimin elverişli olması dolayısıyla bu iki krallıkla ilgili pek çok ham bilginin elimize geçmesi, incelenmelerinin kolaylanması bunların tarihteki asıl gerçek önemleriyle ters orantılıdır. Yukarı Mısır'ın toz gibi kuru toprakları Batılı bilgin ekskavatöre müthiş bir papirüs cenneti, Rönesans bilginle-

rinin rüyalarının ötesinde bir zenginliğin kapılarını açmaktadır. Selevkos Krallığının tarihi bir yığın oraya buraya dağılmış metal paraların, yazıtların ve edebi eserlerden kalan bölük pörçük parçaların biraraya gelmesiyle toparlanırken, bu papirüsler yöresel tarım yöntemleri, manifaktür, ticaret ve kamu yönetimi konularında zabıt niteliğinde bilgi vermektedir. Yukarı Mısır'ın Ptolemik-çağı Papirüsleriyle bu noktada yarışabilecek tek yeni bilgi kaynağı Babili'in Selevkid-çağı kil tabletleridir. Önemli olan nokta şu ki, Ptolemik papirüsleri, Batılı bilginlerin eski tarih alanında tüm çalışmalarını ve enerjilerini tüketmiştir. Gene oldukça çok sayıda bilgin kendilerini papirüslerdeki metinleri aydınlatma işine adarken, Ptolemaios Krallığının tarihteki önemini, o tarihi yeniden kurmak için topladıkları ham bilgilerin miktarı ve yapıcı çalışma için harcadıkları emeğin yoğunluğuyla ölçme yolunu tuttular.

Oysa dıştan bakan bir gözlemciye göre Selevkos tarihini yeniden kurmak için eldeki nisbeten az miktarda malzeme üzerinde de bu enerjinin bir parçasının kullanılmaması üzücüdür. Bu sayfanın karanlıkları üzerine dökülecek ufacık bir ışık bizim insanlık tarihini anlamamıza, Ptolemaios Mısırının toplumsal ve iktisadî düzenlemeleri üzerine akıtılacak çok bol ışıktan daha fazla yardımcı olacaktır. Bundan da öte, okur psikolojik bir düşünceye takılır. Ptolemik papirüsler uzmanı haline gelmiş bir tarihçinin hemen hemen hiç bir zaman kendisine sorması gereken başlıca soruyu sormadığından kuşkulanır: «Ptolemik Mısırı, ait olduğu belirli bir toplumun, belirli bir çağın en önemli ve en ilgiye değer fenomeni midir?» İhtimal ki bunun yerine başka bir soru sormuştur kendine: «Bu alanda hiç ele alınmamış en zengin ham madde kaynağı nedir?» Cevabın «Ptolemik Papirüsleri» olduğunu anlayınca artık kafasını bir daha bu konuyla hiç yormadan çalışma hayatının geri kalan bölümünü papirolojist olarak geçirmiştir. Böylelikle, modern Batı tarih araştırmalarında, modern Batı endüstrisinde olduğu gibi, ham maddenin miktarı ve yeri, insanların bütün faaliyetlerini ve hayatlarını yönetme eğilimi göstermeye başlamıştır. Demek ki, hiç kuşkusuz bizim hayalî papirolojistimiz tüm insanî ölçütlere göre yanlış bir seçim yapmıştır. Aslında, tarih araştırıcısını bekleyen büyük inci Ptolemaios Krallığının değil, Selevkos Kralhğının topraklarında gizlidir. Bu yargı için, bir otorite olarak Eduard Meyer'i anmak yeterlidir (6) —kendi kuşağında hakkı verilmiş bir bilgin olan Meyer, modern bilimsel araç ve teknikleri kullanma ustalığını **Essais sur les Moeur** (Görenekler Üzerine Denemeler), **The History of the Decline and Fall of the Roman Empire** (Roma İmparatorluğunun Gerilemesi ve Yıkılışı) gibi büyük gelenek çizgisinde bir eser olan «Universal History» (Evrensel Tarih) i yazmada harcamıştır. Tıpkı zamansız doğmuş bir çocuk gibi—.

Bu, çömlekçinin elindeki çamura tutsak olma-

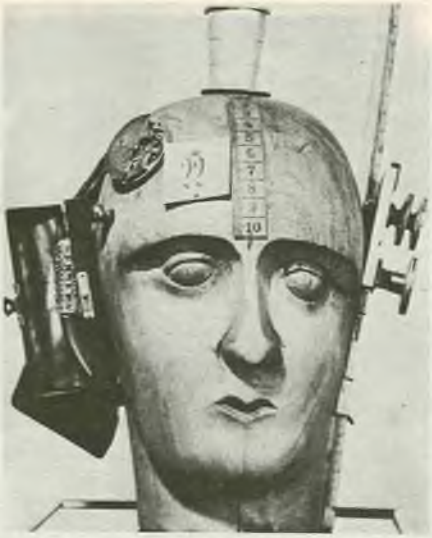

4, 5 ENDÜSTRİYELİZM VE ULUSÇULUK, modern Batılı İnsan'ın ikiz saplantıları. Yukarıdaki **Çağımızın Ruhu** resmi insan aklının mekanikleşmesini temsil ediyor. Aşağıda, Kayser II. Wilhelm'in jübile kartpostalı üzerine monte edilmiş militan ulusçuluk görüntüleri.

6 Detroit'deki Ford Motor Fabrikasının ısmarladığı bu duvar resmi, endüstriyel süreç içinde insanın bağımlı yerini ciddiyetle kutluyor.

sı eğilimi öylesine açık bir sapmadır ki, çare bulmak için tarihe bakış süreciyle endüstri süreci arasındaki ünlü analojiden fazla uzaklara gitmeye gerek yoktur. Her şeyden önce; endüstride ham maddenin ipnotize edici gücüne vurulmak söz konusu değildir. Başarılı bir endüstrici, belli bir mala ya da hizmete karşı çok güçlü bir ekonomik talep olduğunu ilk sezeri, ve bundan sonra sırf bu ham maddeye ve kendine kâr getirecek sayıda insan gücüne el koyarak, sırf bu istenilen malı ya da hizmeti en elverişli biçimde gerçekleştiren adamdır. Amaca hizmet etmeyen ham madde ve insan gücü onu ilgilendirmez. Başka bir deyişle, doğal kaynakların tutsağı değil efendisidir, bu nedenle de endüstride başı çeken bir adam olur, servet yapar.

Ama tarih felsefesi, gerçekte, endüstriyel üretimle benzeşmez. Biliriz ki eylem dünyasında insanlarla hayvanlara cansız şeylermiş gibi davranmak felâketlere yol açar. Aynı tutumun düşünceler dünyasında da yanlış sonuçlar vermeyeceğini nasıl ileri sürebiliriz? Neden, bilimsel düşünce yönteminin —cansız tabiatla uğraşmak için icat edilmiş bir yöntem— canlı varlıkları ve insanı konu alan tarih felsefelerinde de uygulanabileceğini varsayalım?

Bir tarih profesörü «seminer»ine «laboratuvar» derse, kendisini bile bile kendi tabii çevresinden kovmuş olmaz mı? Bu iki isim de birer mecazdır, ve her biri kendi alanında uygundur. Tarihçinin **seminarium**'u canlı varlıklarla ilgili canlı düşüncelerin atış talimi yaptıkları bir çocuk bahçesidir. Fizik bilgininin **laboratorium**'u ise cansız ham maddeden mamul ya da yarı mamul nesnelerin mekanik bir biçimde imal edildiği atelyelerdir ya da düne kadar öyleydiler (7). Pratik kafalı bir adamın çocuk bahçesini fabrika ilkelerine göre, ya da fabrikayı çocuk bahçesi ilkelerine göre yönetmesi düşünülemez; böylece, düşünceler dünyasında da bilginler yöntemleri yanlış uygulamaktan kaçınmalıdırlar. «Patetik yanıltı» (*) dediğimiz, cansız nesnelere hayalimizde can verme olayına karşı hep tetikte bulunmuşuzdur. Ama şimdi tam tersi bir «apatetik yanıltı»ya düşerek canlı varlıklara cansızmış gibi davranıyoruz.

Çağdaş Batı toplumlarının hayatında endüstriyel sistem tek egemen kurum olsaydı, bunun Batılı tarih anlayışı üzerindeki prestijinin etkisi şimdiye değin kendi ağırlığı altında çökebilirdi; çünkü endüstriyel sistemin tarih anlayışına uygulanabilmesi çok zorlayıcı bir işbölümü gerektirir. Endüstride işbölümü İnsanoğlu tarafından maddi refah için ödenmesi gereken bir bedel olarak kolayca (belki biraz fazla kolayca) kabul edilmiştir; ve fiziksel evreni araştıran düşünce alanında buna karşı pek nefret duyulmaz; ya da şu son zamanlara kadar böyleydi. Bergson'un öne sürdüğü gibi, zihnimizin mekanizması kendi özgül yapısıyla fiziksel tabiatı soyutlayarak, onu üzerinde eylem yapabilmemizi mümkün kılabilen bir form olarak kavramamızı sağlar (8). Her ne kadar insan zihninin özgün yapısının bu olduğunu kabul etsek ve başka düşünme yöntemlerinin doğal olmadığım öne sürsek de, Bergson'un işaret etmeyi unutmadığı gibi, onun, gene yalnızca cansız tabiata bakmakla kalmayıp duygu hayatına ve bir bütün olarak duygulara da önem vermek gibi insanî bir meleke olduğunu unutmamalıyız (*). Hayatı bir bütün olarak görmek ve kavramak, bu derin itki, elbette bir tarihçinin zihninde içkindir; ve endüstriyel sistem analojisinin tarih anlayışına empoze ettiği işbölümü öylesine yıkıcıdır ki bir ikinci egemen kurum daha ol-

(*) Edebiyatta kullanılan bir terim. Cansız nesneleri canlı nesneleri niteleğimiz sıfatlarla betimlemek (örnek: hain deniz).

masaydı tarihçilerimiz şimdiye kadar bu ihanete mutlaka başkaldırırlardı. Çağdaş Batı hayatında egemen olan bu öteki kurum da görüş birliğini endüstriyel tarih anlayışıyla bağdaştırmaya çalıştı. Modern Batılı tarihçilerle endüstriyel sistem arasındaki bağlılığı sessizce paylaşan bu ikinci kurum «demokratik çağımızda» kaynağını ulusçuluk ruhundan alan egemen devlettir.

Burada da gene, belirli bir toplumun belirli bir çağına egemen olan bir kurumun tarihçilerin bakışlarını ve edimlerini nasıl etkilediğini görüyoruz. Bu kurumun gölgesinde yetiştikleri için tarihçiler de etkilenmeden kurtulamıyorlar. Ulusçuluk, yeni demokrasi şarabının eski kabilecilik şişelerinde sirkeleşmiş halidir. Modern Batı demokrasisinin ülküsü, gündelik politikada Hıristiyanlığın sezgisel buluşu olan bütün insanlığın Kardeşliğini uygulamaktır; ama bu demokratik ülkünün yürürlükte bulduğu gündelik politika, insancı ve birlikçi değil, kabileci ve militandı. Modern Batı demokrasi ülküsü böylelikle iki ruhu birleştirme ve birbirinin tam tersi iki gücü barıştırma girişimidir; ulusçuluk esprisi bu politik zorlamanın psişik bir ürünüdür; ve bu ulusçuluk ruhu (olumsuz ama yanlış değil) şöyle tanımlanabilir; ruhu önceden verilmiş ve belirlenmiş bir toplumun bir bölük insanının, toplumun bütünüymüş gibi duyması, davranması ve düşünmesi. Demokrasi ile kabilecilik arasındaki bu garip uzlaşma, çağdaş Batı dünyamızın gündelik politikasında demokrasinin kendisinden çok daha fazla kendini duyurabilmiştir. Çağımızda Batı toplumunda ağırlığını duyuran iki güç, endüstri ve demokrasi olmak gerekirken, endüstri ve ulusçuluk olmuştur. Ve 1875'de sona eren yüzyıl boyunca, Sanayi Devrimi ile Batı Dünyasında çağdaş ulusçuluğun ortaya çıkması, elele vermiş «Büyük Güçler» meydana getirmeye çalışıyorlardı. Bu güçlerin her biri kendi içinde bir evren olduğunu iddia ediyordu.

Elbet, bu iddia doğru değildi. Birden fazla Büyük Güç olması gibi basit bir olay, bunlardan hiçbirinin kendilerini kucaklayan toplumun toplamına eşdeğer olmadığını ispat etmeye yeter. Ne var ki, her Büyük Güç toplumun genel hayatına sürekli bir etki yapmayı başardığı için, bir bakıma, kendini toplumun tümünün çevresinde döndüğü bir mihver olarak görebilirdi. Ve her Büyük Güç, kendine-yeten, kendine-hâkim bir durumda olduğu için toplumun yerini tutabilecek bir hale gelmeyi amaçlardı. Üstelik, toplumun yerini tutmak, yalnızca ekonomik ve politik alanda kalmayıp, kültür ruhunu da içeriyordu. Büyük Güçleri oluşturan topluluklarda yaşayan insanlarda böylelikle yaratılan zihniyet, daha küçük çaptaki topluluklara da yayıldı. Bizim Batı Toplumu tarihinin o çağında, tüm ulusal devletler, en büyüğünden en küçüğüne kadar, kalıcı bütünlükler olduklarına dair aynı iddiayı öne sürüyorlardı, her biri kendine-yeterli ve dünyanın geri kalan bölümünden bağımsızdı. Bu iddia öylesine ısrarla ileri sürülüyor ve yaygınlaşıp ka-

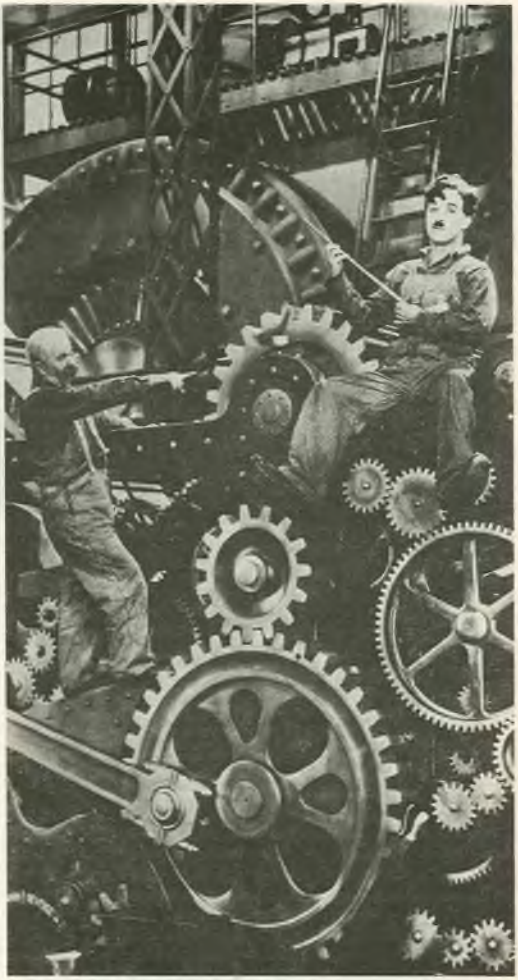

7 Buna karşılık, Chaplin'in **Asri Zamanlar** filminin bu sahnesi de İnsan'ın kendi yarattığı makinaların yanında cüceleşmesini hicvediyor.

ULUSÇULUĞUN DORUĞU: 8 Zafer Takı (Arc de Triomphe), Paris, 1806-36

9 Brandenburg Kapısı, Berlin, 1789

bul ediliyordu ki Batı Toplumunun kendi sahici kalıcılığı ve sahici birliği bir süre için karanlıklara gömüldü; ve hayatı bir bütün olarak duymak gibi bir derin insanî itki, gün geçtikçe değişen hayat şartlarında sürekli bir doyum ararken, kendisini ulusların da üyesi olduğu daha büyük bir topluma bağlayacağı yerde belirli uluslara dayandı. Toplumsal heyecanın ulusal gruplar üzerinde durağanlaşması neredeyse evrensel bir durum oldu ve tarihçiler de buna herhangi bir insandan fazla bağışıklık gösteremediler. Elbette, ulusçuluk ruhu tarihçilere de özel bir güçle çekici geliyordu, çünkü insanlığın ortak bir isteği olan görüş birliğini endüstriyel sistemin tarihi eserlerine uygulanmasıyla ortaya çıkan iş bölümüyle bağdaştırma imkanı yaratılmış oluyordu. Eldeki endüstriyel ilkelerle, bir «Evrensel Tarih»le boğuşmak en yetenekli, en sağlam bireyin bile çapının çok ötesinde bir iştir. Bilimsel bir tarihçi için, «Evrensel Tarih»ten daha kısa bir çalışma içinde görüş birliği olamayacağını itiraf etmek, görüş birliğini toptan yadsımak anlamına geliyordu —tabii böyle bir yadsıma, hangi tarihçi için olursa olsun, ufkundaki ışığın sönmesi anlamına gelir. Oysa bunun yerine tarihî düşüncenin daha kolay ele alınabilecek ama bir anlamda gene bir evren olabilen bir birimini yakalayabilirse, zihnini duygularıyla birleştirememekten doğan psikolojik sorun da çözülebilirdi; ve böyle bir çözümün ulusçuluk ilkesiyle sağlanabileceği anlaşılıyordu.

Bu bakımdan ulusçuluk modern Batı tarihçilerine özellikle çekici bir dayanak gibi görünüyordu. Üstelik de, bu ulusçuluk zihinlerine tek bir kanaldan işlemiyordu. Yalnızca içinde yetiştikleri topluluklarda önemsenmek dışında, kendi çalışma malzemeleri de çoğunlukla ayrı ayrı ulusal birikimler halinde ortaya çıkmıştı. Çalıştıkları en zengin madenler Batı hükümetlerinin kamu arşivleri olagelmiştir. Belli ki bu belirli doğal kaynağın bolluğu, tarihçilerin üretim kapsamındaki şaşırtıcı artışın başlıca nedenidir. Böylece tarihçilerimiz, biraz profesyonel deneyler, biraz psikolojik çelişki, biraz da çağların genel ruhu dolayısıyla hep birden aynı doğrultuya yönelmişlerdir.

Bu eğilimin varabileceği noktalar modern Batı Avrupa uluslarında yetişen en seçkin tarihçilerden birinin eserinde görülebilir. Camille Jullian şu anda Kıta Avrupasında «Fransa» toprakları sayılan bölgede yaşamış, «Prehistorya» konusunda başlıca otoriteydi. 1922'de **De la Gaule a la France: Nos Origines Historiques** (10) (Gol'den Fransa'ya: Tarihî Kökenlerimiz) adlı bir kitap yayımladı. Bu kitap birinci sınıf bir tarih eseridir: Ama okurken, Jullian'ın ele almaya niyetli olduğu sorunlar üzerinde dikkati toplamak çok güçtür, çünkü okur, yazarın bir tarihçi olmakla yetinmeyip, aynı zamanda bir Fransız olduğunu, üstelik Birinci Dünya Savaşını yaşamış bir Fransız olduğunu sürekli olarak hatırda tutmak zorunda bırakılmıştır. Alt başlık, **Tarihi Kökenlerimiz**, bunun bir ipucudur. Jullian hep Fransa'nın kendisi için taşıdığı anlamı, içinde ya-

10 Dewey Zafer Takı, New York, 1899

11 «1000 Yıllık Rusya» anıtı, Novgorod, 1862

nan Fransız bilinçliliğini, geçmiş olaylara işlemiştir. Bu mânevî Fransa, dünyanın geri kalan tümü yok olup gitse ve Fransa hiç dokunulmamış bırakılmak şartıyla yapyalnız kalsa, gene tüm insanî yaşantıları kendinde toplamış olacaktır ve Jullian herhangi bir manevî yoksulluk duymayacaktır; sözünü ettiği maddî Fransa ise kesin belirlenmiş sınırları sürekli olarak istilâcılar tarafından ihlâl edilmiş ve Fransız Ulusunun vatanseverliği sayesinde sürekli olarak yeniden kurulmuş bir Fransa'dır. Fransa'nın kendine-yeterliliği ve dünyanın geri kalan kısmından ayrılığı, dünyanın bu bölgesinin yüzlerce, binlerce yıl önceki tarihini ele alırken, «Fransa» gibi bir kavramın henüz varolmadığı çağlar için bile Jullian'ın hayalinde hâkim olan düşüncedir. Geçmişe döndüğünde ne kadar uzağa giderse gitsin Fransa'yı da yanında götürmektedir. Bunu hiç bir pürüzle karşılaşmadan yapabildiği süre sevinç içindedir, güçlük çıktığı zaman biraz mahçupluk duyar ama ne olursa olsun Fransa'yı hiç bir zaman arkada bırakmaz. Örneğin Gol'ün birkaç bağımsız devletinin Roma İmparatorluğuna katılmasını ele alırken ciddî bir utanç duyduğu için, Jül Sezar ve Sidonius Apollinaris'in dönemleri arasındaki beş yüzyıl boyunca Gol'de yaşayan insanların hayatında Akdeniz Havzasının tümünü içine alan bir İmparatorluğun bir üyesi olmaktan çok Gol'ün yerel tikelliğinin daha önemli bir olay olduğu tezini doğruluğuna bizi inandırmaya çalışır. Öte yandan Jullian, Avrupa'nın yontma taş çağında, Fransa'ya özgü nitelikler gördüğünde de sevincinden kabına sığamaz. Aşağıdaki bölüm, cilâlı taş çağındaki hayatın o çağın insanlarında yaşanmış bazı yönlerini, bu insanların yolculuk ettiği yolların incelenmesinden sonra ortaya çıkaran parlak bir çalışmanın son bölümünden alınmıştır (11):

> Şimdi artık geniş ölçüde, Fransa'nın yaratılmasına sahne olan asıl yollardan söz edebiliriz. Bu trafik, daha sonra Gol'ün sınırlar: olacak sınırlardan öteye ulaşmamıştır, sanki bu sınırların değeri daha o zaman insanlığın fikrinde oybirliğiyle kabul edilmişti.

İşte burada, göz açıp kapayıncaya kadar, Batılı yontma taş çağı bilimsel tarihçisi 1918 yılında «Bu topraklardan zor geçersiniz!» diye haykıran bir Fransız vatanseveri çehresine bürünmüştür.

Bu belki de bir ulusu duygusal ve düşünsel planda tüm İnsanlığa bedel göstermenin en uç durumudur. Aynı zamanda bu şekilde büyülteçle bakılan ulus Fransa olunca, tarih anlaşılmayacak derecede perspektifinden çıkarılmış olur. Fransa'yı tek başına ele almak öteki ulusların tarihlerini düpedüz anlaşılmaz bir duruma sokar. Çünkü, ne de olsa «Fransa» adının karşılığı olan varlık, bizim Batı Toplumu dünyasında bireysel varlığını fiilen bin yıl kadar sürdürmeyi başarmıştır. Gerçi bin yıl insanlık tarihinde pek önemli bir zaman değildir ama Roma İmparatorluğunun yıkıntılarından doğan bi-

zim Batı Toplumunun tüm ömrü de zaten bu kadardır. Fransa'nın bu yeni Batı dünyasında ayrı bir öge olarak ortaya çıkması ise bundan hemen 250 yıl sonradır. Dahası, ortaya çıktığı andan başlayarak, Fransa, Batı tarihinde sürekli olarak merkezi ve öncü bir rol oynamıştır. Böylelikle, Jullian'ın Roma İmparatorluğunu ya da Cilâlı Taş Çağını Fransa açısından sunması ne kadar açık bir zorlamaysa, modern Batı tarihi, Fransız görüşünün odak noktasından, Fransa merkezde ve geri kalan her şey onun sınırlarında gösterilerek yazıldığında, yapılan tahrif pek göze çarpmaz. Belki de merkezî birliğe ve tüm Batı Toplumu kadar eski olmaya öteki ulusal devletlerin hepsinden daha çok yaklaşan Fransa olmuştur. Ama ne var ki Fransa yerine Norveç ya da Portekiz'i, hattâ Hollanda ya da İsviçre'yi alsak, ve Batı Toplumu tarihini bu ülkelerden birinin çevresinde yazmaya girişsek, çabalarımızın boşa çıktığını hemen görürüz. En saçma örneği düşünerek Birinci Dünya Savaşının bitiminden önce ulusal devlet haline gelmemiş ülkelerden birinin çevresinde Batı Toplumunun tarihini yazdığımızı hayal edelim. Bu henüz, sağlamca yerleşmemiş ama on iki yüzyılı aşkın bir süre boyunca bir ulusun çevresinde varolmuş bir toplumun tarihini yazmak demektir. Bir Çekoslovak ya da Yugoslav bilinçliliği var mıdır, yok mudur sorusu hâlâ tartışma konusu olmaktan çıkmış değildir. Bundan üç çeyrek yüzyıl öncesi kadar yakın bir zamanda böyle bir bilinçlilik yoktu şüphesiz; ve Batı'nın tarihini bu yeni yeşeren ulusları meydana getiren topluluklar açısından yazmaya kalksak —yani ayrı gruplar olarak tarihleri daha eskiye uzanan Çekler, Slovaklar, Hırvatlar ya da Sırplar— saçmalık bir bakıma büyür, bir bakıma küçülür. Çünkü bunların varoluş süresi görece çoktur. Ama nüfusları ve yaşadıkları toprakların yüzölçümü görece azdır. Batı tarihi bu çaptaki uluslar açısından kavranamaz. Slovak ya da Hırvatları merkez alan bir Batı tarihi yazmak şöyle dursun, Slovakları merkez alarak Slovakya tarihi, Hırvatları merkez alarak Hırvatistan tarihi yazmak bile mümkün değildir. Fransa'ya karşıt olarak, Hırvatistan ve Slovakya kendi başlarına bir tarih dünyası yaratmaktan o kadar uzaktırlar ki tek başına ele alındıklarında neredeyse anlaşılır olmaktan çıkarlar. Bu topraklara ya da oralarda yaşayan halklara baş rol verilerek, Batı toplumlarının geniş sahnesinde sahip oldukları kendi küçük köşeleri çerçevesinde Slovakya ya da Hırvatistan'ın anlaşılır bir tarihini yazmak imkânsız olurdu. Onların durumunda, dış ilişkilerini kendi iç tarihlerinden ayırmak, bu tarih içinde özgül olarak onlara ait bir şey bulmak imkânsızdır. Bu halkların başından geçen her yaşantıda, karıştıkları her eylemde kendi paylarından çok başka toplulukların payı olduğunu anlayacak ve bu halkların tarihini anlaşılır kılmak için, bizler, görüş ufkumuzu sözü geçen öteki toplulukları da birer birer içine alacak şekilde genişletmek zorunda kalacaktık. En akla yakını görüş ufkumuzu tüm Batı Toplumunu içerecek kadar genişletmek olacaktı. Her nasılsa anlaşılır bir alan bulduğumuzda bu alanın içinde Slovakya ve Hırvatistan'ın çok küçük bir yer kapladığını ve görece önemsiz bir bölge olduğunu mutlaka görecektik ([12]).

Yalıtıldıklarında anlaşılır bir tarihi olmayan ulusal devletlerin ortaya çıkması yeni bir çağın gelmekte olduğuna ve bu çağın alacağı karaktere işaret eder. Batı Toplumumuzun genel koşulları 1875 yılında son bulan yüzyılda hüküm süren koşullardan çok farklı bir duruma gelmiştir. Ne var ki 1875'e kadar hâkim olan koşullar tarihçilerimizin kafasında hâlâ silinmeyecek kadar güçlü izler bırakmıştır. 1875 yılına kadar, iki egemen kurum, endüstriyalizm ve ulusçuluk el ele vermiş Büyük Güçleri yaratmaya çalışıyorlardı. 1875'den sonra bunlar karşıt yönlerde çalışmaya başladılar. Endüstriyalizm, çalışma kapsamını Büyük Güçlerin en büyüğünden de öte sınırlara taşıracak kadar genişletirken ulusçuluk süzgeçten geçiyordu. Çok küçük çapta halklarda ayrı ayrı ulusçuluk bilinci filizleniyordu. Ancak bu küçük uluslar Büyük Güçler meydana getirmek bir yana, kelimelerin gerçek anlamında siyasî, iktisadî ve kültürel bağımsızlıklarına tam olarak kavuşmuş küçük devletler kurmaktan bile acizdiler.

İki Dünya Savaşının toplu etkisi, 1914'den önce hemen hemen yarım yüzyıl etkin olan bir eğilimin su yüzüne çıkmasına yol açtı. 1918'de haritadaki sekiz Büyük Güçten biri olan Avusturya - Macaristan parçalandı. Aynı tarihte Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması da tamamlanmıştı. İkinci Dünya Savaşını ise İngiliz, Fransız ve Alman kolonyal imparatorluklarının parçalanması izledi. Büyük Güçlerin sayısı ikiye inmişti. Bu arada yasal olarak egemen, bağımsız devletlerin sayısı ilk çeyrek yüzyıl içinde yüz kırka yükseldi. İsmen egemen devletlerin sayısı çoğaldıkça, bunların ortalama yüzölçümleri, nüfusları, zenginlikleri, askerî ve iktisadî kapasitelerinin azalması bir kaçınılmazlıktı. Günümüzde yaşayakalan iki Büyük Güç hâlâ dünyanın geri kalan bölümünü gölgede bırakmaktadır. Yeni çağın karakteristik devletleri, kendi başlarına birer evren olarak düşünülebilecek birimler olmaktan uzaktırlar; bunların sözde bağımsızlığı açıkça, askeri, iktisadî ya da kültürel planda, ya da hepsinde birden kısıtlanmıştır. Hattâ yaşayakalan iki Büyük Güç bile endüstriyalizmin işlerini dünya çapında yürütmeye başlamasından sonra ekonomik alanda cüceleşmişlerdir. Bazı devletler hâlâ şiddetle boş bir direnç gösteriyorlar. Aldatıcı bağımsızlıklarını kurtarmak için para, gümrük, kota ve göç politikası gibi sert yollara başvuruyorlar. Bazı devletler ise sözlerinden çok eylemleriyle yalnız başına yapamayacaklarını açıkça itiraf ediyorlar. «Kalkınmakta» olan ülkeler «Kalkınmış» ülkelerde para ve teknoloji yardımı arıyorlar ve Batı Avrupa devletleri —1945'de son bulan, ama bundan önce dört buçuk yüzyıl boyunca hep birbirleriyle hangimiz ötekile-

re egemen olacağız diye savaş üstüne savaş eden devletler— şimdi kendi istekleriyle, birbirleriyle eşitlik temeli üzerine Avrupa Ekonomik Topluluğunda birleşmeye çalışıyorlar.

Yeni çağda toplumların ortak bilinçlerinde egemen olan ses daha büyük bir evrenin parçası olmaktır. Oysa şimdi artık kapanmış olan çağda onların bilinçlerinde egemen olan ses kendi başlarına bir evren olma arzusuydu. Sesteki bu değişiklik hiç şüphesiz med-cezir olayının dönüş noktasını işaret eder. 1875 yılında sular en yüksek noktaya ulaştığında yükseliş dört yüz yıldır sürekli olarak tek bir yöne doğru akmaktaydı. Bu dönüş, Batı tarihinde bir önceki evrenin («Ortaçağ» denilen) ve Batı Toplumunun bilinçliliğinde Papalık ve Kutsal Roma İmparatorluğunun egemen olduğu zamanları kapsar. O sıralar krallıklar, şehir-devletleri ve tımar gibi birtakım başka kurumlar fazla dar ve ikinci derecede görülürken Kutsal Roma İmparatorluğu hayatın bazı yönlerini bir bütün olarak cisimleştiriyordu. Her neyse, sular şimdi bu yönde yükselir gibi görünüyor —yön değişikliğinden bu kadar kısa bir zaman sonra yeni yönün tesbiti ne kadar mümkün olabilirse...

Bu gözlem doğruysa ve aynı zamanda tarihçilerin içinde yaşadıkları çevrenin etkisinden düşünce ve duygularını soyutlayamayacakları da bir gerçekse yakın bir gelecekte Batı tarihçilerinin Batı Toplumundaki son genel değişikliklere ilişkin görüşlerinde bir değişiklik olacağını bekleyebiliriz. Arkamızda bıraktığımız çağın tam kapanış sıralarında tarihçilerin eserleri endüstriyalizmle uyuşma noktasına gelmiş ve görümleri (vision) ulusçuluk düşüncesine yakalanmıştı. Böylece, muhtemelen, içine girdiğimiz bu yeni çağda o tarihçiler yeni çalışma alanları ararken kendilerini uluslarla sınırlamaktan kaçınarak şimdiki çalışma yöntemlerini daha geniş çapta bir zihnî faaliyetle birleştireceklerdir.

Bu, akla iki soru getiriyor; birisi şu an için önemli: «Yeni çağda Batılı tarihçiler anlaşılır biçimde inceleyebilecekleri yeni alan olarak ne keşfedeceklerdir?» Ötekisi de her zaman önemli olan bir sorudur. «Mutlak olan ve yalnızca belirli tarihçilerin belirli toplumsal çevrelerine görece olmayan anlaşılır bir tarihi inceleme alanı var mıdır?» Şimdiye değin bizim araştırmamız tarihi düşüncenin, değişken toplumsal çevrenin egemen kurumlarından derin bir şekilde etkilendiğini gösterdi. Bu etkilerin tarihçinin zihninde önce (a priori) kategorileri fiilen yaratacak kadar derin ve silinmez olduğunu kabul edersek bu sonuç bizim araştırmalarımıza bir son verir. Bu, Tarihî Düşüncenin toplumsal çevreye göreceliğinin mutlak olduğu anlamına gelir; ve bu durumda tarihî yazıların hareket halindeki filmine, kalıcı bir formun özelliklerine raslamak umuduyla bakmak artık gereksiz olur. Bundan sonra tarihçi şunu itiraf etmek durumunda kalır: O ancak kendi zihninin morfolojisini, içinde yaşadığı belirli toplumun bu zihin üzerindeki etkilerini analiz ederek aydınlığa çıkarmayı becerebilir, ama o toplumun yapısını ya da başka tarihçilerin ve başka insanların değişik zamanlarda ve değişik yerlerde içinde yaşadıkları başka toplumların yapısını aydınlığa çıkarmak onun için mümkün değildir. Ne var ki bu sonuçla henüz karşılaşmış değiliz. Şimdilik tarihî düşüncenin önüne göreceliğin donuk ışığının indiğini anlamış bulunuyoruz. Bu olgunun kesinleşmesi, bunun arka planında sürekli ve mutlak bir tarihî düşünce nesnesi bulunduğu olgusunun da kesinleşmesi anlamına gelebilir. Böylelikle, bundan sonraki adımımız, yöresel ve geçici bakış açılarından arınmış ve şimdiye değin dikkatimizi üzerinde topladığımız tarihçilerin edimlerinden bağımsız, anlaşılır bir tarihi inceleme alanı araştırmaktır.

2 Tarihî incelemenin alanı

«Nesnel bir anlaşılır tarih incelemesi alanı» aramaya başlarken çağdaş Batı tarihçilerinin genel bakış alanı olan herhangi bir ulusal devleti ele almak en iyi yol olacağa benzemektedir. Batı'nın ulusal devletleri arasından, daha ilk bakışta çağdaş tarihçilerimizin çalışma alanı ideallerine en uygun karşılık olabilecek nitelikte birini seçelim. Sonra, onların bu konudaki genel görüş ufkunu «tarihî olgular» ışığında bir denemeye sokalım. («Tarihi olgular» kelimesini burada gündelik anlamı içinde kabul edelim ve şimdilik «olgu» kelimesinin felsefi anlamı sorusunu ispatlamış sayalım.) (1)

Büyük Britanya, yapacağımız seçime başka herhangi bir örnek kadar uygun düşüyor. Büyük Britanya, Büyük Güç olmuş bir ulusal devlettir. Onun başlıca parçalarından biri İngiltere, bundan 250 yıl önce sürekliliğinde en ufak bir kopukluk ve kimliğinde herhangi bir değişiklik olmadan Büyük Britanya'yla birleşmiştir. İngiltere oldukça farklı bir tarihî işleve sahip olmakla birlikte Batı tarihinde Fransa kadar eski ve önemlidir. Bizim amacımız için elverişli olan kendine özgü meziyeti, kural dışı ölçülere varacak kadar yalıtılmış olmasıdır —önce fiziki coğrafyanın bazı değişmez özellikleri yüzünden, sonra da en yaratıcı ve en güçlü olduğu dönemde yöneticilerinin izlediği belli bir politika yüzünden. Coğrafi bakımdan yalıtılmış olması konusunda; Jullian her ne kadar Fransa'nın kara sınırlarının kesin ve ebedî olduğu zannına kapılsa da İngiltere'ye bir ada olmanın sağladığı sınırlar çok daha

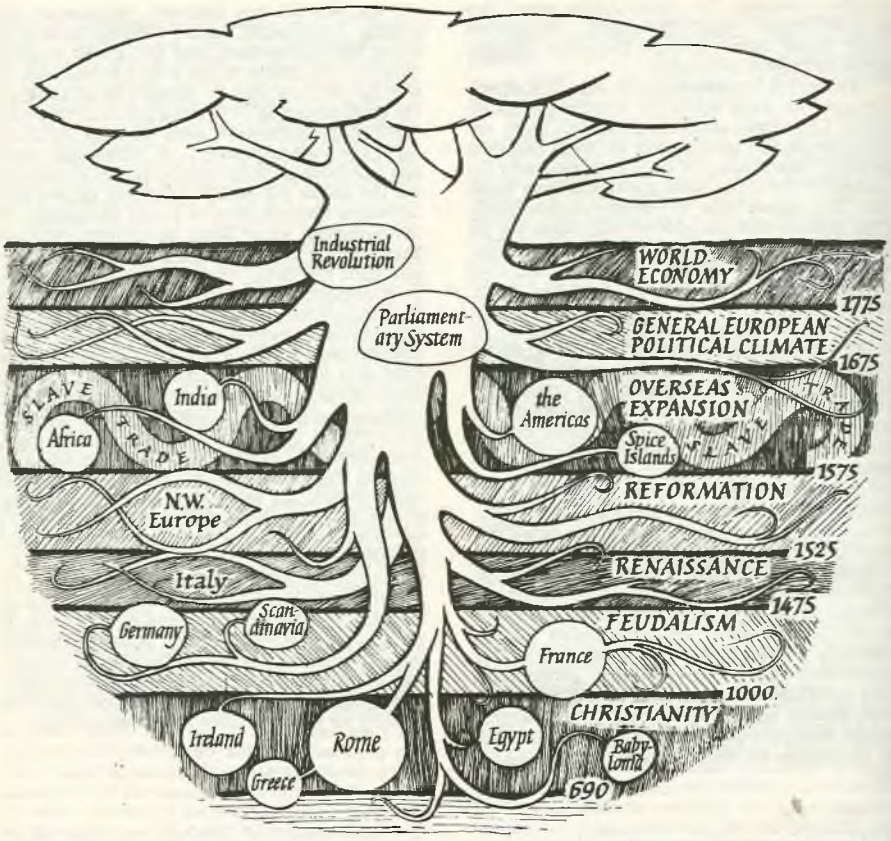

12 Britanya'nın dünya kültürlerindeki kökleri

kesindir. Çünkü bir kara sınırına göre, bir adanın kıyı sınırları karşılaştırılmayacak kadar kesindir. Örneğin, eğer Jullian, Britanya'da cilâlı taş çağında yolların sona erdiği noktanın bugün de Britanya'da yolların ve demiryollarının sona erdiği nokta olduğunu keşfetse buna hiç gülmemeliyiz. Ya da Roma İmparatorluğu içindeki Britanya'nın durumunu anlatmak için **et penitus toto divisos orbe Britannos** (²) **(ve Britonlar dünyanın geri kalan** kısmından **tamamen kopukturlar)** sözünü nakletse gene gülmemeliyiz. Siyasî bakımdan yalıtılmış olması konusuna gelince; Britanya **alter orbis** (³) (ikinci bir dünya) olagelmiştir.

Ondan daha fazla yalıtılmış ve böyle olmakla birlikte, Batı tarihinde o kadar uzun bir süre öylesine önemli rol oynamış bir başka Batılı ulus daha bulmamız pek mümkün değildir. Hattâ Büyük Britanya, (İngiltere'nin vârisi) «anlaşılır bir tarih incelemesi alanı» olamıyorsa, başka hiç bir modern Batı ulusunun bu konuda temiz çıkamayacağını kesinlikle öne sürebiliriz.

Öyleyse, İngiliz tarihi tek başına ele alındığında anlaşılabilir mi? İngiltere'nin iç tarihini dışsal ilişkilerinden soyutlayabilir miyiz? Bunu yapabilirsek, fazlalık olan dışsal ilişkilerin ikincil önem ta-

şıdığı sonucuna mı varacağız? Ve bu sonuca varırken gene, İngiltere üzerindeki yabancı etkilerin, İngiltere'nin dünyanın başka yerlerindeki etkilerine oranla çok az olduğunu mu düşüneceğiz? Bütün bu sorulara cevabımız olumluysa, öteki ülkelerin tarihlerini İngiltere'ye başvurmadan anlamak mümkün olmadığı halde, başka ülkelere başvurmadan İngiltere tarihinin yaklaşık olarak anlaşılabileceği sonucuna varmakta haklı olabiliriz. Bu sorulara yaklaşmanın en iyi yolu, düşüncelerimizi geri çevirip İngiltere tarihinin akışına bakmak ve başlıca anahatları gözden geçirmek olacaktır.

Bu anahatları tersinden başlayarak şöyle sıralayabiliriz:

(a) Ekonomide endüstriyel sistemin kurulması (çağımızın on sekizinci yüzyılının son çeyreğinden bu yana);

(b) Sorumlu parlamenter hükümetin kurulması (on yedinci yüzyılın son çeyreğinden bu yana);

(c) Denizaşırı yayılma (on altıncı yüzyılın üçüncü çeyreğinde korsanlıkla başlayıp yavaş yavaş dünya çapında ticarete doğru gelişmek, tropik bölgelerde bağımlı ülkeler ele geçirmek ve ılımlı iklimlere sahip olan denizaşırı ülkelerde İngilizce konuşulan topluluklar kurmak);

(d) Reform (on altıncı yüzyılın son çeyreğinden bu yana);

(e) Entellektüel ve sanatsal yönleri kadar iktisadi ve politik yönleriyle birlikte Rönesans (on beşinci yüzyılın son çeyreğinden bu yana);

(f) Feodal sistemin kapanışı (on birinci yüzyıldan bu yana);

(g) İngilizlerin «Kahramanlık Çağı» denilen zamanın dininden Batı Hıristiyanlığına dönmeleri (altıncı yüzyılın son yıllarından bu yana).

Günümüzden geriye doğru İngiliz tarihinin genel akışına bu kısa bakışın da bize gösterdiği gibi geçmişte ne kadar eskiye dönersek İngiliz tarihinde yalıtılmış olma ya da kendine-yeterli olma gibi durumların izine o kadar az raslarız. İngiliz tarihinde, aslında her şeyin başlangıcı sayılan din değiştirme, bunun tam antiteziydi: Bir sürü yalıtılmış barbar toplulukları, ortak refahları için yeni doğan Batı Toplumu içinde eritmeyi hedef alan bir eylemdi. Feodal sisteme gelince, Marc Bloch'un (1) da göstermiş olduğu gibi, İngiltere'de yedinci yüzyıldan başlayarak koruyucu ilişkiler gelişmeye başlamış ve gelişmenin dokuzuncu yüzyılda daha da ileri gitmesi daha çok dış bir uyarıcının, Danimarkalıların istilasının bir sonucu olmuştu. Normanların fetihle birlikte getirdikleri kurumlar ve yönetimle ilgili uygulamalar gerçekten toplumun içine iyice sızdı. Dolayısıyla, İngiltere'de feodal sistemin kuruluşunun anlaşılır olması için, en azından Fransa ve İskandinavya'nın da gözden geçirilmesi gerektiğini söylemek yanlış olmaz. Rönesans'a gelince, bunun hem kültürel hem de politik bakımlardan Kuzey İtalya'dan doğduğu herkesçe kabul edilir. Kuzey İtalya'da, yaklaşık olarak 1275 ile 1475 arasını düşen iki yüzyıl boyunca, dış etkilere karşı korunmuş bir çocuk bahçesindeki tohumlar gibi hümanizm, mutlakiyetçilik ve güçler dengesi, minyatür bir ölçüde ekilip biçilmemiş olsaydı, bunlar 1475'den sonra hiç bir şekilde Alplerin kuzeyine taşamazdı. Reform da yalnız İngiltere'ye özgü bir olay değildi; Batı Avrupa'nın Prometheus'çu kuzeyinde (Baltık, Kuzey Denizi ve Atlas Okyanusu hep yeni dünyalara el ediyordu) Epimetheus'çu güneyden (burada batı Akdeniz'in gözü göçüp gitmiş dünyalara dikilip kalmıştı) kurtulmak için girişilmiş genel bir hareketti. Reform'da İngiltere insiyatifi ele almadı, hattâ Atlas Okyanusu kıyısındaki Avrupa uluslarının denizaşırı yeni dünyalar kazanmak için giriştiği yarışmada bile eline geçirmedi bu insiyatifi. Nisbeten geç elde etti bunu, kendinden önce o alana giren Güçlerle, birkaç yüzyıl süren boğuşmalar sonucunda. İngiltere'nin denizaşırı yayılmasının tarihini anlamak için Avrupa'nın bütün genel savaşlarının sonuçlarını değerlendirmek ve on beşinci yüzyılın son çeyreğinden başlayarak Avrupa güçler dengesinin bütün değişimlerini hesaba katmak; aslında, görüş alanını modern Batı tarihinin olanca ufku boyunca genişletmek gereklidir.

Geriye, son iki bölümü gözden geçirmek kalıyor: Parlamenter sistem ile endüstriyel sistemin doğuşları (genel olarak bu kurumların ilkin İngiliz toprağında evrildiği ve daha sonra İngiltere'den dünyanın başka bölgelerine aktarıldığına inanılır). Bizim için bu bölümler İngiliz tarihinin dönüm noktalarıdır. Bu iki bölüm, yalnız kendi sınırları içinde ele alındığında, anlaşılır olabilirler mi? Hayır, konunun tanınmış otoritelerinin kanısına göre, olamaz. «Genel Tarih», Lord Acton'a göre (5), «ulusal olan güçlerin eyleminden doğmaz, daha geniş çapta nedenlere dayanır... Bourbon ve Stuart sülaleleri değişik sonuçlar alsalar bile aynı yasaya uyuyorlardı.» Başka bir söyleyişle, İngiltere'nin mahalli sonucu olan parlamenter sistem, İngiltere'ye özgü olmayıp, İngiltere ve Fransa'da aynı anda yürürlükte bulunan bir gücün ürünüydü. Sanayi Devrimine gelince, bu da «sadece Britanya sınırları içinde açıklanamaz, çünkü bu ülke 'Avrupa Ekonomisi' ya da 'Avrupalı denizci ülkelerin dünya ekonomisi' diyebileceğimiz daha geniş bir ekonominin bir parçasını meydana getiriyordu (6).

Dolayısıyla Britanya'nın ulusal tarihi tek başına ele alındığında «anlaşılır bir inceleme alanı» değildir, hiç bir zaman olmamıştır ve olamaz da. Bu, Büyük Britanya için geçerliyse, şüphesiz başka bütün ulusal devletler için de geçerlidir. Dolayısıyla, araştırmamızı devam ettirmek için, ulustan daha büyük bir varlığı alanımız olarak kabul etmeliyiz.

Bir toplum, hayatı süresince bir dizi sorunla karşılaşır ve toplumun her üyesi bu sorunları elinden geldiğince çözmeye çalışır. Her sorunun ortaya

çıkışı, bir sınavdan geçmeye çağıran bir meydan okumadır ve bu sınavlar dizisi boyunca toplum üyeleri giderek birbirlerinden farklılaşırlar. Her seferinde bazıları yenik düşer, bazıları da bir çözüm bulmayı başarır; ayrıca, bulunan çözümlerin bir kısmı da ya eksik ya da sıradandır, daha sonraki sorunları çözmekte başarı sağlayacak nitelikte değildir. Bazı çözümler ise eksiksiz, orijinal ya da yeni ilerleme imkanlarına gebe olur. Sınav sınavı izledikçe, toplumun bazı üyeleri belirli anlarda kendilerini duruma adapte etmeyi beceremez ve yarı yolda kalırlar; bazıları yaralanmış, berelenmiş, zora gelmiş veya gelişimleri çarpıtılmış olarak mücadeleye devam ederler; kimileriyse bilgeleşir, güçlenir ve kendi yollarında yürürken bağlı bulundukları toplumun genel ilerlemesi için yepyeni yollar da keşfederler. Aslında, belli bir sınav veren belli bir üyenin davranışını anlamak için, kendi arkadaşlarının buna benzeyen ya da benzemeyen davranışlarını iyice kaydetmek ve sınavlar dizisini, bütün toplumun hayatında bir olaylar dizisi olarak görmek mutlaka gereklidir.

Böylece, İngiliz tarihinin anlaşılır olabilmesi için, bunu, daha geniş bir toplumun tarihi olarak ele almalıyız; başka ulusal devletlerle birlikte Büyük Britanya'nın da bir üyesi olduğu bu daha geniş toplumda üyelerin her biri, bir bütün olarak toplumun ortak yaşantısına kendine göre tepki gösteriyordu. Aynı şekilde, Venedik tarihi de, Milano, Cenova, Floransa ve Kuzey İtalya'nın başka «ortaçağ» şehir devletlerini de içine alan geçici bir alt-toplumun tarihi olarak görülmelidir; Atina tarihi, Tebai, Korint, Isparta gibi, Helenik Çağ Yunanistan'ının başka şehir devletlerini içine alan bir toplumun tarihidir. Bu durumların hepsinde, parçaların değil bütünün sınırları içinde düşünmeliyiz; hikâyenin bölümlerini belli bir üyenin değil, toplumun hayatındaki olaylar olarak görmeliyiz ve üyelerin talihlerini teker teker değil hep bir arada izlemeliyiz — tek bir tema üzerinde varyasyonlar ya da bir orkestra içinde uyum açısından önem taşıyan, ama bir dizi ayrı nota olarak hiç bir anlamı olmayan katkılar olarak ele almalıyız. Tarihi bu görüş açısından incelemeyi başardığımız oranda, zihnimizdeki kargaşalıktan bir düzen doğduğunu ve daha önce anlaşılır olmayanı anlamaya başladığımızı görürüz.

«Tarihi olguları» yorumlamanın bu yöntemi, yaklaşık olarak İ.Ö. 725 ile 325 arasında yer alan dört yüzyıl boyunca Helen dünyasının şehir devletlerinin tarihlerinden alınacak somut bir örnekle daha açık seçik gösterilebilir.

Bu çağın başlangıcından kısa bir süre sonra, bu, birçok devletin üyesi olduğu bu toplum, nüfusun geçim araçlarını zorlaması sorunuyla karşılaştı; bu geçim araçlarını Helenler, o sırada hemen tamamiyle kendi yurtluk alanlarında kendi tüketimleri için ürettikleri çeşitli tarımsal ürünlerle elde ediyorlardı. Buhran patlak verince, farklı devletler farklı mücadele biçimleri buldular. Kimisi, Korint ve Halkis gibi, denizaşırı ülkelerde —Sicilya'da, Güney İtalya'da, Trakya'da ve başka yerlerde— tarımsal bölgeler zaptedip kolonileştirerek nüfus fazlasını başlarından attılar. Bu kolonilerin yerli halkı ya çok dağınıktı ya da istilaya direnecek güçte değildi. Bu şekilde kurulan Yunan kolonileri Helen Toplumunun karakterini değiştirmeden coğrafi alanını genişlettiler. Uyguladıkları tarım ve meydana getirdikleri kurumlar, terk ettikleri yurtlarındaki koşulların basit bir tekrarından ibaretti.

Öte yandan, bazı devletler, kendi hayat tarzlarında değişiklik yaratacak nitelikte çözümler araştırdılar. Örneğin Isparta, yurttaşlarının toprağa susamışlığını, Helen Dünyasının (7) önceki coğrafi sınırlarının dışında denizaşırı bölgeleri kolonileştirerek değil de, kendisine en yakın Yunan komşularına saldırıp topraklarını fethederek doyurma yolunu seçti. Bunun sonucunda, Isparta, ancak, kendi çapında komşu halklarla inatçı ve devamlı savaşlar pahasına gerekli fazla toprakları kazandı. Öyle ki, fetih tamamlandıktan sonra bile, fethedilen bölgelerin elde tutulması sürekli askerî çaba gerektiriyordu. Ve bu sürekli baskı da, denizaşırı bir ülkede, kendi güvenliğinden kendisi sorumlu olacak bir bağımsız yavru-devletin değil, doğrudan doğruya Isparta'nın sırtındaydı. Bu durumla başa çıkabilmek için, Ispartalı devlet adamları Isparta hayatını tepeden tırnağa askerileştirmek zorunda kaldılar. Bunu yapmak için de, birçok Yunan topluluğunun bildiği, ama bu sıralarda Isparta'da ve başka yerlerde yok olmaya yüz tutmuş birtakım ilkel toplumsal kurumları yeniden canlandırmaları ve adapte etmeleri gerekti. (8)

Nüfus sorunu karşısında Atina da bambaşka bir tepki gösterdi. Önce aldırış etmedi buna —ne denizaşırı koloni kurdu, ne de Yunanlı komşularının topraklarını zaptetti— ama bir süre sonra baskı, toplumsal bir devrim şeklinde patlak verme eğilimini göstermeye başladı. Bu anda, başka devletlerin bulduğu çözümler Atina için artık geçerli olamazdı; böylece Atina kendine özgü bir yol buldu, tarımsal üretiminde ihracat için uzmanlaşmaya, gene ihracat için mamul mallar yapmaya başladı; sonra da politik kurumlarını, bu iktisadî yeniliklerle ortaya çıkan yeni sınıflara politik iktidardan hatırı sayılır bir hisse verebilecek şekilde değiştirdi. Bir başka söyleyişle, Atinalı devlet adamları toplumsal bir devrimi savuşturdular ve ortak bir soruna, böylece kendilerini ilgilendirdiği ölçüde bir çözüm bulmakla, farkında olmaksızın, Helen Toplumunun bütünü için yeni bir ilerleme yolu açmış oldular. Perikles, Atina'nın «Hellas'ın eğiticisi» olduğunu söylerken bunu kastediyordu (9). Bir şehir devleti olarak kendi başına yaşadığı ölçüde Atina, Helen tarihinin bu çağı kapanmadan önce yıkıma uğradı. Ama Hellas için yaşadığı ölçüde, Perikles'in iddiası doğru çıktı; çünkü Helen tarihinin aşağı

13 BİR ORGANİZMA OLARAK TOPLUM Hobbes'un incelemesindeki Leviathan, yani «Mağrurlar Hükümdarı». Bu resim, toplumların ilişkilerden değil de kalabalıklardan meydana geldiği yolundaki yanlış inancı tekrarlıyor.

yukarı İ.Ö. 325'de başlayan bundan sonraki çağında, önceki çağın genel sorununa tikel bir çözüm bulmak için Atina'nın geliştirdiği yeni fikirler ve kurumlar, Helen Toplumunun (o da bu zamana kadar Yunanca konuşan halkların dar alanının çok ötelerine yayılmıştı) geri kalan üyeleri tarafından ortak toplumsal mirasları olarak benimsenmişti. Helen tarihinin bu evresine genel olarak «Helenistik Çağ» denir, oysa «Attistik Çağ» terimi bundan çok daha uygun olurdu (10).

Atina'yı ya da Isparta'yı ya da Korint'i ya da Halkis'i değil de Helenik Toplumun bütününü alanı olarak kabul eden bu görüş açısından bakıldığı zaman, bu çeşitli toplulukların İ.Ö. 725 ile 325 arasındaki tarihlerinin önemini anladığımız kadar, buradan bunu izleyen döneme geçişin de önemini anlayabiliyoruz. Tek başına ele aldığımız bir Halkis tarihi ya da Korint tarihi ya da Isparta tarihi ya da Atina tarihinde, anlaşılır bir inceleme alanı aradığımız sürece cevaplandıramayacağımız sorular böylece cevaplandırılmış oluyor. Öyle bir açıdan baktığımız sürece, ancak, Halkis ya da Korint tarihinin bir anlamda normal olduğu, ama Isparta ve Atina tarihlerinin bu normdan farklı yönlerde uzaklaştığı sonucuna varabilirdik. Bu uzaklaşmanın nasıl gerçekleştiğini açıklamak mümkün olmazdı; hattâ tarihçiler Ispartalılar'la Atinalılar'ın, daha Helen tarihinin şafağında, bazı özel içsel niteliklere sahip olarak öbür Yunanlılar'dan faklılık gösterdiklerini ima etme derecesine de düştüler. Bu, Isparta ve Atina'nın gelişmesini, hiç bir gelişme olmadığını söyleyerek açıklamak demekti, çünkü bu teze göre sözkonusu iki Yunanlı halk, hikâyenin başında da, sonunda olduğu kadar farklıydılar. Ne var ki bu varsayım kesinleşmiş tarihî olgularla çelişki halindedir. Örneğin, Britanya Arkeoloji Okulu'nun Atina'da yürüttüğü kazılar, İ.Ö. altıncı yüzyıl ortalarına kadar Isparta hayatının, kendisini daha sonra öteki Helen topluluklarından o kadar keskin çizgilerle farklılaştıracak nitelikleri yönünden hiç de anormal bir özellik göstermediğini ortaya koyan çarpıcı kanıtlar sağlamıştır. Bu yüzyılın ortasından sonra açıklanması gereken devrimsel bir değişim var; bu açıklama da ancak, bu dönemdeki Isparta tarihine, Helen Toplumunun bütünü karşısına çıkan bir sınava, Isparta'nın özel mahalli cevabı olarak bakmakla bulunabilir. Atina'nın, «Helenistik» denilen çağda Helen Dünyasının bütününe ilettiği (Isparta'nın özel tavrının bir çıkmaz olduğu anlaşılmıştı) özel karakteristikler de aynı şekilde sonra-

14 Benin'den savaşçılar. İ.S. on altıncı veya on yedinci yüzyıl

dan edinilmiş karakteristiklerdir ve bunların da doğuşu ancak genel bir görüş açısından bakıldığında anlaşılabilir. Batı tarihimizin «Ortaçağ» denilen döneminde Venedik, Milano, Cenova, Floransa ve başka Kuzey İtalya şehir devletleri arasındaki farklılaşmayla daha yakın zamanlarda Fransa, İspanya, Hollanda, Büyük Britanya ve Batı'nın başka ulusal devletleri arasındaki farklılaşma da tıpkı böyledir. Parçaları anlamak için, dikkatimizi önce bütünün üzerinde toplamalıyız, çünkü kendi başına anlaşılır olan inceleme alanı bu bütündür.

Bir toplumun tamamlayıcı ögelerinin böyle giderek farklılaşması bakımından, İ.Ö. 725 ile 325 arasındaki dört yüzyıllık Helen tarihi, bir bütün olarak «ortaçağ» Kuzey İtalya tarihi ya da modern Batı tarihi ile aynı tarz bir biçimleniş gösterir; ama, Helen tarihinin bu episodu, öbür iki episodla kıyas kabul ettiği halde, onlarla çağdaş değildir. Kronolojik bakımdan onlardan öncedir. Batı toplumunun kökenleri Helen tarihinin son evresine kadar geri götürülebilir —Greko-Romen evresine— ama bundan daha geriye götürülemez; işte Batı tarihinin, Helen tarihiyle bu kronolojik ilişkisi, Batı toplumumuzun zaman içinde geriye doğru yayılışının sınırlarını ortaya koyar. Bu «anlaşılır alan»ın mekanda yaygınlığı ise, kendisine ait herhangi bir ulustan daha geniş olmakla birlikte, en geniş mekan kesitinden bakıldığında bile, Dünya'nın toplam yüzeyinden ve İnsanlığın toplam yaşayan kuşaklarından daha dardır; ve şimdi, zaman içinde geriye yayılışının da, kendisine ait herhangi bir ulusunkinden biraz daha uzun olmakla birlikte, yeraltına inen köklerinin derinliğini hesaba katsak bile, bir temsilcisi olduğu toplum türünün varoluş süresi yanında pek o kadar eski olmadığını görüyoruz.

Geçici vargılarımızı şöylece sıralayabiliriz:

(a) Kendi günümüz ve kendi toplumumuz açısından geriye ve dışarıya doğru açılarak sınırlarını yaklaşık olarak belirlediğimiz «tarihi incelemenin anlaşılabilir alanları», gerek zaman gerekse mekan içinde, ulusal devletlerden, şehir-devletlerinden ya da başka herhangi bir politik topluluktan daha geniş toplumlardır.

(b) Bu gibi politik topluluklar (ulusal devletler, şehir-devletleri ve benzerleri) bağlı bulundukları toplumlardan mekan içinde daha dar ve zaman içinde daha kısa ömürlü olmakla kalmazlar, aynı zamanda bu toplumlarla ilişkileri ayrılmaz parçaların bölünmez bütünle olan ilişkileridir. Bunlar sadece gerçek toplumsal varlıkların eklemleridirler, kendi başlarına bağımsız varlıklar değildirler. Tarihi inceleyenlerin ele almaları gereken «toplumsal atomlar» devletler değil, toplumlardır.

(c) Büyük Britanya gibi ulusal devletlerin ya da Atina gibi şehir-devletlerinin birer parçası oldukları toplumlar bir yandan (parçalarının aksine) bağımsız varlıklardır, çünkü her biri kendi başına «tarihi incelemenin anlaşılabilir bir alanı»nı meydana getirir, bir yandan da birbirleriyle bağıntılıdır-

lar, çünkü hepsi de tek bir toplum türünün temsilcileridir.

(d) İncelediğimiz tek tek toplumların hiç biri İnsanlığın bütününü kucaklamaz, aynı zamanda dünyanın yaşanan ya da geçilebilir yüzeyine de yayılmaz ya da bir temsilci olduğu türler kadar eski bir geçmişe sahip değildir. Örneğin, bizim hâlâ hayatta olan Batı Toplumumuz, Helen Toplumu olgunluk çağını doldurıncaya kadar doğmamıştı, Helen Toplumu ise —türün ilk temsilcilerinden biri olduğu ispatlansa bile (ki ispatlanmamıştır)— on üç buçuk yüzyıl önce ortadan kaybolmuştur, dolayısıyla yaşama süresinin tamamı türün henüz tamamlanmamış yaşama süresinden bir o kadar kısa kalır.

(e) İki toplum arasındaki tarihlerin sürekliliği, tek bir toplumun tarihindeki çeşitli bölümler arasındaki sürek[11]likten çok daha azdır (o kadar ki, arada türsel bir farklılık olduğu söylenebilir), ama değişik çağlarda iki belirli toplum arasındaki zaman ilişkisinde —örneğin Batı ve Helen toplumları arasındaki— mecazî olarak «akrabalık» diye anlatabileceğimiz bir bağı gösteren özellikler gözlemleyebiliyoruz.

3 Bazı terimlerin tanımları

1 Toplum

Toplum, insanlar arasındaki toplam ilişkiler ağıdır. Toplumu meydana getiren ögeler böylece insanlar değil, insanlar arasındaki ilişkilerdir. Bir toplumsal yapıda «birevler sadece ilişkiler ağının **odak noktalarıdır.**» ([1]) Hobbes'un **Leviathan**'ının ünlü kapak resmi, toplumu, bir yığın normal boyda insandan oluşmuş dev bir insan biçiminde resmeder, ama bu, gerçekliğin antropomorfik çarpıtılmasıdır; insanlardan, toplumun ya da toplumu meydana getiren kurumlardan herhangi birinin «üyesi» olarak söz etme alışkanlığı da ([2]) böyledir (örneğin bir kulübün, bir kilisenin, bir sınıfın, bir ailenin, bir «korporasyon»un üyesi olarak). İnsanların gözle görülür ve elle tutulur bir derlemesi bir toplum değildir; bir kalabalıktır. Kalabalık, toplumun aksine, toplanabilir, dağıtılabilir, fotoğrafı çekilebilir ya da kılıçtan geçirilebilir.

2 Kültür

P. Bagby'nin, kültürü, «bir toplumun üyelerinin, açıkça soyaçekimden gelen düzenli davranışları dışında kalan içsel ve dışsal davranış düzenlilikleri» olarak tanımlamasını doğru buluyor ve benimsiyorum ([3]). Bagby'ye göre ([1]) «tarihin kalıplı ve tekrarlanan ögesi» olması bakımından, «kültür, tarihin anlaşılabilir yanıdır». A. L. Kroeber de ([5]), ilk üçü Bagby'nin tanımlamasına uyan dört maddelik bir tanım öneriyor. Kroeber'in dördüncü maddesi, kültürün, değerleri de içermesidir. Bu görüşü de doğru buluyor ve benimsiyorum.

3 Uygarlık

Bu, sözde Latince kelime modern Fransızca'dan türetilmiştir. Dr. Johnson, kelimenin İngilizce karşılığını, hazırladığı İngiliz dili sözlüğüne koymak istememişti. O zamandan beri bütün modern dillerde kullanılan bir kelime oldu ve belirli bir çağda var olan kültürün belirli bir türü ya da evresi anlamını kazandı. Şimdiki bilgi durumumuza göre Uygarlık Çağının yaklaşık olarak beş bin yıl önce başlamış olması gerekiyor.

Bagby ([6]), «Uygarlık» **(Civilization, medeniyet)** kelimesinin etimolojisinden ipucu almamızı ve uygarlığı, «kültürün, kentlerde bulunan çeşidi» olarak tanımlamamızı öneriyor. «Kent»leri de, «çoğunda, ya da daha doğrusu çoğunluğunda, oturan insanların yiyecek üretmekle uğraşmadığı barınaklar topluluğu» olarak tanımlıyor. Bagby, doğruya çok yaklaşıyor. Ama gene de tam değil. V. G. Childe'ın «uygarlık» adıyla tanınan kültür çeşidinin doğuşu ile eşanlamlı olmak üzere («Sanayi Devrimi» deyimine benzeterek) türettiği «Şehirleşme Devrimi» sözü de öyle ([7]). Şehirsiz olduğu halde uygarlaşma sürecine girmiş toplumlar vardır. Onun için sanırım bir adım daha ileri gitmeli ve uygarlığı, yalnız yiyecek üretmekten değil, toplum hayatını maddî planda uygarlık düzeyinde yürütebilmek için gerekli başka iktisadî etkinliklerden de (endüstri ve ticaret gibi) kurtulmuş bir azınlığın varolduğu toplum durumlarıyla eşitlemeliyiz. Bu iktisat-dışı uzmanlar —profesyonel askerler, yöneticiler ve belki hepsinden önce rahipler— bildiğimiz uygarlıkların çoğunda şüphesiz ki şehirliydiler ([8]).

H. Frankfort «yiyecek üretimi ya da teknolojik ilerleme artışı gibi değişiklikler (her ikisi de uygarlığın doğuşuyla aynı zamana raslamakla birlikte) . . . uygarlığın doğuşunu açıklayamaz» der ([9]). Ben de aynı fikirdeyim. Doğruyu herhalde Frankfort'un da bu bağlamda andığı A. N. Whitehead dile getiriyor: «Dünyanın, yüksek etkinlikleriyle seçkinleşmiş bütün çağlarında, uygarlığın doruğunda ya da bu doruğa yol açan etkenlerde, zımnen kabul edilen ve zamanın eylem zemberreklerine kendi özelliğini damgalayan derin bir kozmolojik bakış açısı vardır.» ([10])

Christopher Dawson da, «her uygarlığın ardında vahiyle varılmış bir görüm (vision) vardır» derken aynı noktayı belirtmiş oluyor ([11]). Benim de

15 Beşinci Sülale döneminden Mısırlı yazıcı

katıldığım bu görüşe göre, toplumda iktisadi etkinliklerden kendini kurtarmış bir azınlığın varlığı, uygarlığın tanımlamasından çok uygarlığı tanımamızı ve tesbit etmemizi sağlayan bir işarettir. Whitehead'i izleyerek ben de uygarlığı manevi terimlerle tanımlamak isterim. Belki, içinde bütün İnsanlığın, herkesi kapsayan tek bir ailenin üyeleri olarak, tam bir uyum halinde yaşayabilecekleri bir toplum durumunu yaratmak için girişilmiş bir çaba şeklinde tanımlanabilir. Bilinen bütün uygarlıkların, bilinçli değilse bile bilinçsiz bir şekilde amaçladıkları hedefin bu olduğuna inanıyorum.

4 Toplumlar

Çoğul «toplumlar» ve tekil «toplum» kelimelerini, yukarıda incelenen soyut «toplum» fikrinin belirli tarihî örnekleri olarak kullanıyorum. «Toplumlar»ın, ya da «bir toplum»un «toplum»a ilişkisi, bir olaylar sınıfının bir ya da birden fazla temsilcisinin, temsilcisi olduğu sınıfla ilişkisidir.

Toplum kelimesini insanlar arasındaki toplam ilişkiler ağı anlamında kullandığıma göre, «toplumlar» ya da «bir toplum» kelimelerini de, kendilerini meydana getiren belli sayıda kurumların derlemesi olarak analiz edilebilecek, ama kendileri, daha geniş kapsamlı ilişki ağlarının meydana getirici ögeleri olarak analiz edilemeyecek belirli ağları anlamında kullanıyorum. Toplumlar bu terimlerle tanımlandığında, birkaç çeşit toplum olduğu görülür. Başka bir söyleyişle, «toplum» geni, birkaç türden meydana gelmiştir. Örneğin, uygarlık-öncesi toplumlar, uygarlık süreci içinde toplumlar, daha yüksek dinleri içeren toplumlar vardır. Uygarlık-öncesi toplumlar da gene birkaç alt-sınıfa ayrılırlar: Aşağı Paleolitik, Yukarı Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, Kalkolitik. Bu alt-sınıfların son üçü ya da en azından son ikisi, kendi Paleolitik öncülerinden çok uygarlıkla ortak noktalara sahiptir.

Gerçi benim tanımıma göre toplumlar, başka toplumların meydana getirici ögeleri olmayan ilişki sistemleridir, ama benim görüşümce, Leibniz anlayışına uygun monad'lar da değildirler. Bütün toplumlar sürekli olarak birbirlerini etkilerler. Türün yaşayan bütün temsilcileri, sadece hayatta kalan çağdaşlarının değil, aynı zamanda gelip geçmiş bütün toplumların miraslarının da etkisi altındadır.

Her toplumsal ilişkiler ağı bir kültürün taşıyıcısıdır ve pratikte bir toplumla o toplumun kültürünü birbirlerinden ayrı olarak incelemek mümkün değildir.

5 Uygarlıklar

Çoğul «uygarlıklar» ve tekil «uygarlık» kelimelerini, yukarıda incelenen soyut «uygarlık» fikrinin belirli tarihî örnekleri olarak kullanıyorum. «Uygarlıklar»ın ya da «bir uygarlık»ın «uygarlık»a ilişkisi, bir olaylar sınıfının bir veya birden fazla tem-

silcisinin, temsilcisi oldukları sınıfla ilişkisidir. Uygarlıkların temsil ettiği sınıf «kültür» geninin bir türüdür. Her uygarlık bir toplumun ilişkiler ağında temellenir ve pratikte bir uygarlıkla toplumunu birbirlerinden ayrı olarak incelemek mümkün değildir.

Bir uygarlık «Anlaşılabilir bir inceleme alanı» olarak tanımlanabilir; belli sayıda değişik halkların farklı eylem alanları arasındaki ortak zemin ve belirli bir toplum türünün bir temsilcisi. Bu tanımlar birbirleriyle uyuşmaktadır, içlerinden birini dışarıda bırakırsak çok önemli bir şey eksik kalmış olur. Tanımların ilki, şüphesiz, öznelce konmuştur. Uygarlığın tanımına yaklaşımı epistemolojiktir. Öbür iki tanım ise nesneldirler. Araştıran kişinin sözkonusu olayda görüp kavradığına inandığı (ve bence haklı olarak inandığı) gerçekliği betimleme (tasvir etme) yolunda çabalarıdır. Aslında, neyi tanımlıyor olursak olalım, tanımımızı bu ikili biçimde yapmalıyız, çünkü özne ve nesne ikililiği ve aralarındaki doğru ilişkinin ne olduğu sorunu, bütün insan düşüncesinin altında yatar.

Bir uygarlık, kendini meydana getiren topluluklarla kıyaslandığında —uluslar, şehir-devletleri, «millet»ler, kastlar ya da bu meydana getirici ögelerin girebileceği başka biçimler— anlaşılabilir bir alandır. Genel olarak, daha büyük bir inceleme birimi, daha küçük bir birimden daha kolay anlaşılır, çünkü toplam gerçeklik boyutlarına varmayan bir şey, hiç bir zaman bütünüyle anlaşılamaz. Ama bu da anlaşılamaz, çünkü şeyler ancak zihinler için anlaşılabilirdir ve toplam gerçeklik dışında, bu nesnenin öznesi olabilecek hiç bir zihin yoktur. Dolayısıyla, hangi ölçüde bakılırsa bakılsın, olayların anlaşılabilirliği, ancak kısmî ve kusurlu olabilir. Bu demektir ki, bir uygarlık ancak görece bir anlamda «anlaşılabilir bir inceleme alanı»dır.

Belli sayıda değişik halkların farklı eylem alanları arasındaki ortak zemin, benim bu bölümde, belli sayıda insan arasındaki ilişkiler ağı diye adlandırdığım şeyi dile getiren bir deyimdir. Bir ilişkiler ağı, mekan boyutunda olduğu gibi zaman boyutu içinde de yer alan bir olay olduğuna göre, belli evrelere sahip olacaktır. Tarihleri şimdiye kadar kayda geçen uygarlıklar, ayrı ayrı doğumları olan nesnel gerçekliklerdir; bunların çoğu, ayrıca, çeşitli dönemlerde, çeşitli derecelerde serpilip büyümüşlerdir; bazıları çökmüştür; bazıları da erimeyle sonuçlanan bir çözülme sürecinden geçmiştir. Uygarlıkların kalıplı evrelerden meydana gelen tarihleri olduğunu söylerken bunları ne insanlaştırıyorum, ne de antropomorfik terimlerle açıklıyorum. İnsanî olmayan bir anlaşılabilir inceleme alanı da —örneğin bir kristal— düzenli evre kalıpları içinde değişen bir nesnel gerçeklik olabilir.

Uygarlıklar, tıpkı anayasalar, devletler, kiliseler gibi —ve aynı nedenlerle— gözle görülmeyen varlıklardır. Ama uygarlıkların da gözle görülür te-

16 Budist rahip, Japonya, İ.S. dokuzuncu yüzyıl

zahurleri olur: Prusya devletinin altın taçlı kartalları ve dikenli miğferleri, Hıristiyan Kilisesinin çarmıhları ve cüppeleri gibi. Bir Mısır, bir Yunan, bir de Rönesans-öncesi Avrupa heykelini yan yana koyun (12). Bunlardan hangisinin, hangi heykel okulunun ürünü olduğunu görmemek imkânsızdır. Üç sanatsal üslubun birbirinden ayrılığı sadece gözle görülür değildir; kesindir, herhangi bir kilise ya da devletin ürün ya da amblemlerinden daha kesindir. Bir uygarlığın ayırıcı sanatsal üslubunun sınırlarını zaman ve mekan içinde araştırmak, bu üslubun dile getirdiği uygarlığın zaman ve mekan sınırlarını da açığa çıkarır. Kroeber'in dediği gibi (13) sanatsal bir üslup, tarihî bağlantıların duyarlı bir göstergesidir. Herhangi bir uygarlık çevresi içindeki çeşitli üsluplar «kendi aralarında belli bir tutarlılığa yönelirler (14) ve «üsluplar, uygarlık tarihinin girdiği dinamik biçimlerin ete kemiğe bürünmesidir» (15). Niteliği belirtilmemiş bir sanat eserini üslup dizisi içindeki yerine yerleştirebilme yeteneğimizin, bir üslubun gelişmesinin tek-yönlü bir yol izlediğinin kanıtı olduğunu ekliyor Kroeber. «Üslup bir kültür içinde bir çizgidir . . . Aynı zamanda bir seçmeyi gösterir . . . Herhangi bir zorlamanın ya da fiziksel veya fizyolojik bir zorunluğun hüküm sürdüğü bir ortamda üsluba yer kalmaz.» Seçme yapmak bakımından üslup da tıpkı bir devlet gibi, iradeyi gösterir (16). Bagby de (17) «sanat tarihçilerinin, sanat eserlerinin üsluplarının tamamen tanımlanamaz olmadığını» gösterdiklerini söylüyor ve şöyle devam ediyor: «Antropolog ya da kültür tarihçisi de aynı türden bir şey yaparlar. Onlar da bir kültür veya bir dönemin çeşitli özellikleri arasında ortak bir lezzeti duyarlar; onlar da bu duyguya yol açan gözle görülebilir nitelikleri göstermeye çalışırlar.» (18) Frankfort'a göre (19) «bunu (bir uygarlığın karakterini) çeşitli tezahürleri arasındaki belli bir uyarlıktan, yönelişlerindeki belli bir tutarlılıktan, politik ve adli kurumlarını, edebiyatını olduğu gibi sanatını, ahlâkını olduğu gibi dinini de biçimlendiren belli bir kültürel 'üslup'tan anlarız.»

Kendi uygarlıklarının bu kadar çok yanını gösteren gözle görülür sanat eserleri aslında o uygarlığın çeşitli anlatımlarıdır. Uygarlığın kendisi değildirler. Bir din ya da bir devlet kurumu gibi bu da gözle görülmez. Bir antropolog ya da bir kültür tarihçisi, bir kültürü teşhis etmek için ipucu rolü oynayan bu gözle görülür nitelikleri analiz etmek istediğinde, Babgy'nin belirttiği gibi (20), analizini fikirler ve değerler üzerine yapar.

4 İnsanlığın başından geçen olayların genişlemesine incelenmesi gereği

İnsanlığın başından geçen olayların genişlemesine incelenmesi isteği birkaç sebepten esinlenir. Bunların kimisi kalıcıdır kimisi geçici; kimisi ön yargısız kimisi ise kendi-çıkarına yöneliktir. Bunların en güçlüsü ve saygıdeğeri meraktır. Merak insan tabiatının ayırıcı özelliklerinden biridir. Bu duygunun güçlülük derecesi her ne kadar bireyden bireye değişse de hiç bir insanın tamamen ondan yoksun olamayacağı açıktır. İnsanlığın başından geçen olaylar alanında merak, bizi, bir gerçeklik görümü (vision) kazanabilmemiz için panoramik bir bakış aramaya zorlar. İnsan zihninin elverdiği ölçüde gerçekliği anlaşılır kılacak bir görümdür bu. «Einstein'ın, burnunu ayrıntıların bileği taşından kaldırıp daha geniş bir görü için atılım yapanlar dışında, hiç kimse bilimde büyük bir keşif yapamamıştır sözünü, tarih gerçekten haklı çıkarmıştır.» (1) Her ne olursa olsun, panoramik bir bakış gerçekliğin, kısmî bir bakıştan daha az yanıltıcı bir yansıması olacaktır. Tüm insan edimlerinde olduğu gibi bilgi edinmek, dünyayı kavramak peşinde koşarken de insanın sağladığı ilerlemelerin hiç bir zaman tam olmadığı bir gerçektir; ancak İnsanoğlunun erdemlerinden biri de, bunu farkedecek bir zekaya ve sönmeyen bir istekle yetenekleri elverdiği ölçüde, amacına en yakın noktaya ulaşıncaya kadar didinmeye devam etme şevkine sahip olmasıdır.

İnsanlığın başından geçen olaylara ve tabii fenomenal evrenin tümüne panoramik bakış aramanın başka bir dürtüsü biraz da kendi-çıkarına-yöneliktir. Bölücü, parçalayıcı insan zihnine, fenomenler sayısız ve evren bitimsiz görünür; uçsuz bucaksız bir denizde haritasız pusulasız sürüklenip durmak, güçleri bitimli olan bir varlık için dehşet verici bir yaşantıdır. Bu şaşırtıcı insan halinde ilk sığınağımız okyanusun göründüğü kadar büyük olmadığına kendimizi inandırmaktır; hemen olay üzerinde parçalama ve yok sayma oyunu oynamaya çalışırız; ama oynadıkça bunların arasından yeniden görmeye başlarız ve ondan sonra başvurmamız

için kalan tek sığınak, zihnî ağımızı bir bütün olarak Evrenin üzerine atmaktır. Needham, «ilkel bilimin en önemli uyarıcı etmeninin, ilkel insanda öylesine ağır basan ve kendini hep yineleyen korku ve dehşeti yenebilmek için fenomenleri hiç değilse, sınıflandırma ve aralarında bir bağ kurma ihtiyacı» olduğuna işaret eder(2).

Olaylarla, yüz yüze gelme anında duyulan bu endişe, insan zihinlerini her zaman ve her yerde, olaylarda bir sıra ve düzen arayıp onları «tespit etme»ye kamçılar; günümüzde modern bilim ve teknoloji aracılığıyla dünyanın ansızın birleşmesi sonucu bu durum büsbütün vurgulanmıştır. «Mesafeyi yokederek» insanlığı birleştiren, gene aynı önceden eşi görülmemiş bilimsel ve teknolojik ilerlemeler İnsanoğlunun eline atom silahlarıyla savaşarak kendini yok etme gücünü de vermiştir. Şimdi gözümüzü yeni bir gerçeğe açıyoruz; hiç niyetli olmadığı halde İnsanoğlu ya kendini yok etmek ya da bundan böyle tek bir aile olarak yaşamayı öğrenmek gibi iki zıt alternatifle karşı karşıya kalmıştır. (3) Şimdi insan-dışı Tabiat üzerinde ilk üstünlüğü sağlayarak, Neolitik Çağda elde ettiği başarıdan sonra insan soyunun var kalması ilk kez gene tehlikeye düşmüştür. Bu kez İnsan soyunu yok etme tehdidi insan tabiatından geliyor. Bu eski tehdidin yeni bir yerden tekrarı bütün insanlara, kendi geleneksel dar görüşlü bağlılıklarını, İnsan soyunun kendisi gibi yüce bir bağlılığa feda etmeleri için bir meydan okumadır. Kendini yineleyen tehdidin, kaynağını insan tabiatından alması, bunu denetlemek bakımından, bizim insanlığın başından geçen olayları incelememizi gerektiren bir meydan okumadır.

Zaman ve mekan bakımından birleşmiş bir dünyada insanlığın başından geçenlerin incelenmesi etkili olacaksa mutlaka genişlemesine ele alınmalıdır (4). Yalnızca yaşayan kuşakları ele almakla kalmayıp yaşayan kuşakların geçmişinin tümü ele alınmalıdır. İnsan soyunu kurtarmak için geleneksel din, uygarlık, ulus, sınıf ve ırk ayrımına rağmen bir arada uyum içinde yaşamayı öğrenmeliyiz. Birlikte uyum içinde yaşamayı başarabilmek için birbirimizi tanımalıyız ve birbirimizi tanımak birbirimizin geçmişini bilmek demektir, çünkü tıpkı fenomenal evrenin yönlerinde olduğu gibi insan hayatı da, insan zihninde ancak zaman içindeki devinimi sırasında gözlemlenebilir. Tarihi güçler atom bombalarından daha patlayıcı olabilirler. Türümüzün silinmemesi gibi şu an için acil ortak amacımız yüzünden insan tabiatını incelemek yeterli olmayacaktır. Psikologun çalışmaları arkeologunkiyle, tarihçininki antropolog ve sosyologunkiyle tamamlanmak zorundadır; ortak insan tabiatımızın kendini değişik dinlerde, uygarlıklarda ve uluslarda dile getirişini, değişik kültürel biçimleri tanımayı

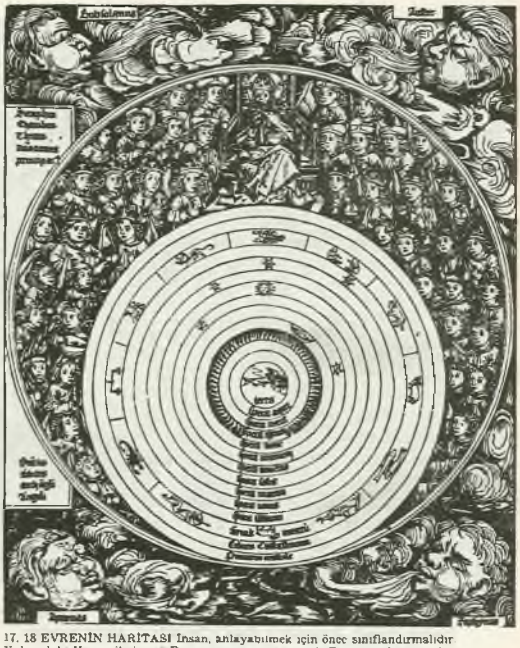

17, 18 EVRENİN HARİTASI İnsan, anlayabilmek için önce sınıflandırmalıdır. Yukarıdaki Kopernik-öncesi Evren panoraması, evreni, Cennet ordusunun koruduğu bir dizi küreler olarak tanımlıyor. Bir Aztek takvim taşı da dünyanın tarihini resmederken güneşi (ortada) geçmiş ve şimdiki dünyaların yok edilişinin simgeleriyle çevrelenmiş olarak gösteriyor.

öğrenmeliyiz ve onu mümkün olduğu kadar da anlamaya çalışmalıyız. Tarihin akışında insan kültürü böyle dile getirilmiştir. «İnsan tarihinin tümü şimdiki ve gelecekteki insanî ihtiyaçlara uygundur.» (5) «İnsan soyu tarihinin bilgisi, İnsan soyunun ortaklaşa sahip olduğu şeylerden biri olmalıdır.» (6)

Ne var ki, artık yalnız birbirimizin kültürel mirasını anlamakla, dahası değerlendirmekle yetinemeyiz. Bunlara, İnsanoğlunun ortak hazinesinin parçalarıymış, kendi malımız, ortak depoya gidecek miras eşyalarımızmış gibi bakmak, değer vermek ve sevgi göstermek zorundayız. İnsanoğlunun toplumsal dayanışmasındaki tehlikeli çatlaklar sevginin ateşi olmadıkça eritilip kapatılamaz. Tehlike, günümüzde olduğu kadar uç duruma varmış bile olsa, tek başına, insanlığın kurtuluşu için insanlara yapılması gerekli olanı yaptırmaya yeterli bir uyarıcı değildir. Olumsuz olduğu için zayıf bir uyarıcıdır. Soğukkanlılıkla bulunmuş bir çare bize kendimizi kurtaracak manevî gücü veremez. Bu güç ancak olumlu, çıkar gözetmeyen bir amaçla varolur ve kendini-yoketmekten kaçınmak gibi olumsuz bir durumdan daha etkilidir (7). Bu olumlu amaç insanlara sevgiden başka hiç bir şeyle verilemez.

5 Geçiş toplumu

Bu kitabın asıl ilgilendiği toplum türleri uygarlıklar ve yüksek bir aşamaya varmış dinlerdir. Geçmişe baktığımızda önümüzde bunlar yükseliyor, çünkü yaşayan başlıca kurumlar bunlar ve biz bunlar hakkında, kendilerinden öncekilere oranla daha fazla bilgiye sahibiz. Ama sohbet konusu ve tanıdık olmalarının nedeni, düne ait şeyler olmalarıdır. İleri aşamaya varmış dinlerin en eskisi topu topu 2500 yıllıktır; en eski uygarlıklar da sadece 5000 yıllık. İnsanlığın en uzun dönemi, şimdiye kadar, Aşağı Paleolitik Çağ olmuştur. Atalarımızın insanı andırır bir kılığa girdikleri tarihten başlayarak hesaplanırsa bu dönem yarım milyon yıl sürmüş olmalı (1). Belki 30.000 yıl önce başlayan Yukarı Paleolitik Çağ buna oranla kısaydı, gene de süresi uygarlıkların zaman ölçeğine oranla uzun, hele yüksek dinlerin zaman-ölçeğine göre adamakıllı uzundu. Üstelik, hem Eski Dünya'da hem de Amerikalarda, uygarlığın şafağını Yukarı Paleolitik Çağ'ın sonundan gerek kültür, gerekse kronoloji açısından ayıran bir dizi kültürel geçiş aşaması vardı. İnsanların başından geçmiş şeyleri geniş kapsamlı bir biçimde incelemek gereğini duyuyorsak, insanlık tarihinin bu daha erken ve daha uzun bölümlerini görmezlikten gelmemeliyiz.

Yukarı Paleolotik Çağ'ın İnsanı bir avcıydı, ama, Eski Dünya'nın kuzey-batı köşesinde, buzulların son gerileyişi bölgesel bitki ve hayvan hayatında şaşırtıcı değişiklikler yaratınca, bu geçim yolunu kaybetmiş oldu. Kuzey Avrupa'nın o bir zamanlar muhteşem avcısı, Magdalen İnsanı, ortamın kendi karşısına çıkardığı bu meydan okumaya gerekli tepkiyi göstermeyi başaramadı. Güney ve güneydoğudaki, kendisi kadar muhteşem olmayan çağdaşlarından bazıları da yok olup gittiler. Kimisi, tropikleri kemiren savanların güneye doğru gidişine ayak uydurarak daha güneye doğru indiler. Ama bazıları yerlerinde kalarak tarihi yaptı.

Yukarı Paleolitik ile İ.Ö. 3000'de Aşağı Mezopotamya ve Aşağı Nil vadilerinde ilk ortaya çıkan uygarlıklar arasında bir geçiş sağlayan kültür tipi ya da evresi, genellikle Neolitik adıyla anılır; karakteristik âleti olan cilalı taş baltasından ötürü bu adı alır. Bu âlet, Yukarı Paleolitik İnsanın en gelişkin yontma çakmaktaşından çok daha güçlüydü. Gelgelim, Neolitik kültürün özünü meydana getiren şeyler tarım ve Eski Dünya tarımının ortaya çıktığı yerlerde tarımın normal tamamlayıcısı olan evcil hayvan yetiştirme işleriydi. Daha ileriki evrelerde, manevî başarılar veya değerler açısından daha yüksek olup olmadıklarına bakılmaksızın, sadece Neolitik temeller üzerinde yükselmeleri anlamında «daha yüksek» diye nitelenen kültürler için bu çağın en büyük ve en kalıcı mirası bunlar oldu.

Tarım-hayvancılık devrimini başarmakla insanlar, bazı toplumsal böcekler dışında kalan eski insan ataları dahil bütün canlı yaratıklar gibi Doğa'nın parazitleri olmaktan çıkarak, Doğa'nın etkin ortakları haline geldiler. Gerek bitki, gerekse hayvan yetiştirme, öngörüş, önceden tasarlama, sebat ve kendine hâkim olmayı gerektiren işlerdir ve bu erdemlerin sürmesi için devamlı olarak uygulanmaları gerekir. Yetiştirici yalnız ertesi günü değil, bir dahaki yılı da düşünmelidir; böyle insanlar ne kadar acıkırlarsa acıksınlar, tohumluk buğdayı yememeli, kendilerine süt veren inekleri, koyunları, keçileri kesmemeli, tersine davarlarını, sürülerini çoğaltmaya bakmalıdırlar. Yetiştiriciliğin ödülü, avcılık ve toplayıcılığın başaramayacağı ölçüde, daha yoğun bir nüfusu daha büyük bir güvenlik içinde besleyecek bir yiyecek üretimidir. Ama bu devrimi sadece teknolojik ve ekonomik terimlerle anlatmak, olayın açıklamasını yetersiz kılar. Daha yüksek dinlerin doğuşu bütün dinî faaliyetleri ha-

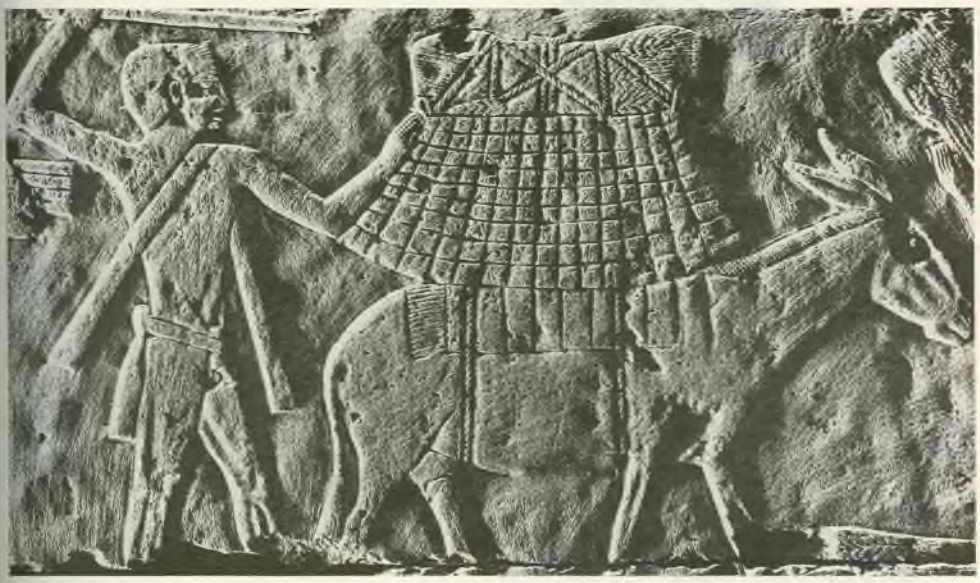

19 Eşek sürücüsü, Mısır Beşinci Sülale.

NEOLİTİK TEKNOLOJİK DEVRİM

Yük taşıyan eşek, öküz arabası ve yelkenli gemi, hepsi, icatçı teknikte başlıca ilerlemeleri ve insanî olmayan güçlerin dizginlenerek insan yararına kullanılmasını temsil ederler. Teknik açıdan bu gibi icatlar İnsan'ın çevresi üzerindeki egemenliğini büyük ölçüde artırdılar; ama toplumsal ve psikolojik bakımlardan İnsan'ın kendi kültürü içinde hapsolma duygusunun başlangıcını gösterirler.

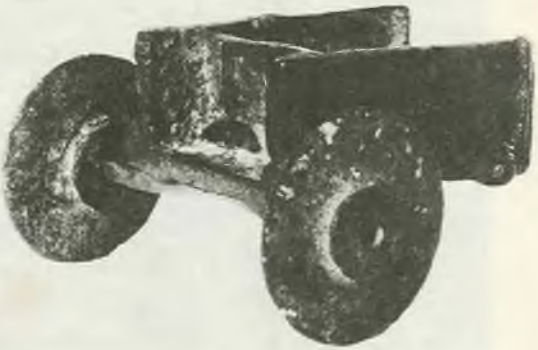

20 Araba modeli, Suriye, İ. Ö. Üçüncü binyıl

21 Yelkenli gemi, Minos uygarlığından, İ. Ö. ikinci

SU GÜCÜ VE İNSAN GÜCÜ

İlk sulama tesisleri o zamana dek görülmedik bir toplumsal işbirliği ve zorlama gerektiriyordu; sulama işleri insanların fiziksel çevreleri kadar birbirleriyle ilişkilerini de sürekli değiştirdiler.

22 «Akrep» Kral, Mısır'da bir sulama kanalının ilk balçığını kesiyor. Bu sahne Aşağı Mısır'ın Güney tarafından fethedilmesinden sonra barış düzenine geçişi simgeliyor.

23 **Shaduf** ile su çıkarma. Bir direğe takılan bir sırığın bir ucuna kova, öbür ucuna da bir ağırlık asılır; dengeyi sağlayan bu ağırlıkla kova zahmetsizce doldurulur, kaldırılır ve içeri çekilir.

24 Yukarı ve Aşağı Nil'in birleşmesi; papirüs ve lotus amblemlerini birliği temsil eden bir motife bağlayan iki tanrı bu birleşmeyi sağlıyor.

25 İ.Ö. 1300'den kalma bir harita Mezopotamya'daki Nippur yakınlarında bir kraliyet toprağının sulama kanallarını gösteriyor. Kanallar tarlalar arasından akıyor, halkalar köyleri temsil ediyor.

yatın gündelik yanından koparmazdan önce, tüm toplumsal ve kültürel faaliyetler aynı zamanda dinî faaliyetlerdi. Gerek bitki, gerekse hayvan yetiştirmek ekonomik olduğu kadar dinî bir görünüm de taşıyordu. Bu görünümlerden birinde aynı zamanda dinî bir devrim olmasaydı, tarım-hayvancılık devrimi de hiç bir zaman başarılamayabilirdi.

İlkel tarım hiç fazla ürün (yiyecek) yaratmıyor, dolayısıyla uzmanları geçindirecek bir kaynak ortaya çıkmıyordu. Tek işbölümü erkeklerle kadın arasında olandı ve her mahallî topluluk kendine-yeterliydi (2). İ.Ö. dördüncü binyılda Afrasya (Afrika-Asya) vahalarında beliren yeni sanatlar erkek uzmanlara ihtiyaç gösteriyordu ki bu, belli bir fazlanın daha o sıralardan itibaren birikmeye başladığının işaretidir (3). Madencilik insanın bütün zamanını alan bir meşgaledir (4), «madencilik bilgisi uluslarası bilime ilk yaklaşımdır» (5) ve madencilik Neolitik kendine-yeterliliği yok eder; çünkü yalnız demirci değil, aynı zamanda maden işçisi, tasfiyeci ve taşıyıcı gerektirir (6). Dördüncü binyılın icatları —madencilik, tekerlek, öküz arabası, yükseğeği, yelkenli gemi— Afrasyalı İnsanın henüz kalkışmadığı bir işi üstlenecek yeni bir iktisadî örgütlenmenin teknolojik temellerini kurdu: Afrasya'nın büyük çukurluk ve vadilerindeki cangıl kalıntılarının temizlenerek tarıma kazandırılması. Böyle bir iş sulama sanatını ustaca kullanabilmeyi ön-gerektiriyordu, sulama da incelmiş bir Toplumsal ve iktisadî çerçeve istiyordu, çünkü bunlar olmaksızın kamu çalışması da olamazdı (7) ve bunlar olmadan dördüncü binyılın teknolojik buluşları Afrasyalı İnsan'ın yeni büyük girişimini başarmasına elvermezdi.

Şüphesiz her teknolojik devrim aynı zamanda bir toplumsal devrimdir, çünkü teknolojik değişimler toplumsal devrimlerin hem sonucu hem de nedenidirler. R.Ü. Braidwood (8), uygarlık-öncesi kültürden kalan kanıtların, bu dönemde teknolojinin çok büyük bir yer kapladığını gösterdiğini söylüyor. Ama her şeyden önce teknolojik bir devrim olan Neolitik devrime karşılık, uygarlık devrimi de özünde toplumsal ve kültürel bir devrimdi. Tarihin teknolojik aşamaları —yiyecek-toplayıcılığı, yiyecek-üretimi, endüstriyalizm— tarihin kültürel evrelerine tekabül etmez (9). Yiyecek-üretiminin yiyecek-toplayıcılığının yerini aldığı Neolitik teknolojik devrimi, büyüklüğü ve önemi bakımından, dizginlenmiş cansız gücün, İnsan'ın maddî imalat ve hareket araçları olarak adale gücü yerine geçtiği modern Batı Dünyasının Sanayi Devrimi ile aynı türden bir teknolojik değişimdi (10). Aradaki çağlarda bunlarla kıyaslanacak bir teknolojik değişime raslanmaz. «Uygarlıkla uygarlık-öncesi yiyecek-topla-

ma evreleri arasındaki teknolojik ve iktisadî ayrımlar, derece ayrımlarıdır.» (11) Öte yandan, aradaki bu çağlarda, ilkin uygarlığın, sonra da ileri dinlerin, yani insanlık tarihinde şimdiye kadar görülegelmiş en büyük iki tek kültürel değişimin doğduğunu görüyoruz. Yiyecek-üretimi ve yukarıda sözünü ettiğimiz başka tamamlayıcı veya o kaynaktan türeyen teknolojik ilerlemeler olmasaydı, kültürün uygarlık aşamasına varılamazdı. Ama uygarlığın doğuşu, kendi başına ele alındığında, teknolojik olmayan bir düzeyde yer alan bir olaydı. Uygarlık manevî düzeydeki gelişmeler sonucunda doğdu (12). Yeni bir teknolojik ilerlemeden doğmadığı ya da böyle bir ilerlemeyle atbaşı gitmediği gibi, üstelik Neolitik teknolojik devrimin başlattığı teknik ilerleme hareketini de durdurdu (13). Öte yandan, Neolitik teknolojik devrim manevî bir bedele de mal olmuştu. «Avcının geniş alanlı hayatı İnsan'ın ruhunu özgürleştirmişti; tarım onu toprağın kölesi yaptı.» (14)

«Bütün Yakın Doğu'da en iyi yerler didinmeyle kazanıldı.» (15) Böyle bir girişim, yiyecek-üretiminden kopup, besin biçiminde dolaysız bir ürün sağlamayan kamu işlerinde çalışacak büyük bir işgücünü doyurmaya yetecek kadar geniş bir besin-fazlası üretmeyi, toplamayı ve depolamayı gerektiriyordu. Bu iş-gücünün de toparlanması, denetlenmesi, yönetilmesi gerekti. Hem dehşetli yetenekli, hem de dehşetli otoriter bir yönetici azınlık olmaksızın bu işlerin ikisi de mümkün olamazdı (16) çünkü bu iş insanın belini kırdığı gibi kalbini de kırıyordu ve öyle büyük bir ölçüdeydi ki sıradan işçi çabalarının ürününü önceden hayalinde canlandıramazdı (17). Ya imanla çalışıyor ya da zorla çalıştırılıyor olmalıydı. Bu iki gücün ikisi tarafından çalışmaya itilmesi daha muhtemeldir. Gerek Sümer, gerekse Mısır uygarlıklarında tarihin şafağında kazanılmış toprakların bir tanrıya ait olarak düşünülmesi (18) anlamlıdır; bu tanrı da, egemen azınlığın yönettiği etkili iktisadî ve politik kurumlarca temsil edilirdi.

Ardında esinlenme kaynağı olarak dinî bir inanç ve elinin altında gerekli politik otorite ve teknolojik donatım bulunan bu disiplinli birleşik çaba Afrasya'nın ırmak boylarını ve vadilerini tarıma kazandırdı. İ.Ö. dördüncü ya da beşinci binyılda değişik bir yağış ve hava düzeni olduğunu düşünmedikçe —ki bu son derece şüphelidir— alüvyonlardan oluşan Mezopotamya topraklarında sulamasız bir ekstansif tarım mümkün değildi.» (19) «Büyük nehirlerin alüvyonlu kıyıları oldukça sert bir ortam yaratıyordu, ama iyi kullanıldığında maddî kazançlar da aynı oranda büyüktü. Buralarda, Bakır Çağı köyleri Bronz Çağı şehirlerine dönüştü.» (20) «Yiyecek-üretimi devrimi belki de insan hayatının dönüm noktasıydı, ama bu dönüm noktasının sonuçları ancak şehirleşme devrimi sayesinde gerçekleşti.» (21) Uygarlığın ilk başarılarının en büyüğü ve belki de en gücü — Aşağı Dicle-Fırat havzasının bataklıklarından Sümer topraklarının yaratılması— aynı zamanda en erken olanıydı. Sümer'in yüzölçümü aşağı yukarı Danimarka'nınki kadardı ve İ.Ö. 2500'e kadar bu eski bataklıklardan elde edilen ürünler seksen altı kat arttı (22). Daha sınırlı bir girişim olan, Aşağı Nil'den Yukarı Mısır'ı yaratma girişimi, görünüşe göre daha sonra başarıldı (belki de Sümerler'in daha önce başardıkları işin etkisi altında). Nil Deltası'nın kazanılması —Sümer'in yaratılması çapında bir iş— belki de Mısır'ın ilk Sülaleler Çağında tamamlanmıştı. Eğer böyleyse, İndüs vadisinin kazanılmasından daha erken bir tarihte olmalı. Doğu Asya nehir havzalarının bataklıklarının kurutulması ise kesinlikle daha geç bir tarihin olayıdır.

Böylece Afrasya'nın nehir vadilerinin tarıma kazanılması, Buzul-sonrası ya da Buzullar-arası Çağ'da Afrasya'nın gittikçe kurumasıyla ortaya çıkan meydan okumaya karşı bir tepki oldu. Bu meydan okumaya karşı başlangıçta küçük çapta vahalar yeşertilmişti, ama bu yağmur-sonrası koşullarda Afrasya'yı İnsan iyi devamlı yaşanabilir bir yer yapmaya yetmemişti. Sonuç olarak iki şey arasında bir seçim yapmak zorunda kalındı: Ya, tarımı Afrasya'dan Eski Dünya'nın uç noktalarına götüren öncüler gibi göç edilmeli ya da ilk Eski Dünya uygarlıklarını kuranların yaptığı gibi Afrasya bataklıklarını tarıma elverişli duruma getirmeliydi. Bataklıkların tarıma uygun hale getirilmesi kalıcı bir çözümdü, çünkü böylece ekilip biçilmeye başlanan yeni tarlalar, kaynağı kurak bölgelerin dışında olan nehirler tarafından sürekli olarak sulanıyor ve nehirler bitmez tükenmez sayılabilecek kaynaklardan erozyonla alüvyon getirerek toprağı bereketlendiriyordu. Kazanılan nehir vadilerinde İnsan örgütlü ve disiplinli bir sıkı çalışmayı yürüttüğü sürece geçimini sağlayacağından emin olabilirdi. Meydan okuyan olay kuraklıktı; Sümer ve Mısır toprakları bunun tepkisi oldu. Ama bu yalın söz, hikâyeyi yanıltıcı bir şekilde basite indirgeyebilir. Yukarı Paleolitik Çağın son yiyecek-toplayıcı ve avcı toplumlarından ilk uygarlıklara geçişi gerçekleştiren ilkel tarımsal toplumları hesaba katmadığı sürece anlaşılır olamaz. Yukarı Paleolitik Çağın İnsanı bile cangıl ve bataklıklarla mücadele edecek teknolojiden yoksundu. İnsan, uygarlık girişimine atılmadan önce, geçişsel bir çıraklık evresini de atlatmak zorundaydı.

Kültürün ilkel düzeyiyle «uygarlık» dediğimiz daha yüksek düzeyi arasına bu geçiş aşamasının girmesi Eski Dünya'ya özgü bir olay değildir; aynı olayı Amerika tarihinde de görüyoruz.

6 Uygarlıkların karşılaştırmalı incelenmesi

İnsanların başından geçen olayları genişlemesine gözden geçirmeye, Batı'da son zamanlarda ortaya çıkan bir uygulamayı kurcalayarak başladım; Batılı araştırıcı kendi ülkesini ve yaşadığı çağı tüm insan tarihinin doruğu durumuna getiriyordu. Ben de bir İngiliz olduğuma göre, kendi kendime, yaşadığım çağdaki İngiltere'nin, tarihin bir doruk noktası olduğuna inanabilir miyiz diye sordum ve bu görüşün, kaynağını milliyetçilikten alan bir kuruntu olduğu sonucuna vardım. (Bu kuruntuya inanmak, 1972 yılında yaşayan bir İngiliz için, bu kitabın ilk notlarını tuttuğum 1927 yılında yaşayan bir İngilize göre çok daha güçtür.) Ne benim zamanımda ne de siyasi haritada İngiltere diye bir şey ilk göründüğünden bu yana, herhangi bir tarihte, İngiltere tek başına «anlaşılır bir inceleme alanı» olmamıştır. Bunun üzerine İngiltere'nin de bir parçası olduğu ve kendine-yetmesi bakımından, incelendiğinde anlaşılır bir alan olabilecek asgarî bir birim aramaya başladım ve bu birimi Batı Uygarlığında buldum. Bir ulus-devletten daha büyük olduğu gibi, kendine-yetmeye daha yakın olması dolayısıyla daha anlaşılır bir inceleme alanı olan bir türü, benim yerlisi olduğum örnekle özdeşlerken iki önemli olguyla karşılaştım. Birincisi, Batı, dünyanın tümü değildir; Dünya, Batı ile çok sayıda yaşayan başka uygarlıklar arasında bölünmüştür. İkincisi, Batı ve öteki çağdaşlarının halen yaşamakta olması bunların tarihlerinin henüz bitmediğine işaret eder; ve bir türlü inceleyebilmek için gerekli ilk maddî bilgi, en azından tüm olarak bir uygarlık tarihi örneğidir.

Böylece zaman içinde geriye dönük, benim yerli Batı Uygarlığımın kökenlerine inen bir sonda yaptım. Sonunda, eski bir uygarlığın sonunu, Hıristiyan Kilisesi aracılığıyla Batı Uygarlığıyla sıkı sıkı bağlı Greko-Romen (yani Helen) uygarlığını yakaladım. Bu Helen Uygarlığının tarihi kendi türü içinde bitip tamamlanmış bir örnektir. Bitmiş olduğu kesindir, çünkü benim yaşadığım çağda hiç bir Helen Uygarlığı kalmamıştır. Çok önceleri iki halef onun yerini almıştır: Batı Uygarlığı ile onun kardeşi ve çağdaşı Bizans Uygarlığı. Ayrıca Helen Uygarlığı tarihi elbette bizim bildiğimiz zamanların dışına uzanamaz, haleflerini bildiğimiz gibi selefi Minos-Helas-Miken (yani Ege) Uygarlığını da biliriz. Demek ki benim aradığım uygarlık tarihi örneği burada, Helen Uygarlığı tarihindedir. Batılı bir araştırıcı için bu Uygarlığın bir genel iki özel meziyeti vardır. Genel meziyeti bütün ve tamam olmasındadır. Hiç değilse anahatlar halinde teşhis edilebilir bir başlangıç ve sona sahiptir ve aradaki bütün hikâyeyi gene anahatlar halinde veren belgeler vardır. Özel meziyetleri de, Batı tarihiyle bağıntılı olması ve Batılılara yabancı olmamasıdır. Bir Batılı, Grek ve Latin klasikleriyle eğitim görmemiş bile olsa Helen tarihini, kendininki dışında bütün başka uygarlık tarihlerinden daha iyi bilir.

Şimdi uygarlığın tarihi için tamamlanmış bir örnek bulmuşken bunu kendi amacım için nasıl kullanacağım? Bu amaç insanlığın başından geçen olayların genişlemesine bir incelemesini derlemenin yollarını ve araçlarını araştırmaktır; ve araştırmamın başından beri, tarihin tümünü yazarın yaşadığı yer ve zamana toplayarak sunan alışılagelmiş tutumu yadsımış bulunuyorum. Bu, tarihin tek-yollu bir krokisini çizmeyi yadsımak anlamına gelir; çünkü insan ancak her şeyi kendinde toplamakla tarihin tek yol izlediği konusunda kendini kandırabilir; ama tek-yollu bir tarih krokisi işe yaramaz. Karşılaştığımız fenomenlere ancak çok-yollu krokiler uyabilir.

Ne var ki çok-yollu bir krokide tek-yollu krokide olmayan bir entelektüel sorun vardır: Verilmiş bilgiyi derlemek. İnsan tek yol izledikçe böyle bir sorunla karşılaşmaz. Olayları bulduğu gibi alacaktır; ve belli bir zaman sırası içinde bulacaktır. Zaman sırası hikâye anlatılırken olduğu gibi hiç değiştirmeden yansıtılabilir. Ama gözlemci tek yol izlemekten vazgeçtiği anda karşısında eşanlı bir sürü olay bulur. Bunlar tek bir hikâye anlatır gibi ele alınamaz, çünkü tek bir zaman sırası göstermezler. Şimdi ayrı ayrı bir sürü hikâye, aralarında bir bağ kurularak toplanılmalıdır ve bir hikâye anlatırken başka bir hikâye daha anlatılamayacağına göre aradaki bu bağ hikâye anlatı türünden farklı olmak zorundadır. Aynı anda meydana gelmiş iki ya da daha fazla olaylar dizisi arasında bir bağ kurmak zorunda isek, bu bizim, bir konuyu aynı yönden alan bir görüş edinmemizi gerektirir; bu da karşılaştırmalı bir çalışmaya yol açar.

Birçok örneğin karşılaştırılarak incelenmesi, bunların tikel özelliklerini bir yana bırakıp, aralarındaki benzerlik ve ayrılıklara dikkat ederek hepsinin birden uyduğu standart bir tip olup olmadığını keşfetmeye çalışmak demektir. Ama karşılaştırmamızdan emin olmak için, öne sürdüğümüz örneklerin bir karşılaştırmaya uygun olup olmadığı konusunda da içimizin rahat etmesi gerekir (1). İşte, kendi-çıkarına-yönelik ve saptırıcı tek-yollu kroki yerine, fenomenleri, çok-yollu bir krokiyle izlemeyi seçtiğimiz an karşılaştığımız iki entelektüel işlem bunlardır; ve sanırım bir model kurmak bize burada yardımcı olacaktır.

26 Dicaea, İ. Ö. 520

27 Peparethos, İ. Ö. 500-480

28 Abdera, İ. Ö. 520-515

HELEN DÜNYASININ DORUK NOKTASINDA KÜLTÜREL BİRLİK VE POLİTİK DAĞINIKLIK

Dokuz bağımsız şehir - devletinden gelme olan bu sikkelerde hep aynı üslubun damgası var: Ortak bir kültür içinde verimli rekabet.

29 Makedonya, İ. Ö. 500-480

30 Itanus, İ. Ö. 450

31 Boiotia, İ. Ö. 446-426

32 Nakses, İ. Ö. 460

33 Aenus, İ. Ö. 455-432

34 Maronea, İ. Ö. 400-336

Bilimsel araştırmalarda kullanıldığı anlamda bir «Model», araç olarak kullanılan bir semboldür.

Bir sembol, sembolize ettiği nesneyle özdeş ya da aynı zamansal uzunlukta değildir. Öyle olsaydı zaten sembol olmaktan çıkar, nesnenin kendisi olurdu. Bir sembolün, anlatılması amaçlanan nesnenin tıpkısı olmasını beklemek yanlıştır, sembolün görevi kopya olmak değil aydınlatıcı olmaktır. Bir sembolün yerini bulup bulmadığını denemenin en iyi yolu, onun işaret ettiği nesneyi olduğu gibi yansıtıp yansıtmamasında değildir; uygulanacak test onun bu nesneyi anlaşılır kılacak kadar aydınlatıp aydınlatmadığını göstermelidir. Etkili bir sembol aydınlatıcıdır, ve etkili semboller zihnî örgümüzün vazgeçilmez bir parçasıdır. Bir sembol zihnî eylemin bir aracı olarak —yani bir «model» olarak— etkin bir biçimde işleyebilmek için, yol gösterici olarak hizmet edeceği gerçeklik parçasının bir taslak-haritası olabilecek derecede basite indirgenmiş ve keskinleştirilmiş olmalıdır. U-2 uçağından alınma bir fotoğraf gibi değil, bir taslak harita gibi olmalıdır.

Bir Modelin dış dünyada bir şeye benzeyip benzemediği ancak doğrulama yoluyla anlaşılabilir. Bir test uygulayarak modelin fenomene ne kadar uyduğunu araştırdığımızda, elbet bu kendi başına bir amaç değil, yalnızca bir araçtır. Son amacımız modelin ne ölçüde geçerli olduğunu öğrenmek değildir; amaç, geçerli ve öyle olduğu için etkili bir araç olan bir modeli uygulayarak gerçekliğin yapısına ve tabiatına nüfuz etmektir. Modelin kendisinin ne kadar geçerli olduğu kendi başına hiç bir asli önem taşımaz.

Bir model kurma işlemi, bunun fenomene uyup uymadığını deneme işleminden farklıdır ([2]). Ama gene de, bu işlemleri birbirinden ayırmak uygun olmayacağı gibi bunlar birlikte yürütülmedikçe her ikisinden de kesin sonuç almak mümkün gözükmemektedir. Model verilmiş bilgi toplamının yalnızca bir parçasından kurulmalıdır, yoksa geri kalanını araştırmak için kullanılacak montajı bir daha yapamayız. Ama gene tamamen bu nedenle, yapı, bilgimiz sınırları içinde geri kalan bütün verilmiş bilgilere uygulanarak sınanmazsa, geçici ve iğreti kalacaktır ([3]). Öte yandan verilmiş bilgilerin bir bütün olarak genel görünümünü kaostan kurtarabilmek için bunların içinde türün örneklerinin bir düzenini ortaya çıkaran bir model bulmak gerekir.

Bu iki işlemi eşanda ve birbiriyle bağlantılı olarak yürütüp bir kavşağa getiremezsek geçici modelimizin görünürdeki kaosa bir düzen getirmek konusunda sahici bir ipucu verip vermediğini anlayamayız ve böylelikle bu belirli modelin başka bir modelle değiştirilmesi ya da üzerinde bir değişiklik yapılması konusunda bir karar veremeyiz. Ne de, çocukların bir yığın içinden oyuncak tahtaları toplamaları gibi kaosun içinden çıkarıp aldığımız belirli verilmiş bilgi yığını içindeki birimlerin ortak özelliklere sahip olup olmadıklarını ya da tamamen raslansal şekilde yığılıp yığılmadığını anlayabiliriz. Bu iki işlemi tek tek yürütürken mutlaka ötekinden alacağımız sonucu da beklemeliyiz. İkisinin de sınanmamış sonuçları —elimizdeki tek test olan— öteki işlemin geçerliliği konusunda bir test imkanı yaratır.

Helen Uygarlığı tarihinde bulduğum «model» in testi bu modelin aynı türden başka toplumların tarihine uygun düşüp düşmediğidir. Bu testi uygulayabilmem için sunacağım uygarlıklar listesini geçici olarak doğru kabul edip dokuzuncu bölümde bunun doğruluğunu kanıtlamaya çalışacağım. Henüz testten geçmemiş listeme, «model»imi uygulayarak yapacağım test, Çin Uygarlığının tarihinin sağladığı ikinci bir «model»le birleşerek «Model»in kendisini değiştirmeme yol açacak. Aynı zamanda tek bir «model»in kendi başına tam bile olsa, karşılaştırmalı bir inceleme biçiminde, verilmiş tüm bilgileri derlemeye yetmeyeceği sonucuna da böylece varmış olacağım.

7 Helen ve Çin modelleri

Şimdi de Helen modelimi, uygarlık tarihleri alanının geri kalan kısmına uygulamam gerekiyor. Modeli uygulamadan önce teşrihini yapıp, tamamlayıcı öğeleri birer birer uygulayacağım. Böyle bir yol aydınlatıcı olabilir, çünkü değişik ögelerin olaylara değişik derecelerde ve değişen durumlarda uyduğunu göreceğiz. M.R. Cohen'in, «önceden düşünülmüş kalıplara uymayan olgulara özel bir dikkat göstermek» ([1]) gerektiği yolundaki uyarısını akıldan çıkarmayacağım.

Helen modelim, Helen uygarlığının kendi içsel tarihi dışında da birtakım ögeler içeriyor. Bu Uygarlığın, üyelerini kendi iç proletaryası arasına kattığı bazı çağdaş uygarlıklarla ilişkilerini de kapsıyor; Hıristiyanlıkla ilişkileri, son olarak da, Hıristiyanlık yoluyla, daha sonraki Ortodoks Hıristiyan ve Batı Uygarlıklarıyla ilişkilerini içine alıyor. Tarihî olayların bu tipte bir biçimlenişi aşağıdaki ögelere ayrıştırılarak incelenebilir.

Ögelerden biri Helen Uygarlığının kendi politik

tarihinin biçimlenişidir. Helen tarihinin, kayıtlarını bulabildiğimiz en eski aşamasında Helenik Dünya'nın kültürel birliği ile politik birliksizliği arasında keskin bir karşıtlık var. Çok sayıda egemen bağımsız devletin yurttaşları ortak bir kültürü paylaştıklarını pekâlâ biliyordu, ama bunun böyle olması birbirleriyle savaşmaktan onları alıkoymuyordu. Zaman geçtikçe bu kardeşler arası kavgalar öyle yıkıcı bir duruma geldi ki uygarlık bunun zararını görmeye başladı. Tam çözülme noktasına varmışken Helen Dünyası'nın Roma İmparatorluğu içinde gecikmiş politik birliğinin sağlanmasıyla, durum belli bir anlamda tecil edilmiş oldu. Bu, geçici bir barış ve düzen getirdi, ama böylesi de epey pahalıya maloldu; çünkü ayakta kalan tek galip dışında bütün politik Güçler «Knock-out»luk yumruklar yiyerek yere serildiler. Helen «evrensel devleti»nin Roma tarafından kurulduğu zamana gelindiğinde, Helen Dünyası öyle ciddî bir biçimde yorgun düşmüş ve öylesine morali bozulmuştu ki evrensel devletini sürekli kılmak elinden gelmedi; ve Roma İmparatorluğu'nun parçalanması Helen Uygarlığının çözülüp dağılmasına yol açtı.

Ögelerin ikincisi, Helen Uygarlığının toplumsal tarihinin, «Çöküş»den sonraki biçimlenişidir. Toplumun yönetici azınlığı gitgide kaba kuvvete dayanmaya başladı, egemenliğini sürdürmek için sevimli görünme ihtiyacını duymaz oldu. Yığınlarla ilişkisinin niteliğinde görülen bu değişiklik, gerek egemen azınlığın Helen Uygarlığı alanı içindeki tebasını, gerekse daha önceleri kendilerine yakınlık duyan, sınırlarına komşu ilkel halkları yabancılaştırmış oldu. Bu iki sınıf zamanla iç ve dış «proletarya»ya dönüştü (toplumun «içinde» ama «toplumdan» sayılmayan bir sınıf anlamında). Dış proletaryadan gelen fazladan barbarlarla ve askerî fetihler sırasında zorla Helen Uygarlığının iç proletaryasına katılan yabancı uygarlık temsilcileriyle, toplumdaki iç proletarya sayısı adamakıllı kabardı.

Bir üçüncü öge, Helen Uygarlığının dinî tarihinin aynı evredeki biçimlenişidir. İç proletarya daha yüksek düzeyde bir dini, Hıristiyanlığı yarattı. Bu dinin esinlendiği kaynak, Helenik iç proletarya ile temsilcileri bütünleşen Helen-dışı uygarlıklar-

REKABET YOZLAŞIP SAVAŞA DÖNÜŞÜYOR 35 Peloponnes Savaşı'nın patlak vermesi (İ.Ö. 431/430), Helen Dünyası'nı dört yüzyıl süren yıkıcı kardeş kavgasının eşiğine getirdi. Küçük Asya'da bir Yunan şehrindeki kuşatmayı, Yunanlı'nın Yunanlı ile savaşını gösteren bir kabartma. (Likya, İ.Ö. 400).

36 HIRİSTİYAN VARİSLER Dördüncü yüzyıldan kalma Aşai Rabbanin'in Zaferi mozayiği, Hıristiyanlığın putperestliğe karşı zaferini simgelemek için Roma askerî zaferlerinin geleneksel imgelerini kullanıyor.

37 BARBAR GASIPLAR Lombard Kralı Agilulf'un zaferini anmak üzere klasik Roma üslubu «ödünç» alınmış (I.S. yedinci yüzyıl).

dan biriydi. Hıristiyanlık hem Helen Dünyasının, hem de barbar istilacılarının yeni dini oldu. Yerli Helen kaynaklarından esinlendiği iddia edilen, Hıristiyanlığa karşı bir din örgütleyip ortaya çıkarma, yani Neoplatonizm'i yayma çabaları başarısız kaldı. Hıristiyan dinine toplumsal bir biçim veren Hıristiyan Kilisesi, içinden iki yeni uygarlığın, Doğu Ortodoks Hıristiyan (öbür adıyla Bizans) ve Batı Hıristiyan uygarlıklarının doğup, bir kültürel fetret döneminden sonra nihayet birleştikleri bir krizalit görevini yerine getirir.

Bir dördüncü öge de, «dış proletarya»nın (barbarların) oynadığı roldür. Bu insanların yaratıcılığı epik şiirlerinde; ve Hıristiyanlığın ancak Kilise otoritesine başkaldıran mezheplerini (örneğin Arianizm) ya da kökeni bakımından Hıristiyanlığa akraba dinleri (örneğin İslâm) kabul etmelerinde göze çarpan ulusçuluklarında dile gelir. Barbarlar evrensel Helen devletini askerî yoldan fetheder ve onun toprakları üzerinde onun mirasçısı olan başka devletler kurarlar. Ama onların, yeni uygarlıklar yaratılmasına katkıları, «iç proletarya»nın katkısına oranla azdır. Yeni uygarlıkların dölyatağı, Roma İmparatorluğu'nun barbar varislerinin devletleri değil, Hıristiyan Kilisesi'dir.

Beşinci öge ise iki «helenistik» uygarlığın, Bizans ve Batı uygarlıklarının tarihleri boyunca, Helen kültüründe meydana gelen bir dizi «rönesanslar» dır. Bu rönesanslar, Hıristiyanlık içindeki Helen ögesi yoluyla dolaylı olarak değil, dolaysız olarak Helenizm'den esinlenmek için girişilmiş çabalardır.

Şimdi bu benim Helen modelimdeki çeşitli ögelerin Helen-dışı uygarlıkların tarihlerine ne kadar uyduğunu izleyelim.

Helenik Dünyanın tarihinin şafağında gördü-

38, 39, 40 TEKRARLANAN RÖNESANSLAR 500 ile 1500 arasında üç kere Batı kültürü Helenik kaynağına geri döndü— Karolinyen Rönesansında (tepede, klasik filozof kılığında Aziz Matta), on ikinci yüzyıl Rönesansında (ortada, Autun'da Madonna ve Çocuk) ve on beşinci yüzyıl İtalya'sında asıl Rönesans'da (aşağıda, Madonna ve Çocuk).

ğümüz kültürel birlik ile siyasî dağınıklık bileşimi oldukça yaygın görülüyor. Bagby'ye göre, bilinen bütün uygarlık-öncesi yaşayan toplumlarda durum böyle. Bu kadar sık olması şaşırtıcı sayılmamalı, çünkü, ne de olsa, mümkün olan sadece iki alternatif var: Politik bakımdan birleşmemiş bir toplum, bölünmüş bir toplum demektir. Onun için siyasî dağınıklık kendi başına ele alındığında, çok fazla önemi ve anlamı olamayacak kadar genel bir özelliktir. Benim Helenik modelimin önemli ve anlamlı politik biçimlenişi, daha politik birlik başarılamadan önce uygarlığı güç duruma düşüren bir dizi, giderek sertleşen savaş sonucunda birliksizlikten birliğe doğru devrimci geçiştir. İşte, uygarlıkların tarihlerinde, bu biçimleniş sık sık görülüyor. Örneğin —Helenik kalıba hiç şaşmaz bir biçimde uyan süreçlerle— Güney ve Orta Amerika Uygarlıkları tarihlerinde ortaya çıkıyor (Şimdiki gözle Orta Amerika uygarlığını sürekli ve birlikçi kabul eder ve Aztek İmparatorluğu'nu da bunun evrensel oluşum durumu olarak ele alırsak). Aynı kalıbı gene şaşmaz bir biçimde Suriye, Çin, Hint ve Sümer -Akat Uygarlıklarında, Rusya'daki Doğu Ortodoks Uygarlığında ve Japonya'nın Uzak Doğu Uygarlığında görüyoruz. Suriye, Asur İmparatorluğu zamanında ve onun mirasçıları olan Yeni Babil İmparatorluğu ile Akamenyan (Pers) İmparatorluğu zamanlarında; Çin, fetret döneminden sonraki Ch' in (Ts'in) ve Han İmparatorlukları zamanında; Hindistan, buna benzer bir devlet içi kardeşler arası savaş sonunda Maurya İmparatorluğu zamanında; Sümer-Akat Dünyası, Agade İmparatorluğu ve daha sonra Ur'un Üçüncü Sülâlesi'nin kurduğu İmparatorluk zamanında; Rusya, Moskova İmparatorluğu'nda; Japonya, Tokugava Şogunate tarafından kurulan Birlikçi rejim sırasında politik bakımdan birleşmişti.

Mısır Uygarlığında Helenik modelimizin biçimlenişi gene görülebilir; ancak, Mısır nomlarının (kantonlar) birbirleriyle sürekli savaşan birtakım egemen bağımsız devletler olduğunu, bu şekilde geçen bir dönemden sonra ilkin Yukarı Mısır, sonra da bütün Nil vadisinin «Eski Krallık» (2) adıyla anılan rejim içinde politik bakımdan birleştiğini kabul etmek gerekir. Bu biçimleniş Helen modeline uymakla birlikte, kronoloji uymuyor. Helen Uygarlığının tarihinde, politik düzeyde dağınıklıktan birliğe doğru devrimsel geçiş, hikâyenin son bölümünde ortaya çıktı. Bu zamana kadar birbiriyle didişen devletler arasındaki savaş Helen Uygarlığını güç durumlara sokmakla kalmamış, bu uygarlığı çözülmenin eşiğine getirip bırakmıştı. Mısır'daki uygarlığın tarihinde aynı devrimsel değişim oldu, ama daha işin başlangıcında oldu bu. Birbiriyle savaşan Mısır kantonlarının çağı —böyle bir çağın

olduğu kesin değildir— «uygarlık-öncesi» olmak anlamında «tarih-öncesi» idi. Mısır'da politik birlik uygarlığın şafağıyla aynı anda kuruldu ve bu, Helen tarihinde olduğu gibi, çöküş ve çözülme dönemini izleyip erimeyle sonuçlanmadı; tersine, Mısır tarihinin yaratıcı dönemine yol açtı. İki uygarlığın tarihlerinde, oldukça değişik aşamalarda ortaya çıkan ve oldukça değişik fonksiyonları yerine getiren aynı biçimlenişe rastladığımızda, bu, ortak özelliğin, iki tarihin temel yapıları arasında kökten bir ayrımı maskelediğinin işaretidir.

Batı'nın kardeş uygarlığı, Doğu Ortodoks Hıristiyan ya da Bizan uygarlığının yapısı, Mısır modeline uyar. Doğu Ortodoks Hıristiyanlığında, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü izleyen fetret dönemi, burada, Roma İmparatorluğu'nun başarılı bir diriliş hareketiyle politik birliğin hemen kurulması ile sonuçlandı. Bu durum, Batı'da Roma İmparatorluğu kalıntılarının, Karloman'dan (Charlemagne) sonraki başarısız diriliş hamlelerine keskin bir karşıtlık gösterir.

Helen modelimin ikinci ögesi —yıkılmış toplumun iç ve dış proletarya olarak bölünmesi— Helen dışı durumların çoğunda kendini göstermez. Helen tarihinde bu ikinci öge üçüncüsüyle sıkıca bağıntılıdır: İç proletaryanın, yabancı bir kaynaktan esinlenen daha ileri bir dini yaratması olayı. Bu üçüncü öge, modelin kilit kısmıdır, çünkü Helen Dünyasında bu ileri dinin kendini cisimleştirdiği kilise, içinden iki yeni uygarlığın doğduğu bir krizalit olmuştu. Dolayısıyla Hıristiyan Kilisesi tarihi kalıbının, başka birçok durumda da gözlemlenebilecek standart bir kalıp mı, yoksa istisnaî bir şey mi olduğunu anlamak önemlidir.

Bunu sınamak için ilkin kalıbı ögelerine ayrıştırmalıyız. Hıristiyan Kilisesi çözülen bir uygarlığın proletaryası arasında doğdu; farklı bir uygarlıktan esinleniyordu; muzaffer yeni kilisenin topraklarında belirdiği uygarlığın yerli geleneklerinden esinlenen bir karşı-kilise hareketini kolayca yendi; muzaffer kilise, zaferini kazandığı dünyayı ve aynı zamanda bu dünyanın barbar istilâcılarını kendi saflarına çekti. İki yeni uygarlığı dünyaya getirdi ki bunları Hıristiyanlığın kucağında ilk çıkışın yaptığı önceki Helen Uygarlığının devamından ibaret saymak hiç doğru olmaz. Gerçi Batı ve Bizans Uygarlıkları Helenistik'tir, ama Hıristiyan olmakla üstelik başlangıcından itibaren Hıristiyan olmakla Helen Uygarlığından ayrılırlar.

Eski Dünyanın batı ucundaki Hıristiyanlık tarihinin belki de en yakın paraleli aynı dünyanın doğu ucundaki Mahayana tarzı Budizm'dir. Mahayana'nın esinlenme kaynağı da, tıpkı Hıristiyanlığın kaynağı gibi, yükselen dinin başarısını kazandığı dünyaya yabancıydı. Hıristiyanlık başarısını Helen Dünyasında kazandı, ama esinlenme kaynağı Suriye'ydi; Mahayana da Çin dünyasında başarı kazandı, ama esinlendiği kaynak Hindistan'dı. Ayrıca, Mahayana da Çin Toplumunun proletaryası arasında tutundu, yani, Konfüçyüs geleneğine başkaldıran yerli Çinlilerle bu geleneğe karşı kuşku duyan barbar istilacıları kendine çekti. Üstelik, Mahayana'nın gelişmesi de bir karşı-kilisenin doğmasına yol açtı: Taoist Kilise de, yabancı bir dinle mücadele amacıyla yerli bir felsefeden yapılmış olması ve bu yabancı dinin tantanasını, onu çekici kılan özellikleri taklit ederek çalmaya çalışması bakımından Neoplatonist Kilise'ye çok benzer. Mahayana ile Hıristiyanlık arasındaki bu benzerlikler gerçekten hatırı sayılır nitelikte; ama bu noktadan sonra iki dinin tarihleri artık paralel akmıyor.

Batı ve Bizans dünyalarında Hıristiyanlık, bunu şimdilerde kaybediyor olsa bile, yüzyıllarca elden bırakmadığı bir tekel kurdu. Gerek Neoplatonist karşı-kilisenin, gerekse yerleşmiş dört Helen felsefesinin —Platonculuk, Aristoculuk, Stoacılık, Epikürcülük— ölümünden bu yana ise en az on dört yüzyıl geçti. Helenizm, ancak Hıristiyanlığın kendisini içinde barındırmayı uygun gördüğü oranda yaşayabildi. Bizans ve Batı'nın, Helenizm'in doğrudan doğruya çeşme başından yaratmaya çalıştıkları rönesanslar yüzeysel ve anlık oldu. Batı ve Bizans Toplumları şimdilerde Hıristiyan olmaktan çıkıyor olabilirler, ama gene de kaçınılmaz bir biçimde eski-Hıristiyan'dırlar. Kültürel mirasları Hıristiyanlıkla öylesine dolup taşmıştır ki kendilerini Hıristiyan geçmişlerinden koparıp ayırmaları mümkün olamaz (Komünist ideolojinin Yudaik-Hıristiyan kökenlerinin saydamlığı da bunu gösteriyor). Doğu Asya'da tarih daha az devrimci bir biçimde aktı. Burada Mahayana, hiç bir zaman, hattâ dirimselliğinin ve gücünün en yüksek noktasında bile, karşı-kilise olan Taoizm ile Çin'in kabul edilmiş felsefesi olan Konfüçyüsçülüğü süpürüp atamadı. Çin'de yirminci yüzyılın başında Mahayana gibi Taoculuk ve Konfüçyüsçülük de ayaktaydı ki, bu zamana kadar, Mahaya'nın Çin'e yerleşmesinden beri bin sekiz yüz yıl; Birleşik (Batı) Ch'in (Ts'in) rejiminin Hıristiyan döneminin dördüncü yüzyılının başlarında yıkılışından, İ.S. 842-45 arasında Budizm'in resmen kovuşturmaya uğramasına kadar Mahayana'nın kısmî üstünlüğünden beri ise bin yıldan fazla zaman geçmişti. İ.S. 1911'e kadar evrensel Çin Devleti hâlâ yürürlükteydi ve hâlâ Konfüçyüs sistemine göre eğitilmiş bürokratlar tarafından yönetiliyordu. Bu evrensel devlet, onu yöneten geleneksel sistem, bürokrasinin kadrolarını sürekli olarak sağladığı Konfüçyüz tarzında eğitilmiş soylular, hep bir arada, tek bir bütünleşmiş büyük kuruluş meydana getiriyorlardı. Bu kurumun sürek-

liliği, Çin uygarlığının öteki ögelerinin sürekliliğindeki en şiddetli kopuşlardan çok daha önemli olagelmiştir.

Bu süreksizliğe karşılık süreklilik olayı, Helenizm Uygarlığının eski alanında Hıristiyanlığın zaferi ile Doğu Asya'da aynı zaferi kazanmakta Budizm'in başarısızlığı arasında görülen karşıtlıkla kendini gösterir. Aynı olay Hindistan tarihinde de görülür: Burada yerli Hint dininin değişimi o kadar devrimciydi ki Çin'e ve Helen Dünyasına yabancı dinlerin —Mahayana ve Hıristiyanlık— girmesiyle karşılaştırılabilirdi. Hint toplumunun egemen etkinliği Çin toplumunda olduğu gibi bürokratik yönetim değildi; dinî yönetimdi. Bu nedenle Brahman kastı, Çin'deki Konfüçyüs tarzı eğitim görmüş soyluların karşılığını meydana getiriyordu; ve Brahmanlar, İ. Ö. İkinci yüzyılın başından başlayarak geçen bin yıllık süre içinde, Hint dininin kullanım biçimi kadar ruhunun da geçirdiği radikal dönüşüme karşın, Hindistan'ın dinî yönetiminin tekelini ellerinde tutmayı başardılar.

Helen modelimin değişik ögelerinin, uygarlık tarihlerinin biçimlenişlerinde görülen benzerlikleri aydınlatmakta eşit derecede yararlı anahtarlar olmadıkları artık anlaşılıyor. Helen modelinin siyasî biçimlenişi, gördüğümüz gibi en az dokuz başka uygarlığın tarihlerinde tekrarlanıyor. Öte yandan, gene gördüğümüz gibi, Helenik modelin bu ögesi Mısır Dünyasının politik tarihine hiç bir şekilde uymuyor. Mısır'ın politik tarihinin biçimlenişi sadece farklı olmuyor; öbür modelin bir antitezi oluyor. Helen tarihinde evrensel devlet son aşamadır; Mısır tarihinde ise birinci aşama. Bir krizalit görevini yerine getiren daha ileri bir din yoluyla akraba uygarlıklar yaratılması konusuna gelince burada, Helen modelinin, birkaç kilit açsa bile çoğunlukla gerekli kilitleri açamayan bir anahtar olduğunu görüyoruz [3]. Modelin bu ögesi, görülmüş olduğu üzere, Çin ve Hint tarihlerinde ve belki ayrıca Mısır tarihinde tekrarlanıyor; ama bütün bu başka örneklerde raslanan süreklilikteki kopuş, kopuştan sonra gelen şeyin yeni bir uygarlığın tarihi olduğu yolundaki geçici yorumumu pekiştirmemi sağlayacak kadar kesin görünmüyor.

Helen tarihi sınandığında başka bütün uygarlıkların tarihlerine uyacak bir model sağlayamadığına göre, bakalım Çin tarihi aynı sınamaya konduğunda Helen tarihinin bir alternatifi ya da onun bir tamamlayıcısı olabilecek mi? Çin tarihinde gerilere doğru baktığımızda, Ch'ing (Mançu) rejiminin düşüş yılı olan İ.S. 1911'den geriye doğru bu tarihi incelediğimizde, oldukça vurgulu bir biçimleniş gösterdiği dikkatimizi çeker. Çin tarihinin bu kesiti —şüphesiz çok uzun bir zaman kesitidir bu— bir evrensel devlet ülkesünün ard arda gerçekleşme anlarıyla bu arada birlik ve düzenin bozulma anlarından meydana gelme bir sıralanış gösterir. İki çeşitten evrelerin de süreleri bir hayli değişebilir, dolayısıyla ritmi, herhangi bir düzenlilik göstermeyen bir döngüsellik olarak ortaya çıkmaktadır. Birliğin sağlandığı evreler, bugünden geriye baktığımızda, Ch'ing (Mançu), Ming ve Yüan (Moğol) rejimleridir; aralarında görece kısa süreli dağınıklık evreleri vardır. Yüan-öncesi kargaşalık dönemi 150 yıl kadar devam etmişti; bundan önce 167 yıl süren birlikçi Sung rejimi vardı; ondan önceki kargaşalık yarım yüzyıl kadar sürdü; daha önce, üç yüzyıllık birlikçi T'ang rejimi ve onun uvertürü olarak Sui dönemi yer alır; bundan önceki kargaşalık dört yüzyıl devam etmişti (geriye bakıldığında, Birleşik Ch'in'in (Ts'in) yıkılışı ötesinden Han sonrasının yıkılışına kadar); bundan önceki birlikçi Han rejimi ve onun Ch'in (Ts'in) uvertürü de dört yüz yıl sürmüş, ama arada, İ.S. 9-25 ile İ.Ö. 207-202 arası kısa anarşi evreleri geçmişti.

İ.S. 1911'de birlikçi Ch'ing rejiminin yıkılışı ile geriye doğru, İ.Ö. 221'de birlikçi Ch'in (Ts'in) rejiminin kuruluşu arasında Çin tarihinin göze görünür biçimlenişi budur. 1911'den sonra Çin yeniden bir kargaşalık dönemine girdi ki bu 1949'da komünist himayesi altında yeni bir birlikçi rejimin kurulmasıyla sonuçlandı Gelgelelim, bu yabancı Batı ideolojisinin Çin tarihinde kopuş noktası olup olmadığını ve politik biçimlenişinde yeni bir değişim yaratıp yaratmadığını kesinlikle bilemiyoruz; bu nedenle birlik ve birliksizlik evrelerinden oluşan eski bildik kalıbın geleneksel tarzda işlemeye devam edip etmeyeceğini de önceden kestiremeyiz. Gerçi Çin bundan önce Çin-dışı bir felsefe ya da din tarafından (yani Budizm) zaptedilmişti, ama bu Hint dini, bir süre egemen olur gibi göründükten sonra, Çin'in yerli dünya görüşü (Weltanschauung) karşısında yenik düşmüştü; ama şimdi bu dünya görüşünün bir kere daha zafer kazanacak kadar güçlü çıkıp çıkmayacağını bilemeyiz.

Çin'in geleceği bir bilmecedir. Öte yandan, Çin'in İ.Ö. 221'deki politik birleşmesi ile son bulan Çin tarihindeki geçmiş olgular konusunda herhangi bir kesinsizlik yoktur. Han Çağı da içinde olmak üzere, Çin Uygarlığının şafağında, Çin tarihinin biçimlenişinin Helenik modele uyduğunu görüyoruz. Çin tarihi kayıtlarının görünür hale geldiği en eski tarihte —ve bu da İ.Ö. dokuzuncu ya da onuncu yüzyıldan daha eskilere gitmez— Çin'in sahneye politik birliğini kurmamış bir mahalli devletler dünyası olarak çıktığını, Ch'in (Ts'in) ile Han sülâleleri sayesinde sonunda eriştiği politik birliğin ard arda uzanan ve gitgide daha yıkıcı bir hal alan bir dizi savaş sonucunda kazanıldığını görüyoruz. Ne var ki, İ.Ö. 221'deki politik birleşmeden önceki çağda da, Çin, kültürel düzeyde bir birlik

olmayı başarmıştı; ve bu düzeyde en büyük entelektüel yaratıcı eserleri, politik birliği sağlanmadan, politik bakımdan bu felaket olan Fetret Döneminde ortaya çıkmıştı. Çin'in bütün felsefe okullarının kurucuları bu dönemde yaşadı. Okulu sonradan klasik sayılıp kutsallaştırılan Konfüçyüs de bu dönemde yaşadı. Konfüçyüs tutucuydu. Çin Dünyasının etkili bir biçimde siyasi bir birleşmeye gidebileceğini aklından bile geçirmemişti. Ch'in Shih Hwang-ti'nin eserlerini görse şok geçirirdi; Han Liu P'ang'ın bunun üzerinde yaptığı değişiklikler de onu daha fazla mutlu edemezdi. Platon ve Aristoteles gibi Konfüçyüs de politik kargaşalığı değişmez bir olgu gibi görüp kabul ediyordu. Erken Çin tarihinin bu sahici biçimlenişi —politik kargaşalık ve entelektüel başarıyla çağdaş olması ile— erken Helen tarihinin biçimlenişine şaşmaz bir benzerlik gösterir ve sonraki Çin tarihinin akışından, yani anormal ve geçici olan kargaşalık dönemleriyle noktalanmış politik birlik ve entelektüel miskinlik biçimlenişinden bütünüyle ayrılır.

Gelgelelim, İ.Ö. 221'den önce görülmeyen bu sonraki biçimleniş, Han Çağından beri Çin bilginlerinin bir bütün olarak Çin tarihi için geçerli saydıkları modeldir. Dolayısıyla, bu model erken Çin tarihine olguları zedelemeden uygulanamaz: Ama bilginler tutarlılık ve simetri arayışlarından vazgeçmektense olguları zedelemeyi tercih ettiler.

Daha sonraki birlikçi rejimlerin, Ch'in (Ts'in) -Han birlikçi rejiminin bilinçli ve kasıtlı restorasyonları olduğunu haklı olarak kabul eden Çin bilginleri, bunun da daha eski bir rejimin restorasyonu olduğunu varsayarak, geriye doğru işleyen bir dizi birlik evresi icat ettiler, zaman-öncesi bilgelerin kurduğu ülküsel bir politik birliğin Chou, Şang ve Hsia restorasyonları olduğunu ileri sürdüler. O bilgeler belki de insan kılığına sokulmuş tanrılardı; bildiğimiz kadarıyla Hsia rejimi efsanedir; Şang ve Chou rejimleri gerçekten vardı; kültürlerinin bazı maddî kalıntıları, bu arada «kehanet kemikleri» üzerinde Şang yazıları gibi faydalı çağdaş belgeler, tarihî olduklarını kanıtlıyor. Ama Şang ve Chou rejimlerinin, Ch'in (Ts'in) ve Han rejimleriyle ve onları izleyen benzer rejimlerle aynı türden olduklarını gösterecek hiçbir kanıt yoktur. Şih Hwang-tinin sağladığı ve Liu P'ang'ın pekiştirdiği etkili birlik, Helen Dünyasında Sezar ve Augustus'un sağladıklarına benzeyen, daha önceden eşi görülmemiş başarılar olmalıdır.

Çin bilginlerinin Çin tarihine uyguladıkları geleneksel model aslında daha çok Mısır tarihi için geçerlidir. Mısır tarihinin başlangıcından sonuna kadarki bütün tarihi olgularına uyar. Mısır'ın «Eski Krallık»ında, tarihin şafağında, Hsia rejimi gibi efsane ya da Chou rejimi gibi gölgeli ve karanlık değil, sahici ve elle tutulur bir birlikçi rejim vardır. Ve bu Eski Krallık da bir birlik ve kargaşalık temposuyla ilerler: Mısır tarihinin Birinci Ara Dönemi, Orta Krallık, İkinci Ara Dönem, Yeni Krallık, sonra da, Çin tarihinin buna tekabül eden aşamasında olduğu gibi, imparatorluk-kurucusu rolünü gitgide daha çok yabancıların oynadığı —Mısır örneğinde bunlar Libyalı, Etyopyalı, Asurlu, Pers, Makedonyalı ve Romalılar'dı— yerli sülalerinse gitgide daha seyrek ortaya çıktığı bir dizi Yeni Krallık dirilişi.

Geleneksel Çin modelinin uygulanması eski Çin tarihi için ne kadar geçersiz kalıyorsa erken Helen tarihine uygulanması da o kadar saçma olur. Öte yandan, aynı model belli kayıtlarla Roma İmparatorluğu'na uygulandığında daha iyi sonuç alınabilir: Ancak bunun için incelemeci İ.Ö. 31 yılından geriye değil ileriye bakmalı ve gözünü Helen evrensel devletinin kalbi olan merkezi ve doğu kesimlerine dikmelidir; bu topraklar, İ.S. 284'de Diocletian Nicomedia'yı ve İ.S. 324-30'da Konstantin İstanbul'u başkent yapınca imparatorluk hükümetinin bulunduğu yer haline geldiler. İmparatorluğun kalbi olan bu topraklarda değişen tempo şaşmaz biçimde belli olur. İ.S. 69 ve İ.S. 193-97'deki kargaşa ve düzensizlik dönemleri, 235'den 284'e kadar süren yarım yüzyıllık acı anarşi döneminde şiddetlenerek tekrarlandı. Daha sonraki Diocletian-Konstantin restorasyonu, imparatorluk ordusunun 378'de Edirne'de Gotlar karşısında uğradığı korkunç yenilgi sonucunda bir çöküşe yerini bıraktı. Ama beşinci yüzyıl içinde bu tehlikeli ters dönüş de çabucak denetim altına alınarak işler yeniden rayına oturdu. I. Justinyen (saltanatı İ.S. 527-65) evrensel Helen devletini bir kere daha çökuntüye uğrattı. Çünkü ülkeyi, yeniden genişletmek uğrunda giriştiği yanlış yollarda fazla zorladı; bu fazla zorlamayı yeni bir anarşi dönemi izledi; 602'den 717'ye kadar süren bu dönem, 235-84 arasındaki anarşi döneminden bir misli uzun ve bir misli daha acılıydı. Ama 717'de evrensel devlet Leo Syrus tarafından bir kere daha kuruldu; bundan sonra birlik ve düzen 1071'e kadar muhafaza edildi; 1081'de yeniden kuruldu; ve 1186'ya kadar yeniden muhafaza edildi. O yıl Bulgarların ayaklanması, Batılı Hıristiyanların İstanbul'u yağma etmeleri ve 1204'de Doğu Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi, iki yüzyıl kadar süren bir kargaşayı yaklaştırdı. Ama on dördüncü yüzyılın son yıllarında birlik, yeniden, bu sefer de Osmanlılar tarafından, kuruldu. Yeni «Roma Sezarı» (Kayser-i Rum) yeniden kurulan evrensel devletin sınırlarını İmparator Trajan zamanının (saltanatı İ.S. 98-117) Güney-Doğu Avrupa ve Dicle-Fırat havzasındaki sınırlara kadar genişletti; ve bu Türk-Roma İmparatorluğu da

dört yüz yıl kadar devam etti. (İ.S. 1372-1774); ama on altıncı ve on yedinci yüzyılların dönüm noktalarında ve 1683'de, Osmanlıların İkinci Viyana Kuşatması yenilgisinden sonra bu devlette de felaket ve düzensizlik dönemleri oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1768-74 Osmanlı-Rus savaşında yenilmesi sonun başlangıcıydı. Ama, bundan sonra bile, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, yeni bir toparlanma görüldü. Osmanlı İmparatorluğu Güney-Doğu Avrupa'da 1878'e ve Güney-Batı Asya'da 1918'e kadar yıkılmadı. Son Osmanlı Kayser-i Rum'u İ.S. 1922'de, Roma İmparatoru unvanının Batı'daki son sahibi tarafından inkar edilmesinden 116 yıl sonra, kendi uyrukları tarafından tahtından indirilerek kovuldu ve saltanat kaldırıldı.

İşte, Helen tarihinin, başlangıcı İ.Ö. 31 olan serüveninin bu son sözü, İ.Ö. 221'den bu yana Çin tarihinin akış kalıbına tamamen uyuyor ki, o Çin tarihi de, başından sonuna kadar Mısır tarihinin tıpatıp eşi. Ve Çin'de olduğu gibi Doğu Akdeniz'de de, bu sürekli ritm, pek yakın bir tarihe kadar devam edegelmiştir. Gelgelelim, evrensel Helen devletinin, Akdeniz'in Batı kıyılarına da uzanan birtakım kolları, bölgeleri vardı, İtalya ve evrensel devletin politik çekirdeği olan yarı-barbar Roma şehri de bu bölgeler içindeydi. Çin modelinin, Eski Dünya'nın batı ucuna da uygulanabilirliği sınamamızı tamamlamak için, bu modeli batı ucuna da uygulamalıyız; o zaman, Çin modelinin, İ.S. 378'den itibaren buradaki tarihî olgulara da uymadığı görülecektir: Tıpkı, İ.Ö. 31'e kadar Helen dünyasına ve İ.Ö. 221'e kadar Çin'in kendi tarihine de uymadığı gibi. Geleneksel Çin modeli, Helen modelinin çok iyi uyduğu Orta Amerika ve And Dağları Uygarlıkları'nın tarihlerine de uygulanamayan bir modeldir.

Uygarlıkların tarihlerini geleneksel Çin modeli açısından gözden geçirmemiz, Helen modeli gibi bu modelin de bütün durumlara uymadığını gösteriyor. Gerçekten, tam olarak yerini bulan tek uygulaması Mısır tarihi oluyor ve bu da ancak «tarih öncesi» çağı hesap dışı bırakmamız şartıyla gerçekleşebiliyor. Geleneksel Çin modeli, başka hiç bir uygarlığın erken dönemine, hattâ Çin'in kendi erken dönemine uymuyor. İşin garibi, saygıdeğer filozof Konfüçyüs'ün yaşadığı çağ konusunda bile olumsuz bir yorumda bulunuyor; oysa Konfüçyüs, anarşist kılıklı bir yenilikçi olduğu halde, çağının tipik bir çocuğuydu. Geleneksel Çin modelinin Konfüçyüs Çağı'nı, Batı Chou ile Ch'in (Ts'in) İmparatorluğu arasındaki ara dönemin bir parçası olarak kabul etmesi gerekiyordu. Evrensel devletin kuruluşundan itibaren, Çin modeli Helen ve daha sonraki Bizans tarihlerine iyi uyar. Dicle-Fırat havzası ve İran tarihlerine şöyle böyle, Hindistan tarihine de pek az. Ama Batı tarihine, Orta Amerika ve And Dağları tarihlerine hiç uymaz. Ayrıca, tarihi, evrensel devletlerle bunların çöküntü dönemlerinin birbirini izlemesi olarak ele alan, gerek mahallî devletleri gerekse ulusların dağılmalarını görmezlikten gelen bir tarih anlayışı içinde, Yahudiler için hiç yer yoktur. Yahudiler mahallî devletlerini kaybettiler, imparatorluk-kurucusu olmayı hiç bir zaman başaramadılar (bunu başaramayan daha birçok halk vardır), ama bir devletleri, hattâ ulusal yurtları olmadığı halde ulusal kimliklerini korumayı başardılar (bunu başaramayan uluslar çoktur). Çin gözüyle görülen bir dünya tarihinde, gerek Peygamberler Çağı'nın, gerekse Farizeler Çağı'nın Yahudileri göze çarpmazdı.

Demek ki geleneksel Çin modeli en azından Helen modeli kadar kusurludur. Ne var ki Çin modeli, kendi süreci içinde oldukça aydınlatıcıdır ve iki model, birbirlerine ilişkin olarak ele alındıklarında, her birinin kendi başına olabildiğinden en az iki kat daha fazla aydınlatıcı olurlar. Helen modeli uygarlık tarihlerinin erken dönemlerine, Çin modeli ise sonraki dönemlerine uyar; böylece, erken dönemi Helen modeline, sonraki dönemi de Çin modeline göre uydurup bileştirerek gelişmiş bir model kurulabilir (4). Uygarlıkların tarihleri için kurulan bu bileşik model, bu toplumların, politik düzeyde birleşmeksizin kültürel düzeyde birlik olarak başladıklarını gösterir. Bu rejim, toplumsal ve kültürel ilerlemeye elverişlidir; ama bedeli, mahallî devletler arasında müzmin savaşlardır; toplumun gücü arttıkça, bu savaşlar yoğunlaşır ve yıkıcı olur; eninde sonunda bir toplumsal çöküntü başlar ve uzun süren bir «sıkıntı devri»nden sonra evrensel devletin kurulmasıyla biraz gecikmiş olarak toparlanır. Bu evrensel devlet de sık sık anarşi dönemlerine yer verir; ama bu ara dönemler ister kısa, ister uzun sürsünler, sonunda politik birliğin yeniden kurulmasıyla ortadan kalkarlar. Birliğin orijinal kuruluşu bir kere yıkıldıktan sonra, birliğin yeniden doğuşu ve muhafazası mümkün olabildiğine göre, bu yolda önemli bir gücün etkisi var demektir; çünkü yeniden kurulma olayı sık sık tekrarlanır, hattâ, gelenekte onarılmaz bir kopukluk yaptığı izlenimini verecek kadar uzun ve kargaşalı «ara Dönemler»den sonra bile uygarlık yeniden kurulabilir.

Bu yeni model, «uygarlıklar» diye adlandırdığımız toplum türünün tartışılmaz örneklerinin büyük çoğunluğuna uyar. Mısır Uygarlığı, tarihinin başlangıcında politik birliğini kurmuş olması bakımından benzersizdir; ama, görmüş olduğumuz gibi burada da, Mısır tarihinin uygarlık-öncesi çağını hesaba kattığımızda, gene bir politik birliksizlik çağı geçmiştir. Orta Amerika, And ve Helen Uygarlıkları, evrensel devlet aşamasının sadece tek bir evresi-

ni yaşamış olmaları bakımından istisnaîdirler; çünkü normal süreç, başlangıçta böyle bir evreden sonra bir dizi yeniden kuruluşlar olmasıdır. Oysa, Helen Uygarlığı'nda bu, egemenlik alanının yalnızca batı ucu için geçerli olmuştur. Batı tarihçileri bu uç bölgelerde olanlarla öncelikle ilgilenme durumundadırlar, çünkü bu, kendi uygarlıklarının tarihidir. Ama Roma İmparatorluğu'nun orta ve doğu eyaletlerindeki çöküşten sonraki olaylar dizisi de eşit derecede anlamlı ve önemlidir; bu bölgedeki olaylar dizisi Çin kalıbına uyar: İ.S. 717'de başlayan ve 1922'ye kadar nihaî bir sona ermeyen bir dizi evrensel devlet dirilişi görülmüştür.

Görünüşte standart kalıp olan bileşik Helen-Çin modeli, bütün aşamalarında insanî terimlerle açıklanabilir. Örneğin, bir uygarlığın büyüme çağını incelediğimizde, bir toplumun, her biri aynı ortak kültürü paylaşana, politik bakımdan birbirinden ayrı birtakım mahallî topluluklar halinde eklemlendiği (artiküle olduğu) bir dönemin, bir yaratıcılık ve ilerleme dönemi olduğunu gördüğümüzde buna şaşmıyoruz. Dolaysız kişisel ilişkilerden gelen teşvik, küçük bir toplulukta, büyük bir toplulukta olduğundan daha etkilidir; kendi çapında ve kendi türünde komşularla etkin ve rekabetçi bir karşılıklı ilişkiyi sürdüren bir küçük toplulukta hayat daha da fazla teşvik edici itkilerle doludur, çünkü bu, yakınlıktan gelen itkiyi daha geniş bir ufkun verdiği itkiyle kaynaştıran bir toplumsal yapıdır. Hume, **Sanatlar ve Bilimlerin Doğuşu ve Gelişmesi Üzerine** denemesinde, iktisadî ve kültürel bir birlik alanının üzerinde politik birliksizlik rejimin kültürel yararlarının klasik açıklamasını yapar. Ama bu yararların bedeli, devletlerarası savaşın sıklığıdır; ve bazan öyle bir an gelir ki bunun aldığı vergi, çeşitlilik ve rekabetin kazandırdığı itkilerin yararını silip götürür. Bilanço çok ters bir biçimde sonuçlanırsa, toplum yıkılır. Bir toplumun çökeceğini niçin önceden göremediği, sonunda nasıl olsa başvurmak zorunda kalacağı politik birleşme çaresine niçin en başından el atmadığı gibi sorular akla gelebilir. İnsanlar niçin evrensel bir devlete boyun eğerek savaştan kendilerini kurtaracakları yerde upuzun bir «sıkıntı devresi»ne katlanıyorlar? Çünkü insanlar alışkanlıkları olan yaratıklardır ve mahallî egemenlik rejimi başlangıçta, avantajlı bir bilanço çıkardığı çağda insanların gönlünü öylesine fethetmiştir ki, eskiden yararını gördükleri rejimin kurbanı olduklarında bu bağlılıklarından vazgeçebilmeleri için uzun süreli bir felaketler yaşantısından geçmeleri gerekir.

Gelgelelim, evrensel devlet de bir kere kurulduktan sonra, bu rejimin de artık insanların gönüllerini fethetmesi şaşırtıcı olmaz. Politik birliğin başarılmasıyla ortaya çıkan barış ve düzen, daha aşılmazdan önce çekilmez hale gelen önceki «sıkıntılar evresi» ile kıyaslanır ve ona oranla benimsenir; Felaketin pençesinden kurtulmak ve evrensel devlet yaşadıkça bu korkunç tehditten uzak yaşamak öyle değerli bir nimettir ki, eski teşviklerin kaybı bunun karşısında oldukça ucuz bir fiyat olarak görünür (5). Zaman geçtikçe, evrensel devletin, uyruklarının gönüllerindeki egemenliği artar — İmparatorluğu kuranlar, çekilmez davranışlarında inat eden yabancılar olmadığı sürece (6). Evrensel bir devletin bir kere kurulduktan sonra, sık sık çökse bile niçin yeniden kurulabildiğini anlamak bu yüzden kolaydır. Ama bir soru daha sormamız gerekiyor şimdi: Evrensel devletin devamı normal olarak halkın çoğunluğunca istendiği halde, bu devlet bir kez kurulduktan sonra, neden bazı «ara dönemler» ortaya çıkıyor?

Evrensel devletlerin yıkılış ve çöküşleri, toplumun daha önceki «sıkıntılar evresi» içinde, kendi kendinde açtığı ölümcül yaraların, sonradan kendilerini gösteren sonuçları olarak yorumlanabilir. Bu tükenme değilse de bu gevşeme, evrensel devletin sürekliliğindeki kopuşları açıklar; ama, evrensel devletini sürdürecek canlılığı gösteremeyen bir toplumun, nasıl olup da sonradan o devleti yeniden kuracak canlılığı toparladığını açıklayamaz. Bir uygarlığın tarihinde, evrensel devletinin ilk kuruluş anından itibaren egemen olduğu görülen çöküş ve yeniden kuruluşlar ritmini açıklamaya çalışırken Çinliler gibi bizim de, bunun, kendisi açıklanmaz ve varsayımsal olan Yin ile Yang'ın temel kozmik ritminin, kendini insanî olaylarda göstermesi olduğu yolunda bir açıklama ile yetinmemiz gerekmez. Evrensel devletlerin tarihlerinde böyle bir ritm vardır, ama bunun insanî bir açıklaması da vardır. Bu, iktisadî terimler içinde bir açıklamadır.

Evrensel devlet, bir uygarlığın ekonomisi üzerinde ağır bir yüktür. Korunması için iyi para alan profesyonel bir yönetim mekanizması ve profesyonel bir savunma gücü gereklidir; mahallî özerk hükümetin kurumları çürür ve sınır ötesindeki barbarların baskısı artarken, zamanla, idarî ve askerî personelin de sayıca artması evrensel devletin yasalarından biriyse, bu hizmetlerin bedelleri de yükselecektir. Eğer evrensel devlet —ve onunla birlikte, onun içinde bulunan toplum— bu yükselen bedeller karşısında ezilmeden o bedelleri karşılamak istiyorsa, gene aynı derecede artan bir üretkenliğe yaslanmalıdır; ama göregeldiğimiz Uygarlıklar Çağı'nda, ekonominin büyük bir kısmında genel bir durallık vardır.

Batı'da bilimin teknolojiye bilinçli bir biçimde uygulanması yeni ve daha önce benzeri görülmedik bir şeydir. Sanayi Devrimi başlayalı iki yüzyıl oluyor ve Sanayi Devrimi, doğum yeri olan İngilte-

re'den çıkarak dünyanın dört bucağına yayıldı; böyle olduğu halde, bugün bile, insan soyunun büyük kısmı hâlâ endüstri-öncesi aşamada. Bundan önceki son iktisadî devrim, suların denetlenmesi yoluyla tarımda üretkenliğin sağlanmasıydı ki, İ.Ö. dördüncü binyıl kapanmadan az önce başarılan bu yenilik sayesinde düşman bataklıkları ve cangılları Sümer-Akad ve Mısır Uygarlıkları'nın beşiği haline getirmek mümkün oldu (7). Ama yeryüzünün ekilebilir kısmının ancak bir parçası bununla kıyaslanabilecek kadar verimlidir. Üstelik, en elverişli ortamlarda bile, bilimin şimdi olduğu gibi ürün ve hayvanların geliştirilmesi için uygulanmaya başlamasına kadar, tarım tekniği hemen hemen bütünüyle statik kalmıştı. Oysa bu yenilik de, Sanayi Devrimi gibi, ancak on sekizinci yüzyıl İngiltere'sinde başlamıştı. Dolayısıyla uygarlığın normal iktisadi temeli, çoğu yerde, Uygarlık-öncesi Çağ'ın Neolitik toplumlarının pek ötesine geçmeyen bir üretkenlik düzeyinde statik bir tarımdı. Ama bir uygarlık bir Neolitik toplumdan çok daha pahalıya mal olan bir toplumsal yapıdır ve uygarlık, politik olarak bir evrensel devlet biçiminde örgütlenip bu evrensel devlet belli bir süre yaşadıktan sonra, uygarlığın maliyeti de en yüksek noktaya erişir. Bilim-öncesi bir tarımsal ekonominin bu ekonomik yükü taşıyamaz olması belli ki bunca evrensel devletin bunca sık kereler istenmedik şekilde çökmesinin nedenlerinden biridir.

Bir evrensel devletin çökmesini ya da varkalmasını belirlemekte iktisadi etmenin (faktör) oynadığı rolün önemi, Roma İmparatorluğu'nun değişik bölgelerindeki değişik kaderlerini karşılaştırarak ortaya çıkartılabilir. Hıristiyanlık döneminin beşinci yüzyılında İmparatorluğun çöktüğü batı bölgeleri iktisadi bakımdan görece geriydiler; aynı yüzyılda İmparatorluğun varkalabildiği orta ve doğu bölgelerin, Helen Dünyası'nın endüstri ve ticaretinin başlıca merkezleriydi; ve görece üstün iktisadî kudretleri, stratejik durumlarının yarattığı görece elverişsizliği fazlasıyla karşılayabildiler. Merkez ve Doğu, steplerin Büyük Batı Koyu'ndaki Avrasyalı Göçebelerin ve İran'la Irak'daki Sasani gücünün saldırılarına karşı daha dolaysızca açık olduğu halde, İmparatorluk buralarda kendini koruyabildi; gerçi burada da, yedinci yüzyılda çöktü, ama İmparator Justinyen altıncı yüzyılda yıkılmış batıyı yeniden zaptetmek için güçlerini fazlasıyla zora koşmasaydı, iktisadi bakımdan daha güçlü olan bu bölgelerde İmparatorluk daha uzun süre varkalabilirdi. Karolinyen İmparatorluğu çabucak çöktü; Doğu Roma İmparatorluğu, yeni çöküşler olmaksızın, üç buçuk yüzyıl daha yaşadı (İ.S. 717-1071). İki kader arasındaki bu değişikliğin nedeni, bu sefer de, Anadolu'nun bu çağda evrensel devlet yükünü iktisadî bakımdan taşıyabilecek gücü kendinde bulması, oysa çağdaşı Alpler ötesi Batı Avrupa'nın aynı gücü gösterememesidir. Doğu Roma İmparatorluğu'nda, İ.S. 1071'deki felaketten hemen önceki yüzyılda, İmparatorluğun kalbi olan Anadolu'da toplumsal ve iktisadi hastalığın belirtilerinin artmış olması anlamlıdır.

Bunlar iktisadî üretkenliğin bir evrensel devleti yaşatabilme değerinin dramatik örnekleridir. Gene de, şimdiye kadar, evrensel devletlerin yöneticileri bunun pek az farkına varmışlardır. Çoğu zaman teknolojik ilerlemenin imkanlarına karşı ya kayıtsız kalmışlar ya da bunlara düpedüz düşman olmuşlardır, çünkü her türlü teknolojik değişme iktisadi denge için bir tehlikedir ve evrensel devletin kurucularının onca güçlükle sağlayabildikleri toplumsal ve politik dengeyi de tehdit eder. Şüphesiz Roma İmparatorluğu hükümeti, tarihinin hiç bir aşamasında, İskenderiyeli Hero'nun türbin makinasını icadında görülen biçimde teknolojinin, Helen evrensel devletinin birbiri içine geçmiş maliye ve savunma sorunlarını çözebileceğini aklından geçirmemiştir. Hıristiyan Çağı'nın dördüncü yüzyılında, Batı bölgelerinde, İmparatorluk orada ayakta durabilmek için uğraşırken, insan gücü eksikliğini ve savunma lojistiğini makinalaşma yoluyla giderme imkanlarına hiç aldırış edilmemişti; oysa yazarı belli olmayan **De Rebus Bellicis**'de bununla ilgili bir dizi proje yayımlanmıştı (8). Eski Dünya'nın iki ucundaki evrensel devletlerde yetkililer, tarımsal üretimin düştüğü ya da kamu harcamalarının yükseldiği zamanlarda sadece toprak vergisini artırmak ve vergilendirilebilir üreticilerin ya da onların mal sahiplerinin boyunduruğunu sıkmakla yetinmiş görünüyorlar.

Çin'de de, rakiplerinin sonuncularını İ.Ö. 221'de yenerek ilk kez bir evrensel devlet kuran Ch'in (Ts'in) mahalli devleti, İ.Ö. dördüncü yüzyılda, halkın üretkenliğini artırmak ve artırılan ürünü hükümetin eline vermek amacıyla toplumsal ve iktisadi yapısında devrim yapmakla rakipleri arasından sivrilmiş bir devletti. Ama bu evrensel devletin kurucusu Ch'in Shih Hwang-ti bu rejimi Çin'in bütününe yayınca şiddetli muhalefetle karşılaştı. Shih Hwang-ti'nin ölümünden sonra rejimi çarçabuk yıkıldı; gerek o, gerekse Ch'in hükümetinin pratiğini teorileriyle esinlendiren «Hukukçu» filozoflar okulu, daha sonra yerleşen Çin geleneklerince karalandılar. Han İmparatoru Wu-ti'nin (saltanatı İ.Ö. 140-87) resmen kurduğu ve o zamandan İ.S. 1911'e kadar tekelini sürdüren felsefe okulu «Hukukçu» (Legist) değil, Konfüçyüsçü Okul'du. Konfüçyüsçülük ise, su denetiminin tarım ve ulaştırma için değerini anlamış olmakla birlikte, tarım-dışı iktisadi girişimlere karşı olumlu tavır takınmamıştır.

ÇİN TARİHİNDE BİRLİK VE DAĞINIKLIK. 41. Bu taş basmasının üst kısmında anarşi, Çin evrensel devletinin Ch'in kurucusuna suikast yapmaya çalışıyor; aşağı kısım düzeni simgeliyor: iki efsanevî kral geometri araçları kullanıyor ve aşağıdaki simetrik kalıplar da «İyi Hükümet»i temsil ediyor. (İ.S. ikinci yüzyıl).

Yalnız Çin'de değil, evrensel devletlerin aynı iktisadî ve toplumsal temel üzerinde kurulduğu başka bölgelerde de, iktisadî altyapıların yetersizliği evrensel devletlerin sürekli yıkılışlarını oldukça iyi açıklar. Örneğin, Mısır'ın Eski Krallığının yıkılışını, Roma İmparatorluğunun beşinci yüzyılda Batı bölgelerinde yıkılışını, Roma İmparatorluğu'nun aynı bölgede bir devamı olan Karolinyen İmparatorluğu'nun dokuzuncu yüzyılda yıkılışını ve Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'daki devamı olan Bizans'ın on birinci yüzyıldaki yıkılışını açıklar. Eski Dünya'nın Çin'e karşıt ucundaki bu dört örnekte de evrensel devletin iktisadî temeli hemen hemen tamamen tarımsaldı ve evrensel bir devleti sürdürmenin köylü üzerindeki yükü —en iyi rejimde bile yeterince ağır bir yüktür bu— resmî yetkiyle donanmış toprak beyleri hükümet denetimini sarsıp hükümetin taleplerine kendi özel vergilerini de ekleyince dayanılmaz hale geldi.

Şimdiye kadar gelip geçmiş bu evrensel devletlerin sık sık çökmesinin nedeni gerçekten iktisadi bir nedense, İnsanlığın iktisadi durumunda modern Batı Sanayi Devrimi sayesinde ortaya çıkan yeni değişiklik, gelecekteki evrensel devlet için kelimenin gerçek anlamıyla dünya ölçüsünde bir ilerleme vadediyor. Doğum ve ölüm oranında bilinçli bir indirimin yanısıra modern teknoloji, gelecekteki dünya-devletinin maliyesine şimdiye kadar görülmedik bir canlılık verebilir. Geleceğin dünya-devleti, yoksul ve dural bir köylü ekonomisinden dayanılmaz vergiler almaya zorlanacağı yerde, bilim ve teknolojinin, köylü tarımına dünya çapında uygulanmasıyla köylünün Neolitik hayat tarzında bir devrim yaratabilir.

KÖYLÜ ÜRETİMİ

42 Arazi sahibi Menna köylülerinin çalışmalarına nezaret ediyor. Bir fellah cezalandırılıyor ve görevliler raporlarını sunuyor. Aşağıda ise, sığırlar biçilmiş buğdayların üzerinden geçiriliyor. (Mısır, On Sekizinci Sülale).

Gelecekteki dünya-devleti için böyle bir umut varsa, bu, insan soyu için gerçekten büyük bir şanstır. Çünkü bu daha yüksek üretim imkanlarını açan aynı görülmemiş bilimsel ve teknolojik ilerleme, kullanıldığında savaşı genoside çevirebilecek güçte silahlar da yaratmıştır. Bugünkü dünya, şimdi olduğu gibi, politik düzeyde birtakım egemen bağımsız devletler arasında bölünmüş olarak kalacaksa, bu silahların kullanılma ihtimali de açık kalacak demektir. Şimdiki durumumuzda, «sıkıntı evresi»ndeki atalarımız gibi biz de, bu tehlikeli politik birliksizliğin devamına razı olamayız. Ama aynı zamanda, bu atom silahları çağında, bütün İnsanlığın politik birliğinin, geleneksel biçimde savaş yoluyla, yani rakip Güçlerin bir tanesi dışında hepsinin yıkılmasıyla sağlanmasına da razı olamayız. İnsanlık anlaşma yoluyla politik birliğe erişmek zorundadır; gene, bu birlik sağlanırsa ve sağlandığında, eski çöküş ve yeniden kuruluş ritminin devamına da razı olamayız. Çünkü Atom Çağı'nda birliksizliğe ve düzensizliğe düşmek insan soyunun varoluşuna karşı bir tehdittir. Bu, devlet adamları için şimdiye kadar benzeri görülmemiş güçlükte bir sorundur. Ama dünya-devletini mimarlarına bu sorunu sunan teknolojik devrimin, daha önceki devlet adamlarını durmadan açmaza sokan iktisadi sorunu kolaylaştıracağı doğruysa, cesaretimizi kaybetmemiz gerekmez.

8 Yahudi modeli

Bir seferlikten daha uzun sürmese bile evrensel devletin kuruluşu, normal olarak kendi içinde bütünleşen mahallî devlet ve halkların kimliklerinin, artık tamamen silinmesi sonucunu verir. Bunun klasik bir örneği «Kayıp On Kabile»dir. Asur İmparatorluğu tarafından İ.Ö. 722'de haritadan silinen bir devlet olan İsrail Krallığı'nın nüfusu, mahallinde, bugün sadece Nablus çevresinde oturan birkaç yüz Samaryalı tarafından temsil edilmektedir. Yurtlarından sürülen İsrailliler yerleştikleri ülkelerin nüfusu arasında tamamen eridiler. Kimliklerini yitirmeleri bir istisna değildi; kuraldı. Ama İsrailliler'in hısımları, Yahudiye halkı, kendi krallıkları da İ.Ö. 586'da Yeni Babil İmparatorluğu tarafından silindikten sonra istisnaî bir şekilde kuralı bozunca nam kazandı. Yahudileri kendi yurtlarından iki kere Nabukadnezzar, iki kere de Romalılar sürüp çıkardı. Romalılar İ.S. 135'de ikinci kere onları yurtlarından sürünceye kadar beş İmparatorluğun uyruğu olmuşlardı: Yeni Babil, Pers, Ptolemaius, Selevkos ve Roma İmparatorlukları. İ.S. 135'den İ.S. 1948'e kadar bir Yahudi devleti olmadığı gibi (1) Yahudi yönetiminde olmasa bile Yahudi nüfusun yoğun olduğu bir bölge anlamında bir Yahudi «ulusal yurdu» bile yoktu. Ama bir devletin politik çerçevesi ya da bir yurdun toprak temeli de olmadan, Yahudiler, İ.Ö. 586'dan —Yahudiye Krallığının silindiği yıl— günümüze kadar bir ulus olarak kendi ayrı kimliklerini korumayı başardılar. Artık varolmayan Yahudiye Krallığı'nın sınırları dışında ve tarihî başkent Kudüs'den yüzlerce ya da binlerce mil uzaktaki ülkelerde, Yahudi olmayan çoğunluklar arasında yaşayan dağınık bir azınlık (diaspora) olarak bu kimliği korudular.

Bu, önemli ve istisnaî bir başarıdır. ama tek değildir. Yurdundan atılmış uluslar arasında yalnız Yahudiler bunu başarmış değildir. Örneğin, Sasani İran İmparatorluğu, İlkel Müslüman Araplar tarafından yıkıldıktan sonra Farisîler (Parsîler) de aynı işi başardı; Müslüman Arapların Suriye, Mısır ve Ermenistan'ı fethetmesinden sonra Monofizit Hıristiyanlar; Roma İmparatorluğu'ndaki Ortodoks Hıristiyan düşmanlarının eziyetlerinden kaçıp Sasani İmparatorluğu'na sığındıktan sonra beşinci yüzyıldan beri Nasturî Hıristiyanları da gene aynı şeyi başardılar. Osmanlıların Doğu Roma İmparatorluğu'nun eski topraklarını fethetmesinden 1821' de Mora'daki «Osmanlı» Yunan uyruklarının ayaklanmasına kadar Ortodoks Hıristiyan Rumlar da kısmen yerlerinden kopmuş ve dağılmışlardı, ama bu dağınıklık içinde de Yahudiler gibi bir topluluk olarak kimliklerini korumayı başardılar. Rus Ortodoks Hıristiyan dünyasında, bazı başkaldıran Hıristiyan mezhepleri kendilerine eziyet eden Ortodokslardan kaçarak Rus İmparatorluğu'nun uzak köşelerine ya da Rus sınırlarının ötesindeki bölgelere göç ettiler. Molokanlar Transkafkasya ile Doğu Sibirya'ya, Skoptsiler Romanya'ya, Dukhoborlar ise Kanada'ya sığındılar. Batı Hıristiyan dünyasında Arkadaşlar Derneği üyeleri (Quakerler) ilk olarak İngiltere'nin kuzeyindeki kırsal alanlarda toplu durumda bulunurken, hiç değilse İngiltere' de doğdukları kırsal bölgelerden şehirlere akmışlardır, çünkü şehir ortamında, Yerleşik Episkopal Kilise'ye vermekten titizlikle kaçındıkları vergi yüzünden yetkililerle çatışmaya girmekten kurtulmaları daha kolaylaşmaktadır. Quakerlerin şehirlere göçü aynı zamanda Fransa'dan Hollanda'ya, Britanya'ya ve Almanya'ya sığınan Hügnolar için de geçerlidir.

Gene de, diaspora tipi bir model kurmak için en iyi malzemeyi Yahudi diasporası veriyor. Listemizdeki bütün diasporalar içinde en ünlüsü, en etkilisi ve hiç değilse şimdiye kadar, aralarında yaşadığı **gentile** çoğunluklarla ilişkisi açısından en mutsuzu odur. Ayrıca varoluş tarihi ötekilerden daha eskidir ve asıl yurdundaki toprak ekiciliğinden en fazla kopmuş olanı da odur.

Bu gibi düşüncelerden ötürü Yahudi diasporasını bu topluluk türünün modeli olarak aldığımızda, modelde şu ögeleri buluruz: İlkin, birçok toplulukların kendi kimliklerinden olmaya rıza gösterebildikleri elverişsiz ortamlarda bile diasporanın tarihî kimliğini muhafaza etme kararlılığı vardır. Yurdundan ve devletinden uzaklaştırılmış, bir azınlık olarak —hem de dağınık bir azınlık— yabancı bir ülkede yaşamaya zorlanmış bu yersiz yurtsuz topluluk uyarlılığını ve sürekliliğini bu ters koşullar altında da devam ettirmenin yeni yollarını bulmuştur. Bunları şimdi, kesin ve katı bir dinî âyin ve yasaya gönüllü boyun eğerek devam ettirmektedir. İkinci öge, diasporanın gelip aralarında yaşadığı çoğunlukla kaynaşma konusundaki isteksizliğidir. Eşsiz bir önemi ve değeri olan dinî bir vahiyin tek alıcısı olarak kendini gördüğü için ayrı bir kimliğe sahip olmaktan memnundur. Yahudi diasporasının biçimlenişinde bir üçüncü öge de, kendisine yeterli bir iktisadî temel kuramazsa hayatta kalamayacağı gerçeğini kavramasıdır. Kendi devleti, kendi ulusal yurdu olmadığına göre, erişebileceği tek güç, iktisadî güçtür; ve bir topluluk hayatta ayakta kalabilmek için bir çeşit güce sahip

«UYGARLIK KÖKSÜZLEŞMEKTİR»: DİASPORA HALİNDE YAHUDİLER

Geleneksel dinî âyine inatçı bir bağlılık Yahudi topluluğunun hayatını yabancı toplumlar içinde muhafaza etti.

43 Yukarıda, bir Yahudi ailesi on sekizinci yüzyılda, Amsterdam'da, hamursuzu kutlamak üzere toplanmış.

44 Basel'de (1831) Ulmann ailesi, geleneksel çardak altında, Yahudiler'in hasat bayramı olan Sucot'u kutluyor.

olmalıdır. Bir diasporanın iktisadi güce bile sahip olması zordur. Neolitik Çağ'dan beri İnsan'ın birincil ve değişmez geçim kaynağı olan tarımdan uzak düşmüştür, dağıldığı yabancı ülkelerde, mahalli çoğunluğun dinini kabul etmediği için, çok zaman kamu hayatına, hattâ normal meslek hayatına sokulmamıştır. Bir diaspora, çoğunluğun kendisine açık bıraktığı iş ne olursa olsun ona sarılmak zorundadır. En az engeli olan yol genellikle perakende ticarettir. Ama, iktisadi fırsat ne olursa olsun, diaspora her zaman bundan kendi varkalması için gerekli iktisadi kaynakları çıkarmıştır. Mânevî düzeyde olduğu kadar iktisadi düzeyde de cezalandırma olağanüstü güçlü bir teşvik olmuştur. (2)

Yahudi diasporasından alınan bu model listemizdeki bütün öbür örneklere az çok uyuyor. Bütün bu örneklerde din, dağınık topluluğun kimliğini koruma güdüsünü sağlamış ve tarım-dışı bir işte ekonomik başarı bu varkalma isteğini gerçekleştirmenin yolu olmuştur. Modeli şimdi biraz daha basitleştirirsek, diasporanın dinî türünün daha geniş kapsamlı bir gen'in temsilcilerinden biri olduğunu görürüz. Bugünkü dünyada en fazla göze çarpan diasporaların ikisi İskoçlar ve Lübnanlılar'dır. Yahudiler, Parsîler, Hügnolar ve Quakerler gibi, yurt dışında çalışan İskoçlar ve Lübnanlılar iş hayatında göze çarpacak kadar başarılıdırlar; ama onları talihlerini yurt dışında aramaya sevkeden baskı dinî ya da politik değil, iktisadîdir. Ne Lübnanlılar, ne de İskoçlar yurtlarını kaybetmişlerdir; her ikisi de evinin efendisidir (3), ve ikisi de, ne yurtlarında ne de dışarıda, eski dinlerine bağlı kaldıkları için (4) kovuşturmaya uğramışlardır. Başka insanların değil, Tabiatın kurbanıdırlar. Yurtları yoksul ülkelerdir ve yurtta geçim kazanmanın güçlüğü onları gurbete itmiştir (5).

Yahudilerin temsil ettiği dinî türden diasporalarla yurt dışındaki İskoçların temsil ettiği dünyevi türden diasporalar arasında ortak olan şey, toplumsal bir yapının dönüşümüdür. Her iki durumda da, kendi ayırıcı kimliğini sürdüren uyarlılığın temelini değiştiren bir topluluk görüyoruz. Kendi ulusal yurdunda ve kendi ulusal hükümetine sahipken, bu şekilde birliğini sağladığı bir toprak temeli vardı, oysa şimdi ortak anılar, inançlar, davranışlar, alışkanlıklar ve hünerlerle birlik olduğu kültürel ve mesleki bir temele geçiyor. Hem Yahudiler, hem de İskoçlar bu yolda; yalnız İskoçlar başlangıç noktasından pek uzağa gidemediler, Yahudiler son durağa geleli ise çok oldu. Diasporanın aralarına dağıldığı yabancı çoğunluğu da içine alan daha geniş bir çevre içinde baktımızda, Yahudilerle İskoçların geçirdiği bu değişiklik, dikey bir toplum örgütlenmesinden yatay bir toplumsal örgütlenmeye geçiştir. Toplumun eklemleri olan topluluklar bir zamanlar birtakım mahalli hücrelerken, şimdi değişiyorlar ve belki de dünyanın bütün yaşanabilir yüzeyi olarak kabul etmemiz gereken bir alanda birbirleriyle aynî anda varolan ve bütün yüzeyde ortaya çıkabilen tabakalar olmaya başlıyorlar...

Bu değişimin tarihini izleyebiliriz. «Uygarlık kökünden kopmaktır.» (6) Yahudi diasporası birbirine bağlı iki toplumsal gelişmenin bir ürünüydü: Toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması ve şehirleşmenin hızlanması. Artan toplumsal ilişkiler, bir yandan barışçı ticarî ve kültürel değiş tokuş, bir yandan da şiddetli savaş ve sürgün biçimlerini aldı; büyüyen şehirler karşılıklı ilişkilerin erimeye yol açacağı kazanlardı. Bildiğimiz kadarıyla bu süreç her yerden önce Mezopotamya'da başladı. Gerçekten, Buzul-sonrası Çağ'da bu yöredeki yerleşik hayat merkezleri arasında fiziksel ulaştırma kolaylıkları Mezopotamya'nın uygarlığın beşiği olmasına yol açan etmenlerden biridir. İ.Ö. beşinci ve dördüncü binyıllarda, uygarlık orada kuluçka aşamasındayken, Mezopotamya her zaman yaşından ileri olmuştu. Çok kereler, yüksek kültürün bu ana okulunda doğmuş şeyler sonradan dünyaya yayılmıştır. Diaspora tipi toplumsal örgütlenme tarihi de Mezopotamya'nın dünyanın geri kalan kısmına öncülük yapma huyunun bir örneğidir.

Teknolojik ilerleme sonucu «mesafenin yok edilmesi» fiziksel ulaşım araçlarına da uygulandığında, dünyanın bütün yaşanabilir ve geçilebilir yüzünü ve bunun hava zarfını kucaklayacak ve bütün insan soyunu kavrayıcı tek bir toplumda birleştirecek bir gelecek toplum vadediyor. Böyle genel bir toplumda, bölgesel bakımdan kendi içine kapalı mahalli birimler değil de diasporalar global toplumun ögeleri olan topluluklar içinde en önemlisi olabilirler; gelecekteki bu diasporaların çoğunun, bir zamanlar mahalliyken dağıtılmış topluluklar olmayacağını ve etnik ya da hattâ dinî bağlarla bağlı bulunmayacağını tahmin edebiliriz. Mânevi bağları, ortak bir ilgi ya da ortak bir meslekten ibaret kalacaktır. Dünya fizikçileri zaten tek bir global diaspora topluluğu meydana getirtyorlar; dünya müzisyenleri de bir başka diaspora. Dünya doktorlarıyla cerrahları da bir yeni diaspora olma yolundalar. Basını izleyin ve uluslararası kongrelerin toplantı ilanlarına bakın; göreceksiniz ki, şehirler ya da uluslararası telefon konuşmaları, yolcu uçaklarının bütün dünyayı kapsayan uçuş programları sayesinde, mahalli yurtları neresi olursa olsun, ortak bir ilgiyi paylaşmak dolayısıyla birbiriyle manevi bir yakınlığı olan insanların kolayca haberleşebildiği ve işbirliği kurabildiği bir toplumda global diaspora tipi toplulukların şebekesi hızla büyümektedir.

45 Fransa, 14. yüzyıl

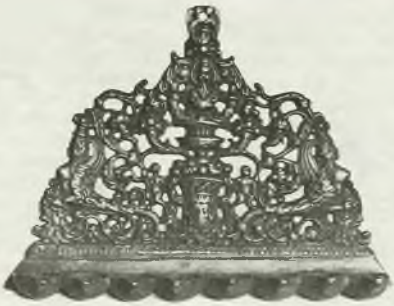

46 İtalya, 16. yüzyıl

47 Hollanda, 17. yüzyıl

48 Polonya, 18. yüzyıl

49 Irak, 18. yüzyıl

50 Hollanda, 18. yüzyıl

YAHUDİ DİASPORASININ KÜLTÜRÜ

Geleneksel bir âyin eşyası, **hanukkah** adı verilen şamdanlık, her biri mahalli kültürü yansıtan değişik artistik üsluplarda.

51 Avusturya, 18. yüzyıl

52 Kudüs, 19. yüzyıl

53 Taşlek arınma ayini. Ayine katılanlar ceplerinden bir şeyler çıkarıp akar suya atıyorlar; ortalığa serpilmiş insanlar Yahudiler'in dağılmasını sanki mecazi bir şekilde dile getirir gibi. (Polonya, 19. yüzyıl).

Yahudi diasporası uyarılığını yirmi dört yüzyıl korudu. Olayın başladığı altıncı yüzyılda İnsanoğlunun fiziksel haberleşme imkanları, yelkenli gemileri yürüten rüzgar gücüyle eşeklerin, atların, develerin adale gücünden ibaretti. Bu akıllara durgunluk verecek başarı, cansız Tabiatın fiziksel gücünün insan teknolojisi tarafından ve insanî amaçlar için her an sayısı artan biçimlerde dizginlenerek kullanıma sokulduğu bir çağda neler umulabileceğinin ölçüsünü verir.

Her çeşitten ulaştırma ve haberleşme araçlarının gitgide hızlanan gelişmesi, diasporaların yaratılmasını kolaylaştırarak teşvik etmek açısından, Asurlu savaşçıların kaba kuvvetinden daha etkili olabilir. «Mesafeyi yok eden» bir toplumda, mahallî ulusal devletlerden çok dünya-çapında diasporalar «geleceğin dalgası» olacağa benziyor. Dünyanın bir kozmopolise dönüşmesi, mahallî temele dayanmayan tipte bir toplumsal örgütlenmeyi geliştirir. Şehir hayatının çok iyi bilinen bir özelliği, insanların kapı komşularıyla değil, bütün metropol alanında yayılmış olan, kendilerine ruhen yakın insanlarla dostluk kurmalarıdır. Bir köyde insan ister istemez kapı komşusuyla ahbap olur. Oldukça gelişkin bir ulaşım sistemine sahip bir büyük şehirde ise insan dostlarını, arkadaşlarını çok daha geniş bir çevre içinden seçebilir. Şimdilerde dünya tek bir şehir haline geldiğine göre, komşuluk temeline dayanan beraberliklerin yerini manevî yakınlık ilişkilerinin almasını bekleyebiliriz; yani, mekandan bağımsız olarak, dinî ya da başka her çeşitten bağlarla bağlı ve her yere dağılmış azınlıkları da içine alacak şekilde, en geniş anlamıyla, çeşitli diasporalar kurulabilir.

Bu, haklı bir tahminse, mahallî devletlerden ulusal devletlere geçiş için Helen modeline, bir ulu-

sal devletin sonraki düzenli ve düzensiz dönemlerinin değişken ritmi için Çin modeline nasıl ihtiyacımız varsa, bir diaspora içinde Yahudi modeline ihtiyacımız var demektir. Bu modellerin her biri, uygarlıkların karşılaştırmalı incelemesi için onsuz edilmez, birer zihni araçtır, çünkü her biri, bize, şimdiye kadarki Uygarlıklar Çağı'nda insan toplumu ve kültürünün başlıca biçimlenişlerinden birini verir. Her biçimleniş, bir güçler çatışmasının ve dengelenmesinin ürünüdür. Her durumda, İnsanoğlunun kendisi için çok önemli bir amacı başarıya ulaştırma girişimi, bu belirli amacı kovalamasının kendi yanısıra getirdiği sorunlar ve cezalarla çatışır. Helen modelinde İnsanoğlu, uygarlık süreci içinde, aşırı mahalli çeşitlilik ve bağımsızlık rejiminin getirdiği yaratıcılık imkanlarını denemişti, sonunda bu rejimin bedeli olan iç kavga dayanılmaz bir yoğunluğa erişmiş ve toplum, hayal gücünü coşturmaktan uzak bir düzenlilik ve monotonluk bedelini ödeyerek birlik yoluyla huzuru satın almak zorunda kalmıştı. Yahudi modelinde, tarihinin aynı bölümündeki İnsanoğlunun, son dereçe üstün bir anlamı, önemi ve değeri olduğuna inandığı bir vahiye, bir keşfe, bir başarıya ya da bir hayat tarzına sımsıkı sarıldığını, dolayısıyla bu pahalı incinin bekçisi olarak «Seçilmiş ulus» kimliğini, kendi başına muhafaza edebilmek için kendini sıkıya sokup çaba harcadığını görüyoruz. «Seçilmiş Ulus» un kendi ulusal misyonuna inancı, ulusal devletini ve hattâ ulusal yurdunu da kaybettikten sonra bile bir diaspora halinde yaşama gücünü ona verir. Oysa başka birçok ulus aynı durumda huzurun bedeli olan genel bütün içinde kaynaşmaya razı olarak ulusal bireyselliğini elden çıkarmıştır. Çin modelinde ise, uygarlaşmış denilen İnsanoğlu bir kez kurulmuş olan bu genel birliği sürdürmek için çabalar ve düzenin her yıkılışından sonra onu bir kere daha kurar. Kurar, çünkü birliksizliğin beraberinde getirdiği kavgaya ve düzensizliğe dayanamaz. Bu çabaların her biri, İnsanoğlunun temel ihtiyaçlarından birini doyurma yolunda bir girişimdir. Ama şimdiye kadarki uygarlıkların tarihleri, bu temel ihtiyaçların hepsinin bir arada ve aynı zamanda giderilebileceğine dair herhangi bir garanti vermiyor. Uygarlaşma süreci içindeki İnsanoğlunun bu ihtiyaçları ne dereceye kadar birbirleriyle uzlaştırmayı başardığı, varkalmak için olması gerektiği toplumsal hayvan olarak yaşama yeteneğinin ölçüsünü bize gösterir.

9 Uygarlıkların gözden geçirilmesi

Yedinci bölümde «uygarlıklar» türünden toplumların normal biçimi için bir Helen-Çin modeli yapmaya çalışırken iki postula getirmek zorunda kaldım. Helen ve Çin'in iki temsilcisi olduğu türün başka toplumları da içerdiğini kabul etmem yetmedi, bu uygarlıkların bazılarına geçici olarak ad vermem, zaman ve mekan içinde sınırlar koymam da gerekti. Bu bölüm, yedinci bölümde öne sürdüğüm Helen-Çin modeli yardımıyla uygarlıkların nihai bir listesini çıkarma girişimidir.

«Meşruluk» gözeten bir uygarlıklar listesi çıkarırken model uygulayarak seçilecekleri sınamak tam anlamıyla nesnel olamaz ve dolayısıyla tartışmaya açıktır. Öznellik ve keyfiliğe hiç bulaşmadan işin içinden çıkmak mümkün değildir.

Örneğin Batı, Helen ve Çin Uygarlıklarının her birinin aynı türden çağdaşları vardı. Tabii bunların her biri, Uygarlıkla yaşıt olduğunu öne sürüyordu; ama açıkça görünen olgular —örneğin Yahudilerin kendilerini «Seçilmiş Halk» ve geri kalan insanların «Putperest» (Gentiles) olduğunu iddia etmeleri gibi— bu iddiaların doğru olmadığını kanıtlar. Hepsi aynı türün sahici birer temsilcisi olan çağdaş uygarlıkların bir arada varolmaları kolayca gösterilebilir, ama bu itiraz kabul etmez olgu ortaya bir başka soru çıkarıyor; bir çağdaş uygarlıklar dizisinde bu diziyi oluşturan tamamlayıcı ögeler birbirinden tamamen bağımsız mıdır? Bunların bazılarının aralarında bir akrabalık olduğu sonucuna varırsak, o zaman bu akrabalığın niteliğini ve aynı zamanda derecesini de incelemeliyiz.

Hâlen «yaşamakta olan» uygarlıklar dizisinde Batı ve Çin Uygarlıklarının birbirinden bağımsız oldukları söylenebilir. Batı Uygarlığı Helen Uygarlığına «bağlıdır» ve Hıristiyanlığın kökü Helen-Suriye «kültür-karışımı» diyebileceğimiz bir şey olduğuna göre, din dolayısıyla aynı zamanda Suriye'ye de bağlıdır. Bunun karşıtı olarak, Çin Uygarlığı kendi türünden daha önce varolmuş hiç bir topluma bağlı değildir ve tarihi akışı içinde her ne kadar yabancı kökenli Budizm dinini benimsediyse de Budizm'in kaynağı Hıristiyanlığın kaynağından çok farklıydı.

Demek ki Batı ile Çin Uygarlıkları arasındaki ilişki tamamen birbirlerinden bağımsız olmalarından dır. Bunun karşıtı olarak Batı Uygarlığı, Doğu

Ortodoks Hıristiyan Uygarlığı ve İslâm Uygarlığına bağlıdır, çünkü aynı Helen-Suriye «kültür-karışımı» Doğu Hıristiyanlığı kadar İslâmın da köklerinde vardır. Öte yandan daha yakın bir bağ, Çin ile Kore, Japon, Vietnam Uygarlıkları arasında vardır. Bu üç Uygarlık Çin Uygarlığından esinlenmişlerdir, ama Çin Uygarlığından aldıklarını tamamen kendilerine özgü bir çizgide geliştirerek «uydu» adını verebileceğimiz bir alt-sınıfta ayrı uygarlıklar olarak yerlerini bulmuşlardır. Bunlar Batı Uygarlığının ikisine birden akraba olduğu Helen-Suriye, Batı ve Çin gibi «Bağımsız» uygarlıkların karşıtıdır.

Ne var ki, türün ayrı ayrı temsilcileri olan, bununla birlikte «bağımsız» uygarlıklardan biriyle (ya da sırayla birkaçıyla birden) sıkı bağları olan «uydu» uygarlıklarla «olgunluğa ulaşmış» bir uygarlığa tabi olan eyaletler arasında bir ayrım yapmalıyız. Bu eyaletlerin bir kısmı öylesine ayrı eyalet özellikleri gösterebilirler ki, bunları neredeyse «uydu» sınıfından ayrı uygarlıklar olarak sınıflandırmak uygun görülebilir. Örneğin, İtalya'nın kültürünü, İ.Ö. son bin yıl ve Hıristiyanlık Çağının ilk beş yüzyılı içinde nasıl sınıflandıracağız? Bu İtalya kültürü Helen Uygarlığının vurgulu bir biçimde eyaletlere yansımış biçimi midir, yoksa Helen Uygarlığının «uydu»larından biri olmakla birlikte ayrı bir uygarlık mıdır? Böyle durumlarda sınıflandırma ister istemez öznel ve keyfi olacak ve fikir ayrılıkları doğacaktır. Ancak bu çatışan fikirlerden birini doğrulayıp ötekini yalanlayabilecek nesnel bir ölçüt yoktur.

Mekan boyutları içindeki ilişkilerden zaman boyutları içindeki ilişkilere geçtiğimizde de benzer bir belirsizlik tortusuyla karşılaşırız. Batı Uygarlığı tarihine yalnızca Helen Uygarlığının bir epilogu olarak bakılamaz. Batıdaki, «Germen Halkının Roma İmparatorluğu» (Kutsal Roma İmparatorluğu) Roma İmparatorluğunun çok güçsüz bir sureti olmuş ve Batı tarihinde çok küçük bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Roma İmparatorluğunun hayaleti, Batı tarihini yalnızca Helen Uygarlığının uzamış şekli olarak görmemize izin vermez. Dahası Hıristiyanlık aracılığıyla Batı Uygarlığının Helen Uygarlığı kadar Suriye Uygarlığıyla da ilintisi vardır. Böylelikle Batı kültürünü «akraba» uygarlıklar alt-sınıfından bağımsız bir kültür olarak sınıflandırmakla yetinemeyiz ve Batı Uygarlığına bir kere bu statüyü verince, aynı statüyü Doğu Ortodoks Hıristiyan Uygarlığıyla İslâm Uygarlığına da vermek zorundayız, çünkü bu iki kültürün kökü de tıpkı Batı Uygarlığı gibi Helen-Suriye «kültür-karışımı»ndadır.

Doğu Ortodoks Hıristiyan tarihine Helen tarihinin bir epilogu gibi bakmak yerine ona kendine ait bir kimlik vermek de bazı kuşkulara yol açar. Batı'daki Roma İmparatorluğunun gölgemsi hayaletlerine karşıt olarak, Doğu Ortodoks Hıristiyan Dünyasının hayaletleri, daha önce de belirttiğimiz gibi Çin'deki Ch'in-Han İmparatorluğunun hayaletleri kadar somut olmuştur. Çin'deki bu fenomenin ağırlığına dayanarak Shang Çağından 1911 de Ch'ing Hanedanının düşüşüne kadar Çin tarihinin tümünü tek ve aynı uygarlığın sürekli tarihi olarak yorumladım ve buna «Çin Uygarlığı» adını verdim. Bunu kabul edince, Doğu Akdeniz'de 1922 yılında Osmanlı Roma İmparatorluğunun tasfiyesine kadar Helen Uygarlığının varkaldığını kabul etmekte haklı olmuyor muyum? Öte yandan, Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın benimsenmesinin, İslâm kültürlerini ve Batı'daki Doğu Ortodoks Hıristiyan kültürlerini ayrı uygarlıklar olarak sınıflandırmamızı gerektiren bir kültürel kopukluk getirdiğini de kabul etmiştim. Öyleyse, Çin'de Budizm'in benimsenmesinden sonraki kültür evresini yalnızca Çin'le «akraba» olan ayrı bir uygarlık olarak sınıflandırmamakta haklı mıyım?

Sınıflandırmanın kendisi hakkında bir anlaşmaya varılsa bile, belirli bir kültürün şu ya da bu sınıfa sokulması bazı sınır durumlarda gene tartışma konusu olabilir. Batı tarihi ile Helen tarihi arasındaki süreklilikte bir kopuş olduğu kabul edilebilir. Bunun gibi, İ.Ö. üç bin yılının hemen başlarında iki tacın birleşmesinden sonra Firavunlar Mısırı tarihinin de Hıristiyanlık Çağının ikinci yüzyılına kadar sürdüğü kabul edilebilir; ama bu iki durum bir gam içinde karşıt uçlar gibidir ve aradaki perde değişikliklerini aynı kesinlikle etiketlemek mümkün değildir. Gene, hâlen «yürürlükte» olan uygarlıklar arasında Batı ve Çin Uygarlıklarının tamamen birbirlerinden bağımsız oldukları kabul edilebilir; ama Rus Uygarlığının Doğu Ortodoks ve Batı'yla ilişkisi tartışmaya açıktır.

Afrika Uygarlıklarının katılışını da açıklamalıyız (1). Terim burada, Batı Sudan ile Orta ve Doğu Afrika'nın politik bakımdan örgütlenmiş İslâm-öncesi ve Hıristiyan-öncesi toplumlarını içeriyor; ekonomik ve politik kurumları gelişmemiş, bölük pörçük Afrikalı topluluklar bunun içinde değildir. Modern Batılıların gelip Afrika'yı çağdaş Batılıların gözü önüne bir «Harita»yla sermesinden çok önceleri, Sahra'nın güneyindeki Afrika'nın «kıpırdamaya başladığı» inkar edilemez. Alt-Sahra Afrikasında yerli uygarlıkların yükselişinde (2), İ.Ö. son bin yıl içinde Mısır'dan metalürjinin yayılmasının ve Nil vadisindeki kültürleri kısmen Mısır'dan gelen, kısmen kendi özgün yaratıları olan —Kush ve Meroe gibi (3) — ülkelerin pek aydınlığa çıkmamış etkileri vardır.

Nil vâdisinde birinci Çavlanın güneyinde ve

Beyaz Nil Bataklıklarının kuzeyi arasındaki krallıklar, Hıristiyanlık Çağının on dördüncü yüzyılında Müslüman Araplar tarafından fethedilip dinleri değiştirilinceye kadar Monofizit Hıristiyandılar. Dahası, Sahra'nın güneyindeki yerli Afrika Uygarlıkları, Doğu ve Batı Sudan için başlıca yabancı etki İslâm Toplumundan gelmiştir. Bu toplum Mısır'ın ve Kuzey-Batı Afrika'nın yedinci yüzyılda Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinden beri Alt-Sahra Afrikasıyla sıkı temas halinde bulunmuştur (4). Elbette, Afrika'da yerli uygarlıkların en büyük ilerlemeler gösterdikleri alanlar İslâm etkilerinin en fazla duyulduğu yerlerdir. Sahra'nın güneyindeki düzlükler kuşağı ve Nilotik bataklıklar (5). Ama yerli Afrika kültürleri İslâm'ın gelmesinden çok önceleri kurulmuştu ve Kongo havzasıyla Rift vadisinde on dokuzuncu yüzyıldan önce ne İslâm ne de Batı kültürüyle etkilenmiş Afrika kültürleri vardı (6).

Her ne kadar İslâm-olmayan topluluklar çoğunlukla okuma yazma bilmeseler ve dolayısıyla ekonomik ve politik gelişmeleri önemli bir şekilde kısıtlanmış olsa da (7), Bagby ve Childe'ın uygarlığın ölçütü olarak kabul ettikleri kentler (8), Afrika'nın İslam olan kesiminde de, olmayan kesiminde de görülür. Ticaretin gerekleri ve sağladığı ödüller şehirleşmiş bir toplumun gerektirdiği şehirleri örgütlü ve merkezî yönetimi doğurdu (9). Entansif tarımın ve ticari kârların gelişmesi, artık değerden geçinen Kral, yönetici, bilgin, rahip gibi üretici olmayan bir elitin doğmasına yol açtı (10). Benim ahlâkî terimlerle (11) yaptığım uygarlık tanımı, Afrika'nın dinî ve felsefî mirası Batılıların gözleri önüne serildiğinden beri, Afrika'ya da uygulanabilir (12).

Gene de bir Batılı, yerli Afrikalı toplulukların yarattıkları dünyayı açıklayıcı kosmolojilerin ciddî bir eksiklik içinde ve birbirleriyle çelişir durumda olmasına şaşmadan edemez. İnsanın, insan ve insan dışı dünyayla ilişkisini kurmaya çalışan bu oldukça bütünsel sistemler, elbette, bilim-öncesi bir toplumun bakışına göre, onun maddî ve manevî yaşantılarının, karmaşık verili bilgilerini pratik bir tutumla sınıflandırmaya yarar. Ne var ki, özellikle bu kendine-yeterlilik, ancak düşman ama aşağı yukarı önceden bilinebilen bir çevreyle uzlaşma sorununa bir çözüm sağladığı ölçüde avantaj sayılabilir (13); ama bunun başarıyla yarattığı durağan denge bir kez geleneksel yaşantılarda cevabı bulunmayan ögelerce bozulursa bir bela haline gelir.

Bu durumda denge tutuculuğa dönüşerek kemikleşiyorsa, öylesine çöküp değerini yitirir ki, toplum belirsizliğe düşer. Birinci şıkta önceden eşi görülmemiş sorunlar ya da uyarıcılar bir yolunu bulup zaten varolan toplumsal ve zihnî düzenlerce emilerek saf dışı edilir; başka bir deyişle sistem olumlu ve verimli meydan okuma ve tepkilere hiç elverişli değildir (14). Büyümenin eşiğinde «Tutuklanma» (15) ya da «Doğmadan ölüme mahkûm olma», yenilik ve insiyatif gibi içsel kapasitelerden yoksun her toplumun yoluna kurulu tuzaklardır. Bunu hem Afrika'nın tarihinden, hem de bugün Afrika'nın gelişiminde belirleyici anlarda Afrika felsefelerinin zihnî katılığının yol açtığı sakatlayıcı sınırlamalardan çıkarabiliriz (16).

Gene de «kolonyal» dönemde, Batılıların, geçici olarak Afrika'yı egemenlikleri altında tutmaları, Afrika'yı olduğundan daha fazla küçümsemelerine yol açtı. On dokuzuncu yüzyılın hırçın Batı Toplumunun değerleri büyük ölçüde teknolojik yenilik idealiyle belirlendi ve keyfî biçimde empoze edilen bu teknolojik standarda ulaşamayan yabancı toplumların durumu Batılıların kafasında barbarlık, ilkellik, vahşilik olarak sınıflandırıldı. Ne var ki bugün, bu görüşler artık yalnızca inatçı bir önyargıyla buna sarılanları inandırabiliyor. Tarafsız bir gözlemci Afrika'yı başka toplumlardaki ilerlemelerle karşılaştırarak değerlendirir; oysa bu normal toplumlarda teknoloji kâbusunun başka her şeyi gölgede bırakmasına izin verilmemiştir. İnsanoğlunun toplumsal ilişkiler ve insan - dışı tabiatla ilişkiler alanında kaydettiği kültürel ilerlemelere Afrika'nın da özel bir katkısı olduğu —bugün henüz tam kesinleşmemiş olsa da— o zaman anlaşılacaktır.

Uygarlıkların kesin ve nihaî bir listesi yapılamaz; bu nedenle yukarda tartıştığımız bazı noktalar tam olarak kesinleşmemiştir. Aşağıdaki çizelge bütün uygarlıkların zaman süresini gösteriyor; ancak ayrı görünmek iddiaları şüpheli bulunan bazı uydu uygarlıklar bunun dışındadır (17).

54 İ.Ö. 3500 ile İ.S. 2000 arasının dünya uygarlıkları ve bu uygarlıkların büyümelerinin evreleri.

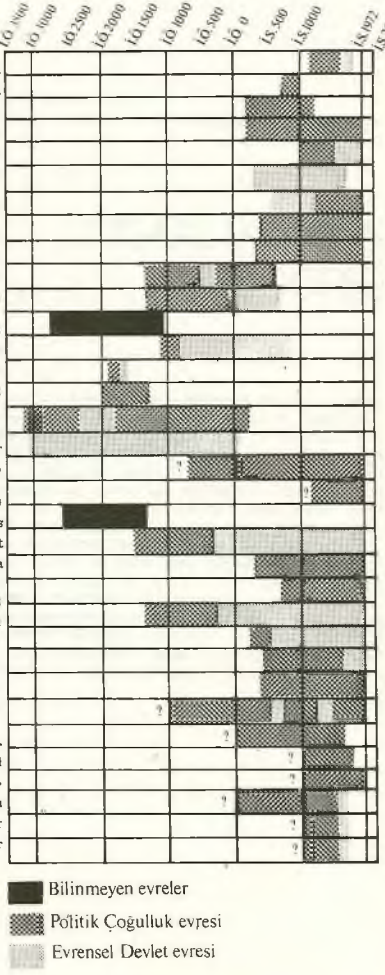

I TAM GELİŞMİŞ UYGARLIKLAR

A BAĞIMSIZ UYGARLIKLAR

Başkalarıyla ilişkisi olmayanlar

Orta Amerika Uygarlığı
And Dağları Uygarlığı (18)

Başkalarıyla Akraba olmayanlar

Sümer-Akad Uygarlığı (19)
Mısır Uygarlığı
Ege Uygarlığı (20)
İndüs Uygarlığı
Çin Uygarlığı

Başkalarıyla Akraba olanlar

Sümer-Akad, Mısır, Ege ve Hitit'le akraba Suriye Uygarlığı
Ege ile akraba Helen Uygarlığı
İndüs ile akraba Hint Uygarlığı
Önce Mısır, sonra İslâm, sonra da Batı ile akraba Afrika Uygarlığı (21)

Hem Suriye, hem Helen ile akraba } Ortodoks Hıristiyan, Batı, İslâm Uygarlıkları

B UYDU UYGARLIKLAR

Orta Amerika'nın uydusu } Misisipi, Güney-Batı (22) Uygarlıkları

And Dağları uydusu } Kuzey And (23), Güney And (24) Uygarlıkları

Sümer-Akad'ın uydusu (?) Elam Uygarlığı (25)
Sümer-Akad'ın uydusu Hitit Uygarlığı (26)
Sümer-Akad'ın uydusu (?) Urartu Uygarlığı (27)
Önce Sümer-Akad, sonra Suriye'nin uydusu İran Uygarlığı
Mısır'ın uydusu (?) Meroit Uygarlığı (28)

Çin'in uydusu } Kore, Japon, Vietnam Uygarlıkları

(?) İtalya Uygarlığı (29)

Önce Hin, sonra, yalnızca Endonezya ve Malaya'da İslâm uydusu
Tibet Uygarlığı (30)
Önce Ortodoks Hıristiyan, sonra Batı uydusu Rus Uygarlığı
Avrasya ve Afrasya steplerine komşu uygarlıkların uydusu Göçebe Uygarlıklar

II ÖLÜ DOĞAN UYGARLIKLAR (31)

Mısır'ın gölgede bıraktığı ilk Suriye Uygarlığı
İslâm'ın gölgede bıraktığı Nasturî Hıristiyan Uygarlığı
İslâm'ın gölgede bıraktığı Monofizit Hıristiyan Uygarlığı
Batı'nın gölgede bıraktığı Uzak Batı Hıristiyan Uygarlığı
Batı'nın gölgede bıraktığı İskandinav Uygarlığı
Modern Batı'nın gölgede bıraktığı Ortaçağ Batı Şehir-Devleti Evreni

BÖLÜM II

UYGARLIKLARIN DOĞUŞU

Atları arabaya koştum, şimdi sürmeye başlıyorum onları. Bir uygarlığı doğuran şey nedir? Önce ırkı, sonra çevreyi araştırıyorum, her iki açıklamayı da yetersiz buluyorum. Çünkü bu iki görüş de yaşayan varlıkların cansız madde gibi değişmez Doğa Yasalarına tabi olduğu inancına dayanıyorlar. Onun için açıklamamı hayatın içinde arıyorum; bu da insanlarla ilgili olaylarda özgür irade demektir. Bunu, yaradılışı bir çatışmanın sonucu olarak gösteren -bu sürece meydan okuma- ve -tepki adını vereceğim- mitoloji ve dinin derin görüşlerinden çıkarıyorum. Sonra, meydan okuma ve tepkinin pratikte gerçekten yaratıcı olduğu sınırları bulmaya çalışıyorum. Bunu, tezi bazı testlerden geçirerek araştırıyorum ve sonunda, bir uygarlığın doğması için güçlü bir teşvik gerektiği halde, meydan okumanın yaratıcılığı boğacak kadar sert olmamasının da zorunlu olduğu sonucuna varıyorum.

Renkli Resim: 13

UYGARLIĞIN DOĞUŞU

Durgun bir evrene dinamik hareketi zerk eden kudret nedir? Hindistan'da yapılan bu döllenmiş «dünya - yumurtası» resmi, Budist Tantralardaki dünyanın kuruluşu kavramını göstermektedir: Bilinçli hayatın mümkün olabilmesi için ilkin katıksız Varlığın farklılaşmamış birliği çözülüp değişik kategorilere ayrılmalı ve bu da edilgin dişi hayat—ilkesi ile harekete geçirici enerjinin erkek ögesi arasındaki ayrımla başlamalıdır. Karşıtların diyalektik etkileşmelerinin ilerleyen bir hareketle sonuçlandığı fikri, birçok başka çağ ve toplumda da yaradılışının tabiatını ve büyüme sürecini anlamak için bir anahtar olarak kullanılagelmiştir: Yunanistan'da bu güçler sevgi ve nefret, Çin'de Yin ve Yang, modern Batı'da ise tez ve antitez olarak bilinmiştir.

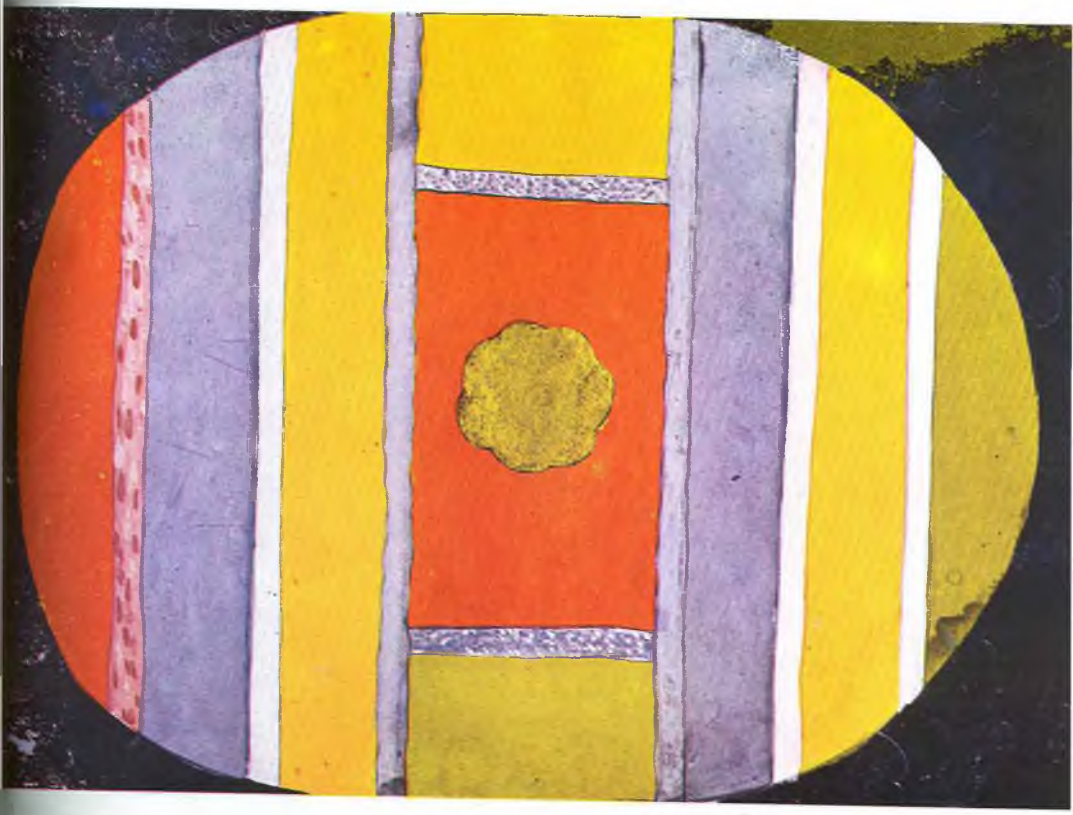

Renkli Resimler: 14. 15

IRK VE
YARATICILIK

İnsanlığın bir kısmı yaratıcılık kıvılcımına öbür kısmından daha fazla sahip midir? Modern Batılı ırkçılar beyaz ırkları doğuştan üstün sayarlar, ama ortaçağın Batı dünyası İnsanlığı ırka değil, dine göre sınıflandırmıştı. Mağribî Müslüman İspanya, ortaçağ Hıristiyanlarının gözünde «kara» bir uygarlıktı, ama yukarıda görülen vaftiz o uygarlığın üyelerine «beyaz» Batı toplumuna geçiş için pasaport veriyordu. Karşıda ise, ortaçağ ressamının cennetine girmek için ırkın bir engel olmadığı görülmektedir.

Renkli Resimler: 16. 17

HIRISTİYAN SİMGECİLİĞİNDE MEYDAN OKUMA-VE-TEPKİ

«Meydan okuma-ve-tepki bireysel ya da toplumsal hayatta yeni kopmaları zorlayan güçlerin serbest hareketini anlatan bir formüldür. Etkili bir meydan okuma, insanları yaratıcı eyleme teşvik eder, ama önceden varolan uyumu da ister istemez bozar ve dolayısıyla ilk başta kötülük gibi görünebilir. Hıristiyan teolojisi açısından İsa'nın kurban olması, Tanrı ile daha yüksek düzeyde bir uyuma yol açtı, ama İnsanlığın Düşüşü olmaksızın buraya erişilemezdi. Böylece, ortaçağda yapılan bu **Ölüm ve Hayat Ağacı** meyva olarak hem kafatası hem de çarmıhı taşıyor: Bu aynı zamanda hem Tevrat'ın bilgi ve günah ağacı, hem de İncil'in çarmıh ve kurtuluş ağacıdır. Blake'in karşı sayfadaki sulu boya resmi de aynı fikirden esinleniyor: Adem'le Havva'yı İsa kendisi cennetten çıkarıyor, çünkü onların günahı Tanrı'nın kurtarıcı sevgisinin açıklanmasını mümkün kılıyor.

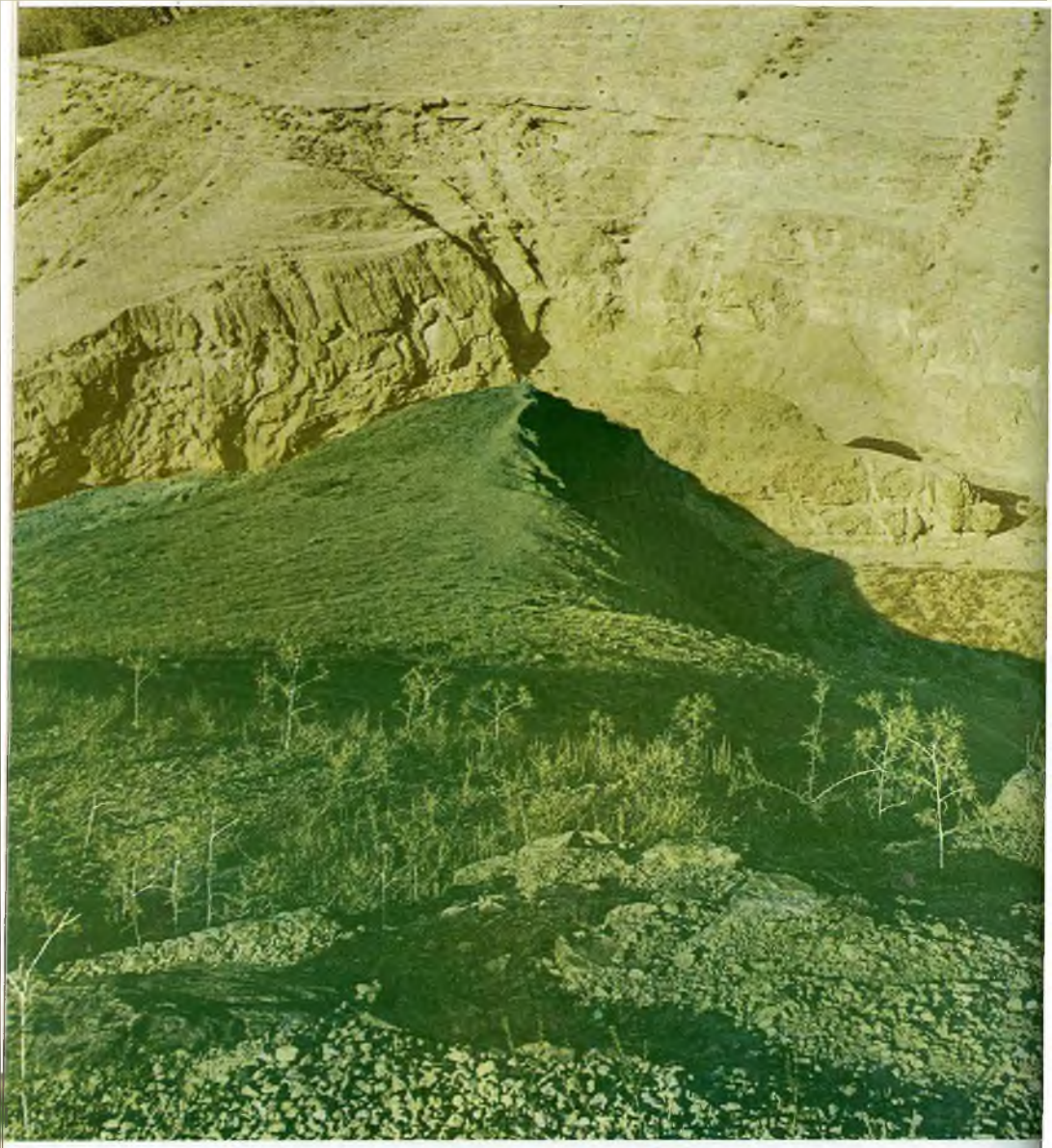

Renkli Resim: 18

ÇORAK ÜLKELERİN TEŞVİKİ

Kolay ortamlar İnsan'ı zorlamaz; yarâtıcı eyleme iten, çorak ülkedir. İsrailoğulları, Filistin çölünün kısır yabaniliğinden Tanrı'nın birliği ve her şeye kadirliğinin sezgisine vardılar — Bu anlayış başarısı, o kadar zorlayıcı olmayan iklimlerde yaşayan çağdaşlarının başarılarının çok ötelerine ulaşır.

Renkli Resim: 19

CEZALARIN TEŞVİKİ

Dinî ayrımlar da katı fiziksel ortamlar gibi teşvik edici bir etki yaptı. Japonya'daki Batılı tüccarlar ve yerlilerden Hıristiyanlığı benimseyenler, dinî cezalandırmalar tarihinin bütünü içinde eşi görülmedik bir şiddetle kovuşturmaya uğradılar, ama on dokuzuncu yüzyılda hoşgörü sağlanıncaya kadar iki yüzyılı aşan bir süre boyunca bu eziyete katlandılar.

Renkli Resim: 20

DOĞMADAN ÖLEN UYGARLIKLAR:
KARŞI KONAMAYAN GÜÇLÜK

Onemli bir güçlük çok zaman yüksek düzeyde yaratıcı bir tepkiye yol açar, ama bazan da güçlüğün şiddeti teşvik edici olmaktan çıkıp karşı konulmaz bir hale gelir. Dokuzuncu yüzyılda Qarakhoco'da bir «Hıristiyan tapınağı»nda yapılan bu duvar resmi Orta Asya'daki çoktan ölmüş Nasturî Hıristiyan cemaatı için bir anıttır. Bu uygarlık yeşermeye başlarken ezici bir Arap istilâsı karşısında dayanamayıp yıkılmıştı. Bazı bireyler yeni durumla da başa çıkabildiler, ama bir bütün olarak toplum dalgayı göğüsleyemedi ve kimliği yabancı bir kültür ve yabancı bir din içinde eriyip gitti.

STATİK GEÇMİŞ
Uygarlık-öncesi toplumlarda mimesis, ya da ataların toplumca taklidi, durdurucu bir etki yapar; titizlikle uyulan geleneksel alışkanlıkların ölü ağırlığı yeniliği ve toplumsal ilerlemeyi önler.

55 Benin'de Oba'nın (kral) atalara özgü mihrabı. Nedimleri Oba'yı tutuyor.

DİNAMİK GELECEK
Buna karşıt olarak, aynı mimesis yaşayan insanlara yöneltilince toplumsal hareketlilik mümkün olur. Yaratıcı önderler patrik değil, öncüdürler; arkalarından gelenleri gelenek sayesinde değil, kendi meziyetleri sayesinde çekerler.

56 Rus İmparatoru Büyük Petro askerî başarılarından yapılma bir piramidin üstünde duruyor. Yanlarda eski çarların portreleri var.

10 Uygarlıkların doğuşunun tabiatı

Listemi yaparken uygarlıkları takımlara ayırdım. Bu takımlara koyduğum etiketler bir uygarlığın ortaya çıkışının birden fazla yolu olabileceğini gösteriyor. Bir uygarlık, uygarlık-öncesi bir toplumun kendiliğinden (spontane) değişimi (mutasyonu) sonucunda doğabilir. «Başkalarıyla ilişkisi olmayan» ve «Akraba olmayan» diye adlandırdığım uygarlıkların doğuş biçimi budur. Bunun gibi, uygarlık - öncesi bir toplumu uygar olmaya, çoktan varolan bir uygarlığın etkisi de teşvik edebilir. «Uydu» adını verdiğim uygarlıklar sınıfı buradan gelir. Bu etiket yalnızca bu belirli kökenin işaretidir; ve «uydu» uygarlıkların kültürel niteliğinin ya da tarihî öneminin, önceden varolan ve ona başlatıcı uyarı görevini yapmış olan uygarlıktan daha aşağı olduğunu ima etmesi gerekmez. Örneğin Rus uygarlığı köken olarak, Doğu Roma İmparatorluğu ve Bulgaristan'daki Doğu Ortodoks Hıristiyan Uygarlığının bir «uydusu» dur; sonraları Batı Uygarlığının «uydu» su olmuştur; ama kendine özgü, ayırıcı ilerlemeler kaydederek Rus Toplumunun kendi kültürünün eski uygarlık - öncesi düzeyinden daha yüksek bir düzeye çıkmasını sağlayan Doğu Ortodoks Hıristiyan Uygarlığı'nı bazı bakımlardan geçmiştir. Bir uygarlığın çıkışı değişime bağlı olmayıp, daha eski bir nesilden bir ya da daha fazla uygarlığın çözülmesi ve bunlara ait bazı ögelerin yeni bir biçime dönüşmesiyle de olabilir. «Akrabalık» adını verdiğim sosyal ve kültürel süreç budur. Kelimenin bu anlamında, Doğu Ortodoks, Batı Hıristiyan ve İslâm Uygarlıkları, Helen ve Suriye Uygarlıklarına «akraba» dırlar.

Bu üçüncü biçim doğuşta, aynı tür toplumun daha genç temsilcileri eski uygarlıkları izler ve onların yerini alır. Doğuşun öteki iki biçiminde türün değiştiği görülür. Eskiden uygarlık - öncesini yaşayan bir toplumun değişimi (mutasyon) dolayısıyla bir Uygarlık ortaya çıkmıştır. Bir tür toplumun başka bir türe değiştiğini görürsek bu iki türün özellikleri arasındaki ayrımın nereden geldiğini bulmalıyız.

Uygarlıklarla uygarlık - öncesi toplumlar arasındaki ayrım, kurumların varlığı ya da yokluğuyla açıklanamaz; çünkü kurumlar, tüm toplumların içinde varoldukları kişiliksiz ilişkilerin bir aracı olarak, genin tümüne ait bir özelliktir ve böylelikle iki türün de ortak özelliğidir. Uygarlık - öncesi toplumların kendi karakteristik kurumları —dramatik bir döngü içinde mevsim dönüşümlerine göre değişen yaşantılarla yılın ruhu; totemizm ve dış - evlenme; tabular, inisyasyonlar ve yaş - sınıfları; hayatın belli aşamalarında ayrı komünal meskenlerde bulundurarak cinsiyet ayrımı gözetmek— vardır. Bu kurumların bazıları hiç şüphesiz uygarlıkların kurumları kadar karmaşıktırlar ve muhtemelen bazıları da uygarlığın bir özelliği sayılan incelik bakımından onlardan hiç aşağı kalmazlar.

Uygarlıklar, uygarlık - öncesi toplumlardan iş bölümü nedeniyle de ayrılmazlar; çünkü her ne kadar işbölümü genellikle uygarlıkların hayatında daha önemli bir rol oynasa ve uygarlık büyüdükçe bu rol büyüse de, uygarlık - öncesi toplumların hayatında da en azından işbölümünün temelini görüyoruz. Örneğin, uygarlık süreci içindeki toplumlarda birer uzman olan siyasî toplulukların yürütme işlerinin başında bulunan kimselerin tersine farklılaşmamış, «Elinden her iş gelir» tipte ilkel kralların da kendi toplumsal çevrelerinde ve kabilenin geri kalan üyeleriyle karşılaştırıldığında birer uzman olduklarını görüyoruz. İlkel büyücüler, demirciler ve ozanlar da bu ölçüde uzmandırlar.

Gerçekten, herhangi bir biçimde belirli bir insanın bedeninde cisimleştirmeden ve bu insanların özel toplumsal işlevler yüklendiğini düşünmeden kurumların varolabileceğini hayal etmek çok güç olduğundan, kurumların varolması için işbölümü zorunlu bir koşul ve böylelikle de toplumların hayatında genel bir özellik olabilir.

İşbölümünün tamamlayıcısı ve panzehiri toplumsal taklit ya da mimesis'tir (1). Mimesis, taklit yoluyla toplumsal «servet» in —eğilimlerin, duyguların ya da düşüncelerin— elde edilmesidir. Elde edenler bunu kendileri icat etmedikleri için, bu servete önceden sahip olanlarla hiç karşılaşmamış ve onları taklit etmemiş olsalardı, hiç bir zaman da elde edemeyeceklerdi. Mimesis de toplumsal hayatın genel bir özelliğidir (2). Bunun, hem uygarlıklarda hem uygarlık-öncesi toplumlarda işlediği görülür. Ne var ki işleyişi, bu iki ayrı türde değişik yönlere doğrudur. Bildiğimiz kadarıyla, uygarlık-öncesi toplumlarda mimesis, yaşayan üyeler arasında daha yaşlı kuşağa ve yaşayan yaşlıların arkasında görülmedikleri halde hissedilen ve güçlerini pekiştirip prestijlerini artıran ölmüş atalara yöneliktir. Mimesis'in böyle geçmişe doğru geriye yönelditği bir toplumda görenek kuralları ve toplum statik kalır. Öte yandan uygarlık süreci içindeki toplumlarda mimesis, insanî ilerlemeler ortak amacının yolunda öncü olan ve izleyicilerine yol gösterebilen yaratıcı kişiliklere yöneliktir. Mi-

mesis'in böyle ileriye, geleceğe yöneldiği toplumlarda «görenek» (3) parçalanır, toplum değişim ve büyüme yolunda dinamik bir hareketlilik içinde olur.

Bu dinamik hareket ve statik durum karşıtlığında, en sonunda uygarlıklarla uygarlık-öncesi toplumlar arasında bir ayırım noktasına gelmiş bulunuyoruz; ama kendi kendimize, ampirik olarak böyle gözlemlenen ayrımın değişmez ve temelde bir ayrım olup olmadığını sorduğumuzda cevap olumsuz olacaktır.

Uygarlık-öncesi toplumları statik bir durumda biliyorsak, bu yalnızca bizim bilgilerimizin bölük pörçük olmasının raslansal bir sonucudur. Bu çeşit toplumları inceleyebilmemizi sağlayan tüm «verili bilgi»ler, bu türün, tarihlerinin son evresini yaşayan örneklerinden gelmiş bulunmaktadır, ama doğrudan doğruya gözlemin yetersiz kaldığı yerde mantık zinciri gösterir ki, uygarlık-öncesi toplumlar, tarihlerinin daha eski evrelerinde, şimdiye kadar uygarlıklarda görülen en dinamik hareketten çok daha dinamik hareket ediyorlardı. Uygarlık-öncesi toplumlar, insanlık-öncesi olmalıdırlar, çünkü toplumsal çevre olmadan İnsanoğlu insan olamazdı; elimizde hiç bir kaydı olmayan koşullarda ve uygarlık-öncesi toplumların kalkanı altında gerçekleşen bu insanlık-öncesi ataların insana sıçrayışı, İnsanlığın, uygarlığın kalkanı altında elde ettiği her ilerlemeden çok daha derin bir değişim ve büyümeye doğru çok daha büyük bir adımdı.

Doğrudan doğruya gözlem yoluyla bildiklerimizle, uygarlık-öncesi toplumları, sarp bir dağ yamacındaki düz bir setin üzerinde kımıldamadan yatan insanlara; uygarlıkları, bu «Yedi Uyurlar»ın biraz önce ayağa kalkıp yamacı tırmanmaya başlayan arkadaşlarına; kendimizi ise, görüş alanı yalnızca bu set ve yukarıki yamacın başlangıç noktasıyla sınırlı ve bu manzaraya, sözü geçen kimseler anlattığımız pozisyonu aldıkları anda tanık olan gözlemcilere benzetebiliriz. İlk bakışta, tırmananları atlet, yatanları felçli sayarak iki grup arasında kesin bir çizgi çizebiliriz, ama biraz düşündüğümüzde bu yargıyı biraz geciktirmeyi daha akla uygun buluruz.

Oysa yatanlar gerçekte felçli olamaz; çünkü bu set üzerinde doğmuş olamazlar ve kendilerininkinden başka hiç bir insan adalesi onları alıp, hemen altlarındaki yardan buraya kaldırmış olamaz. Böylece felçli olmak bir yana, onlar da altlarındaki yarları başarıyla tırmanıp, bu yorucu çabadan sonra hakettikleri dinlenme anını yaşayan gün görmüş atletlerdir (4). Öte yandan o anda tırmanan arkadaşları ise seti henüz terketmişler ve yamacı tırmanmaya başlamışlardır. Bundan sonraki set görünürde olmadığına göre, bu sonraki tırmanmanın ne derece yüksek ve ne kadar çetin olacağını kestiremeyiz. Ancak, nerede olursa olsun bir sonraki sete ulaşılıncaya kadar durup dinlenmenin imkansız olduğunu biliyoruz. Böylece, oradaki her tırmananın gücünü, hünerini, sinir durumunu ve cesaretini tek tek hesaplayabilsek bile, bunlardan herhangi birinin, şimdiki çabalarının hedefi olan bir sonraki sete ulaşıp ulaşamayacağını bilemezdik. Ne var ki bazılarının oraya hiç bir zaman varamayacağını kesinlikle bilmemiz mümkündür.

Tırmananların birçoğunun şimdiden aşağıya —kimisi ölmek kimisi ise yarı ölü bir halde yaşamak üzere— setin üzerine yuvarlandığını görüyoruz. Bu sonrakiler, tamamen yok olmakla başarısızlığın acılarından kurtulan ölü arkadaşlarının —Felices opportunitate mortis— (5) kokuşan cesetleri ve bu zavallıları yenilgiye uğratan, tırmanma eylemine henüz kalkışmamış, görünüşte felçli olanlarla yanyana yatarlar.

Hem yamaca yeniden tırmanma ihtimalinden, hem de yok olarak kurtulmak fırsatından yoksun kalanlar, «eli kolu bağlı ve çaresizlik içinde» (6), bu dağ başında ciğerini akbabaların yediği Prometheus'a yapılan işkencelere katlanmak zorunda kalacaklardı. Ama tanrılar onlara acıdılar ve Sipylos Dağındaki Niobe gibi onları taşlaştırarak duyarsızlık bağışladılar. Bizler sahneye tanık olmaya geldiğimizde setin üzerindeki yamacı tırmananların çoğu yenilginin cezalarından birine —ölü ya da taşkesilme— çarptırılmıştır, hâlâ yukarı çıkmaya çalışanların sayısı pek azdır. Eğer bizim setten bir aşağıki seti görebilseydik ve bu daha aşağıdaki setin hareket sahnesi olduğu zamana dönebilseydik, bizim sete varabilen ve burada bir sonraki sete tırmanmaya başlamadan önce dinlenen dağcıların sayılarının, o sete tırmanırken düşüp ölenler yanında küçücük bir azınlık teşkil ettiğini görecektik.

Şimdi, bilgilerimiz ölçüsünde, uygarlık-öncesi toplumların statik durumu ile uygarlık süreci içindeki toplumların dinamik hareketi arasındaki karşıtlığın, sürekli ve temelde bir ayrım noktası olmayıp gözlemin zaman ve mekanına bağlı bir raslantı olduğunu bu benzetmeyle kesince ortaya koymuş olduk. Şu anda dinlenme halinde seyrettiğimiz tüm uygarlık-öncesi toplumların vaktiyle hareket halinde olmaları gerekir; ve uygarlık süreci içine girmiş tüm toplumlar, eninde sonunda bir dinlenme noktasına gelebilirler. Bunlardan bazıları çoktan, daha hedefe ulaşılmadan yuvarlanarak başlangıçtaki ilkel insanlık düzeyinde kalmışlardı. Tırmanmada başarı gösteremeyen bu önceki uygarlıkların durumu, tırmanmada başarı gösterdikleri için bugün hâlâ varolan uygarlık-öncesi

toplumların durumu gibi statiktir. Bundan başka her yönde birbirlerinden farklıdırlar ve bu fark —başarıyla başarısızlık arasındaki fark— tamamen uygarlık-öncesi toplumların lehinedir. Biz bugün bu toplumlara baktıkça, onları statik bir durumda görüyoruz, çünkü onlar bu duruma gelmek için gösterdikleri başarılı bir çabadan sonra dinleniyorlar, o durumlarını değiştirmiyorlar. Onlarınki ölüm durgunluğu değil, uyku durgunluğudur ve kaderleri hiç uyanmamak da olsa en azından hâlâ hayattadırlar. Önceki uygarlıkların statik olması, şimdi içinde bulundukları durumu aşmak için çaba gösterirken başarısızlığa uğrayıp hayatlarını kaybetmelerinden ileri geliyor. Onlarınki çürüyen ölülerin durgunluğudur; ve onların ölümü, ister kokuşan bir ceset kadar hızlı bir dağılma içinde, ister çürüyen bir ağaç gövdesi ya da durduğu yerde aşınan bir kaya kadar yavaş olsun, kesindir, dönüşü yoktur.

Araştırmamızın ilk amacı olan, uygarlıklarla uygarlık-öncesi toplumlar arasında sürekli ve temelde bir ayrım noktası bulmayı başaramadık; ama tesadüfen şimdiki araştırmamızın nihai amacı için bir ışık bulmuş olduk; uygarlıkların doğuşunun tabiatı. Uygarlık-öncesi toplumların uygarlığa değişimiyle (mutasyon) başlayarak, bunun statik bir durumdan dinamik bir eyleme geçişiyle gerçekleştiğini keşfettik; aynı formülün, eskiden varolan yaratıcı güçlerini yitirmiş uygarlıkların egemen azınlıklarından proleterlerin kopmasıyla yeni uygarlıkların ortaya çıkmasında da geçerli olacağını göreceğiz. Bu gibi egemen azınlıklar tanımları gereği statiktirler; çünkü, büyüyen bir uygarlığın yaratıcı azınlığının yozlaşıp ya da tembelleşip, çürüme yolunda bir uygarlığın egemen azınlığı haline geldiğini söylemek, sözkonusu toplumun, dinamik etkinlikten statik duruma geri döndüğünü söylemenin sadece bir başka şeklidir. Bu statik durumda proletaryanın egemen azınlıktan kopması dinamik bir tepkidir; olaya bu gözle baktığımızda, proletaryanın egemen azınlıktan kopması sonucu, toplumun statik durumdan çıkıp dinamik etkinliğe geçtiği ve böylece yeni bir uygarlığın doğduğu görülür. Bu, ilkel toplumdan bir uygarlık çıkaran değişimle aynı şeydir. Bütün uygarlıkların doğuşları —birbirleriyle ilişkisi olan veya olmayanları— Çağımızın Batılı bir filozof-devlet adamının Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden bir ay sonra söylediği bir tek cümle ile anlatılabilir:

> İnsanlığın yeni bir yola çıkmış olduğundan şüphe edilemez. Temeller kağşadı ve gevşedi, her şey akıyor şimdi. Çadırlar toplandı, büyük insanlık kervanı yeniden yola revan olmak üzere (7).

Her uygarlığın doğuş sürecini meydana getiren, statik durumdan dinamik etkinliğe geçiş üzerine başka söylenecek bir şey kaldı mı? Şu kadarı-

SPERANZA
FEDE
PRUDENZA
GIUSTIZIA
FORTEZZA
TEMPERANZA
CARITÀ
SPERANZA
FORTEZZA
FEDE
PRUDENZA
GIUSTIZIA
INTELLETTO
CONSIGLIO
SAPIENTIA
TIMOR
PIETÀ
SCIENZIA
FORTITUDO
INTELLETTO
SAPIENTIA
CONSIGLIO
FORTITUDO
SCIENZIA
PIETÀ
TIMOR
SAPIENTIA
INTELLETTO

AYDINLIK VE KARANLIK

58 Çin sanat teorisine göre, bir manzara resmindeki en yüksek doruk, daha alçak tepelerle çevrili olmalıdır. —«Bunlar, Yin ve Yang tarafları (karanlık ve aydınlık tarafları) açıkça seçilebilir bir şekilde doruğun çevresinde kümelenmelidir»— Saray ressamı T'ang-Tai'nin bir incelemesinden.

nı da şimdiden biliyoruz: Geçişin bu çeşidi tek ve benzersiz değildir. Dağ yamacı benzetimizle olayı incelerken, uygarlık-öncesi toplumların uzanıp dinlendikleri, önceki uygarlıkların ölüp serildikleri ve uygarlaşma sürecindeki toplumların üzerinde durup yamacı inceledikleri düzlüğün, benzeri bir dizi düzlükten sadece bir tanesi olduğunu, ama bu öteki düzlüklerin görüş alanımız dışında kaldığını anlamıştık. Bugün varolan uygarlık-öncesi toplumlar, bizim gördüğümüz düzlüğe, aşağıdaki, bizim göremediğimiz bir düzlükten tırmanarak gelmiş olmalıdırlar ve uygarlaşma sürecindeki bütün toplumlar da yukarıda, gene bizim göremediğimiz bir düzlüğe tırmanmaya çalışıyorlar; üstelik, bunun üstündeki ve berikinin altındaki düzlüklerin sayısı sonsuza kadar gidebilir.

Karşımızda dikilen sarp yamacın yüksekliğini hesaplamak bizim elimizden gelmez, ama bazı insan toplumlarının şimdi girişmiş olduğu tehlikeli tırmanma eyleminde aradığımız hedefin ne olduğunu biliyoruz. İlk uygarlıkların ortaya çıkışından sonra, 2500 yılı bulmayan bir süre içinde en yüksek dinler ve en yüksek felsefeler de ortaya çıktı ve bu uygarlık-sonrası toplumların her biri İnsanlığın hedefinin ne olması gerektiğini söyleyerek bu hedefe erişmenin yolunu da tarif ettiler. Böylece, İnsanlığın sürekli ve yoğunlaşan çabalarının hedefi henüz görüş alanımızın dışında, ama gene de ne olduğunu biliyoruz. Gelecek üzerine kehanette bulunmaya gerek kalmadan, kendi içimize bakarak bulabiliriz bunu; çünkü İnsanlığın hedefi insan tabiatının yapısında büyük harflerle yazılıdır. İnsan-öncesi atalarımızı bizim gibi insanlar haline getiren şey bilincin ve iradenin kazanılmasıydı. Bu iki manevî yeti, insan tabiatının ayırıcı özellikleridir; ama çiftdeğerli bir yapıları vardır. Hem bize umut veren bir hazine, hem de bizi tehlikeye atan bir yüktürler. Bu yetilerin İnsan'da belirmesi Evren'in birliğini bozmuş, her bilinçli, irade sahibi insan ruhunda, uyumu parçalamıştır. İnsanın bilgi ve özgürlüğünün bedeli aklî ve ahlâkî görecelilikti. Her birimiz Evren'i kendimizle geri kalan arasında bölünmüş olarak görüyoruz; ve her birimiz, kendisini, her şeyin çevresinde döndüğü merkez haline getirmeye uğraşıyor. İnsan tabiatının hedefini tesbit eden de insan tabiatının bu yapısıdır. Hedef, insan tabiatının göreliliğinin bize empoze ettiği aklî ve ahlâkî sınırlamaları aşmaktır. Musevî teizmin terimlerine göre, Evren'i, Tanrı'nın kendini merkez yapmaya çalışan yaratıklarının çarpık görüşüyle değil de, Tanrı'nın Kendi görüşünde olduğu gibi görebilmektir. İnsanlığın ahlâkî hedefi, birtakım bencil çıkarlar ardında koşacak yerde, benliğin iradesini Tanrı'nın iradesine eş kılmaktır. Hindistan'ın dinleri ve felsefeleri ni-

hal gerçekliğin kişiüstü görümü (vision) açısından bu aynı hedefi gösterirler.

Pek az —belki de hiç bir— insan bu hedeflerden habersiz yaşamış ya da bu hedeflere karşı tamamen kayıtsız kalabilmiştir. Azizler kendilerini bu işi kovalamaya adamışlar ve bazı azizler hedefi yakalamaya kıl payı kalana kadar yaklaşabilmişlerdi. En azından, bu manevî atletler olayı hiç böyle görmeseler bile, manevî atletleri seyreden normal insanlara böyle gelmişti. Bir insan ruhunun —bir ermişin ruhu da bunun dışında sayılamaz— kendi bencilliğine karşı verdiği kavga hiç bir zaman bitmez. Ermişler bunun böyle olduğunu kendi manevi deneyleriyle öğrenmişlerdir. Bu demektir ki, bundan sonraki düzlük de, şimdi tırmanmaya çalışanlardan bazıları erişmeyi başarsalar bile, insanların ruhları için kalıcı bir mekan olamayacaktır. Altındaki, bizim görüş alanımız içinde kalan düzlük gibi o da sadece geçici bir konaklama uğrağı olacaktır. İnsanlığın gelecekteki kuşaklarından biri, elbirliğiyle, insan toplumunu bir ermişler topluluğuna dönüştürecek manevi çabayı yapsa bile, bu manevi başarının ödüllerinden biri dinlenme olmayacaktır. Bir ermişler toplumunda bile, kollektif ya da bireysel bencilliğe karşı zafer hiç bir zaman tam olmayacak, dolayısıyla çabanın tekrarlanması gerekecektir. Şu halde bundan sonraki düzlük de, dağ yamacına adım adım tırmanırken uğranılan öbür düzlükler gibi yoğun bir manevî mücadelenin oynandığı sahne haline gelecektir.

Üstelik, bundan sonraki bu düzlük, sonuncu düzlük de olmayacaktır. Kim bilir, belki de tepemizdeki, ölçülmeyi bekleyen yükseklikler, şimdiye değin ölçebildiklerimizden çok daha yüksektir; oysa şimdi aşağımızda kalan derinlikleri de ölçmek neredeyse mümkün değil. Bugün varolan uygarlıköncesi toplumlar İlkel İnsan düzeyinin çok üstündedir. Çoğu, Neolitik İnsan'ın temsilcileridir; yani, tarımı icat eden ve bildiğimiz evcil hayvanların çoğunu terbiye eden insanın. Sadece birkaç tanesi Yukarı Paleolitik İnsan'ın temsilcisidir ki, bu becerikli ve girişken avcı ve yiyecek-toplayıcısı da zaten belli bir gelişme süreci içindeydi. Aşağı Paleolitik atasının daha ilkel teknolojisini ve ekonomisini arkada bırakmıştı. Aşağı Paleolitik İnsan düzlüğünde belki de yarım milyon yıl yatıp dinlenmişti; ama bu da İnsanlığın şimdiye kadarki insanî varoluşunun zaman süresi içinde pek küçük bir kesirden ibarettir. Aşağı Paleolitik İnsan, kendi insanöncesi atalarının insan olabilmek için giriştikleri zorlu çabanın yorgunluğunu atmak durumundaydı; çünkü bu olay sadece İnsanlığın en eski başarısı değildir; aynı zamanda, İnsanlığın o günden beri eriştiği en büyük ve en çetin başarıdır. İnsanlığın ve insansıların ortak atasının düzeyini bulmak için alt-insanın İnsan'a tırmandığı düzlüğün de aşağısına inmeliyiz. Hele ilk omurgalılardan memelilerin doğuşunu ya da hayatın kuyudan ilk çıktığı ilkel biçimler içinden ilk omurgalıların çıktığı düzlükleri de görmek istersek, düşünün nasıl yüzlerce veya binlerce düzlüğü daha inmek zorundayız.

O karanlık inişi göze almadan, hattâ yar-set, yar-set dizisinin bitimli mi bitimsiz mi olduğu gibi düşüncelere bile kendimizi bırakmadan, dağın yamacındaki yatay ve dikeylerin, kendilerini belirli bir düzen içinde yinelediklerini ve bunun karşılığı olarak yamacı tırmanmaya çalışan canlı yaratıkların enerjilerindeki dinamik hareketin de, kendini belirli bir ritm içinde yinelediğini görebiliriz. Hepsi, bu ritme, Evrenin tabiatında temel bir nokta olarak bakmakta anlaşan, değişik toplumların değişik çağlarında yaşamış birçok gözlemci işaret etmiştir.

Herbert Spencer, Evreni, bir dizi «bütünleşme» ve «farklılaşma» arasından «Belirsiz, dağınık bir homojenlikten belirli bir heterojenliğe» doğru bir hareket içinde görür (8). Hegel, İnsanlık tarihini, bir birlik formundan birliksizlik evresine geçen ve daha yüksek düzeyde yeniden bütünleşen dairesel bir gelişim (9) olarak ele alır. Saint-Simon, uygarlıklar tarihini birbirini izleyen «organik» ve «kritik» dönemler dizisi (10) olarak görür. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Batı filozoflarının ortaya çıkışından yirmi üç yüzyıl önce bir Helen bilim adamı olan Empedokles, Evrenin yüzünde ampirik olarak gördüğümüz değişikliklerin sebebini, birbirini tamamlayan ve aynı zamanda birbirinin antitezi olan iki gücün med ve cezirine bağladı; adına «sevgi» dediği bir birleştirici güç ve «nefret» dediği bir dağıtıcı güç. «Zıtlar olmadan ilerleme olamaz.» (11)

Empedokles'in «Sevgi» ve «nefret» adını verdiği, Evrenin ritminde birbirini izleyen güçler ya da evreler, —Helen dünyasından tamamen bağımsız olarak— Çin dünyasının gözlemcileri tarafından da farkedildi ve bunlara «Yin» ile «Yang» denildi (12). Yin'in yerini tutan Çin işaretinin çekirdeği Güneşi gölgeleyen kara bulutları temsil ederken, Yang'ın yerini tutan işaret bulutsuz bir Güneş-diskinden çıkan ışınları temsil eder gibidir. Orijinal, gündelik kullanılışında Yin'in, bir dağın ya da vâdinin gölgede kalan yanını, Yang'ın ise güneş alan yanını temsil ettiği anlaşılıyor. Çin filozofları Yin ile Yang'ı iki değişik madde olarak düşünürlerdi. Madde olarak Yin suyu, Yang ateşi temsil ederdi. Evrenin evreleri olarak da mevsimleri temsil ederlerdi; mevsimlerin yıllık düzen içinde değişimleri Çin'de, Yin ve Yang'ın birbiriyle na-

59 Yin-Yang sembolü

sıl bağıntılı olduğu kavramını doğurdu. Her biri sırayla ötekinin hayatı pahasına üstün gelir; ama gene de, gelişmesinin en yüksek noktasında bile ötekini tam olarak boğmaz. Böylece her zaman olduğu gibi sular en yüksek noktaya ulaştıktan sonra geri çekildiğinde, öteki ögenin çekirdeğinin hâlâ yaşadığı, daimî ortağı ve rakibi çekilerek tüm hareketin yeniden başladığı tam zıt yöndeki dönüş noktasına ulaşınca serbestçe gelişeceği görülür.

Değişik toplumlardan değişik gözlemcilerin öne sürdüğü Evrenin ritminde statik durumla dinamik hareketin birbirini izlemesini ifade eden çeşitli semboller içinde en uygun olanı Yin ile Yang'dır. Çünkü onlar ritmin ölçüsünü psikoloji, matematik ya da mekanik biliminden gelen bir benzetme aracılığıyla değil doğrudan doğruya aktarırlar. Bunun için, incelememizde bundan böyle bu Çin sembollerini kullanacağız; ve göreceğiz ki bu notalama öteki uygarlıkların müziğine de uyacaktır. **Magnificat**'da Yin'in Yang'a geçiş için söylediği sevinç şarkısını dinleyeceğiz:

> Ruhum Efendimizi yüceltiyor ve ruhum, kurtarıcım Tanrı ile kıvanç duyuyor;
> Çünkü O, düşük hizmetkârına bir göz atmaya tenezzül etti.

Faust'un ikinci kısmının sonu olan Chorus Mysticus'da Yang'ın, yarışı bittikten sonra, yeniden Yin'e dönüşü karşısında sevinç şarkısını dinleyeceğiz:

> Alles verganliche
> Ist nur ein Gleichnis;
> Das Unzulangliche,
> Hier wird's Ereignis;
> Das Unbeschreibliche,
> Hier ist's getan;
> Das ewing-Weibliche
> Zieht uns hinan (13).

Dünya Ruhu'nun zihnî mücadelesinin şiddeti sayesinde onu çağırmayı başarabilen bilimadamı karşısında kendini açıklamasında, değişen ritmin temposunu olduğu gibi işitebileceğiz:

> In Lebensfluten, im Tatensturm
> Wall' ich auf und ab,
> Webe hin und her!
> Geburt und Grab
> Ein ewiges Meer,
> Ein wechselnd Weben,
> Ein glühend Leben,
> So schaff' ich am sausenden Webstuhl der Zeit
> Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid. (14)

IRK VE İNSAN IRKI
60, 61 Ortaçağ İsa'sı bütün insanlığa kurtuluş vaad ediyor, ama modern İnsan, insan soyunu bölme ve derecelendirme cüretini kendinde bulabiliyor.

11 Doğuş nedeni: ırk mı?

Vis inertiae (tembellik günahı) kültürünün uygarlık-öncesi düzeyinde İnsanoğlu'nun belki yarım milyon yıl kadar duraklamasını açıklayabilir; ama nasıl olmuş da, son beş bin yıllık dönem içinde insan soyunun bazı üyeleri, Yin - durumundan çıkıp Yang - etkinliğinin yeni bir nöbetine girecek derecede durağanlıklarını yenebilmişlerdir? Olumsuz, geciktirici bir etmen olarak **vis inertiae**'ye ne kadar ağırlık tanırsak, insan hayatını yeniden hareket içine sokan olumlu etmene de (bu etmen her neyse) o kadar fazla ağırlık tanımalıyız.

Bu olumlu etmeni ararken bakabileceğimiz birkaç yön var. Bilgimiz dahilindeki durumlarda Yin'den Yang'a bu belirli geçişi yapan insanların özel bir niteliği olabilir bu; ya da geçişin yer aldığı çevrelerdeki özel bazı nitelikleri araştırabiliriz; ya da, mikrokozmosla makrokozmos arasında geçen bir ilişkide, çevrenin meydan okuması ile karşılaşan ırkın bir yiğitliğinde bulunabilir. Bu ihtimalleri birer birer araştıralım. İlkin ırk etmenini, sonra da çevre etmenini, birer birer ve kendi başlarına ele alalım. İki etmen de yalnız başlarına, açıklamasını yapmamız gereken atılımı yaratmaya yeterli görünmüyorsa, şu halde bilinmeyen niteliğimizi bu iki etmenin ortak bir ürününde aramamız gerekecektir. Olur ki, belli koşullar altında karşılıklı etki ve tepkileri, başka koşullar altında ayrı ayrı ya da birlikte etki ve tepkilerinden daha değişik sonuçlar verir. Örneğin, hava ve benzin buharı, bir karbüratörde karışıp yanma haznesine girdiklerinde, bir otomobilin motorunu çalıştıracak kadar güçlü patlamalar yaratabilirler, oysa atmosferdeki havayla benzin deposundaki benzin oldukları gibi kalırlar.

«Irk», yaşayan yaratıkların herhangi bir gen ya da türünün ya da başka herhangi bir sınıf ya da grubunun doğuştan gelme, ayırıcı bir niteliğini belirtmek için kullanılan bir terimdir. Burada bizi ilgilendiren ırksal ögeler, belirli insan toplumlarında belki de doğuştan gelme olan, ayırıcı psişik ya da manevi niteliklerdir; bunlar, bu toplumları uygarlığa doğru iten olumlu etmenin ta kendisi olabilirler. Şimdiye kadar ırk üzerine yapılagelen, ve ırkı bizim bu görüş açımızdan ele alan bütün tartışmalar, insanın fiziksel yapısında görülen ırksal karakteristiklerle insanda psişik türden varsayımsal ırksal özellikler arasında kalıcı ve kesin bir bağlantı olduğu postülasına dayanmıştır. Fiziksel ırkın ayırıcı işaretleri hemen göze çarpar, göz alışık olmasa ve özellikler küçük ve belli belirsiz olsa bile.

Günümüzün Batı Dünyası'nda, Toplumsal olayların «ırksal» açıklamaları pek modadır. Kendi başlarına değişmez sayılan ve insan bilincinde gene aynı şekilde değişmez ırksal farklılıkların göstergesi olarak kabul edilen, insan fiziğinin ırksal ayrımları, değişik insan toplumlarının talihlerini ve başarılarını açıklayacak bir şey olarak ele alınmaktadır. Ne var ki, Batı'daki bu yeni ırkçılık modasının gene yürürlükte bulunan bilimsel varsayımlarla pek az ilgisi vardır. Böylesine katı bir önyargı, böylesine akılcı bir nedenle açıklanamaz. Modern Batı'nın ırksal önyargısı, Batı bilimsel düşüncesinin çarpıtılmasından çok, Batılı ırk duygusunun sözde-entelektüel bir yansıması olarak düşünülmelidir ve çağımızda gördüğümüz şekliyle bu duygu, on beşinci yüzyılın son çeyreğinden bu yana Batı Uygarlığı'nın yeryüzü üzerinde yayılmasının bir sonucudur. İnsanlık içinde görülen fiziksel ırk çeşitliliğinin en aşırı uçlarında duran toplumların temsilcileri arasında, en uygunsuz koşullarda ortaya çıkan temaslar sonucunda oluşmuş bir duygudur (1).

Modern Batılı ırk-duygumuz, daha önceki çağlarda Batı Toplumunda bilinmezdi ve bu Batı Toplumunun bazı kesimlerinde bugün bile bilinmiyor; «Karanlık Çağ» ve «Orta Çağ» diye adlandırılagelen dönemde —yani, on beşinci yüzyılın son çeyreğiyle tamamlanan on yüzyıllık süre içinde— Batı Toplumunun üyeleri, İnsanlığı bir bütün olarak düşündüklerinde, insan ailesini bizim de bugün yaptığımız gibi iki kategoriye bölmeye alışmışlardı. Gelgelelim, bölme ilkesi apayrıydı. Atalarımız, bizim yaptığımız gibi İnsanlığı beyaz insanlar ve renkli insanlar diye ikiye böleceklerine, ayırımı Hıristiyanlar ve putperestler arasında yaparlardı; itiraf etmemiz gerekir ki onların ayrımı gerek ahlaki, gerekse entelektüel açıdan, bizimkinden çok daha iyiydi. Entelektüel bakımdan daha iyiydi, çünkü bir insanın dini o insanın hayatında derisinin renginden çok daha önemli ve anlamlı bir etmendir ve dolayısıyla bir sınıflandırma işleminde çok daha kullanışlı bir ölçüttür. Ayrıca, Hıristiyan ve putperest olarak ayırmak, beyaz ve renkli olarak ayırmaktan ahlaken de daha iyidir, çünkü ırklar arasındaki uçurum geçilmez. Bu, ağıldaki koyunlarla dağlarda başı boş gezen koyunlar arasındaki ayrımdır, koyunlarla keçiler arasındaki ayrım değil.

Ortaçağ Batılı Hıristiyanının gözünde, kırda bayırda gezip dolaşan putperest ne tedavi olmaz derecede kirli, ne de bir daha kazanılmaz şekilde kayıptı. Potansiyel olarak, o da kendisi gibi bir Hıristiyandı; kaybolan bütün koyunların ağılda toplanacağı zamanı özlemle bekliyordu. Gerçekten,

bunu dünya tarihinin önceden kesinleşmiş sonucu, Tanrının dünyadaki amacının hedefini bulması olarak, güvenle bekliyordu. Böyle bir ruhla Batılı ressamlar, üç Magi'den birini siyahi olarak resmederlerdi. Oysa modern çağın beyaz derili Batılı protestanı, Hıristiyan yaptığı kara deriliye ne kadar değişik bir gözle bakıyor. Yeni Hıristiyan belki de beyaz adamın dininde manevi selamet bulmuştur; belki beyaz adamın kültürünü benimsemiş, onun dilini bir melek diliyle konuşmaşını öğrenmiştir; beyaz adamın ekonomik tekniğinin bir uzmanı olmuştur, ama derisini değiştirmedikçe bütün bunların ona bir yararı olmaz. Tabii o da diyebilir ki, hayırseverlik olmadıkça, beyaz adamın bütün bilgileri, bütün esrarları anlaması ve dağları yerinden oynatacak kadar usta olmasının da bir yararı yoktur.

Ortaçağın Batılı insanının ırk-duygusundan arınmışlığı, Batı Uygarlığımızın aşağı yukarı ortaçağ aşamasında takılmış olan Batı uluslarında bugün de vardır. Örneğin, İspanyollar ve Portekizliler ve İspanyollarla Portekizlilerin Amerika'da yeni Batılı topluluklar kuran torunları (2).

Araplar, sarışın veya esmer bütün öteki Müslümanlar, beyaz olmayan ırklara karşı renk önyargısıyla hareket etmezler ve günümüzde Müslümanlar, hâlâ Ortaçağ'da Batılı Hıristiyanların insanlık ailesine uyguladığı ayrımı yapıyorlar. İnsanlığı müminler ve potansiyel mümin olan münkirler olarak ikiye ayırıyorlar. Bu ayrım, fiziksel ırkın bütün ayrımlarının üstünde. Bugünün beyaz Müslümanlarının bu liberal tavrı, Ortaçağın beyaz Batılı Hıristiyanlarınınkinden daha dikkate değer; çünkü ortaçağdaki atalarımızın farklı renkte insanlarla teması yoktu ya da yok denecek kadar azdı, oysa beyaz Müslümanlar daha başından beri Afrika'daki zenciler ve Hindistan'daki esmer tenli insanlarla temastaydılar. Bu temas gün geçtikçe artmıştır; öyle ki, bugün beyazlar ve siyahlar, Pakistan ve Afrika boyunca İslam'ın bayrağı altında toplanmış ve kaynaşmışlardır. Bu önemli sınavda, beyaz Müslümanlar ırk-duygusundan özgür olduklarını kanıtların en inandırıcısıyla ispatlamışlardır: Kızlarını kara Müslümanlarla evlendirmişlerdir.

Son beş bin yıl içinde ortaya çıkan uygarlıklara en parlak ve en çok sayıda katkıda bulunan ırkların hepsi hâlâ yaşamaktadır; ayrıca, bunların bir kısmı, henüz barbarlık düzeyinin, hattâ vahşilik düzeyinin ötesine geçmemiş uygarlık-öncesi toplumlarda yaşamaktadır. Kıllılık ölçüsüne göre sınıflandıracak olursak, Hint, Hitit, Helen, Batı ve Rus Uygarlıklarını, ve Güney-Doğu Avrupa'daki Ortodoks Hıristiyan Uygarlığını yaratmakta yardımcı olan **Homo hirsutus**'un Kuzeyli örneklerini,

62 SAYAHİ MAGUS. Hans Baldung'un Adorasyon'u, Ortaçağ geleneğine uygun olarak üç Magi'den birini zenci olarak resmediyor.

bugüne kadar uygarlık-öncesi düzeyde kalan zavallı akrabaları Kıllı Aynular ve Avusturalya yerlileriyle, Veddahlar ve Todalarla karşılaştırabiliriz. Renge göre sınıflandıracak olursak, bildiğimiz uygarlıkların belki de yarısını kurmuş olan beyaz insanları bugünün beyaz barbarlarıyla karşılaştırabiliriz: Rif, Atlas ve Kabile'nin derinliklerinde oturup, birbiri ardınca gelen birçok uygarlığın hem saldırılarına hem de okşamalarına karşı koyan Kuzey-Batı Afrika'nın sarışın, mavi gözlü dağlıları; derileri kavurucu güneşin altında esmerleşse bile, saçları ve gözleriyle renklerinin açıklığını ele veren Sahra'daki Göçebe akrabaları; Yunanistan'la Roma arasındaki kara yoluna tepeden bakan dağlarında uzun süre uygarlıktan kaçınmayı başaran Arnavutluk'un sarı saçlı, mavi gözlü dağlıları; beyaz ırkın çok güzel örnekleri oldukları için, Batılı etnologlarımızın bütün **Home pallidus** soyuna bilimsel terim olarak adlarını vermeye boşuna uğraştıkları Kafkas dağlıları; Kürdistan dağlıları; Afganistan ile Hindistan arasındaki sınır bölgesinin dağlıları; ve —bir kere daha— gür kıllarının arasından kendini gösteren beyaz tenlerine karşın, Japonya'daki Doğu Asya Uygarlığına karşı barbarlık için umutsuz bir savaş veren ve sonunda «Sarı tehlike» ye yenilen Aynular. Öte yandan, Çin Uygarlığını yaratan sarı insanları, Yangtse'nin güney kıyısını Çin'in güney sahilinden ayıran dağlar arasında orada burada, dağınık bir biçimde hâlâ yaşayan sarı ırktan barbarlarla ya da Hindiçini yarımadasının içlerindeki bazı kuytularda yaşayan sarı ırktan vahşilerle karşılaştırabiliriz. Hint Uygarlığı'nın kahverengi kurucularını kıta Hindistan'ının vahşi kabileleriyle —Bil'ler, Gond'lar ve benzerleri— ve Sumatra ile Borneo'nun kelle avcılarıyla karşılaştırabiliriz. İnkaları Şili'nin Araukan barbarlarıyla ya da Amazon ve Tierra del Fuege'nun vahşileriyle karşılaştırabiliriz. Mayalar ve Toltekler'i, Kuzey Amerikalı, kızılderili olarak ün yapmış «Soylu vahşi» ile karşılaştırabiliriz.

Tarihî kayıtlarımızın gösterdiği gibi, bugün hâlâ yaşayan barbarlar, komşu uygarlıkların içlerine alıp özümlediği barbar toplulukların kalıntılarıdır ve bu özümleme süreci hâlâ devam etmektedir. Beyaz barbarlar incelememizi bugün değil de, iki yüzyıl önce yapsaydık, listemize, 1745'den bu yana gelip geçen yarım düzine kadar kuşak boyunca Batı Toplumu tarafından tamamen özümlenmiş olan İskoçyalı dağlıları da ekleyecektik. İncelemeyi iki yüzyıl sonra yeniden yapacak olursak, İskoçyalı dağlıların, Kral II. George zamanında hâlâ barbar sayılmaları bize nasıl tuhaf görünüyorsa, Arnavutlarla Rifli'lerin bizim zamanımızda barbar sayılmaları da iki yüzyıl sonraki torunları-

63 SİYAHİ AZİZ
Aziz Erasmus'la Aziz Mauritius'un Karşılaşmaları, Mathias Grünewald'ın resmi

AYNI ÇEVRE, DEĞİŞİK KÜLTÜRLER

64, 65 Yukarıdaki Avrasya stepleri tâm gelişmiş bir Göçebe Uygarlığı'nı ayakta tutabilmişti, oysa Kuzey Amerika'nın aynı tipteki preyri çayırlıkları yerli bir Göçebe Uygarlığı'nı hiç bir zaman yaratamadı.

mıza aynı şekilde tuhaf görünür. Aynı şekilde, İ. Ö. 1000 yılında sarı ırktan barbarların listesini çıkarmaya kalkışsaydık, iki küçük bölgede yaşayanlar dışında bugünkü bütün Çin halkının barbar olduğunu görürdük: O iki bölge de, o erken çağda Çin Uygarlığının sınırlarını çizen, Sarı Irmak'ın aşağı ve orta havzaları olacaktı. Uygarlık dediğimiz toplum biçimi var oldu olalı, uygarlık sınırlarının genişlemesi ve barbar komşuların emilip özümlenmesi yoluyla insan gücünün artması, uygarlıkların hayatlarının ve etkinliklerinin başlıca sürekli özelliklerinden biri olagelmiştir.

Bütün ırklardan bütün insanların uygarlık kurabileceğini kabul edersek, ampirik gözlemlerle kesinleşmiş bir olgu olan bu özümleme süreci, bizim için anlaşılmaz ya da zor anlaşılır bir olgu olmaktan çıkar.

Barbarlıktan uygarlığa ilerleyişteki gecikmelerin nedeni, bütün İnsansoyu için ortak olan insan tabiatı ile, insan ailesinin belli dönemlerdeki mahalli çevrelerinin bazı istisnai derecede elverişsiz koşulları arasındaki etki ve tepkilerdir.

Yukarıdaki düşünceler, İnsan soyunun belli bir parçasında bulunan özel bir ırk niteliğinin, son beş bin yıl içinde, İnsanlığın bir kısmını «Alışkanlıkların kökleşmesi» adını verdiğimiz Yin-durumundan çıkarıp, «Uygarlığın farklılaşması» diye adlandıracağımız Yang-etkinliğine sürüklemekte kendini gösteren olumlu etmen olduğu yolundaki yanlış kanıdan bizi kurtarabilir.

12 Çevre mi?

Bir toplumun genişlemesi bazan o toplumun öncülerini fizik ve kültür açısından kendilerinden farklı halklarla karşı karşıya getirir. Bu farklılıklar bir sorun yaratır; modern Batılılar, ırk kavramını icat ederek, bu sorunu kendi zevklerine uygun bir biçimde çözmüşlerdir. Helen Toplumunun, İ.Ö. sekizinci yüzyıl sonlarına doğru başlayan genişlemesi sonucunda, Helen aklı da aynı sorunla karşılaşmış ve onlar da sorunu, oldukça farklı tipte bir teorik açıklama yaparak —gene kendi zevklerine uygun şekilde— çözmüşlerdi. Helenlerin çözümü her bakımdan Batılıların çözümünden üstündü. Daha fazla hayal gücü gerektiriyordu, daha akılcıydı, daha insaniydi; hepsinden daha önemlisi, önyargısızdı. Batı'nın ırk teorilerinde o kadar genel, o kadar göze batıcı, o kadar çirkin bir özellik olan o kendine düşkünlük ögesi Helen çözümünde yoktur. Çünkü, kendilerine benzemeyen insanlarla temas edince ırk bilincine kapılmak şöyle dursun, ırk konusunda eskisinden de daha şüpheci olan bir tarzda akıl yürüttüler. Kendileriyle yeni edindikleri komşular arasındaki göze çarpan farklılıkları, tek bir insan tabiatı üzerinde çeşitli çevrelerin farklı etkileri olarak açıkladılar: Her nasılsa insan tabiatında içsel bir farklılığın dışa vuran belirtileri olarak görmediler.

Helenlerin «Çevre teorileri» nin incelenebileceği klasik örnek, İ.Ö. beşinci yüzyıldan kalan ve Hipokrates'in Tıp Okulu'nun derlenmiş eserleri arasında muhafaza edilen **Atmosferin, Suyun ve Yerin Etkileri** adlı bir kitapçıktır. Elimizin altında bulunan literatür arasında teorinin en yeterli açıklamasını verdiği için bu kitap alıntı yapmaya değer:

> İkliminde en büyük ve en sık mevsim değişikliği olan ülkeler aynı zamanda en vahşi ve en fazla farklılaşmış manzaraya da sahiptir ve buralarda türlü dağlar, ormanlar, ovalar, çayırlar görülür; oysa fazla mevsim değişikliği olmayan ülkelerde toprak biçimi de had derecede monotondur. Konu incelendiğinde aynı eşitlemelerin insan tabiatı için de geçerli olduğu görülecektir. İnsan fizyonomileri de bol ağaçlı, sulak dağlı tipi, kısır topraklı, kurak yer tipi, çayırlık-bataklık tipi, temizlenmiş, sulaması yapılmış alçak ovalı tipi olarak sınıflandırılabilir. Burada da çevre farklılığının insan fiziği üzerindeki etkileri görülüyor; farklılık fazlaysa, bedenî tipteki farklılaşma da aynı oranda artıyor.... (1)

Uygarlıkların doğuşunda çevre-teorisinin, ırk teorisinde görülen ahlakî iğrençlikten nasibi yoktur, ama entelektüel açıdan bakıldığında o da ötekisi kadar sakattır. Her iki teori de, İnsanoğlunun farklı kesimlerinin fiziksel davranış biçimlerinde ampirik şekilde gözlemlenen çeşitliliği, bu fiziksel çeşitliliğin bir neden - sonuç ilişkisi biçiminde, Tabiatın fiziksel olmayan alanında, gene ampirik gözlem tarafından verilmiş çeşitlilik ögeleriyle, sürekli ve değişmez biçimde bağıntılı bulunduğu şeklinde açıklamaktadırlar. Irk-teorisine göre farklılaştıran doğal neden insan fiziğinin çeşitliliğindedir, çevre-teorisine göreyse değişik insan toplumlarının yaşadığı iklim, topoğrafya ve hidrografya koşullarının çeşitliliğindedir; ama iki teori arasındaki bu uyuşmazlık temel değildir. İkisi de, aynı eşitlemeyi, aynı bilinmez niceliği farklı değerler vererek çözmek yolunda, iki farklı girişimdir. İki teorinin de koyduğu eşitlemenin yapısı özdeştir; ve ikisi de, ortak temel formüllerinin sakatlığının anlaşılması sonucunda çökerler. Formülün özü, iki takım çeşitleme arasında bir karşılaşıktır (correlation); bu karşılaşığın sabit ve kalıcı olduğu gösterilmelidir ki —her türlü koşullar altında her durumda ayakta kalabilmelidir— bunun üzerine kurulu teoriler bilimsel yasa statüsüne girmeyi talep

edebilsinler. Böyle bir sınavda ırk-teorisinin başarılı olamadığını gördük; şimdi çevre-teorisinin de ondan farklı olamadığını göreceğiz.

Örneğin, Avrasya ile Arabistan ve Kuzey Afrika'nın stepleri, belki dört bin yıldan beri ve daha birkaç gün öncesine kadar, fizyografya ve iklim açısından oldukça kendine özgü ve tekdüzeli olan bir çevrede, tamamen kendine özgü ve tekdüzeli bir hayat tarzı olan pastoral Göçebe halkların yurduydu. Şu halde bu pastoral Göçebelerin çevrelerinin fizyografyası ve iklimi, kültürlerinin karakterini açıklamaz mı? İncelememizi Eski Dünya'nın ana karasındaki steplerle sınırlandırırsak, çevre tipi ile toplum tipi arasındaki bağıntıyı gösterir ki, bu da, benzer çevrelerin her zaman ve her yerde, taklit yoluyla değil, Tabiatın tekdüzeliği ilkesi uyarınca, benzer toplumlar yarattığını savunan çevre-teorisinin iddialarına uygun düşer. Ne var ki, daha başka sınamalar uygulandığında, bağıntının çöktüğünü görüyoruz. Çünkü dünyanın, Göçebe toplumlar için çevre olan başka alanlarının —Kuzey Amerika'nın preyrileri, Venezüella'nın yanoları, Arjantin'in pampaları ve Avusturalya'da batı Queensland çayırlarıyla New South Wales çayırları kendi başına bağımsız Göçebe toplumlar yaratarak çevre-teorisinin başlıca gereğini yerine getirmemiştir. Potansivelleri de sözkonusu değildir. Modern çağda Batı Toplumunun girisimleriyle bu potansiyel sonuna kadar gerçekleşmistir. İlerleyen pulluk ve fabrikanın önünde bu sahipsiz toprakları kazanan ve birkaç kusak boyunca elinde tutan öncü Batılı hayvancılar —Kuzey Amerika'nın kovboyları, Günev Amerikalı goşolar ve Avusturalyalı sığırcılar— İnsanoğlunun hayalini, tıpkı İskitler, Tatarlar ve Araplar gibi fethettiler. Göcebe alışkanlıkları olmayan, ortaya çıktı çıkalı tarım ve manifaktürle geçinen bir toplumun öncülerini, bir kuşak için olsun, Göçebe insanlara dönüştürebilseydi. Amerika ve Avusturalya steplerinin potansiyeli gerçekten güçlü olurdu. İlk Batılı kaşiflerin burada bulduğu insanlar da, ne tuhaftır ki çevrenin potansiyeli tarafından Göçebeliğe itilmemiş, bu geniş Göçebe cennetlerinde avcılıktan başka yapacak iş bulamamışlardı: Hayvancılık-öncesi avcılık ve yiyecek-toplayıcılığı düzeyinde bir ekonomileri vardı.

Çevre-teorisini bundan sonra bir de Aşağı Nil vadisine benzeyen alanları gözden geçirerek sınarsak, gene aynı sonuçla karşılaşırız. Yunan ulusu tarihinin Helenik Çağ'ında Firavunlar Mısırı ile temas eden bütün Yunanlılar, Mısır Uygarlığının, Yunanlı gözüne görünen özellikleriyle karşılaşmışlardı. Herodotus, Mısır kültürünün bu özelliklerini, bu kültürün biçimlendiği fiziksel çevrenin özelliklerine hamleder. «Mısırlıların yaşadığı iklim yabancıdır (yani Helen Dünyasının iklimine yabancıdır); ayrıca, nehirlerinin de benzeri görülmemiş bir özelliği vardır. Bu, Mısırlıların niçin İnsanlığın geri kalan kısmı için tamamen yabancı ve ters davranış ve alışkanlıkları olduğunu açıklar.» (2) Herodotus'un, Mısır Uygarlığının kendine özgü karakteristiklerini bu Hipokratesçi yaklaşımla açıklaması, bu dünyanın herhangi bir yerinde, iklimi ve fizyografyası Nil nehrinin aşağı vadisine ve deltasına benzeyen bütün başka ülkelerde aynı davranış ve alışkanlıklara raslansaydı doğru ve inandırıcı olabilirdi. Tabii Mısır Uygarlığının fiziksel çevresinin tıpatıp aynı olan herhangi bir ülke aramak saçma olur, ama gerek Aşağı Fırat-Dicle havzası, gerekse İndüs havzası buraya yaklaşık olarak benzer. Bu iki başka yörede fiziksel koşullar, bazı ana özellikleri bakımından, Mısır'dakinin eşidir. İki yöreyi de aynı şekilde stepler çevreler, iklim aynı şekilde kurudur, uzaklardaki yağışlı, tepeleri karlı dağlardan doğan büyük nehirlerin getirdiği bol miktarda su ve alüvyon vardır; ve birbirine benzeyen bu iki ortamda da, Mısır Uygarlığına benzer uygarlıklar doğdu. Ama inceleme alanımızı genişlettiğimizde, bağıntının ortadan kalktığını görüyoruz. Nil ile İndüs ve Dicle-Fırat'ın aşağı vadilerinin yarattığı çevre koşulları, Birleşik Devletler'in güney-batısındaki Rio Grande ile Kolorado nehirlerinin vadilerinde de vardır. Dünyanın öbür ucundan getirdiği uygarlığın kaynaklarıyla donanmış Avrupalı göçmenin elinde, Amerika'nın bu nehirleri, Nil ve Fırat'ın bir zamanlar Mısırlı ve Sümer sulama mühendislerine sunduğu mucizeleri yarattılar; ama Kolorado ya da Rio Grande bu büyüyü, onu zaten başka yerde öğrenip sindirmemiş insanlara öğretemezdi. Bu insanların, gerekli ustalığa sahip olduktan başka, fırsat çıkan yerde ustalıklarını uygulayacak ruha da sahip oldukları unutulmamalıdır.

Belirli tipte bir çevrenin bir insan toplumu tarafından elverişli duruma getirilmesi, ama bir başka insan toplumunun aynı potansiyelleri kullanmayı başaramaması, pek çok örneği görülen bir olaydır. Ama potansiyel olarak sulamaya yatkın iki nehir yatağı ve potansiyel olarak otlak yapılmaya yatkın iki step örneği, ırk gibi çevrenin de uygarlığın doğuş nedeni olmadığını göstermeye yeter.

«Çevre», göreceliği olan bir terimdir. Bir başkasının varlığını, varoluşunu ve etkinliğini ima eder. Bu başkası, yaşayan bir yaratıktır; ve her yaşayan yaratığın çevresi, Evrenin geri kalan kısmının toplamıdır. Örneğin, bir insanın çevresi, canlı ve cansız bütün insan-olmayan Doğa ile öteki insanlardan meydana gelir (yaşayan insanlar kadar ölmüşler de buna dahildir). Her şeyden önce, bir insanın çevresi, o insanın kendi insanî tabiatını da içerir. İnsanın çevresinin, bu son sözünü ettiği-

miz ögesi —içsel mânevî öge— kişinin, çevresinin geri kalan bütün ögeleriyle ilişkilerinin anahtarıdır; çünkü, bir insan kendi içindeki Doğaya egemen olmasını bilmezse, kendi dışında yatan Evrene egemen olmasını da bilemez. «Bütün esrarları ve bütün bilgileri anlamak» elinden gelebilir (3), ama en yüksek derecede kazanılmış teknik ustalık bile, kendini yönetmeyi bilmeyen insana yararlı olamaz.

İnsanın çevresindeki insan-dışı Doğadan meydana gelen öge ise, atalarımızın bilinçlenmeye başlayıp insan oldukları o bilinmeyen tarihten milyonlarca yıl önce de vardı. İnsan-dışı Doğanın, gelecekte, insan soyunun yok olacağı o bilinmeyen tarihten sonra da milyonlarca yıl olacağını tahmin edebiliriz. İnsan-dışı Doğanın tarihinde (bu tarihin insan-öncesi ve insan-sonrası bölümlerini insan-olmayan bir gözlemcinin kaydettiğini hayal edebilirsek) Evreni meydana getiren ögelerden birinin de İnsanlık olduğu dönem, göz açıp kapayacak kadar kısa bir zaman olacaktır. Ama İnsan varolduğu sürece, insan-dışı Doğanın İnsan için önemi, İnsanın çevresinin bir parçası olmasıdır (en önemli parçası olmasa bile). Evrene İnsan açısından bakıldığında,

> coğrafî olgular, kendilerine yaklaşıldığı zaman olgudurlar... İnsan olmadıkça bu dünya bir çevre değildir, bizim dünyamız değildir... İnsan olmadan, çevre de olmaz. (4)
>
> Doğanın bir ürünü, ancak insan onu kullanmak istediği ve kullanabilecek teknikleri bulduğu zaman doğal bir kaynak olur. Dolayısıyla, zengin, bataklık bir toprak, insan onu kurutup ekime elverişli duruma getirinceye kadar doğal bir kaynak değildir; insan kullanmak isteyene ve kullanma yolunu bulana kadar kömür, altın ve uranyum madenleri de herhangi bir önem taşımıyordu. (5)

Böylece, Doğanın, İnsanın çevresi olan insan-dışı ögesindeki çeşitliliğin insan kültüründeki çeşitliliğin nedeni olduğunu, kültür tipleriyle fizyografya ve iklim tipleri arasında değişmez bir bağıntı bulunduğunu ileri süren Yunan düşünürleri yanılıyorlardı. «Coğrafî olgular, kendilerine yaklaşıldığı zaman oldukları gibi olgudurlar» ve bu yaklaşımı ancak insan yapabilir. Bu doğrudur, ama bu doğruysa bunun karşıtı olan önerme de doğru olmalıdır. Coğrafî olgulara yaklaşan insan, bu olgularla başa çıkabilmek için gerekli donanıma ya sahiptir ya da değildir; ve İnsanın donanımının ana noktası İnsanın teknolojisi değildir; ruhudur. İnsan, bazı coğrafî olguların sunduğu potansiyellerden yararlanma girişimi için gerekli görüşten, insiyatiften, sebattan, ve hepsinden önemlisi, kendine egemen olabilme yeteneğinden yoksunsa, en iyi araçlar da kendi başlarına, İnsanın bu işi başarmasını sağlayamazlar. İnsanda belirleyici etmen —terazinin başarı ya da başarısızlık kefesinin ağır basmasını belirleyen etmen— ırk değildir, ama aynı zamanda ustalık da değildir; Evrende İnsanın kendi zuhurunun bir sonucu olarak İnsanın çevresi haline gelmiş Doğanın toplamının İnsana meydan okuması karşısında İnsanın tepkisini gösterdiği ruhtur. Tabiatın bu toplamı, gerek İnsan soyunda (**Home sapiens**), gerekse bu türün bireysel temsilcilerinde —yani, tek tek kişilerde— kendini gösteren İnsan tabiatını da içine alır.

13 Meydan Okuma-ve-Tepki

Son beş bin yıl içinde İnsanlığın bir kısmını «alışkanlıkların bütünselleşmesinden» «uygarlığın farklılaşması»na iten olumlu etmeni arıyorum şimdi. İnsanlık tarihinin ritmi, ilk olarak uygarlığın şafağında bu değişimden geçmiş değildir. Mezopotamya çevresinde yaşayan bazı insan toplumları tarımı icat ettikleri zaman bu değişimden geçilmişti. Bundan daha önce, bazı daha eski toplumlar —o zamanlar belki de yarım milyon yaşında olan— Aşağı Paleolitik araçlar (Aşağı Yontma Taş) yapmaktan vaz geçip çok daha yeterli Yukarı Paleolitik tekniği icat ettiklerinde de aynı şey olmuştu. İnsanlık tarihindeki yeni başlangıçların en radikali, İnsanın insan-öncesi atalarının insan haline geldiği ilk başlangıç noktasıydı. Dolayısıyla, bu gibi yeni başlangıçların açıklamasını aramak, yalnız uygarlığın değil, aynı zamanda insanlığın da kökenini aramaktır.

Şimdiye kadarki arayışımda ruhsuz güçlerin —süredururluk, ırk ve çevre— etkileşmelerini ele aldım ve determinist neden-sonuç ilişkisinin terimleri içinde düşündüm. Şimdi bütün bu manevralar birbirleri ardı sıra boşa çıkınca, ard arda dizilen başarısızlıklarımın yöntemde bir yanlışa işaret edip etmediğini düşünmek zorunda kalıyorum. Belki de, araştırmamın başında (1) kendi kendimi uyardığım halde gene «apatetik yanıltı»ya kurban gittim. Yaşayan yaratıkların incelenmesi demek olan tarih düşüncesine, cansız Doğa üzerine düşünmek için yaratılan bilimsel düşünce yöntemini uygulamam sakın bir yanılgı olmasın? Ayrıca, insanlar arası karşılaşmaların sonuçlarını neden-sonuç işleyişinin örnekleri olarak ele almakla bir yanılgıya daha düşmüş olmayayım? Bir nedenin sonucu kaçınılmazdır, değişmezdir ve önceden tahmin edilebilir. Ama yaşayan kimselerin biri ya da öbürünün bir çatışma karşısında insiyatifi bir neden değildir; bir meydan okumadır. Doğurduğu durum da bir

sonuç değildir; bir tepkidir. Meydan okuma-ve-tepki (2) bir olaylar dizisini temsil etmek bakımından neden-ve-sonuca benzer. Ama dizinin karakteri aynı değildir. Tepki, sonuca benzemez, çünkü önceden belirlenmiş değildir, her durumda aynı olmaz ve dolayısıyla önceden tahmin edilmesi, kendi içsel yapısı gereği mümkün değildir. Şimdi sorunuma yeni bir gözle bakacağım. Şimdiye kadar «güçler» gördüğüm yerde şimdiden sonra «kişiler» göreceğim. İnsanlar arasındaki ilişkileri, sonuç yaratan nedenler olarak değil de, tepki yaratan meydan okumalar olarak resmedeceğim. Platon'un gösterdiği yoldan gideceğim: Mitolojinin diline kulak verebilmek için bilimin formüllerinden uzaklaşacağım.

Şimdiye kadar, bir eleme süreci sonunda, bir şeyi keşfettik: Uygarlıkların doğuşlarının nedeni basit değil, karmaşıktır; bir varlık değil, bir ilişkidir. Bu ilişkiyi ya iki insan-dışı güç arasındaki —örneğin, otomobilin motorunda birbirlerini değiştiren benzinle hava gibi— karşılıklı etkileşme ya da iki kişilik arasındaki bir karşılaşma olarak kavramak arasında bir seçme yapmak durumundayız. Zihnimizi bu iki kavramın ikincisine yatıralım. Belki o bizi aydınlığa çıkarır.

İnsanın hayal gücünün yarattığı en büyük hikâye ve dramlardan bazılarının olay örgüsü insanüstü kişilikler arasında bir çatışmayı ele alır. Tevrat'ın Tekvin Kitabı'ndaki İnsan'ın Düşüşü hikâyesinin olay örgüsü Yahweh ile Yılan arasındaki çatışmaya dayanır; aynı antagonist kişiler (Suriye ruhunun daha ileri düzeyde aydınlanması sayesinde biçim değiştirmiş olarak) arasındaki ikinci bir çatışmaysa İnsanlığın Kurtuluşu'nu hikâye eden İncil'in olay örgüsünü meydana getirir; Eyüb'ün Kitabı'nın olay örgüsü Tanrı ile Şeytan arasındaki çatışmadır; Tanrı ile Mefistofeles arasındaki çatışmadır; Tanrı ile Mefistofeles arasındaki çatışma Goethe'nin **Faust**'unun olay örgüsüdür; Tanrılarla Daymonlar arasındaki çatışma İskandinavya'nın **Voluspa**'sının olay örgüsüdür; Artemis ile Afrodite arasındaki çatışma Evripides'in **Hippolytus**'unun olay örgüsüdür.

Her zaman ve heryerde ortaya çıkan bir mitte —«Zaman-öncesi imge» denebilecek bir şey varsa o da bu mit olmalıdır— yani Bâkire ile onun Çocuğu'nun Babası arasındaki karşılaşmada, aynı olay örgüsünün bir başka biçimini görürüz. Bu mitin kişileri sayısız adlarla, binlerce değişik sahnede, kendi değişmez rollerini oynayagelmişlerdir: Danae ile Altın Yağmuru; Avrupa ile Boğa; vurulmuş Yeryüzü olan Semele ile yıldırımı savuran Gökyüzü olan Zeus; Evripides'in **Ion**'unda Kreusa ile Apollon; Psike ile Küpid; Gretchen ile Faust. İsa'nın doğacağının bildirilmesi sahnesinde de aynı tema biraz değişmiş olarak ortaya çıkar. Gezegenler sisteminin Güneş ile bir başka geçen yıldız arasındaki yakınlaşma sonucu doğduğu teorisini ortaya atan çağdaş Batılı astronomlar bile bu değişken mite karşı ilgi duydular.

> Onların varsayımına göre uzak geçmişte bizim güneşimiz de gezegenleri olmayan normal bir yıldızdı. Sonra, yaklaşık olarak yirmi milyon yıl kadar önce, uzaydan geçmekte olan bir başka yıldız güneşin çok yakınından geçti. İki cisim arasındaki çekim yüzünden birbirlerinin çevresinde savruldular, sonra öbür yıldız yoluna devam etti. Ama bu yakın karşılaşmada güneşten büyük gazlı kitleler koptu; bunların bir kısmı geri döndü, bir kısmı giden yıldızın ardına takılıp uzaklaştı, ama bir kısmı da güneşin çekim alanı içinde kalarak onun çevresinde dönmeye başladı. Bu gazlar zamanla daha küçük parçalar halinde yoğunlaştılar, sonunda gitgide büyüyen cisimler haline gelerek gezegenleri meydana getirdiler. (3)

Bu, modern astronominin uyumsuz diliyle de olsa, Doğanın eğitim görmemiş çocuklarının ağzında tanıdık bir öykü olan, Güneş tanrıçası ile ona sahip olan erkek güç arasındaki mitolojik karşılaşmanın yeni bir formülünden başka bir şey değildir.

Bu kadar değişik bağlamlarda ve bu kadar çeşitli biçimlerde tekrarlanan bu hikâyenin ya da dramın olay örgüsünü analiz etmeye çalışalım. İki genel özellikten başlayabiliriz: Karşılaşma; ender, hattâ benzeri olmayan bir olay olarak düşünülmektedir; ve Doğanın alışılmış gidişinde yarattığı kopuşun yüceliği ile eşorantılı bir yücelikte sonuçları olduğuna inanılmaktadır.

Helen mitolojisinin rahat işleyen bir dünyası vardı: tanrılar insanların güzel kızlarını görür ve o kadar çoğuna istediklerini yaparlardı ki kurbanları şiirsel kataloglara sokulup alay alay sıralanabilirdi (4); gene de böyle olaylar her zaman heyecan yaratırdı ve sonuç olarak kahramanlar doğardı. Olay örgüsünün, karşılaşan iki tarafın da insanüstü olduğu biçimlerinde olayın enderliği ve aniliği daha açık seçik görünür. Eyüb'ün Kitabı'nda «Tanrı'nın oğullarının Tanrı'nın huzuruna vardıkları ve Şeytan'ın da aralarına girdiği gün» belli ki olağanüstü bir olay olarak anlatılmaktadır; Goethe'nin **Faust**'unda eylemi başlatan «Cennette Önsöz» (şüphesiz bu da Eyüb'ün Kitabı'ndan esinlenmiştir) bölümündeki Tanrı ile Mefistofeles arasındaki karşılaşma da böyledir (5). Her iki dramda da, Cennet'deki olağanüstü karşılaşmanın Yeryüzündeki sonuçları muazzamdır. Eyüb'ün ve Faust'un çektikleri, sanatın sezgisel dilinde, İnsanın çektiğinin sonsuz çokluğunu temsil eder. Teoloji dilinde de aynı muazzam sonuç, İncil'deki Tekvin'de resmedilen insanüstü karşılaşmaların sonucu olarak temsil edilir. Yahweh ile Yılan'ın karşılaşmasından sonra Adem ile Havva'nın Aden Bahçesi'nden kovulmaları İnsanın Düşüşü'nden başka bir şey değildir; İncil'de İsa'nın göğe yükselişi İnsanın Kurtuluşu'ndan başka bir şey değildir.

66 ŞEYTAN'IN MEYDAN OKUMASI, TANRI'NIN TEPKİSİ Tanrı'nın Evreni'ne Şeytan'ın burnunu sokması tanrısal yaratıcılığın yenilenmesini gerektirir. Blake'in sulu boya resmi Şeytan'ı canlı bir hareket, Tanrı'yı haşmetli bir hareketsizlik içinde gösteriyor. Aşağıda, «kusursuz ve dimdik» Eyüp.

67 «Ben Tanrı mıyım? Işığı duyuyorum» (Faust). Faust'un insan bilgisinin ötesine geçmek için huzursuz aranışları Tanrı'ya karşı bir meydan okumadır, ama Tanrı bunu kısır miskinliğin bir alternatifi olarak kabul ediyor.

İncil'de olayın benzersizliği, hikâyenin özüne uygundur; modern Batı astronomisinin keşifleri merkezi dünya olan evren kavramını yıktı yıkalı, Batı aklı bu hikâyeye durmadan takılıp sendelemiştir.

Ama, benzeri olmayan bu tanrısal olayın tarih kadar eski mitini daha dün yalanlar gibi görünen modern astronomik genişlik kavramı, yarın aynı miti doğrulayabilir: Çünkü boş uzayın genişliği ile yıldızların sayısının muazzamlığı tamamen orantısızdır; dolayısıyla iki yıldız arasında bir karşılaşma akıl almayacak kadar ender bir olay olmalıdır. Böylece, dünyada hayatın ortaya çıkmasına yol açtığı varsayılan Güneş ile bir başka yıldız arasındaki yakınlaşmanın enderliği ve aniliği, karşılaşmanın Tanrı ile Şeytan arasında, sonucun da İnsanın Düşüşü ve Kurtuluşu olduğu Tekvin ve İncil'in özünde olduğu gibidir, onları zedelemez. Oyunun geleneksel olay örgüsü en olmadık ortamlarda kendini gösterebiliyor.

68 DÜŞÜŞ VE BAĞIŞLANMA İnsan düşmüş olmasaydı, Tanrı fedakâr sevgisini belli edemeyecekti: Havva'nın baştan çıkması ile İsa'nın Çarmıha gerilmesi, ortaçağın Hayat ve Ölüm Ağacı sembolü ile birbirlerine bağlanıyor.

Oyun, eksiksiz bir Yin durumuyla başlar. Evren'de Balder, kendini hayatta tutmakla her şeyin güzel ve parlak olmasını sağlar. Gökyüzünde:

> Die unbegreiflich hohen Werke
> Sind herrlich, wie am ersten Tag. [6]

Yeryüzünde, Faust bilgide kusursuzdur; Eyüp iyilik ve refahta kusursuzdur [7]; Aden Bahçesi'ndeki Adem ile Havva, masumiyet ve rahatlıkta kusursuzdur; bâkireler —Gretchen, Danae, Hippolytus— temizlik ve güzellikte kusursuzdur. Astronomun evreninde, akkor halinde maddenin kusursuz bir küresi olan Güneş Uzay içinde engeli olmayan bir yolda ilerlemektedir. Biyoloğun evreninde, tür çevresi ile kusursuz bir uyum içindedir.

Yin böylece tamam olunca, Yang'a geçmeye hazır demektir. Ama ne itecektir onu oraya geçmeye? Tanımı gereği, kendi ölçüleri içinde kusursuz bir durumda bir değişiklik olabilmesi için, ancak dışarıdan bir itiş ya da dışarıdaki bir amaç değişmeyi başlatmalıdır. Durumu, fiziksel bir eşdenge durumu olarak kabul ediyorsak, Güneş küresi-

nin yüzeyindeki gazları çekmek için bir başka yıldızın ya da motorun içindeki durgun havayı patlatmak için bir başka gazın bulunması gerektiğini de kabul etmeliyiz. Durumu, psişik bir ermişlik ya da **nirvana** olarak kabul ediyorsak, sahneye bir başka oyuncu sokmalıyız: Bazı şüpheler uyandırarak zihni yeniden düşünmeye zorlayan bir eleştirici; endişe, hoşnutsuzluk, korku ya da antipati yaratarak yüreği yeniden duygulandıran bir düşman; yani, tarlaya delice otu ekecek bir düşman ([8]); **karma** yaratmak için bir istek. Tekvin Kitabı'nda **Yılan**'ın, Eyüb'ün Kitabı'nda Şeytan'ın, Goethe'nin **Faust**'unda Mefistofeles'in, İskandinav mitolojisinde Loki'nin, Evripides'in **Hippolytus**'unda Afrodite'nin ve **Ion**'unda Apollon'un ya da modern Batı astronomisinde geçen yıldızla Darwin'in evrim teorisinde çevrenin rolü budur. Modern bir Batılı filozofun dediği gibi, «Bireyi sarsmak ve ayrıca... içinde tutsak olduğu kollektif çerçeveleri kırmak için, dışarıdan sarsılması ve dürtüklenmesi mutlaka zorunludur. Düşmanımız olmasa ne yapardık?» ([9])

Bu rolü en iyi yorumlayarak oynayan Mefistofeles'dir. İlkin, Tanrı, Cennetteki Önsöz'de sorunu ortaya koyar:

> Des Menschen Tatigkeit kann allzuleicht erschlaffen.
> Er liebt sich bald die unbedingte Ruh;
> Drum geb' ich gern ihm den Gesellen zu,
> Der reizt und wirkt und muss als Teufel schaffen. ([10])

Daha sonra Mefistofeles, Yeryüzünde, kendini Faust'a tanıtırken, rolünü aynı şekilde açıklar:

> Ich bin der Geist, der stets verneint!
> Und das mit Recht; denn alles, was entsteht,
> Ist wert, dass es zugrunde geht;
> Drum besser war's, dass nichts entstünde.
> So ist denn alles, was ihr Sünde,
> Zerstörung, kurz das Böse nennt,
> Mein eigentliches Element. ([11])

Son olarak Faust da, ölürkenki konuşmasında düşmanının rolünü kendi deneyine dayanarak bu şekilde açıklar:

> Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben
> Der taglich sie erobern muss. ([12])

Kusursuz Yin-durumundan yeni bir Yang-etkinliğine geçmek için itki ya da amaç Tanrı'nın evrenine Şeytan'ın müdahalesinden gelir. Olay en iyi şekilde mitolojik imgelerle anlatılabilir, çünkü önerme mantık terimlerine çevrildiği zaman ortaya çıkan çelişkiler bu imgelerde güçlük yaratmaz. Mantıkta, Tanrı'nın evreni kusursuzsa, dışında bir Şeytan da bulunamaz. Şeytan varsa, sırf onun bu varoluşu yüzünden, gelip bozduğu kusursuzluk da başından beri zaten eksik olmalıdır. Mantık çerçevesi içinde çözülemeyen bu mantıkî çelişki, her şeye kadir bir Tanrı'yı öven, ama Onun da iki önemli sınırlamaya tabi olduğunu başından kabul eden şair ve peygamberin imgelerinde sezgisel bir şekilde aşılır.

Birinci sınırlama, yaratmış olduğu şeyin kusursuzluğu yüzünden Tanrı'nın daha fazla yaratıcı etkinliğe fırsat bulamamasıdır. Tanrı kendisi aşkın olarak görülüyorsa, şu halde

> Die unbegreflich hohen Werke
> Sind herrlich, wie am ersten Tag; ([13])

yaratılan eserler her zaman yücedir, ama «yücelikten yüceliğe gitmezler» ([14]). Bu noktada, «Tanrı'nın ruhunun olduğu yerde, Özgürlük vardır,» ([15]) ilkesi işlemez; Tanrı içkin olarak görülüyorsa aynı sınırlama gene geçerlidir:

> Der Gott, der mir im Busen wohnt
> Kann tief mein Innerstes erregen.
> Der über allen meinen Kraften thront
> Er kann nach aussen nichts bewegen. ([16])

Tanrı'nın kudretinin tabi olduğu ikinci sınırlama, yeni yaratmalar fırsatı Kendisine dışarıdan sunulduğunda, Onun bu fırsatı kabul etmek zorunda olmasıdır. Şeytan Ona meydan okuduğunda, bu meydan okumaya karşılık vermemezlik edemez. «Tehlikeli yaşamak»: Nietzsche'nin Zerdüşt'ü için ülküsel olan bu ilke, Tanrı için bir zorunluktur. Delice otu meseli bu sınırlamaya örnektir:

> Ve ev sahibinin hizmetçileri gelip ona dediler: Efendi, sen tarlana iyi tohum ekmedin mi? Öyle ise, delice nereden oldu? Ve hizmetçilere: Bunu bir düşman yapmıştır, dedi. Hizmetçiler de ona: Öyle ise, ister misin, gidip onları toplayalım? dediler. Fakat o dedi: Hayır, belki deliceleri toplarken, onlarla beraber buğdayı da sökersiniz. Hasada kadar bırakın, ikisi beraber büyüsün; hasat vaktinde ben orakçılara diyeceğim: Önce deliceleri toplayın, ve yakmak için onları demet yapın; fakat buğdayı ambarıma toplayın. ([17])

Tanrı, Şeytan'ın bu meydan okumasını kabul etmek zorundadır, çünkü ancak Kendi amaçlarını inkar etmek ve Kendi eserini bozmak pahasına kabul etmekten kaçınabilir, aslında, Kendi öz tabiatını inkar edip Tanrı olmaktan vaz geçmek pahasına yadsıyabilir ki bu da imkansız bir şeydir ya da tamamen ayrı bir hikâyedir.

Böylece Tanrı mantıkî bir çerçeve içinde her şeye kadir değilse, mitolojik bir çerçeve içinde hâlâ yenilmez olabilir mi? Şeytan'ın meydan okumasını kabul etmek zorundaysa, bunu izleyecek savaşı kazanması da eşit derecede zorunlu mudur? Evripides'in Hippolytus'unda Tanrı'nın rolünü Artemis, Şeytan'ın rolünü ise Afrodite oynamaktadır, ama burada Artemis savaştan kaçınamayacak durumda olduktan başka, yenilmeye de baştan mahkumdur. Olimpus tanrıları arasındaki ilişkiler —barbar bir savaşçı reisin savaş çetesinde birbirlerinin üstüdür hepsi— anarşiktir:

> Kıbrıslı tanrıçaydı
> Bütün bu kötülükleri isteyen,
> Doyurmak için gazabını. Ve bunu Zeus
> Kesinkes buyurmuştu gökyüzünden: Hiç bir Tanrı
> Bozamaz bir Tanrı'nın kesin iradesini;
> Üzülse de kenardan seyreder ancak. ([18])

Artemis de bu durumda, bir gün kendisi Şey-

tan rolünü oynayıp Afrodite'ye zarar vermeyi kararlaştırarak kendini avutabilir:

Ellerim ulaşacaktır intikamıma,
Yaşayan erkekler içinde en sevdiğinin
Yüreğini delerek şaşmaz oklarla. ([19])

Böylece, olay örgüsüne Evripides'in verdiği biçimde. Şeytan rolünü oynayan Güç savaşta zaferi kazanıyor ve sonuç bir yaratma değil, bir yok etme oluyor. İskandinav hikâyesinde de yok olmak, aynı şekilde Ragnarok'un («tanrılarla daymonların ölüp öldürüldükleri» zaman) sonucudur ([20]); ama gene de Voluspa'nın yazarı kendine özgü dehasıyla karanlığı deler ve ardında yeni bir şafağın ışığını gösterir. Öte yandan, aynı olay örgüsünün bir başka biçiminde, meydan okumanın kaçınılmaz bir şekilde kabul edilmesini izleyen savaş, Şeytan'ın ilk kurşunu atıp da adamını vurmayı beceremediği bir vuruşma değil de, görünüşe göre Şeytan'ın kaybetmeye mahkum olduğu bir bahis şeklini alır. Bu bahse-girme motifinin işlendiği klasik sanat eserleri, şüphesiz, Eyüb'ün Kitabı ile Goethe'nin Faust'udur ve önemli konuların en açık seçik konduğu eser de gene Faust'dur.

Tanrı, Cennetteki Önsöz'de Mefistofeles'le bahse girmeyi kabul ettikten sonra ([21]), şartlar Yeryüzünde, Mefistofeles'le Faust arasında, aşağıda olduğu şekilde tespit edilir:

Faust. Werd Ich beruhigt je mich auf ein Faulbett legen,
So sei es gleich um mich getan!
Kannst du mich schmeichelnd je belügen
Dass ich mir selbst gefallen mag,
Kannst du mich mit Genuss betrügen,
Das sei für mich der letzte Tag!
Die Wette biet' ich!

Mefistofeles. Topp!

Faust. Und Schlag auf Schlag!
Werd' ich zum Augenblicke sagen:
'Verweile doch! Du bist so schön!»
Dann magst du mich in Fessein schlagen,
Dan will ich gern zugrunde gehn!
Dann mag die Totenglocke schallen,
Dann bist du deines Dienstes frei,
Die uhr mag stehn, der Zeiger fallen,
Es sei die Zeit für mich vorbei ([22])

Bu mitik sözleşmenin bizim yeni başlangıçlar sorunumuzla ilgili önemi, Faust'un bahse girdiği anda, bundan önceki «dağa tırmananlar» benzetimizde, tepedeki düzlükte uzun süre hareketsiz yattıktan sonra kalkıp kayanın yamacına tırmanmaya başlayanlardan biri gibi olmasıdır ([23]). Bizim benzetmemizin dilinde Faust şunları söylemektedir: «Bu düzlüğü terk edip bunun yukarısındaki yeni bir düzlük aramak üzere bu yamacı tırmanmaya karar verdim. Bu işe kalkışırken emniyeti bilerek ve isteyerek geride bıraktığımı, kendimi tehlikeye attığımı biliyorum. Biliyorum ki bir kere duraklayacak olursam düşerim ve bir kere düşecek olursam yok olurum. Gene de, başarı mümkün olduğu için, ben bu kaçınılmaz riski göze almaya hazırım.»

Olay örgüsünün bu biçimi aldığı bir hikâyede, korkusuz dağcı, yığınla ölüm tehlikesini, umutsuz vartayı atlattıktan sonra, tepeyi başarıyla tırmanarak zafere ulaşır. Gerek Eyüp, gerekse Faust'da, bahsi Tanrı kazanır, daha sonra, Yeni Ahit'de, gene aynı sonuç alınır. Yahweh ile Yılan arasındaki savaş, Tekvin Kitabı'nın ilk şeklinde, Hippolytus'da Artemis ile Afrodite arasındaki savaş gibi sonuçlanmıştı ([24]). Ama aynı antagonist çift arasındaki, İncil'de (Yeni Ahit'de) anlatılan ikinci karşılaşma Tanrı'nın zaferiyle sona erer.

Ayrıca, Eyüb'de, Faust'da ve Yeni Ahit'de, bahsi Şeytan'ın kazanamayacağı ima edilmiş, hattâ açıkça ilan edilmiştir; denilmiştir ki Şeytan Tanrı'nın işine burnunu sokarken Tanrı'nın amacını bozamaz, tersine bu amaca sadece hizmet edebilir ve Tanrı başından beri duruma hâkim olarak Şeytan'ın kendi yenilgisini kendisi hazırlamasına fırsat verir. İsa, başkâhinlere, mabedin kumandanlarına ve ihtiyarlara bunu ima eder gibidir: «Bu sizin saatınızdır ve karanlığın kudretidir ([25]); Pilatus'la konuşurken de öyle: «Eğer sana yukarıdan verilmemiş olsaydı, benim üzerimde senin hiç kudretin olmazdı.» ([26]) Modern bir Hıristiyan ilâhiyatçısının kalemi de aynı imayı işliyor:

> Isa zafere acı ve yenilgi ve ölüm yoluyla erişmiyor. —Onun yaratıkları olan bizler için de aynı— çünkü... aslında bu şeyler zaferin kendisidir... bizim hâlâ da karşısında çarpışmamız gereken kötülüğün yolunu nasıl izlediğini ve sonunda nasıl, başlangıçta direnir ve yok eder göründüğü iyiliğin ta kendisi olduğunu Dirilen Isa'dan görüp anlarız: Tanrı bizden daha da emin olabilmek için bizi terk etmelidir. ([27])

Böylece, Goethe'nin Faust'unda, Cennetteki Önsöz'de bahise girildiğinde, Tanrı Mefistofeles'e şunları söyler,

> Du darfst auch da nur frei erschelnen, ([28])

ve Mefistofeles'i bir arkadaş olarak İnsan'a sevinçle vereceğini söyler, çünkü,

> reizt und wirkt und muss, als Teufel, schaffen ([29])

Daha da garibi, Mefistofeles Faust'a karşı saldırıya geçtiğinde kendini şöyle tanıtır:

> Ein Teil von jener Kraft
> Die stets das Böse will und stets das Gute schafft. ([30])

Aslında Mefistofeles, yaratmayı başardığı bütün kötülüklere ve acılara rağmen, oyun boyunca, sonunda aldanacağı belli olan bir soytarı olarak ele alınmaktadır. Cennetteki Önsöz'den az önce gördüğümüz alıntıda Tanrı Kendisi de bu tarzda konuşur:

> Ich habe deinesgleichen nie gehasst.
> Von allen Geistern die verneinen
> Ist mir der Schalk am wenigsten zur Last. ([31])

Aynı çizgi oyunun birinci bölümü boyunca devam ettikten sonra ikinci bölümde daha da yoğun-

laşır ve özellikle komik bir biçimde yazılan son başarısızlık sahnesinde ([32]) Mefistofeles tam bir soytarı haline sokulur. Faust, ölürkenki konuşmasında, Mefistofeles'le girdiği bahsin temeli olan

Verweile doch, du bist so schön

sözünü tekrarlar; ve Mefistofeles, cesedin başında, bahsi kazandığına inanarak sırıtır; ama erken sevinmiştir; çünkü Faust bu önemli formülü şimdiki zaman için olumlu şekilde değil, gelecek zaman için şartlı olarak söylemiştir:

Zum Augenblicke **dürft'** ich sagen
«Verweile doch, du bist so schön!»...
Im Vorgefühl von solchem hohen Glück
Genisess' ich **jetzt** den höchsten Augenblick. ([33])

Sonunda Mefistofeles bahsi kaybeder; ölen Faust'un ölümsüz yanını burnunun dibinden alıp götürürken duyusal büyüleyicilikleriyle Mefistofeles'in aklını çelen koronun attığı güllerle gülünç bir şekilde sahneden kovalanır. Boşa giden bütün bu emeklerden sonra hem kendine acıyan, hem de kendini aşağılayan Mefistofeles, **Venedik Taciri**'nin sonundaki başarısız Shylock'dan daha da zavallı bir tiptir.

İki büyük modern Batılı oyun yazarımızın yarattığı bu gülünç şekilde hezimete uğramış kötü kişilerin prototipi, İskandinav mitolojisinin Loki'sidir: Loki, kristalleşip mit haline gelmeden önce bir dini ayin olarak oynanan geleneksel ve yazarı belirsiz bir dramda rol oynamıştı. Bu âyin oyununda, Loki,

> İşi, iblisi içinden çıkarmak, düşmanlığı son perdesine vardırıp böylece zaferin yolunu hazırlamak olan kutsal oyuncuydu. İkili özelliği bundan ötürüydü... Böyle bir tip, hayatın fethedilmesini sağlamak için gerekli oyunların ve numaraların suçunu yüklenmek zorundadır, dolayısıyla komik bir kişi, kaderi, sonunda tongaya bastırılmak olan bir dolandırıcı durumuna düşer. ([34])

Şeytan gerçekten kandırıldı mı? Tanrı, kaybedemeyeceğini başından beri bildiği bir bahse mi girdi? Bunu iddia etmek güçtür: çünkü, böyle olsaydı, bütün hikâye baştan sona bir uydurmaca olurdu. Tanrı hiç bir riske girmemiş olurdu. «Kendini tehlikeye atmak» olmazdı bu yaptığı; şüphesiz, «Hiç bir şeyi göze almayan, hiç bir şey kazanamaz da.» Karşılaşma olmayan bir karşılaşma, bir karşılaşmanın yaratacağı sonuçları yaratamazdı: Yani, Yin'in Yang'a geçmesi gibi muazzam bir kozmik sonuç ortaya çıkmazdı.

Aslında Şeytan, Tanrı'nın yaratıklarından birini baştan çıkarmaya kalkışınca, Tanrı Kendisi dünyayı yeniden yaratma fırsatını bulur. Düşmanın çatallı mızrağının vuruşuyla, derinlerdeki bütün pınarlar fışkırır. Şeytan'ın müdahalesi Yin'den Yang'a, statikten dinamiğe geçişi sağlamıştır. Ama Tanrı da, kendi Yin-durumu tamamladığından beri, Kendi kusursuzluğu yüzünden içinden çıkama-

Goethe'nin on dokuzuncu yüzyıl edisyonlarından alınan, eserin başını ve sonunu gösteren bu iki gravürde eski popüler Faust efsanesinin dolaysızlığı az çok görülebiliyor.

69 Şeytan Tanrı'ya meydan okuyor.

70 Şeytan ve Cennet Faust'un ruhuna sahip olmak için çarpışıyor.

71, 72 ACI ÇEKEREK EDİNİLEN BİLGİ Eyüb'ün ve Çarmıh'taki İsa'nın çektiği acılar başka türlü erişilemeyecek bir anlayış kudreti kazandırıyor.

dığı bu durumu dört gözle bekliyordu. Şeytan, Tanrı'ya bir başka hizmette daha bulunmuş oluyor; Yin bir kere Yang'a dönüşünce, Tanrı'nın daha yüksek bir düzeyde yeniden Yang'dan Yin'e geçerek yaptığı yeni yaratma edimini tamamlamasını Şeytan kendisi de önleyemez. Şeytanî dengesizlik tanrısal eşdengeyi bir kere bozunca, Şeytan barutunu tüketmiş olur; eşdengenin, Tanrı'nın amacının yerine gelmesine uygun yeni bir düzeyde bir daha kurulması artık tamamen Tanrı'nın elinde olan bir şeydir.

Dolayısıyla Şeytan bahsi kaybetmeye mahkumdur; Tanrı onu kandırdığı için değil, boyundan büyük bir işe girdiği için buna mahkumdur (35). Tanrı'ya güçlük çıkarmak gibi haince bir zevkten kendini yoksun bırakamadığı için Tanrı'nın işine yaramış olur. Şeytan, Tanrı'nın bahisten kaçmayacağını ya da kaçamayacağını bilir, ama Tanrı'nın bu bahsi sessiz fakat umut dolu bir şekilde beklediğini bilemez. Tanrı'nın en seçkin yaratıklarından birini mahvetme fırsatını bulunca sevinçten kabına sığamayan Şeytan, Tanrı'ya bütün yaratılmış eserleri yenileme fırsatını verdiğini göremez. Böylece Tanrı'nın amacı Şeytan'a rağmen ama Şeytan'ın aracılığıyla gerçekleşmiş olur (36).

Görülüyor ki olay örgüsünün dönüm noktası, Tanrı'nın girişilen bahse konu olan yaratığının oynayacağı rolde düğümlenmektedir; işte burada, gene her yanımızı mantıkî çelişkilerin kapladığını görüyoruz. Bir Eyüp ya da bir Faust seçilmiş bir araç, aynı zamanda yok edilecek bir araçtır ve sınavını verme süreci içinde zaten işlevini yerine getirmiştir, onun için, aracın Yeryüzünde ateşe dayanamayıp erimesi ya da ateşten daha çelikleşmiş olarak çıkması, Gökyüzünde oynanan dram açısından hiç bir şeyi değiştirmez. Tanrı ondan istediğini kazansa bile —tamamen yok etmeyi başarsa bile— gene Tanrı'nın amacı gerçekleşir ve gene Şeytan'ın planları boşa çıkar; çünkü, yaratık kurban edilse bile Yaradan yaşar ve yaratığın kurban edilmesi sayesinde yaratma süreci devam eder:

> Yerin temelini eskiden kurdun,
> Gökler de ellerinin işidir.
> Onlar yok olacak, fakat sen duracaksın,
> Ve hepsi esvap gibi eskiyecek;
> Onları bir kaftan gibi değiştirecsksin ve değişecekler.
> Fakat sen osun,
> Ve yıllarının sonu yoktur. (37)

Gene, Tanrı ile Şeytan arasında iddialaşma konusu olan seçilmiş yok edilme aracı, Onların ortak hareket alanıdır, savaştıkları arena, üzerinde oynadıkları sahnedir. Tanrı'nın yaratıp Şeytan'a terk ettiği bu yaratık, peygamberin gözünde, hem Yaratan, hem de Baştan Çıkaran'ın ete kemiğe bürünmüş şeklidir; psikoloğun analizinde ise gerek Tanrı gerekse Şeytan, ruhunda çatışan psişik güç-

lere indirgenir; mitolojinin sembolik dili dışında bağımsız bir varoluşları yoktur bu güçlerin.

Tanrı ile Şeytan arasında iddialaşmaya konu olan yaratığın Tanrı'nın ete kemiğe bürünmüş şekli olduğu kavramı tanıdık bir kavramdır. Yeni Ahit' in merkezi tema'sı budur. İddialaşma konusunun aynı zamanda Şeytan'ın da ete kemiğe bürünmüş şekli olduğu kavramı bu kadar yaygın değildir, ama belki öteki kadar derin bir düşüncedir. Faust'u, anladığı ruha, henüz belirmemiş Mefistofeles'e benzerliğini ilân ederek yıkan Dünya Ruhu ile Faust arasındaki karşılaşmada bu da dile gelir:

Faust. Der du die weite Welt umschweifst,
Geschaftiger Geist, wie nah fühl' ich mich dir!
Geist. Du gleichst dem Geist den du begreifst,
Nicht mir! **(Vershwindet).**
Faust. (zusammenstürzend). Nicht dir?
Wem denn?
Ich ebenbild der Gottheit!
Und nicht einmal dir! (38)

Şimdi bu «Şeytan-Tanrı»nın, bu parça ve bütünün, bu yaratık ve yaratıkta cisimleşmenin, bu arena ve gladyatörün, bu sahne ve oyuncunun rollerini gözden geçirmemiz gerekiyor; çünkü olay örgüsünün bahse girme motifini içeren şeklinde Cennet ve Cehennem Güçleri arasındaki karşılaşma oyunun sadece önsözü, Yeryüzünde bir insanın acısı ise oyunun özüdür.

Bu dramın her sunuluşunda, acı çekme insan protagonistin rolüdür (ister Nasıralı İsa, ister Eyüp, ister Faust ile Gretchen, ister Adem ile Havva, ister Hippolytus ile Phaedra, ister Hoder ile Balder bu rolü oynasınlar). «Hor görüldü, ve insanlar tarafından bırakıldı; acıları tanımış, elemlerin adamı.» (39) «Kırbaçlanacak, zincire vurulacak, kızgın demirlerle gözlerine mil çekilecek, her türlü işkenceye konacak ve sonunda kazığa oturtulacaktır.» (40) Faust karşımıza çıktığında insanî bilgiler düzeyindeki üstünlüğünü tamamen küçümsemektedir (41); büyüyle uğraşmaya başlar, ama Dünya Ruhu'ndan sert bir darbe yer (42); sonra Mefistofeles'in kendisini soktuğu duyular ve cinsellik hayatında ilerler ve Margaret'in hücresinde, kızın öldüğü günün şafağında, Eyüp (43) gibi, acılar içinde haykırır: «Ah, keşke doğmaz olaydım.» (44) Serbestçe giren Gretchen (45), Ölüm Gölgesi Vadisi'nden geçirilir:

Mein Ruh' ist hin,
Mein Herz ist schwer;
Ich finde sie nimmer
Und nimmermehr. (46)

Bu role göre yaratılmış bir insanın öznel yaşantısı, William James'in anlattığı, yetersiz eterle ameliyat olan bir kadının aşağıdaki rüyasında olağanüstü bir canlılık ve keskinlikle iletilmiştir:

> Büyük bir Varlık ya da Güç gökyüzünden geçiyordu, ayağı bir çeşit yıldırıma dayalıydı, rayda giden bir tekerlek gibi, yani yıldırım onun yoluydu. Yıldırım, tamamen, birbirleri üstüne yığılmış sayısız insanların ruhlarından yapılmaydı ve ben de o insanlardan biriydim. O varlık düz bir çizgide ilerliyordu ve çizginin ya da ışıltının her parçası, sınıf o ilerlesin diye kısa bilinçli varoluşunu yaşıyordu. Doğrudan doğruya Tanrı'nın ayağı altında olduğumu düşündüm, onun kendi hayatını, benim sancılarımı öğüterek çıkardığını sandım. Sonra gördüm ki onun da bütün gücünü kullanarak yapmaya çalıştığı şey yolunu değiştirmek, bağlı olduğu yıldırımı, gitmek istediği yöne doğru eğmekti. Esnekliğimi ve çaresizliğimi yokladım ve onun başarıya ulaşacağını anladım. Beni büktü, benim sancım sayesinde köşesini döndü, hayatımda hiç duymadığım kadar acıttı beni ve acının en keskin anında, geçerken, gördüm. Bir an için, şimdi hatırlamadığım birtakım şeyleri anladım, aklı başında kimsenin hatırlayamayacağı şeylerdi bunlar. Açı geniş bir açıydı ve uyanırken hatırladığıma göre bunu dar ya da dik açı yapsa hem daha çok acı çeker hem de daha çok şey «görürdüm» ve herhalde ölürdüm...
>
> Gözüme ilişen şeylerden bazılarını kısaca anlatacak olursam, şöyle bir şeylerdi:
>
> Ebedî acı çekme zorunluğu ve acının ebediyen bir başkası adına çekilmesi. En kötü acıların örtülü ve anlatılmaz tabiatı; —dehanın edilginliği, nasıl kendi özünde sadece bir aracı ve savunmasız olduğu, kıpırdatmayıp kıpırdatıldığı, nasıl yapması gerekeni yaptığı; —bedeli ödenmemiş buluşların imkansızlığı;— son olarak, acı çeken «görücü» ya da dehanın, kendi kuşağının kazandıklarına karşılık olarak acılarının aşırılığı. (Bir bölge halkını kıtlıktan kurtarmaya yetecek kadar kazanmak için canını dişine takmış bir insan gibi, sonunda, ölüm halinde ama sevinçli, buğday almak için sürüne sürüne bir çuval para getiriyor, ama Tanrı çuvalı elinden alıyor, bir tek mangır bırakıyor, ve diyor ki, «Bunu onlara verebilirsin. Onlar için kazandığın budur. Gerisi BENİM.») Ayrıca, gördüklerimizin gösterebildiklerimizden ne kadar daha fazla olduğunu da hiç unutulmayacak bir şekilde gördüm.

Nesnel olarak bakılırsa, bu çetin çile, çilecinin Tanrı'nın amacına hizmet edebilmek için geçmesi gereken bir dizi aşamadan meydana gelir. (47)

Birinci aşamada oyunun insan protagonisti —Baştan çıkarıcının bir saldırısına tepki olarak— bir eyleme geçer ve bu edilginlikten etkinliğe, durgunluktan harekete, sakin havadan fırtınaya, uyumdan uyumsuzluğa, aslında Yin'den Yang'a geçişi başlatır. Eylem dinamik bakımdan alçakça olabilir: «Ancient Mariner»in (Coleridge'in bu adı taşıyan şiirindeki Yaşlı Denizci) Albatrosu vurması ya da Loki'nin Balder'i kör Tanrı Hoder aracılığıyla ökseotu okuyla vurması gibi; ya da dinamik bakımdan yüce olabilir: İsa'nın, Ürdün nehrinde vaftizini izleyen, ıssızlık içinde baştan çıkarma girişimi olayında olduğu gibi, Seçilmiş Halk'ın bu dünyayı kılıç zoruyla yönetmesi için gelen militan Mesih olmayı yadsıyarak geleneksel Yahudi inancına karşı çıkması (48). Eylemin özü ahlaki özelliği değil, dinamik sonucudur. Yaşlı Denizci'nin eylemi

geminin ve tayfalarının talihini değiştirir; İsa'nın eylemi Mesih kavramına yeni bir anlam verir ve böylece daha önce orada varolmayan bir gücü de bu kavrama katar (49). Eyüb'ün çilesinde buna tekabül eden eylemse doğduğu güne lanet etmesidir (50): Bu protesto Eyüb'ün meziyetleri ve Tanrı'nın adaleti sorununu ortaya getirir. Faust'un çilesinde bu nokta daha çok işlenir ve daha açık seçik hale konur.

Mefistofeles'in müdahalesinden önce de Faust kendi Yin-durumundan çıkmak için kendi başına birtakım çabalar içine girmiştir; insanî bilgisini yetersiz bulmaktadır. Büyü yoluyla manevî hücresinden kaçmaya çalışırken Dünya Ruhu'nun darbesini yer (51); intihar ederek kaçmayı dener, ama melekler korosunun şarkısı buna engel olur (52); eylemden vazgeçerek tefekkür alanına itilir; ama zihni hâlâ eylemle uğraşır ve 'Im Anfang war das Wort'u «Im Anfang war die Tat» (53) diye değiştirir. Mefistofeles daha o anda da yarı hayvan bir biçimde oradadır; ama ancak baştan çıkarıcı karşısına insan kılığında gelip dikilince Faust dinamik eylemini yapar ve bütün maddî ve manevî evreni lanetler (54). Bunun üzerine, enginlerin derinlikleri boşalır ve göze görünmez ruhların korosu, eski yaradılışın yıkılıp yeni yaradılışın başlamasını hem ağıt, hem de sevinç şarkılarıyla karşılarlar.

Weh; Weh!
Du hast sie zerstört,
Die schöne Welt
Mit machtiger Faust;
Sie stürzt, sie zerfallt!
Ein Halbgott hat sie zerschlagen!
Wir tragen
Die Trümmern ins Nichts hinüber,
Und klagen
Über die verlorne Schöne.
Machtiger
Der Erdensöhne,

Praschtiger
Bäue sie wieder,
In deinem Busen baue sie auf!
Neuen Lebenslauf
Beginne
Mit hellem Sinne,
Und neue Lieder
Tönen darauf. (55)

Bu ruhların, Mefistofeles'in kendine ait olduğunu iddia ettiği şarkılarında (56) Yang'ın ilk notaları çınlar. Başmeleklerin ilahisi.—

Die unbegreiflich hohen Werke
Sind herrlich, wie am ersten Tag—

şimdi aşılmıştır.

İskandinavya evreninde de, Loki'nin kışkırtmasıyla kör Hoder dinamik eylemini bilmeden yerine getirip Balder'i öldürünce aynı şey olur:

Hayat solar ve lanetleme, tanrılardan insanların barındıkları yerlere yayılır. İnsanların düşünceleri kararır, doğadaki altüstlük ve kendi zihinlerindeki kargaşalık yüzünden karmakarışık olur ve şaşkınlığa düşen insanlar hayatın ana ilkelerini yıkarlar. Kan bağları parçalanır, körlemesine öfkeye yerini bırakır; kardeşler birbirleriyle dövüşür, hısımlar birbirlerinin kanını döker, kimse arkadaşına inanmaz; yeni bir çağın şafağı söker: Kılıçların çağı, baltaların çağıdır bu; insanların kulakları çarpışıp kırılan kalkanların şakırtıları ve cesetlerin başında uluyan kurtların sesiyle dolar. (57)

Tekvin Kitabı'ndaki İnsanın Düşüşü hikâyesinde, dinamik eylem, Yılan'ın kışkırtmasıyla Havva'nın bilgi ağacının meyvasını yemesidir; burada mitin tarihte yeni başlangıçlara uygulanması dolaysızdır. Aden Bahçesi'nde Adem ile Havva'nın görünüşü, uygarlık-öncesi İnsan'ın, Yeryüzündeki bütün bitki ve hayvanlar üzerinde egemenliğini kurduktan sonra, ekonominin «yiyecek-toplama» aşamasında eriştiği Yin-durumunu hatırlatır. Bu durum Helen mitolojisinde de «Kronos çağı» olarak hatırlanır (58). İyilik ve Kötülük bilgisi ağacının meyvasını tatma dürtüsüne cevap olarak Düşüş, başarılmış bütünleşmeyi bırakıp yeni bir bütünleşmeyle sonuçlanıp sonuçlanmayacağı belirsiz yeni bir farklılaşma sürecine girme meydan okumasının kabul edilmesini simgelemektedir. Bahçe'den kovulmak ve Kadın'ın çocuğunu acıyla doğurup Erkek'in ekmeğini alnının teriyle kazanacağı düşman bir dış dünyaya atılmak, Yılan'ın meydan okumasını kabul etmenin getirdiği çiledir. Adem'le Havva arasındaki bunu izleyen cinsel ilişki toplumsal yaratma eylemidir. Doğmakta olan iki uygarlığı temsil eden iki oğulun doğumuyla meyvasını verir: Koyun çobanı Habil ile toprak ekicisi Kabil (59).

Uygarlığın tarımla, ilerlemenin de didinmeyle eşitlenmesine Helen edebiyatında, Hesiod'un ünlü dizesinde raslanır:

Başarının bedeli didinmedir; ve tanrılar bedelin önceden ödenmesini şart koştular. (60)

Bu sözler Vergilius'da yankılanır:

Çiftçinin yolunun düzgün olmaması Jüpiter Baba'nın buyruğuydu. Yorucu toprak kazma işini o başlattı. Bizim insanca aklımızı endişeyle bileyi. Diyarının çürümesine yol açacak tembelliğe tahammülü yoktu. (61)

Origen de aynı hikâyeyi daha genel bir çerçevede, daha az sayıda şiirsel imgeyle anlatır. Origen, Helen filozofu olmaktan çıkmaksızın Hıristiyan Kilisesi'nin Baba'larından biri olmayı başarmış bir ikinci yüzyıl düşünürüdür.

Tanrı, insanın zekasını her yerde kullanmasını istiyordu, çünkü kullanılmayan zeka işleklikten ve sanatlardan uzak kalır. Onun için Tanrı insana ihtiyaçlar verdi, bu ihtiyaçları yüzünden kendisine yiyecek ve barınak sağlayacak sanatlar icat etmesini istedi. Zekalarını Tanrı'nın felsefi bilgisi için yormak istemeyenlerin bu zekayı büsbütün işletmemelerindense, zor duruma düşüp sanatlar ve hünerler icat etmekte kullanmaları daha iyi olurdu. (62)

Şu halde insan protagonistin çilesindeki ilk aşama dinamik eylem yoluyla Yin'den Yang'a geçmektir (Tanrı'nın yaratığı bunu düşmanın kışkırtmasıyla yapar). Bu Tanrı'ya, Kendi yaratıcı etkinliğinde devam etme fırsatını verir. Ama bu ilerlemenin bir bedeli de vardır; ve bedeli ödeyen Tanrı değil —Tanrı, ekmediği yerde biçen, biçmediği yerde toplayan, sert bir efendidir— (63) Tanrı'nın hizmetkârı, insan ekicidir.

İnsan protagonistin çilesindeki ikinci aşama buhrandır. Yaratıcısı ve Efendisi'nin yaratıcı gücünü yeniden serbest bırakan dinamik eyleminin, kendisini de acılara ve ölüme giden bir yola soktuğunu kavrar. Hayal kırıklığı ve dehşet içinde, Tanrı yararına da olsa kendi başına sardığı bu kadere isyan eder. Tanrı iradesinin aracı, Tanrı'nın elindeki âlet olmaya bilinçli bir şekilde rıza gösterdiğinde buhran çözülür ve bu edilginlik içinde etkinlik, bu yenilgi içinde yengi, bir başka kozmik değişiklik getirir. Birinci aşamada dinamik eylem nasıl Evreni sarsıp Yin'den Yang'a geçirdiyse, ikinci aşamadaki boyun eğme eylemi de Evrenin ritmini tersine çevirir: Şimdi gidiş hareketten durgunluğa, fırtınadan sakin havaya, uyumsuzluktan uyuma, Yang'dan Yin'e doğrudur.

Bir Helen şairinin feryadında, sonraki boyun eğmeye yol vermeyen bir acı kulağımıza çalınıyor:

> Keşke alınyazımı yazılmasaydı
> Beşinci ve sonuncu kuşağın arasında!
> Keşke onlardan önce ölmüş olaydım
> Ya da onlardan sonra başlasaydım yaşamaya! (64)

İskandinavya mitolojisinde Odin, Ragnarok arifesinde, Alınyazısının sırrını bunu ellerinde tutan güçlerden koparmaya çalışırken tragedya daha yüksek bir düzeye çıkar; çünkü Odin bu sırrı kendisi hayatta kalmak için değil, Herkesin Babası olarak ondan himaye bekleyen bütün tanrılar ve insanlar Evreni için koparıp almaya çalışır. İsa'nın carmiha gerilmesi olayın bütün psikolojik yaşantısını bize iletir.

İsa, Galile'den Kudüs'e son yolculuğunda karşısına kavrayınca duruma tamamen hâkim olur; aşıran ve yıkılanlar, biçim değiştirmesinden hemen önce (65) ve hemen sonra (66) sezgisini iletti- havarileridir. Çarmıha gerilmenin arifesinde, etsemani Bahçesi'nde (67) ilk acıyı duyar ve bu dua ile aşar: «Ey Baba, eğer ben onu içmeden çmesi mümkün değilse, senin iraden olsun.» (68) na carmıhta asılıyken acı geri gelir, o zaman son umutsuzluk çığlığını atar: «Allahım, Allahım, beni niçin bıraktın?» (69). Fakat bu da son boyun eğme sözlerine yol göstermiş olur: «Baba, ruhumu ellerine bırakıyorum» (70), ve «Tamam oldu» (71).

Aynı acı ve boyun eğme —burada tamamen psikolojik bir çerçevede— Romalılara Mektup'da da görülür. «Ne zavallı adamım! Bu ölüm bedeninden beni kim kurtaracak?» çığlığını şu sözler izler: «Rabbimiz İsa Mesih aracılığıyla Allaha şükür! İmdi öyle ise, ben kendim gerçekten fikirle Allahın şeriatına, fakat bedenle günah kanununa kulluk ediyorum.» (72)

Yaşlı Denizci de, Düğün Konuğu'na aynı yaşantıyı anlatır. Yaşlı Denizci Albatros'u vurup öldürmek gibi canice, ama dinamik bir eylemle «ölüm-içinde-hayat» çilesini kendi başına sarmıştır:

> Yalnız, yalnız, yapayalnız,
> Yapayalnız bir koca enginde!
> Ve tek bir ermişin acımadığı
> Ruhum acılar içinde.
> Onca adam, öylesine güzel!
> Hepsi de ölmüş, uzanmıştı:
> Ve binlerle yapışkan yaratık
> Yaşıyordu; ben de yaşadım.

Bu çile sürecinde acıyı çeken insan, eyleminin sonuçlarına boyun eğdiği ve daha önce, yüreği katıyken sadece çirkinlik gördüğü yerde güzellikler görmeye başladığı zaman lanetten kurtulur:

> Ah mutlu, yaşayan varlıklar! Dil
> yetmez güzelliklerini dökmeye:
> Bir sevgi pınarı boşandı kalbimden,
> Bilmeden kutsadım hepsini:
>
> Mutlaka bir aziz bana acıdı da,
> Bilmeden kutsadım hepsini.
> O an ilk kez dua edebildim;
> Ve rehalayan boynumdan
> Albatros düştü, battı
> Kurşun gibi denize.

Bu romantik Oddysseianın dönüm noktası burasıdır. Gemiyi durduran tanrısal güçler şimdi onu limana sürükler ve baladın kötü kişisini —ya da kahramanını— yurduna getirirler.

Eyüp de önce arkadaşlarıyla konuşur ve Elihu ona Tanrı'nın adil olduğunu ve Ondan korkmak gerektiğini çünkü bilgeliğinin araştırılamayacağı büyük sözleri olduğunu anlatır, sonra da Tanrı Kendisi gökgürültüsünün içinden seslenerek acı çeken insanı tartışmayı sürdürmeye çağırır. Eyüp bunun üstüne Tanrı'ya boyun eğer.

> O zaman Eyüb Rabbe cevap verip dedi:
> İşte, ben değersiz bir şeyim; sana ne cevap vereyim?
> Elimi ağzıma koyuyorum.
> Bir kere söyledim, ve cevap vermem;
> Ve iki kere söyledim, ve artık etmem...
> Sen her şeyi yapabilirsin, bilirim,
> Ve hiç bir muradın alıkonmaz...
> Bundan ötürü anlamadığım şeyleri söyledim,
> Benden üstün olan bilmediğim şaşılacak şeyleri...
> Senin için kulaktan işitmiştim;
> Şimdiyse seni gözüm gördü.
> Bundan ötürü kendimi hor görmekteyim,
> Ve tozda ve külde tövbe eylemekteyim. (73)

Bu Suriye şiirinde psikoloji oldukça kaba sabadır. Boyun eğme, ruhun manevî sezgisi yoluyla değil de, Tanrı'nın karşı durulmaz gücünün çıplak

BAŞKALDIRMADAN BOYUN EGMEYE

73 «Keşke doğmaz olaydım.» Eyüb çektiği acılar arasında Tanrı'nın amacını anlayamadığı için Tanrı'nın iyiliğine inancını inkâr ediyor.

74 «Tanrı'yı kınayan kimse, o versin cevabını.» Tanrı, gökgürültüsünün için den Eyüb'e cevap veriyor. William Blake'in sulu boyaları.

gözle görülüşü sonucunda gerçekleşmektedir. Drama Goethe'nin verdiği biçimde acı çekme ve boyun eğme sırası, olay örgüsünün düğümü ve sonucu olarak yerini almaktadır —Gretchen, I. Bölümün son sahnesinde ([74]) Faust ise II. Bölümün çözüm sahnesinde ([75]) buradan geçerler— ama eserin ahlakî mesajı tamamen değişmiştir.

Gretchen'in hücresindeki sahnede, son gününün külrengi şafağında, Mefistofeles kızın acısından yararlanarak alınyazısından kaçma yolları öğretmeye ve böylece onu kurtuluştan yoksun bırakmaya çalışır. Şimdiye kadar denediği en kolay girişim gibi görünür bu ona. Kurbanı, karşılaşacağı şeylerin hayaliyle dehşete düşmüştür; insan hayatiyetinin en aşağı noktasına indiği bir saattir; ölüm sancıları yaklaşmaktadır; kurtuluş umudu ansızın ve beklenmedik bir biçimde önerilir ve büyüyle açılan hapisane kapısından birlikte kaçmalar için yalvaran da Gretchen'in sevgilisi Faust'un ta kendisidir. Ama acılar içinde sayıklayan Gretchen Faust'un ricalarına aldırmaz görünür. Sonunda Mefistofeles sabırsızlanarak kendisi lafa karışır. Bu, kışkırtıcının yenilgi anıdır; çünkü onun ne olduğunu anlayan Gretchen yarı baygın halinden uyanır ve Tanrı'nın yargısına sığınır. Aeskhilos'un Kassandra'sı gibi bir kâbus içinde bulunduğu noktaya mıhlanıp kalmaz, Platon'un Sokrates'i gibi, çok iyi bildiği bir kaçış yolunu bilinçli olarak yadsır:

Margarete. Was steigt aus dem Boden herauf?
Der! Der! Schick' ihn fort!
Was will er an dem heiligen Ort?
Er will mich!

Faust. Du sollst leben!

Margarete. Gericht Gottes! Dir hab' ich mich übergeben!

Mephistopheles (zu Faust). Komm! Komm! Ich lasse dich
mit ihr im Stich.

Margarete. Dein bin ich, Vater, Rette mich!
Ihr Engel! Ihr heiligen Scharen.
Lagert euch umher, mich zu bewahren!
Heinrich! Mir graut's vor dir.

Mephistopheles. Sie ist gerichtet!

Stimme (von oben). Ist gerettet!

Mephistopheles (zu Faust). Her zu mir!
(Verswindet mit Faust).

Stimme (von innen, verhalend). Heinrich! Heinrich! ([76])

Üçüncü aşamada, ikinci aşamada başlatılan Yang'dan Yin'e kozmik ritmin geri dönüşü tamamlanır. Ragnarok'un doruğunda, Thor Ejderha ile ve Odin de Kurt'la karşılaştığında,

> «Güneş kararmıştır, toprak dalgaların altında kalır, yıldızlar yağar, yalımlar fırlar ve gökyüzünü yalar.» Ama sonra Kurdun «son uluması duyulur dünyanın ateşi yatışırken.» «Gürültü ve sesler kesilince yeryüzü bir kere daha yemyeşil tazeliğiyle denizden çıkar; tepelerden aşağı çaylar koşuşur;... Tanrılar kendiliklerinden ekilmiş tarlalarda buluşur, eski bilgeliğin, eski işlerin öyküsünü hatırlar-

lar, ayaklarının dibindeki çimende altın masalar vardır. Çatısı altından, güneşten de güzel yeni bir saray yükselir. Burada dürüst kalpli insanlar oturacak ve istedikleri gibi eğleneceklerdir. Sonra yukarıdan, her şeye kadir olan iner. Karanlık ejderha uçarak uzaklaşır, yeri süpüren kanatları cesetlerle ağırlaşmıştır; dipsiz kuyuya dalar ve gözden kaybolur.» (77)

Tanrı'nın yaratıklarından birinin çilesi sayesinde Tanrı'nın sağlayabildiği bu yeni yaratmada acı çeken insanın kendisi de, kışkırtıcının meydan okumasına karşılık verirken arkasında bıraktığı durumdan daha yüksek bir düzeyde bir huzur, mutluluk ve uyum dünyasında yaşamaya başlar. Eyüb'ün Kitabı'nda başarı şaşırtıcı derecede kaba sabadır —Tanrı Eyüb'ü, hiç bir insana hesap vermek zorunda olmadığına inandırır— ve bu yüzden restorasyon da oldukça yontulmamış bir biçimde maddidir: «Ve Rab Eyubun sonun başlangıcından ziyade bereketli etti». Ona kaybettiklerinden daha güzel kızlar ve eskisinin iki katı kadar koyun, deve, öküz ve eşek verir (78). Yeni Ahit'de, İsa'nın acısı, boyun eğmesi ve çarmıha gerilmesi İnsanın Bağışlanmasını sağlar ve bunu Kurtarıcı'nın dirilişi ve göğe yükselişi izler. İskandinav mitolojisinde Odin bir ağaçta asılı kaldıktan sonra hayata döner, bilgeliğe sahip olmak için tek gözünü çıkarıp atmazdan öncekinden daha keskin görür şimdi kalan tek gözü (79). Goethe'nin, **Faust**'unda, Bakire Tanrıça'nın peşindeki tövbekârlarla birlikte, sarp dağın tepesine tırmanmayı başaran hacılara bir aydınlık görüş bağışladığı ikinci bölümün son sahnesi, oyunun ilk bölümünün başlangıcı olan Cennetteki Önsöz'ün karşılığıdır. Mitin Hıristiyanlıkdaki biçiminde İnsan'ın Bağışlanma'dan sonraki mutluluğu Düşüş'den önceki masumiyetine nasıl tekabül ediyorsa, bu iki sahne de aynı şekilde birbirlerine tekabül ederler. Kozmik ritm tam bir daire çizerek Yin'den Yang'a ve Yang'dan Yin'e geçmiştir; ama ikinci Yin birinciden, ilkbaharın sonbahardan ayrılması gibi ayrılır. Başmeleklerin ilâhisini söyledikleri (80), Faust'un lanetiyle yıkılan (81) yaradılışın eserleri yeniden ihtişam içinde yükselir ve sonunda Pater Profondus ile ilahileri söylenir (82); ama şimdi hasat zamanı olgunluğu içinde değil, filizlenme halindedirler. Faust'un dinamik eylemi ve Gretchen'in boyun eğmesi sayesinde Tanrı her şeyi yenilemeyi başarmıştır; bu yeni yaratmada, tanrısal dramın insan protagonistlerinin de rolü vardır. Dünyadaki son gününün şafağında Cennet'den gelen bir sesin kurtuluşunu ilan ettiği Gretchen Meryem'in arkasındaki tövbekârlardan biri olarak ortaya çıkar ve Doktor Marianus olarak ortaya çıkan, onunla birleşmeye gelen Faust da onu bu bağışlanmış durumlarında görme hakkını kazanır.

Das Unzulangliche.
Hier wird's Ereignis;
Das Unbeschreibliche.
Hier ist's getan. (83)

Böylece Tanrı'nın sert bir Efendi olmadığı anlaşılır. Tanrı yaratığının çilesi, sonradan bakıldığında, Tanrı'nın duygusuzluğunun ya da zulmünün değil, sevgisinin açıklanması olarak görülür.

So ist es die allmachtige Liebe
Die alles bildet, alles hegt. (84)

«Çünkü Tanrı sevdiğini terbiye eder ve aldığı her evladını cezalandırır.» **«Pathei mathos.»** (85)

Son olarak, zafere ulaşan acı çeken insan bir öncü olarak çalışır. «Çünkü hayata götüren kapı dar ve yol sıkışıktır ve onu bulanlar azdır.» (86) Tanrısal dramın insan protagonisti sadece yaradılışı yenilemek fırsatını vermekle Tanrı'ya hizmet etmiş olmaz, aynı zamanda öbür insanlara da yeni bir yol göstererek hizmet eder (87). Eyüb'ün araya girmesi Tanrı'nın Eyüb'ün arkadaşlarına karşı gazabını yatıştırır. (88) Gretchen'in araya girmesi Faust'un bağışlanmasını sağlar (89). İsa havarilerine çilesini ilk çıtlattığında şunları söyler: «Bir kimse ardımdan gelmek isterse, kendisini inkar etsin, ve haçını yüklenip ardımca yürüsün» (90), ve sonra çarmıha gerilmenin arefesinde şunları ekler:

75 SONUÇLANMA Melekler Faust'un ruhunu Cennete götürüyor. Max Beckmann'ın yirminci yüzyıl yorumu.

«Ve ben yerden yukarı kaldırılsam, bütün insanları kendime çekeceğim.» (91)

Mitolojinin ışığıyla meydan okuma ve tepkilerin tabiatına biraz nüfuz edebildik. Yaratmanın bir karşılaşma sonucu ortaya çıktığını ya da —Mitik imgeleri bilimsel terminolojiye çevirirsek— doğuşun bir karşılıklı etkileşme işlevi olduğunu gördük. Şimdi, ırk ve çevreye yeni bir ışık altında bakıp bu fenomene değişik bir yorum getireceğiz. Bundan böyle, uygarlıkların doğuşunun nedenini anlamak için her zaman ve her yerde tıpatıp aynı sonucu yaratan basit bir sebep aramayacağız. Uygarlıkların çıkışında, aynı ırkın ya da aynı çevrenin bazı durumlarda verimli, bazı durumlarda kısır kaldığını görünce şaşırmayacağız. Bazan tek ve aynı meydan okuma, hattâ bu meydan okuma aynı koşullar altında aynı ırk ve aynı çevrenin karşılıklı etkileşmesi bile olsa, değişik durumlarda değişik tepkiler doğuruyorsa, bu değişkenlik olayına da şaşmayacağız. İki ya da daha fazla durum arasındaki özdeşlik bilimsel bakımdan ne kadar kesin olursa olsun, bu durumların sonuçlarının birbirlerine kesinlik ölçüsünde ya da herhangi bir ölçüde uymasını beklemeyeceğiz. Sorunu, bilimsel bir çerçeve içinde, cansız birtakım güçlerin hareketlerinin bir işlevi gibi ele alırken haklı olarak Doğanın tekdüzeli olduğu postülasına dayanmıştık. Ama şimdi bu bilimsel postülaya da dayanmayacağız. Bilimsel bir şekilde formüllendirilmesi mümkün bütün ırksal, çevresel ya da benzeri verileri kesin olarak bilsek bile, bu verilerin temsil ettiği güçler arasındaki karşılıklı etkileşmenin sonucunu önceden tahmin edemeyeceğimizi **a priori kabul etmek** zorunda olduğumuzu bileceğiz. Tahmin edemeyiz, çünkü eylemin bu düzeyinde, «güçler» insanlardır.

İnsanlar arasındaki karşılaşmaların sonuçlarının önceden kestirilemeyeceği, yaşantının bilinen bir verisidir. Askerî bir uzman, iki düşman genel kurmayın kaynaklarını ve eğilimlerini «içeriden» bilmekle dahi bir savaşın veya bir seferin sonucunu önceden kestiremez. Bir bric uzmanı da, herkesin elindeki kağıtları aynı şekilde bilmekle oyunun sonucunu söyleyemez. Her iki benzetmede de «yakın bilgi» bilgi sahibinin kesin sonuçlara varmasını sağlamaz, çünkü ne kadar yakın olursa olsun tam bilgi değildir. En iyi bilgilerle donanmış bir seyircinin bile erişemeyeceği bir bilinmeyen nicelik olmalıdır, çünkü oyuncular veya savaşçılar da bunu bilemezler ve bu niceliği bilmemeleri hesaplamayı imkansızlaştırır, çünkü denklemde hesabı yapanın çözmesi gereken en önemli terim budur. Bilinmeyen nicelik, oyuncuların, çileye nasıl tepki göstereceklerdir. «Fiziksel nedenler sadece, ruhumuzu ya da kişiliğimizi oluşturan gizli ilkeler yoluyla etken olabilirler.» (92) Bir general kendi insan-gücünü ve cephanesini, ayrıca düşmanının kaynaklarını bilebilir; düşmanının planlarını da kurnazca sezebilir ve bütün bu bilgilerin ışığında kendi planlarını kendisi için en avantajlı bir biçimde tasarlayabilir. Ama hareket başlayıp kavgaya girişilince düşmanının ya da düşmanının kumandasındaki birliği meydana getiren insanlardan herhangi birinin eylem içinde nasıl davranacağını önceden bilemez; kendi adamlarının nasıl davranacağı da önceden bilinmez; kendi kendisinin nasıl davranacağını da önceden bilemez. Ne var ki, ölçülüp tartılması ve bilimsel bir şekilde önceden hesaplanması yapıları gereği imkansız olan bütün bu psikolojik ögeler, karşılaşma başladığı zaman sonucu belirleyen asıl güçlerdir. Askerî dâhi, önceden bilenemezi tekrar tekrar tahmin edebilen ya da sezebilen generaldir ve tarihî askerî dâhilerin çoğu —Cromwell ve Napoleon gibi değişik mizaçta ve görüşte komutanlar— insan-gücü, cephane, zeka ve stratejinin kendilerine zaferi kazandıran tılsımlar olmadığını açıkça görebilmişlerdir. Bütün ölçülebilir ve yönetilebilir etmenleri sonuna kadar hesapladıktan sonra —«Tanrı büyük taburlardan yanadır» ya da «Tanrı kendini korumayı bilene yardımcı olur» ya da «Tanrı'ya iman edip barutunu da kuru bulundurmaya bakmalı» gibi sözler söylerler— gene de zaferin düşünceyle kestirilemeyeceğini ve iradeyle kazanılamayacağını, çünkü zaferin sonunda ne düşünce ne de iradenin nüfuz edebildiği bir kaynaktan geldiğini açıkça itiraf etmişlerdir. Dindarsalar, «Bize zafer kazandıran Tanrı'ya şükürler olsun», diye haykırmışlardır; şüpheciyseler, zaferlerini Talih'e ya da kendi yıldızlarının uğuruna bağlamışlardır; ama nasıl bir dil kullanırlarsa kullansınlar, hep aynı yaşantının gerçekliğini doğrulamışlardır: Bu da, bir karşılaşma sonucunun önceden bilinemeyeceği, önceden belirlenmiş bir yanı olmadığı, yeni bir yaratma gibi, karşılaşmanın kendi içinden doğduğu yaşantısıdır.

INSAN'IN ZAFERİ

76 Kuzey Sudan'da sulanmış tarladan kuru çöle ani geçiş, yabanlıktan ekime yatkın toprak koparmanın ne kadar büyük bir çaba gerektirdiğini gösteriyor.

77 Çabanın devamı: Kuyu zinciri çöldeki İnsan için bir yaşama çizgisi meydana getiriyor.

14 Üstünleşmenin Çetinliği

Bundan önceki bölümde, uygarlıkların doğuş nedeninin, «meydan okuma-ve-tepki» adını verdiğimiz karşılıklı etkileşme kalıbı içinde aranması gerektiği sonucuna vardık. Neden-sonuç ilişkisinden farklı olarak, bir meydan okumanın tepkisi değişebilir, dolayısıyla önceden tahmini mümkün değildir. Aynı meydan okuma bazı durumlarda yaratıcı bir tepkiye yol açarken, başka durumlarda aynı sonucu vermeyebilir.

Geçmiş insan deneylerine baktığımızda, ne gibi durumlarda meydan okumaların yaratıcı tepkilere yol açtığını görüyoruz? İnsan topluluklarının karşılaştıkları çeşitli teşvik edici itkileri gözden geçirdiğimizde, uygarlıkların, İnsan'a olağanüstü rahat yaşama koşulları sağlayan elverişli çevrelerde doğduğu yolundaki genel görüşü bir yana atmak zorunda kaldığımızı göreceğiz. Bu görüşün yanlışlığı, bir uygarlığın doğuşundaki, zaman içinde bir değişiklik sürecini gerektiren yaratıcı eylemi görememekten ileri gelmektedir. Doğuş dramı oynanıp bittiğinde karşımıza çıkan son görünüş, aynı yerin İnsan tarafından büyük bir insanî eyleme sahne olmak üzere seçilmesinden ve ele alınmasından önceki ilkel görünüşüyle özdeş sayılmaktadır ki, bu, oldukça düşüncesiz bir tutumdur. Örneğin,

> Mısır'ı, bir cennet, Dünyanın en verimli ülkesi, toprağı şöyle bir kazıyıp tohum serpiştirdiğimiz zaman rahatça oturup bereketli bir hasat bekleyebileceğimiz bir yer olarak görmeye alışmışızdır. Yunanlılar, Mısır'ın ilk insanların ortaya çıkmasına en elverişli yer olduğunu söylerlerdi, çünkü onlara göre burada yiyecek zaten hep hazırdı, elini uzatıp bol bol yiyecek toplamak işten bile değildi. (1)

Ama, yazarın daha sonra söylediği gibi,

> Bugünkü Mısır'ın tarım - öncesi çağların Mısır'ından çok farklı bir yer olduğu şüphe götürmez. Bütün ülkenin fiziksel yapısında ağır yürüyen ama çok büyük bir değişim olmuştur... Modern çağın tarımsal Mısır'ı yalnız Nil'in değil, bir o kadar da İnsan'ın armağanıdır. (2)

Aslında yanlış genel görüş, sadece Aşağı Nil vadisinin cangıl-bataklık alanını verimli Mısır Toprağı'na dönüştürmekte harcanan bir seferlik korkunç insan çabasını, emeğini gözden kaçırmakla kalmıyor; insan emeğinin bu muhteşem, fakat aynı zamanda sallantılı eserinin eski doğal durumuna dönmesini önlemek ve onu bu verimli haliyle bugüne kadar muhafaza etmek için harcanan sürekli emeği de unutuyor. Yukarı Nil vadisindeki Bahr-el-Cebel'in bakir yabaniliği, beş bin yıl kadar önce, aynı tipten geçilmez cangıl ve bataklıkları yok edip insanların hizmetinde ve insanların denetiminde, düzenli bir tarlalar ve setler örgüsü yaratan öncülerin başardıkları işin büyüklüğüne ta-

nıklık etmektedir. Bir coğrafyacı, söz konusu iki bölgenin çapı arasında büyük fark olduğunu, dolayısıyla karşılaştırmamızın geçersiz olacağını söyleyerek itiraz edebilir (3); ama inatçı Doğanın, bir zamanlar insan kahramanlığı karşısında evcilleşmişken sonradan bağlarını kopardığı ve eski bir uygarlığın beşiğinde ya da insan başarılarının bir başka önemli sahnesinde eski egemenliğini yeniden kurduğu yerleri görürse, herhalde bu itirazından vazgeçer. Kanıtlamamızı kesinleştirmek için böyle geri dönüş örneklerinden birkaçını gözden geçirelim. Doğanın önceki durumunun, İnsanın daha sonraki eserlerinin ve Doğanın ilk durumuna nihai dönüşünün aynı noktada jeolojik tabakalar gibi sergilendiği birkaç yere bakalım.

Dikkate değer bir örnek, Meksika'daki Maya Uygarlığının anayurdunun şimdiki durumudur. Mayaların eserleri, ayakta duran eserler olmaktan çok uzaktır bugün, varkalan tek anıtları olan koskocaman ve muhteşem bir şekilde süslenmiş kamu binaları şimdi tropikal ormanın derinliklerinde, insanların bugün yaşadıkları yerlerin çok uzağındadır. Orman, bir boa yılanı gibi, kelimenin tam anlamıyla yutmuştur onları ve şimdi artık rahat rahat organlarını parçalayıp emmekte, yok etmektedir. Kıvrım kıvrım kökleri, dallarıyla, özenle yontulmuş, birbirine bitiştirilmiş taşları ayırmaktadır. Ama şimdi ormanın boğazladığı, Maya mimarisinin bu başyapıtları, herhalde, çevredeki kilometrelerce arazide daha önceden ormanı verimli tarlalara

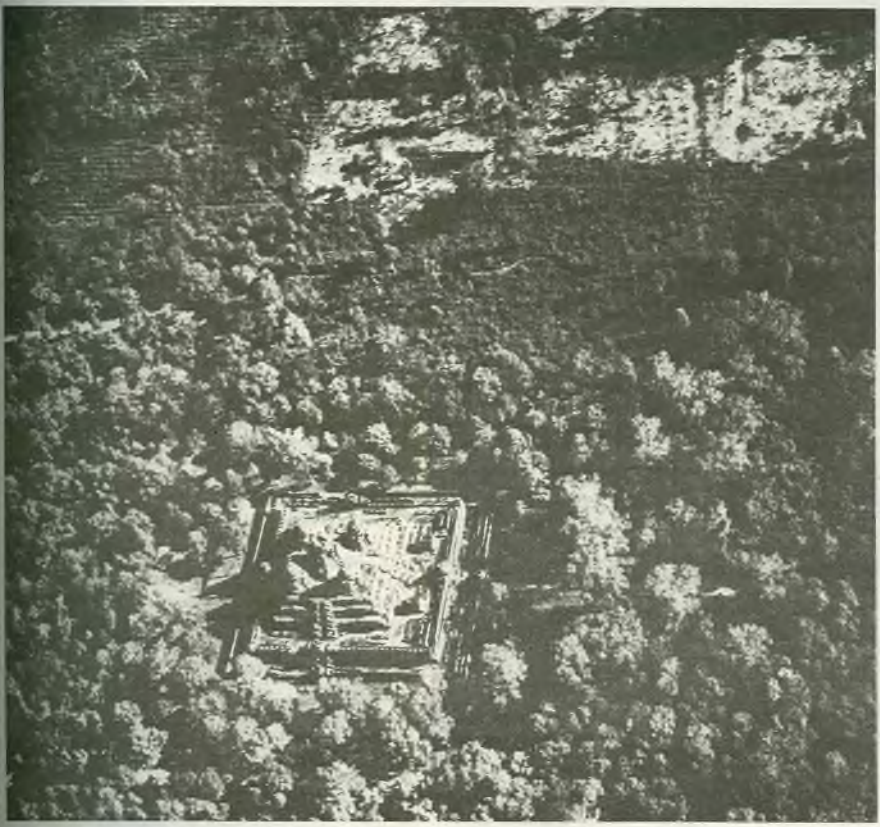

DOĞA'NIN İNTİKAMI

78 Angkor'da, gitgide yaklaşan cangılın içinde gömülü bir tapınak.

79 İnsanın ormana karşı eski zaferinin anıtı: Yaxchilan'da dikili taş.

dönüştüren bir insan enerjisinin, o işlerden artakalan fazlasıyla inşa edilmişti. İnsanın Doğaya karşı zaferinin anıtlarıydı bunlar ve dikildikleri anda, yenilen ve kaçmaya zorlanan yeşil düşmanın gerileyen kıyısı belki ufukta belli belirsiz seçilebiliyordu. O zaman bu yükseltilerden dünyaya bakan insanlar için İnsanın Doğaya karşı zaferi tamamen güven altında görünmüş olmalıdır; ama ormanın nihaî dönüşü de, insan başarılarının geçiciliğinin ve insan isteklerinin boşluğunun acı kanıtıdır. Gene de, Kopan veya Tikal veya Palenkue'nin şimdiki durumlarından çıkarılacak en önemli ders bu değildir. Yıkıntılar, Maya Uygarlığının yaratıcılarının kendi çağlarında fiziksel çevreye karşı zaferle yürüttükleri mücadelenin şiddetini daha açık seçik göstermektedir. Tropikal Doğa da, intikamını alırken, bir mevsimlik süreyle bile olsa, kendisini kaçırmayı ve uzakta tutmayı başarabilen insanların cesaretini ve direncini istemeden sergilemiş oluyor.

Angkor'un sarmaşıklarla kaplı harabeleri de bize aynı dersi öğretiyor. Seylan'ın sıcaktan çatlamış ovalarını tarıma kazanmak da Mayalarınkinden daha küçük bir başarı sayılamazdı. Bu başarı, bir Hindî dini olan Hinayana'yı benimseyen Sinhallerin bir zamanlar dağlık ülkenin yağışlı tarafında, muazzam bir ölçüde inşa ettikleri, şimdi otlar ve sarmaşıklarla kaplı setler ve su depolarında hâlâ anılıyor. Hint Uygarlığının Seylandaki bu misyonerleri, musona açık merkezî dağları, Doğanın kurak ve çorak kalmaya mahkum ettiği aşağıdaki geniş ovalara su ve hayat vermeye zorladılar ve bu işi başardılar.

> Seylan tarihinin ilginç bir özelliği, bu adadaki ilk uygarlığın adanın kuzeyindeki kuru düzlük bölgesinde yeşermiş olmasıdır... Sinhaller, nesiller boyu çalışarak, hayran olunmaya değer bir sulama sistemi yarattılar; erken dönem sivil mühendisliğinin şaşırtıcı ve hayranlık uyandırıcı bir başarısıydı bu.
>
> Düzlük arazide sulama sistemi, suyun depolarda biriktirilmesini ve suyu mümkün olabilecek en geniş araziye dağıtacak su kanallarının yapılmasını gerektirir. Eski Sinhaller, olağanüstü bir ustalıkla su depolarını inşa ettiler. Depoların bazıları büyük yapma göller diyebileceğimiz kadar geniş çaptaydı ve bu depolar ustaca birbirlerine bağlanarak koskocaman bir sulama sistemi meydana getiriyorlardı. Eski Sinhallerin, çağdaş meslekdaşları için dahi hiç de kolay olmayan bu sulama sistemlerini kurmaktaki başarıları karşısında modern sulama mühendisleri de büyük hayranlık duymuşlardır... Bu ilk sulama sistemlerinin inşası müthiş pratik bir başarıydı. Sürekli bakım gerektiriyorlardı; yapım ve bakımları, Sinhal ekonomik hayatının ilk dönemlerinin başlıca özelliği olarak ele alınmalıdır...
>
> Minneriye adını taşıyan deponun birkaç mil uzunluğunda ve aşağı yukarı elli ayak yüksekliğinde bir seti olduğu düşünülecek olursa, ne kadar büyük bir emek gü-

80 «Bir deri bir kemik bir ülke»— Attika'da, Sunyon Burnu'nu çıplak manzarası.

cünün kullanıldığı ve bu gücün ne kadar dikkatle örgütlendiği anlaşılır. Bu depo, suyla dolu olduğu zaman, 4.560 akrlık bir alanı kaplamaktadır (1 akr, 4.39 dönümdür)... (İ.S.) Dördüncü yüzyılda kazılan, 25 mil uzunluğunda bir kanal bu depoyu besliyordu. Anuradhapura'ya su getiren bir başka kanalın uzunluğu 54 mildi ve 180 mil karelik bir alanı suluyordu; bu kanalın ilk on yedi milinde eğim, mil başına sadece altı inçtir ki, bu da o zamanın sulama mühendislerinin becerikliliğini çok güzel gösterir. (4)

Ama bu verimli ülke, insan elinden çıkma durumunu, ancak İnsan düşman fiziksel çevreyle mücadelesini devam ettirdiği sürece koruyabildi. Hıristiyanlık Çağı'nın on birinci yüzyılındaki yıkıcı savaşlar barajları yapan hanedanı yok edip Doğaya karşı bu mucizevî dönüşümü yaratmak ve yaşatmak için zorunlu olan sürekli insanî çabayı aksatınca, bu sulanmış, ekilmiş, iskan edilmiş ovalar daha önceki kurak durumlarına döndüler. O zamandan beri de hiç bir insan bu durumu değiştirmeye yeltenmedi, cesaret edemedi. Doğanın bu insanî eserler karşısındaki nihaî zafer böbürlenişine bakıp da, uygarlıkların yaratıldığı koşulların olağanüstü kolay değil, tersine olağanüstü güç olduğundan hâlâ şüphe edebilir miyiz?

15 Elverişsiz Coğrafi Koşulların Teşviki

Elverişsiz bir çevrenin uygarlık için imkansızlık yaratmadığını, tam tersine, uygarlığın doğuş koşullarını yarattığını görmüş olduk. Şimdi bir adım daha ileri giderek, uygarlık yaratma teşvikinin, çevrenin elverişsizliğine ters orantılı olarak arttığı önermesini formüllemek hakkını kendimizde bulabilir miyiz? Önce fiziksel ve insanî çevrelerin teşvikleri arasında bir ayrım yaparak, kanıtlarımızı ampirik bir sınamadan geçirip bu önermemizin ne dereceye kadar doğru olduğunu araştıralım. İşe, farklı güçlük dereceleri yaratan fiziksel çevreleri karşılaştırarak başlıyoruz.

Birbiri ardı sıra gelen iki uygarlığın doğum yeri olan Ege bölgesi, bu bölgeyi çevresindeki başka bölgelerle karşılaştırabilecek bir tutumla coğrafi konumu içinde ele aldığımızda gözümüze çarpan bazı olağanüstü güçlükler göstermektedir. Ben bunu kendi gözümle de gördüm. Ege'ye ilk ziyaretimde deniz yoluyla geldim ve gittim; İngiltere arazi yapısından Yunanistan arazi yapısına anî geçiş, karşıtlığı tam olarak değerlendirmemi önledi. İkinci ziyaretimde gene denizden geldim, ama Atina'da kalırken birkaç keşif gezisine çıkarak Ege bölgesinin hemen dışındaki bazı yöreleri de gördüm.

İlkin İzmir'e ve Anadolu'nun içlerine gittim; sonra İstanbul'a giderek Anadolu içlerine bir de o yoldan girdim; sonra Selanik'e gidip Makedonya içlerine daldım. Sonunda, İngiltere'ye kara yoluyla döndüm, İstanbul-Kale arasını trenle geçtim. Bütün bu seferlerimde, çıplak, kısır, kayalık, dağlık olan, yabancılaştırıcı bir deniz tarafından ayrı parçalara bölünmüş bir araziden çıkıp, sıradağların yerini yumuşak tepelerin, körfez ve boğazların yerini geniş, ekime elverişli nehir vadilerinin aldığı, daha yeşil, daha zengin, daha yumuşak arazilere gitmiş oldum. Birbiri ardı sıra dizilen bu karşıtlıkların biriken etkisi çok güçlü oldu, çünkü böylelikle Ege bölgesini, yalnız İngiltere'yle değil, komşusu olan bütün yörelerle de kıyaslandığında olağanüstü güç koşullar sunan bir bölge olarak, yani kendi gerçek özelliğiyle görebildim. Bu yeni bakış açısından baktığım zaman, Herodotus'un Ispartalı Damaratus'a söylettiği sözlerin derin anlamını daha iyi kavrayabildim: «Hellas'ın yanından hiç ayrılmayan, Yoksulluk adında bir üvey kardeşi vardır; ama bu üvey kız kardeş, Bilgelik ile Yasa'nın çocuğu olan Erdem'i konuk getirmiştir; işte bu Erdem sayesinde Hellas hem Yoksulluk hem de Kölelik'i uzakta tutmayı başarabilmektedir.» (1)

Fiziksel çevrede buna benzer karşıtlıklar, ayrıca, uygarlığın mahallî çeşitliliğinde de buna tekabül eden bazı karşıtlıklar, Ege bölgesinin içlerinde de görülebilir. Örneğin, Atina'dan ister demiryolu ister karayoluyla ayrılıp, Selanik'den geçerek Avrupa'nın ortasına girerken, yolculuğun ilk aşamasında Orta ya da Batı Avrupalı insana kendi tanıdık manzaralarına benzer özellikler gösteren bir araziden geçilir. Parnes Dağı'nın doğu eteklerini ağır ağır tırmanıp güdük çamlar ve çentikli kireç taşı kayalıklarından ibaret tipik Ege manzarasını geçtikten sonra yolcu ansızın şaşırtıcı bir manzara değişikliğiyle karşılaşır: Burası, hafifçe kıvrımlanan, verimli bir tarım bölgesi, derin topraklı bir düzlüktür. Bu beklenmedik manzara «kural dışı» bir olaydır, neredeyse bir kapristir. Helen Uygarlığı zamanında buraya Boiotya denirdi ve Helenlerin zihninde «Boiotya» nın oldukça kendine özgü bir çağrışımı vardı. Köylü, duygusuz, hayal gücünden uzak, kaba saba bir ahlak anlayışını yansıtırdı; Helen kültürünün egemen dehasına hiç uymayan bir ahlaktı bu. Boiotya ahlakıyla Helenizm arasındaki uyumsuzluğu vurgulayan bir şey de, Attika'nın Parnes'in hemen ötesinde olmasıydı, çünkü Attika da «Hellas'ın Hellas'ı» idi: Ahlakı Helenizmin özü olan ülke, ahlakı normal Helen duyarlığını akortsuz bir nota gibi rahatsız eden bir ülkeyle yanak yanağa yatıyordu.

Bizim için ilginç olan nokta bu derin kültürel karşıtlığın fiziksel çevredeki eşit derecede çarpıcı bir karşıtlığa coğrafî bakımdan tekabül etmesidir. Çünkü Attika yalnız ruhuyla değil, fiziğiyle de «Hellas'ın Hellas'ı» dır. Ege ülkelerinin kendi çevrelerindeki yörelerle ilişkisi neyse onun da bu Ege ülkeleriyle ilişkisi odur. Yunanistan'a Batı'dan deniz yoluyla gelirseniz, Korint Kanalı'nın derin boğazına dalıp da manzara ortadan silinmezden önce gözünüzün —aynı anda hem güzel, hem de ürkütücü olan— Yunanistan manzarasına alıştığına inanırsınız. Ama geminiz sonunda kıstağı geride bıraktığında, Saron Körfezi'nin sertliği karşısında gene de şaşalar, kıstağın öbür tarafındaki manzaranın sizi buna yeterince alıştıramadığını anlarsınız; hele Salamis'in köşesini dönüp, Pentelikus ve Himettus tepeleriyle olanca Attika toprağı gözünüzün önüne serildiğinde bu sert manzara alabildiğine haşinleşir.

Anormal derecede hafif ve taşlı bir toprağı olan Attika'da, Boiotya'nın bugüne kadar başına bela olmayan erozyon daha Platon zamanında toprağı alıp götürmüştü. Platon bunu şöyle anlatıyor:

> Çağdaş Attika asıl ülkenin sadece bir kalıntısı sayılabilir... Geçen dokuz bin yıl içinde ard arda gelen sert seller sonucunda... toprak sürekli olarak yükseklerden aşağılara kaymıştır... Geriye kalan şey, hastalıktan bir deri bir kemik kalmış bir bedenin iskeleti gibidir. Bütün zengin, yumuşak topraklar sürüklenip gitmiş, geriye yalnız deriyle kemik kalmıştır. (2)

Boiotyalı gençliğinin tombalaklığını kaybeden yoksul ülkelerinde ne yaptı Atinalılar? Atina'yı «Hellas'ın eğiticisi» kılan şeyleri yaptıklarını biliyoruz. Attika'nın otlakları kuruyup tarlaları çoraklaşınca, halk başka hünerler icat etti: Zeytin ekmeye ve toprağın alt - tabakasını kullanmaya başladı. Zeytinliklerinin ürünüyle geçinebilmek için Atinalının Attika yağını küplere doldurup denizaşırı ülkelere göndermesi ve İskit pazarında buğdayla takas etmesi gerekiyordu. Bu zorunluluklar ve ihtiyaçlar Attika çömlekçiliğinin ve Attika ticarî gemiciliğinin doğmasına, ayrıca, uluslararası ticaret para ekonomisi gerektirdiği için, Attika'nın gümüş madenlerinin işlenmesine yol açtı. Bütün bunlar —ihracat, endüstri, tüccar gemileri ve para— bir donanmanın varlığını gerektiriyor, aynı zamanda o donanmanın masrafını karşılıyordu. Böylece Attika topraklarının erozyonu sonucunda Atinalılar Ege'nin bir ucundan öbür ucuna kadar deniz egemenliğini ellerine geçirdiler, sonra daha ötelere de gittiler; böyle olunca, eski kaybettikleri servetin yüzlerce kat fazlasını kazandılar. Ama deniz yoluyla elde edilmiş bu servet —toprağı bol tarlalarından hiç bir şikayeti olmayan Boiotyalı çiftçi bu kadar serveti düşünde bile göremezdi— Atina'yı «Hellas'ın eğiticisi» yapan politik, artistik ve entelektüel kültürün ve Boiotya yabaniliğinin antitezi

olan «Attika mayası» nın ekonomik temelinden ibaretti. Politik düzeyde, Atina'nın imalatçı ve denizci halkı Atina demokrasisinin seçmen kitlesini meydana getirdi; Attika'nın ticareti ve deniz gücüyse, Ege şehir-devletlerinin Atina himayesindeki Delos Birliği biçiminde ortaya çıkan uluslararası birliğinin çerçevesini sağladı. Sanatsal düzeyde, Attika çömlekçiliğinin refahı, Atinalı vazo boyayıcısına yepyeni bir güzellik biçimi yaratma imkânı verdi; Attika ormanlarının ortadan kalkması da Atinalı mimarları taşla boğuşmaya zorlayarak, sıradan tahta yapılarla yetinecekleri yerde Partenon'u yaratmalarını sağladı. Son olarak, Atinalılar, tüccarlar ve denizcileriyle birlikte sahillerine vuran bütün yabancı düşünce ve kültür akımlarıyla haşır neşir oldular; şehir, çağdaş Helenik kültürün tümünü kendinde toplayıp bunu «Attika mayası» ile yoğurup Attika damgasıyla soylulaştırdıktan sonra geleceğe bıraktı.

Helen Uygarlığı çağında Ege bölgesinde görülen tek karşıtlık örneği Boiotya ile Attika arasındaki değildir. Boiotya'nın bir komşusu da, Evboia adasının ana karaya bakan şehirlerinden Halkis'di. Halkis'in ardındaki hinterlandda, Boiotya kadar zengin bir tarım bölgesi olan Lelant Ovası uzanırdı. Ama Halkisliler'in talihsizliğine —ya da talihliliğine— bakın ki, ova fazlasıyla dardı ve yeni toprak arayışları dimdik yükselen Dirfis dağının sarp eteklerinde pek çabuk son bulan Halkisli çiftçiler bu yüzden toprağı dış ülkelerde aramak zorunda kaldılar. Ege'ye açılarak önce kuzeyde ve doğuda, Trakya kıyılarında, sonra da güneyde ve batıda, Sicilya kıyılarında, birer Halkis daha kurdular. Şüphesiz, Evboia'daki toprak kıtlığının meydan okumasına karşılık Halkislilerin tepkileri, Attika'daki erozyonun Atinalıları teşvik ettiği başarıların yanında pek kayda değer bir şey değildir; çünkü Atinalılar ekonomilerini niteliksel bir biçimde değiştirmişlerdi, oysa Halkisliler sadece tarlaya tarla eklemek gibi niceliksel bir iş yaptılar. Ama ne de olsa, Helen tarihinde Halkis halkı da bir iz bıraktı —Atinalılarınkinden daha soluk bir iz olsa da— çünkü onların denizaşırı gidip yerleşen çiftçi-göçmenleri sayesinde Makedonya ve Latium barbarları Helen kültürünün yörüngesine girdiler. Halkisliler de zorunluğun dikeni karşısında kendi çaplarında bir tepki göstermiş oldular, oysa rahatı yerinde Boiotya'nın bu gibi şeylerle hiç bir ilgisi olmadı.

Helen Dünyası'nın, Halkislilerin de bu önemli rolü oynadıkları İ.Ö. 725-525 dönemindeki genişlemesi, izlediğimiz tema için bir ünlü örnek daha sunar: İ.Ö. 685'de Boğaziçi'nin Asya kıyısına kurulan Yunan kolonisi Kalkedon ile İ.Ö. 668'de Boğaziçi'nin Avrupa kıyısına kurulan Yunan kolonisi

ATİNA BAŞARISININ TEMELLERİ

81 Başlıca ihraç ürünü olan zeytinin toplanması; bir beşinci yüzyıl vazosundan.

82 Atina ticaretinin aracı olan bir tüccar gemisi, İ.Ö. altıncı yüzyıldan kalma bir resim.

83 Girişim: Girne kralı Arkesilas denizaşırı ticaret için yapağının tartılmasına ve denklenmesine nezaret ediyor. Girne İ. Ö. yedinci yüzyılda Küçük Asya'da kurulmuş bir çok Yunan kolonisinden bir tanesiydi.

84 Edilginlik: Beiotya'dan kaba saba bir yas tutan kadın heykelciği.

Bizantium. Herodotus'un anlattığına göre, bu iki şehrin kuruluşundan bir buçuk yüzyıl kadar sonra buradan geçen İranlı devlet adamı Megabazus, Kalkedon'un Bizantium'dan on yedi yıl önce kurulduğunu öğrenince şehre «körler şehri» adını takmıştı; gözü gören insanların iki elverişli yer arasından açıkça daha kötü olanını bilerek seçmelerindeki anlamsızlığı dile getirmek istiyordu (3). Ama bu sözde, doğruluktan çok parlak bir vecize söyleme merakını görürüz; çünkü olay olup bittikten sonra bilgelik taslamak kolaydır ve Megabazus zamanında iki şehrin kaderi artık belli olmuştu. Kalkedon, Yunanlıların sıradan denizaşırı tarımsal yerleşme noktalarından biriydi, Akdeniz kıyılarına serpiştirilmiş düzinelerle başka Yunan kolonisinden hiç bir farkı yoktu. Oysa Bizantium daha o zamanlar bile Helen Dünyası'nın en işlek limanlarından biri olma yoluna girmişti, ileride kendisini Ortodoks Hıristiyan evrensel devletinin başkenti yapacak gelişmenin başlangıcındaydı. Dolayısıyla, Megabazus zamanında Bizantium ile Kalkedon'un avantajları arasında yapılacak herhangi bir karşılaştırma, ister istemez, iki şehrin liman olarak avantajları noktasına dayanacaktı; böyle bir sınamada, Bizantium'un üstünlüğü su götürmez bir kesinlikteydi. Bir kere Bizantium, Kalkedon'un kurulduğu karşı kıyıda herhangi bir benzeri olmayan Haliç gibi bir doğal limana sahipti. Ayrıca, Karadeniz'den gelen suların Boğaziçi'nde yarattıkları akıntılar her iki yönden gelen gemilerin Haliç'e sığınmalarını kolaylaştırdığı halde, Kalkedon'un açık sahiline yönelen gemilere güçlük çıkarır. Kalkedon'un kurucuları, bu olgular karşısında, kendi yerlerini bir liman olarak Bizantium'a yeğ tutmuş olsalardı, gerçekten kör olmaları gerekirdi.

Oysa gerçekte, Kalkedon'un kurucuları tarihî seçmelerini tamamen başka düşüncelere dayanarak yapmışlardı; Boğaziçi kıyılarına yaklaşırken manzaraya bakmış ve hiç de kör olmayan, ama denizcilik değil, çiftçilik açısından bakan gözlerle yerlerini seçmişlerdi. Şehirlerini verimli ve korunaklı bir sahil şeridinde kurmuş, yurtlarında her zaman yetiştirdikleri ürünleri ekip biçmek üzere işe girişmişlerdi. Böyle bir amaç için bundan daha iyi bir yer seçemezlerdi. Hattâ Bizantium kurucularının —kendi sabanlarına yeni toprak bulmak için on yedi yıl sonra Yunanistan'dan buralara göç etmişlerdi— şimdi Kalkedon duvarlarıyla çevrili bu güleryüzlü Bitinya rivierasından uzaklaşıp hiç de davetkâr olmayan Trakya sahiline doğru yönelirken Kalkedonyalıların açıkgözlülüğüne ve kendi gecikmelerine ağız dolusu sövdüklerini gözümüzün önünde canlandırabiliriz. Üstelik, bu talihsiz yeni göçmenlerin küçük yarımadalarında emek verip yetiştirdikleri ürünler her yıl hinterlanddaki

yağmacı Trakya kabileleri tarafından sistematik bir şekilde talan ediliyordu (4). Bizantium kurucuları, silah gücüyle yenilemeyecek kadar kalabalık ve güçlü, haraç ödemeyle defedilemeyecek kadar da açgözlü ve kararlı bir barbar düşmanla bitip tükenmez bir çaresiz savaşa takılıp kaldılar.

Bizanslıların perişan haline bakınca, Kalkedonyalıların ileri görüşlülüğü ve zekasını teslim etmek gerekiyor. Ama hikâyeden asıl çıkarılması gereken ders de bu değildi: Çıkarılması gereken ders, Bizanslıların karadaki bu engelleyici handikaptan kurtulamayacaklarını anlamaları üzerine denize dönmeye karar vermeleri ve çiftçi olarak uğradıkları felaket kayıpları tüccar ve denizci olarak büyük kârlara dönüştürerek kapatmalarıdır. Kalkedonyalı çiftçilerin hiç bir zaman karşılaşmadıkları bu güçlü itkiyle Bizanslılar boğazlarından yararlanmaya baktılar ve zamanla Haliç'in bir servet kaynağı olduğunu gördüler. Ege ve Karadeniz'in ekonomik mihrakları arasında tam orta yeri tutmuş olan Bizantium, bütün ticaretin geçmesi gereken dar geçite egemen olduğu için, Helen Dünyası'nda refahın anahtarını elinde tutuyordu. Bu avantajlı durumun sağlayacağı bütün servet ve nüfuzu elde etmekte çok gecikmedi. İşte bu bakımdan, Megabazus'un vecizesi, Bizantium ile Kalkedon'un kaderleri arasındaki muazzam farkı açıklamaya yetmez. Bizantium'un servetini sağlayan şey Kalkedonyalıların körlüğü değil, barbar akıncıların şiddetiydi, çünkü Bizantiumlular böylece, zorunluk karşısında, güvenli bir yerde oturan Kalkedonyalıların hiç bir zaman öğrenmek zorunda kalmadıkları bir dersi öğrenmişlerdi.

Şimdi bir de Suriye Dünyasına bakacak olursak, ora halkının başardığı görece seçkinlik ile, Miken-sonrası Kavimler Göçü sonunda kendilerini buldukları çevrenin fiziksel güçlükleri arasında benzer bir bağıntı görürüz. Suriye Uygarlığının kendine özgü üç büyük başarısı vardır. Atlas Okyanusu'nu keşfetti; bugün Çin, Japonya ve Kore dışında kullanılan bütün sistemlerin atası olan alfabetik bir yazı sistemi icat etti; Musevîlik, Zerdüştçülük, Hıristiyanlık ve İslâm'da ortak olan, ama Mısır, Sümer-Akad, Hint ve Helen dinî düşünce ve duygu tarzına eşit derecede yabancı, belirli bir Tanrı kavramına vardı. Ama Suriye Uygarlığının bu başarılara doğru ilerleyişinde öncü rolünü oynayanlar ne Şam'da veya verimli Orontes vadisinde oturan Aramiler, ne de Ürdün'ün doğusunda, Gilead'ın zengin çayırlarında yerleşen İsrail kabileleridir (5). Daha da önemlisi, barbar değil de Ege Uygarlığının varisleri olarak gelen ve Ekron'dan Gaze'ye kadar uzanan geniş, denizciliğe yatkın ovayı ganimet olarak ele geçiren Denizci Filistin Halkları da Suriye Dünyasında öncü bir rol oynamadılar. Yeni yurtlarının derin topraklarında tahıllarının tohumuyla birlikte eski denizci geleneklerini de gömen Shephelah Ovası'nın Beyleri değildi Atlas Okyanusu'nu keşfeden. Onlar, genişleme ihtiyacını duyunca, sırtlarını denize dönmüş ve Beersheba'nın alçak ovalarıyla Esdraelon ve Yezreel'in sulak vadilerini zaptetmeye girişmiş, sonunda Filistin egemenliği için İsrail ve Yahudiye'nin dağlı kabilelerine meydan okuduklarında belalarını bulmuşlardı. Atlas Okyanusu'nun keşfi de, sesli harflere dayanan alfabenin icadı da, Suriye'nin yerli Kenan halkının bir kalıntısı olan ve istilalar sırasında sahilin engebeli merkez bölgelerine sığınan Fenikelilere kaldı. Fenike, fiziksel bakımdan, güneye inen Filistinli göçmenlerin seçtiği Shephelah ile tam bir karşıtlık gösterir. Sahilin bu kesiminde ova hiç genişlemez ve tepelerden kıyıya yumuşak iniş yoktur; Lübnan sıra dağları denizden dimdik yükselir ve kıyıdakilere ayakta duracak bir karış yer bırakmadığı gibi, içerideki ovalara da yol bırakmaz. Yurtlarının sevimsizliği sayesinde Fenikeliler, Filistinlilerin Suriye içlerine doğru akınlarından kendilerini kurtardılar ve gene bu yurdun haşin kayalıkları sayesinde, Filistinlilerin artık vaz geçtiği o uzun-mesafe denizciliği geleneğini yeni komşularından devraldılar. Filistinliler Shephelah'da yoncalığa dalmış koyunlar gibi otlar ve yeni çayırlar arayarak içlere doğru ilerlerken Fenikeliler konuksever olmayan sahillerinden uzaklaşıp açık denizlere yöneldiler ve Akdeniz'in Batısıyla daha da ötedeki Okyanus'un kıyılarında Suriye Uygarlığı için ikinci bir yurt kazandılar.

Ama fiziksel bir buluş olan Atlas Okyanusu'nun keşfi, insanî çabaların bir başarısı olmak açısından, manevî bir buluş olan tektanrıcı inanışın yanında gölgede kalmak zorundadır; bu başarı da, Kavimler Göçü sırasında Fenike sahillerinden bile daha az çekici bir fiziksel çevreye tıkılıp kalan bir başka Suriye topluluğunun eseridir. Efraim ve Yahudiye'nin çıplak tepelerine sürülen Göçebe İbrani kabilelerinin İsrailli öncüleri gezgin hayvancılıktan çıkarak yerleşik çiftçi oldular ve ormanları yok olmuş yüksek tepelerin verimsiz, taşlı toprağından cılız bir geçim sağladılar. Bu yoksul çiftçi kabilesi o derece gözden ırakti ki, İ.Ö. beşinci yüzyıl gibi ileri bir tarihte, İsrail'in bütün büyük Peygamberleri söyleyecekleri her şeyi söyleyip bitirmişken, Herodotus İsrail adından habersizdi ve büyük Herodot panoramasında İsrail Ülkesi hâlâ **Palaistine** (6) adı ardında gizliydi. Ama İsrailliler manevî anlayışlarının kudretiyle Filistinlilerin askeri başarılarını ve Fenikelilerin denizcilik başarılarını geride bıraktılar. İsrail'in çıplak ve denizden uzak tepelerinde beliren tanrısal esinlenme bu yabanî ve gözden ırak ülkeyi orada oturanlar için bir inayet yolu haline getirdi ve İnsanlığın en büyük manevî hazinelerinden birinin eritme potası burada kaynadı.

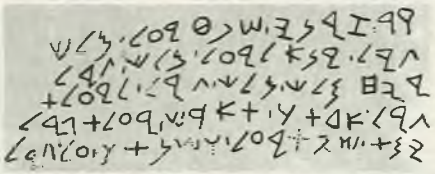

DIŞADÖNÜK TEPKİ:
85, 86 Fenike dehası alfabenin icadı devrimiyle kendini dışa vurdu; ve bu aşağıdaki gemi gibi gemilerle Fenikeliler Batı Akdeniz ile Kuzey Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyılarını keşfettiler ve kolonileştirdiler.

İÇEDÖNÜK TEPKİ

87 «Burası Tanrı'nın dağıdır ve orada barınmaktan hoşlanır.» İsrailliler'in yurdu: Kudüs ile Jeriche arasındaki çöl, geride Moab Dağları.

16 Eziyetlerin Teşviki

Fiziksel çevreden insanî çevreye geçtiğimizde, bu değişikliğe karşın, olayların gene aynı olduğunu görüyoruz. Örneğin bazı etkinlik dallarında kendilerini göstermeleri yasaklanarak eziyet gören bir toplumsal grup, ayrımcılığın karşılarına getirdiği bu meydan okumaya, enerjilerini başka alanlarda toplamak ve bu alanlarda istisnaî bir ustalık kazanmakla tepki gösterir. Bu bakımdan eziyet ve cezanın da fiziksel meydan okuma kadar teşvik edici bir etkisi olabilir; bunu, değişik grupların, dinî ayrım meydan okumasına karşı tepkilerini inceleyerek örneklendirebiliriz.

Batı Dünyasında Nonkonformist (çoğunluğa uymayan) Protestanların katlandıkları kısıtlamalar, kendisini cezalandıranlarla aynı toplumun üyesi olan bir grubun cezalandırılmasının örneğidir. İngiltere'de, İ.S. 1660 Restorasyonu'ndan sonra, ana kiliseden ayrılmış Protestan mezhepleri bütünüyle dayanılmaz olmasa da gene yeterince kahredici bir baskıya tabi olmuşlardı. Bunun sonucu, girmelerine izin verilen mesleklerde üstünlük göstermeleri oldu: Arkadaşlar Derneği'nin üyeleri endüstri ve bankacılıkta, başka Nonkonformistler de perakende ticarette parladılar. Bu Protestanlar kendi toplumlarında varolmayı ve refaha kavuşmayı becerdiler; ama aynı yüzyılın başlarında İngiltere'de İngiliz Püritenleriyle iki yüzyıl sonra Amerikalı Mormonlar çok daha sert bir kovuşturmaya uğramışlardı. Kovuşturmanın sertliği bu mezheplerin de aynı şiddetle tepki göstermesini gerekli kıldı. Kendilerine eziyet edenlerle aynı ülkede barınamayacaklarını anlayınca kendi çağlarında her iki grup da yurtlarını terk edip yabanî diyarlara göç ettiler. Bakir bir toprakta ülküsel vatanlarını kurmak için kendi cesaretleri ve inançlarından başka bir dayanakları yoktu. Böylece, hem imanlarını korudular, hem de uygarlığın öncüsü rolünü oynadılar.

Eziyet gören mezheplerle ayrıcalıklı mezhepler, ikisi de hayatına devam eden iki ayrı uygarlığın üyesi olunca, ortaya daha başka bir durum çıkar. Bunun bir örneğini Osmanlı İmparatorluğu'nun eski rejiminde bulabiliriz. Burada Ortodoks Hıristiyan Topluluğu, kendisine yabancı Müslüman evrensel devleti ile bütünleşmişti. Uyruk durumunda olan Hıristiyanlar, hükümette, orduda ve «serbest» mesleklerde çalışamadıkları gibi, toprağa sahip olmaları, hattâ toprağı ekip biçmeleri de bir ölçüde güçleştirilmişti. Bu oldukça sert ayrım sonucunda cezalandırılan Hıristiyanlar, Hıristiyanlar için hâlâ açık sayılan daha mütevazi meslekler de kendilerini göstermeyi öğrendiler. İstanbul'da oturan Hıristiyan Rumlar arasında bir zümre —Şehir surları içinde, şehrin kuzeybatı köşesinde oturan ve Fenerli (Fanaryot) adıyla tanınan Rumlar— bu meydan okumanın teşvikiyle öyle yüksek bir başarı gösterdiler ki zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî yönetimi ve denetiminde Osmanlıların ortağı oldular ve neredeyse bu işte onların yerini aldılar. Yeniden kurulan Ortodoks Patrikhanesi'nin koruyucu kalkanı altında Fener gettosu Rumca konuşan Ortodoks Hıristiyanların toplanma merkezi haline geldi; ve Fanaryot azınlığı iki özel başarı kazandı. Büyük çapta tüccarlar olarak, Batı Dünyasıyla ticarî ilişkileri sayesinde Batı dillerini ve Batı âdetlerini çok iyi öğrendiler. Evrensel Patrikhane'nin işlerini yürütürken de, Osmanlı yönetiminin ana çizgilerini yakından izleyip iyice kavradılar; çünkü Patrik, Padişah'la, Padişah'ın, Evrensel Patrik'in dinî yargı alanı dışında kalanlar da dahil olmak üzere bütün Ortodoks Hıristiyan uyrukları arasındaki resmî ara merciydi. Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Dünyası arasındaki uzun süreli kavga İ.S. 1682-83'de ikinci başarısız Viyana kuşatmasından sonra kesin olarak Osmanlılar aleyhine döndüğünde, daha önce kazandıkları bu iki başarı Fenerlilerin çok işine yaradı.

Osmanlıların askeri gerilemesi, karşılarına iki önemli sorun çıkarıyordu. Şimdi, artık savaş meydanında yenemedikleri Batılı Güçlerle konferans masasında görüşmeleri gerekiyordu ve ilk olarak, zorla bastırabileceklerine pek de güvenemez oldukları Ortodoks Hıristiyan uyruklarının duygularını dikkate almak zorundaydılar. Başka bir söyleyişle, Osmanlı İmparatorluğu usta diplomatlar ve usta yöneticiler varken, bunların yardımına başvurmazlık edemez hale gelmişti; Osmanlıların bu muhtaç anlarında kendilerinde bulamadıkları gerekli tecrübe, Fenerlilerin elindeydi. Dolayısıyla, Osmanlılar daha önceki yöntemlerinden vaz geçtiler ve kendi rejimlerinin ilkelerini çiğnediler; Osmanlı kamu hizmetinde yer alabilmek için gayri-müslimlerin İslam dinini kabul etmeleri koşulunu Fenerli Rumlar için geçersiz saydılar. Daha 1683 felaketi ellerini mahkum etmeden Osmanlılar bu yolda birkaç adım atmışlardı. 1669 ile 1716 arasında Fenerlilere, yeni politik durumda kilit mevkiler haline gelen dört büyük devlet makamının tekeli bağışlanmıştı. Bundan sonraki yüz yıl içinde bu makamların sağladığı nüfuz ve üstünlük sayesinde Fenerlilerin siyasi kudreti durmadan arttı. Artan Batı baskısı karşısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun «Garp Meselesi» ile başa çıkabilen tek ögesine

88 Müslüman devletinde Hıristiyanlar Doğu Ortodoks Hıristiyan papazı; on altıncı yüzyılda, İstanbul'daki Fanaryot cemaatinin bir üyesi için yapılmış bir Türk resmi.

duyulan ihtiyaç da Rumların nüfuzunu artırdı. On sekizinci yüzyıla gelinceye kadar, Fanaryotlar, Osmanlı şirketinde büyük çapta bir ortaklığa giden yolda sağlam bir şekilde yerleşmişlerdi.

Ama tam bu durum sözkonusu olduğunda Fanaryotlar «Belirmiş kader» lerini yerine getiremediler (1); ödüllerini ellerinden kaçırdılar, çünkü barışçı bir tavırla Osmanlı devletine sızacak yerde ulusal başkaldırmanın şiddetli yolunu denemeyi tercih ettiler. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmaya başlayan Batı milliyetçiliği virüsüne ilk yakalananlar Rumlar oldu ve Fransız Devrimi'nin patlak vermesiyle Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın patlak vermesi (İ.S. 1821-29) arasında iki uzlaşmaz özlemin büyüsü altında kaldılar. Eski Fanaryotların Osmanlı mirasının tamamına konmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Türk değil de Yunan yönetimi altında parçalanmadan muhafaza etmek ihtirasından vaz geçmemişlerdi; ama aynı zamanda da kendi egemen bağımsız ulusal devletlerini kurmak gibi yeni bir ihtirasa kapıldılar bu devlet İmparatorluğun parçalanmış cesedinin bir parçasından başka bir şey olamazdı. Bu iki amacın birbirleriyle uzlaştırılamayacağı 1821'de, Fanaryot Prensi İpsilante'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun başına geçmek ve Manyot reisi Mavromihalis'in bağımsız bir Yunanistan yaratmak üzere aynı anda harekete geçmeleriyle kesin bir biçimde belli oldu. Silaha sarılmak Fanaryot emellerinin sonu demek oldu, çünkü Osmanlılar bunun üzerine ansızın uyandılar. Bir yüzyıldan fazla bir süredir yaslandıkları değnek ellerini yaralamıştı (2); bu ihanet karşısında gazaba gelerek hain bastonu param parça ettiler ve ne pahasına olursa olsun yeniden kendi ayakları üstünde durma cesaretini toparladılar. Osmanlılar 1821'de İpsilante'nin savaş harekâtı karşısında, Fenerlilerin 1669'dan beri yavaş yavaş ördükleri kudret ağını bir vuruşta parçaladılar; bu da, Türk-olmayan ögelerin Osmanlı mirasının kalıntılarından arınmaları yolundaki yüzyıllık sürecin ilk adımı oldu. Üstelik, Yunan milliyetçiliğinin bu ilk patlaması sadece Türk milliyetçiliğinin ilk kıvılcımını tutuşturmakla kalmadı; Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Yunanlı-olmayan uyruklar üzerinde de aynı etkiyi yarattı; böylece Fanaryotların «Beliren Kaderi» ile Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği birlikte sıfıra inmiş oldu.

Görüş alanımızı Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının dışına taşırmadan, Katolik «Levantenler» de temamızın bir başka örneğini bulabiliriz. Batı Avrupa'dan gelen bu göçmenlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda oturmalarına lütfen izin verilmişti ve tabi oldukları dinî ayrımdan kurtulmalarının tek yolu «dönek» olmaktı. Din değiştirmeyi kabul

ettiklerinde, parya muamelesi görme sefaletinden kurtulmuş olmuyorlar, Osmanlı devletinin en yüksek mevkileri de önlerinde açılıyordu. Ama Fanaryot topluluğunda olduğu gibi Levanten topluluğunda da dinden dönmek, yığınla teşvik ve çağırıya karşın, kurai değil istisnaydı. Haliç'in kuzeyindeki Galata'da ya da başka yerlerde Katolik reaya (3), Fener'deki Ortodoks Hıristiyan reayanın hayatından ya da Fransız Devrimi'ne kadar Batıdaki Yahudilerin hayatından pek farklı olmayan bir getto hayatı yaşıyordu. Levantenler, getto hayatının gerektirdiği erdemleri ve kusurları geliştirmekte gecikmediler: Gettonun boğucu atmosferinde, dini eziyetin meydan okumasına ya başka insanlar gibi tepki gösterecekler ya da yok olup gideceklerdi.

Son örneklerimizi üçüncü bir durumdan seçiyoruz: Burada, eziyet gören mezhebin üyeleri sadece bir fosil olarak yaşayan ya da başka bir uygarlığın içinde bir diaspora (4) olarak varolan bir uygarlığın halkıdırlar. Şimdi Suriye Toplumunun bazı diasporalarına ve bu toplumların sık sık kesintiye uğrayan uzun süreli tarihleri boyunca zaman zaman oraya buraya dağılan Hıristiyan varislerine bir göz atalım. Hepsinin de kendi kimliklerini muhafaza ettikleri ortam dini bir ortamdır; kimliklerini koruyan ve varoluşlarını sürekli kılan dini karakteristikleri, onları aynı zamanda içinde yaşadıkları yabancı toplumların elinde türlü dini eziyete de maruz bırakmıştır; bu çeşit dini ayrım, sık sık görüldüğü gibi, hayatın belli yollarında yürümeyi yasaklamak biçiminde olmuştur; kurbanlarında da gene aynı bilinen tepkiyi yaratmıştır.

Örneğin Yahudiler, pek çok çeşitli insani çevrelerde tüccar ve maliyeci olarak başarı kazanıp dini özelliklerinden ileri gelen handikapları yenmesini bildiler. Parsiler, Yahudilerin başka yerlerde oynadığı rolü Hindistan'da oynadılar ve özel ustalıklarını, uzmanlıklarını değişik koşullarda başarıyla uygularken onlar da Yahudiler gibi esnek, girişken davrandılar. Roma İmparatorluğu'ndaki Ortodoks Hıristiyan baskısına karşı koymakla ortaya çıkan Ermeni Grigoryen Monofizitler de benzeri bir adaptasyon yeteneği gösterdiler; öyle ki bugünün Ermeni tüccarı da, Parsi tüccarı gibi, her zaman ve her yerde ortaya çıkabilir. Suriye'deki Yakubi Monofizitler ile Mısır'daki Kıpti Monofizitler de mahalli çevrelerinde aynı meydan okumaya aynı tepkiyi gösterdiler.

Monofizitlere karşılık Nasturi Hıristiyanlar Roma İmparatorluğu'nda hayatı çekilmez buldular ve Irak ile İran taraflarına göç ettiler. Burada, nisbeten hoşgörülü Sasani, Emevi ve Abbasi rejimlerinde yalnız işadamı olarak değil, aynı zamanda hekim olarak da başarı kazandılar; İ.S. 1258'de Moğolların Bağdad'ı yağmalamasından sonra bu yö-

89, 90 Ermeni ve Yahudi tüccarları; kendi yurtlarından koparılmış, dinleri uğruna baskıya uğramış, gene de ticarette başarılı.

91 Meliapore'da Aziz Toma'nın türbesi. Aziz'in Hindistan'a gitmiş ve orada ölmüş olması muhtemelen hayal ürünüdür, ama mezarı olarak tanınan yer Hintli Hıristiyanlar için bir hac merkeziydi.

relerde Abbasi Halifeliği'nin yıkılmasıyla başlayan büyük toplumsal kargaşalıkta da varlıklarını koruyabildiler. İslam İmparatorluğu'ndaki iş alanları bu felaketle yıkılmazdan önce Nasturiler dünyanın köşe bucağındaki başka insani çevrelere de yerleşmişlerdi. Bir kısmı deniz yoluyla Hindistan'ın batı sahiline uzanmış ve Hindistan yarımadasının ucuna giderek orada bir dünya kurmuşlardı; bunların torunları (Nasturilik'den Monofizitizm'e dönmüş olarak) bugün Kerala'da, «Aziz Toma Hıristiyanları» olarak yaşamaktadırlar. Başka bir kısmı da karadan yola çıkmış, Suriye ve İran Dünyalarının Maveraünnehir'deki ileri karakollarının ötesine de geçerek büyük Asya steplerinin derinliklerine inmiş ve kıtayı boydan boya geçerek Çin'in öbür ucunda ortaya çıkmışlardı. Bir zamanlar Orta ve Doğu Asya'da kendilerine yurt edinen bu Nasturî öncülerden bugüne kimse kalmamıştır. Ama, her ne kadar bu bakımdan deniz yoluyla Hindistan'a giden dindaşları ölçüsünde başarılı olamadılarsa da, yaşadıkları kısa süre içinde İnsanlık tarihinde daha derin bir iz bırakmayı başarmışlardır.

92 İ.S. 781'de Pekin yakınlarına konan bu dikili taş Çin'deki Nasturî Hıristiyanlar'ın misyonunu belgeliyor.

93 Orta Asya'da bulunmuş, mücevherli Nasturi istavrozları (İ. S. sekiz ile onuncu yüzyıl arası).

Doğu Asya'da Nasturiler T'ang Çağı'nda (İ.S. 618-907) toplumun etkin üyeleri olmuşlardı; Avrasya steplerindeki vahalarda yerleşik Uygur Türklerine de kendi dinlerini benimseterek neredeyse ayrı bir Uzak Doğu Hıristiyan Uygarlığı yaratacak duruma geldiler (5). Ama bu, düşük bir çocuk gibiydi. İ.S. 737'de Maveraünnehir vahaları Arap İmparatorluğu'na katılınca gelişme durdu ve putperest Moğol hakanı Cengiz Han yüksek steplerdeki yarı-Nasturileşmiş Göçebeleri birbiri ardı sıra yenilgiye uğratınca perde kapandı. Bu durumda bile Nasturî öncüler, daha yüksek bir kültürün ögeleri üzerindeki mahalli tekelleri sayesinde, Göçebe koruyucularının yenilgisinden sonra bile başlarının çaresine bakmayı başardılar. Yazıcı, sayman, tarihçi olarak Moğol fatihin hizmetine girdiler. Moğol İmparatorluğu'nun ağırlık merkezinin steplerde kaldığı ve Karakurum'un başkent olduğu bir yüzyıla yakın süre boyunca Büyük Hakan'ın saray arşivlerini Nasturî Hıristiyan katipler düzenledi. Nasturiler bazı Moğol ileri gelenlerine Hıristiyanlığı kabul ettirmeyi bile başardılar. İ.S. 1258'de Bağdad'ı talan eden ve Irak'ı yakıp yıkan Hülagü Han'ın karılarından biri Nasturî'ydi; gene Hülagü'nün, İ.S. 1260'da Şam'ı zapteden öncü müfrezesinin generali de Nasturî'ydi. Görüldüğü gibi bu Nasturî Hıristiyan Uygur Türklerinin tarihi, Ortodoks Hıristiyan Rum Fanaryotlarının tarihini andırmaktadır. Onlar da «Beliren Kader» lerini az farkla kaçırdılar; ama, cezalandırma meydan okumasına tepki olarak geliştirdikleri özel yetenekler, içinde yaşadıkları insanî çevrede toplumsal değerlerini öylesine yükseltmişti ki sonunda büyük bir imparatorluğun hükümdarlarına düpedüz ortak oldular.

17 Doğmadan Ölen Uygarlıklar

Artık sözkonusu tartışmamızı bir sonuca ulaştırabileceğimiz noktaya geldik. Uygarlıkların, olağanüstü kolay değil, olağanüstü güç çevrelerde doğduğunu gördük; böylece, cezalandırılma ve eziyet görmenin sonuçlarını araştırarak, şu şekilde formüllendirebileceğimiz genel bir kural bulduk: »Meydan okuma ne kadar büyük olursa, teşvik edici etki de o kadar fazla olur.» Gelgelelim, gene de bu kuralın geçerliliğinin mutlak mı, yoksa sınırlı mı olduğunu incelememiz gerekiyor. Başka bir söyleyişle, meydan okumanın sertliğini alabildiğine arttırırsak, teşvik de böylece alabildiğine yoğunlaşmış mı olur ve dolayısıyla, meydan okumanın çağırdığı tepkide sınırsız bir enerji artması mı olur? Yoksa, bir noktadan sonra sertliğin artışı karşısında tepki ufalır mı? Hattâ bu noktanın da ötesine geçtiğimizde, meydan okumanın sertliğinin iyice arttığı ve buna başarıyla tepki gösterme imkanının ortadan kalktığı bir noktaya gelinir mi?

Bu sorulara inandırıcı bir cevap yerebilmek için meydan okumanın aşırı olduğu durumların bulanık ve belirsiz olmayan kanıtlarını bulmalıyız. Meydan okumanın aşırılığı, belirli bir durumda belirli bir grubun meydan okumaya gerekli tepkiyi gösterememesiyle, sadece bu olguyla, kesin bir şekilde kanıtlanamaz. Bu kendi başına hiç bir şeyi ispat etmez, çünkü başarılı bir tepkiye yol açmış hemen hemen her meydan okuma, başarılı savaşçı yüzüncü ya da binincı çağrıda düelloya girinceye kadar birbiri ardından sürüyle düellocuyu saf dışı bırakmıştır. Örneğin, Kuzey Avrupa ormanlarının fiziksel meydan okuması Paleolitik İnsanı etkili bir biçimde yenilgiye uğratmıştı. Paleolitik İnsan, ağaçları devirmek için gerekli araçlardan yoksun olduğu gibi, ormanların altında yatan zengin toprağı ekime elverişli hale getirmeyi de zaten bilmiyordu. Onun için ormanlardan kaçındı ve kumluklara, kireçli topraklara yerleşti. Ama onun bu deneyleri, ormanların meydan okumasının her türlü tepkiyi imkansızlaştıracak derecede aşırı olduğunu göstermez; çünkü onun yenilgiye uğradığı yerde Neolitik Çağ'ın, Bronz Çağı'nın ve Demir Çağı'nın İnsanları daha üstün araçlarının ve teknolojilerinin yardımıyla belli bir başarı kazanmayı becerdiler. Sonunda. Batı Hıristiyan Uygarlığı ile Rus Uygarlığının öncüleri Atlas Okyanusu'ndan Uzallara kadar ormanı egemenlikleri altına aldılar.

Büyük İskender'in ardından Helenizmin Suriye ve İran Dünyalarına politik müdahalesi, bu iki toplum için önemli bir meydan okumaydı (1). Zorla müdahale eden bu uygarlığa karşı ayaklanıp onu kapı dışarı etmeleri gerekiyor muydu, yoksa gerekmiyor muydu? Bu meydan okuma karşısında tepki gösterebilmek için çeşitli girişimlerde bulundular ve bütün bu girişimler araç olarak dinî bir harekete yaslandı. Zerdüştçü ve Musevî tepkileri başarısız oldu; Nasturî ve Monofizit tepkileri de başarısız oldu; İslam tepkisi başarı kazandı.

Zerdüştçülük ve Musevilik, sırasıyla, İran ve Suriye Uygarlıklarının dinî terimlerle ifadesiydiler. Helenizmin saldırısıyla savunma durumuna geçen bu uygarlıkların ikisi de helen darbesini yemeden önce başarılı bir şekilde gelişmişlerdi. Nasturî ve Monofizit Hıristiyanlığı ise yeni uygarlıklar yaratmak yolunda, ölü doğmuş girişimlerdi.

Doğmadan ölen bir uygarlık, başka bir uygar-

lığın üyelerinin daha sonraki bir tarihte başarıyla oynadıkları belirli bir rolü başlangıçta oynamaya kalkışan ve beceremeyen bir uygarlık olarak tanımlanabilir. Böyle bir durum ortaya çıktığı zamanda iki rakip uygarlığın birincisi gölgede kalır. Ya tamamen yok olur ya da deliklerde, kovuklarda bir kalıntı olarak yaşar. Az önce Nasturiliğin ve Monofizitizmin Hıristiyan Kilisesi ve Roma İmparatorluğu'nda Helen üstünlüğünü sarsmak için girişilmiş iki çaba olduğunu gördük. Hıristiyanlık Çağının beşinci yüzyılında eski Suriye ve Helen kültürleri Yahudiler ve Samaryalılar dışında bütün eski Suriye ve Helen halklarının ortak kültürü olan bir «karışım» haline gelince, bu helen üstünlüğü de anakronik bir nitelik almıştı. Ne Nasturiler, ne de Monofizitler, Helen «emperyalistler»le (Melkitler) başa çıkabilecek gücü gösteremediler. Nasturiler Roma İmparatorluğu'nun dışına sürüldüler; Monofizitler yeraltına itildi. Gelgelelim, bu Roma düşmanı Hıristiyanların deneyip de başaramadığı girişim daha sonra Müslümanlar tarafından başarıya ulaştırıldı. Bunun sonucunda, Nasturiler ve Monofizitler ya diasporalar halinde ya da gözden ırak köşe bucaklarda yaşayabilirken, Suriye-Helen «kültür-karışımı» İslam Uygarlığı'nı yarattı. Bir uygarlığın yerini bir başka uygarlığın alması bize

ETKİSİZ MEYDAN OKUMA

94 Fiziksel coğrafi koşullar Etyopya Hıristiyanlarını dışardan gelecek teşviklere karşı korudu: Topluluk izole olarak bitkisel bir hayat yaşadı. Lalibela'da kayadan oyulmuş bir on üçüncü yüzyıl kilisesinin damı.

bir ipucu veriyor. Yerini bir başkasına bırakan her uygarlık, doğmadan ölen uygarlıklar listesine girmeye adaydır.

Şimdiye kadar gözden geçirdiğimiz durumlarda, bazı rakipleri yenilgiye uğratan bir meydan okumanın bir başka rakipten başarılı karşılığı aldığını gördük, ama tarihi olayların bu çeşitten sonuçları, bir meydan okumanın gerçekten başa çıkılamayacak kadar sert olup olmadığını anlamamız için gerekli kesin kanıtları bize vermez. Üç terimli bir karşılaştırma yöntemi uygularsak bu soruna daha verimli bir yaklaşım yolu bulabiliriz. Önce bir meydan okumanın başarılı bir tepkiye yol açtığı bir durumdan başlayalım, sonra bunu benzer bir grubun hem daha sert hem de daha yumuşak meydan okumalara karşı tepkileri örnekleriyle karşılaştıralım. O zaman başlangıç noktamızın iki aşırı uç arasında bir orta yere isabet ettiğini görürüz. Başka bir söyleyişle, iki aşırı ucun, yaratıcı bir tepkiyi teşvik etmek bakımından biri fazla sert, biri de fazla yumuşak olan iki tip meydan okumayı temsil ettiğini saptarsak, sertliğin optimum noktasının nerede oduğunu bulabiliriz ve o zaman meydan okuma-ve-tepki ilişkisinin, çok iyi bildiğimiz azalan kâr yasasına uyduğunu da anlarız.

Şimdi bu durumu İslamiyet ile Hıristiyanlık

ÜSTESİNDEN GELİNEMEYEN MEYDAN OKUMA

95 Orta Asya'da kurulmaya başlanan Nasturî Hıristiyan uygarlığı daha köklenemeden Müslüman Araplar karşısında ezildi. Karakuş'da bir «Hıristiyan tapınağı»ndan duvar resmi.

arasındaki çatışmalar örneğinde inceleyelim. Birçok kereler bu iki dinî hareketin genişleyen dalgaları çatıştı. Bu çatışmaları karşılaştırmalı bir yöntemle gözden geçirdiğimizde, başarı derecesi değişen tepkilere yol açan, değişik şiddette bir dizi meydan okuma olayı görüyoruz. Müslümanlar İ.S. 732'de Fransa içlerine girdikleri zaman Batı Toplumu kendini kurma mücadelesine daha yeni başlıyordu. Yeni fatihler ise Akdeniz'in güney kıyılarındaki sınırlarını aşıp ilerlerken zaferden zafere koşmuşlardı. Ama gene de bu çarpıcı meydan okumanın sonucu meydan okumanın fazla aşırı olmadığını gösterdi; çünkü, yeni doğma sürecindeki Batı Toplumu saldırı karşısında boğulmak bir yana istilacıları geriletti ve politik, kültürel özerklik ve egemenlik yoluna başarılı bir şekilde girmiş oldu.

Ama Batı dünyası, Müslüman-Hıristiyan çatışmasının patlak verdiği çeşitli noktalardan sadece bir tanesiydi. Güneyde, İslamiyet Habeşistan'daki (bugünkü Etyopya) Monofizit Hıristiyanlığa meydan okuyordu. Bu olayda, meydan okumanın mahallî biçimi fazlasıyla güçsüz olduğu için başarıya ulaşamayan bir tepki örneğini görüyoruz. Monofitizmin Habeşistan'daki fosilinin bugüne kadar garip bir şekilde varkalmasının nedeni, çevresindeki dağların nüfuz edilmez sarplığıdır. Bu ilkel fosilin karaya vurduğu kayalığı ard arda yalayan kültürel istilâ dalgaları bir iz bırakmadan gerilemiş, ne kayalığı içine alabilmiş, ne de daha üstün bir çaba gösterilmesini teşvik edebilmiştir. Habeşistan Monofotiz mi Hıristiyanlığın durgun ve izole bir parçacığı olarak kalmıştır. İslam'ın meydan okuması burada bir sonuç vermedi, çünkü, modern teknolojinin Habeşistan'ın doğal korunaklarını hayvanca bir zorlamayla yıktığı çağa kadar görülegelen bütün meydan okumalar gibi İslamiyet'in Habeşistan üzerinde etkisi de, mahallî fiziksel çevrenin nüfuz edilmezliği yüzünden optimum sertlik noktasının çok altında kalmıştı.

Öte yandan, Doğu'daki Maveraünnehir Nasturiliğinin İslamî meydan okumaya karşı tepkisi bunun tam karşıtı bir nedenden ötürü başarısız oldu. Meydan okuma öylesine sertti ki Uzak Doğu Nasturî Hıristiyan Uygarlığının doğumunu kesinlikle önledi. Nasturî krizaliti içinde bir tohum niteliğinde olan bu Uzak Doğu Hıristiyan Uygarlığı, düşük doğmadan önce Öküz-İnci nehirleri havzasında oluşmaya başlamıştı; dünyaya gelme fırsatını elinden alan darbe bu bölgenin İ.S. 737-41 arasında kesin bir şekilde Arap İmparatorluğu'na bağlanması oldu. Fetihten önce bölgedeki bütün mahallî koşullar orada yeni bir uygarlığın doğmasına elverişli görünüyordu. Uzun ve bütünsel bir kültür karışımı olmuştu: İran, Suriye, Helen ve Hint kültürlerinin eritme potasıydı burası. Irklar da gene aynı şekilde uzun süreden beri karışmış, tam olarak kaynaşmışlardı: Yerli İranlı köylüler İ.Ö. ikinci yüzyılda Frasça konuşan Göçebelerle karışmışlar, Hıristiyanlık Çağının beşinci ve altıncı yüzyıllarında Türkçe konuşan Göçebeler etnik karışıma iki tabaka daha eklemişlerdi. İnsanî ögenin bu verimli çeşitliliği, fiziksel çevrenin karakteriyle de korunmuş ve vurgulanmıştı. Yerleşik ahalinin birkaç muhkem vahada yoğunlaşması toplumsal yapının politik bakımdan bağımsız ama iktisadi ve kültürel bakımlardan birbirleriyle bağıntılı birtakım şehir-devletleri halinde eklemlenmesiyle (artikülasyon) sonuçlanmıştı. Bu şehir devletleri gerek Eftalitler ve gerekse sonradan gelen Türk beyleriyle iyi ilişkiler içindeydiler. Sonradan gelen beyler de efendilerin ve uyrukların refahının Doğu-Batı kervan yolundaki transit ticaretine bağlı olduğunu, dolayısıyla kervanların kendi ülkelerinde engellenmeden, güvenle geçmelerinin gerektiğini anlayacak kadar sağduyu sahibiydiler. Roma İmparatorluğu'nda dinî baskıdan kaçan müminlerin Orta Asya'ya ve hattâ Çin'e kadar getirdikleri canlı bir Nasturî inanışın dinî teşviki de bu elverişli insanî ve fiziksel koşullara ekleniyordu.

Böylece, Hıristiyanlık Çağının yedinci yüzyılında, Maveraünnehir'deki yeni uygarlık tohumunun gelişmesi için gerekli bütün koşullar hazır görünüyordu. Olgunlaşamadan yok oluşunun nedeni, Müslüman Arap saldırısının sunduğu tehlikeli meydan okumaya yeterli tepkiyi göstermeyi başaramamasıdır. Arap istilacılara ve kısa bir süre için ortalığı yakıp yıkarak geçen Türkeş Göçebeler'e (Batı Türkleri) karşı yürütülen uzun direniş hareketi, öylesine yoğun anarşi koşulları yarattı ki kervan yollarını açık tutmak mümkün olmadı; bu yollar bir kere kapanınca Maveraünnehir'in bütün kanı damarlarından durdurulamaksızın akıp gitti. Araplar iki alternatif gösteriyorlardı: Ya çaresiz bir iktisadî buhrana sürüklenecek ya da politik bağımlılığın ılımlı bir biçimine rıza göstereceklerdi. Horasan'dan Atlas Okyanusu'na kadar uzanan bir hinterlandı emri altında bulunduran Arap İmparatorluğu'nda bazı yeni pazarlara nüfuz edebilme umudu bu politik bağımlılık alternatifini daha katlanılır kılıyordu. Kayıtsız şartsız teslimiyet anlamına gelemeyecek bir barışı kabul etmekle Maveraünnehirliler iktisadî yok olma tehlikesinden kurtuldular; ama yabancı bir evrensel devletle bütünleşmeyi kabul etmeleri aynı zamanda kendi uygarlıklarının tohumunun kaçınılmaz bir şekilde imha edilmesi anlamına geliyordu. Bu durumda meydan okumaya karşılık gösterilen tepkinin fiyatı, yaratıcılığı imkansızlaştıracak derecede yüksek olmuştu.

Şimdi İslamiyetle çeşitli Hıristiyan toplulukları arasındaki çatışmaları bir sıraya sokabiliriz. İslam dalgasının Habeşistan Monofizitizmi üzerindeki zorlaması o kadar zayıftı ki gözle görülür hiç bir teşvik yaratmadı. Hıristiyan Batı dünyasına karşı daha güçlü zorlaması, tepkinin canlılığından da anlaşıldığı gibi, daha yüksek düzeyde bir teşvik oldu. Nasturî Hıristiyanlığı üzerindeki zorlamasıysa bu toplumu henüz meydan okumaya karşı olumlu bir tepki gösteremeyecek kadar zayıf bir anında yakaladı ve daha tohum halindeyken imha etti. Belli ki İslamî meydan okumanın Batı Hıristiyanlığı karşısında gösterdiği şiddet derecesi, optimum noktadır; gerek Habeşistan Monofizitizmine, gerekse Orta Asya Nasturî Hıristiyanlığına karşı meydan okumalarının sertliğiyse gerekli dozdan eşit derecede uzaktır. Burada, yeşeren uygarlıklarla ölü doğan uygarlıklar arasındaki ayrımın ölçütünü bulabiliyoruz. Batı Hıristiyanlığı ile İslamiyet'in niçin birer uygarlık yaratabildiklerini ve Nasturî ile Monofizit Hıristiyan mezheplerinin niçin bunu başaramadığını anlıyoruz. İslamiyet, Helen «emperyalistler»in üstünlüğünü yenilgiye uğratacak kadar güçlü olabilmişti; Batı da, İslamiyet'i yenilgiye uğratacak kadar güçlüydü. Öte yandan, Nasturî ve Monofizit Hıristiyan mezhepleri Helen «emperyalistler»in «Ortodoks» Hıristiyanlığına karşı tutunamamışlardı ve Ortodoks Hıristiyanlığın sonunda İslam karşısında yenilgiye uğraması da onların işine yaramadı. Habeşistan'da İslamiyet'in Monofizit Hıristiyanlığı zorlaması, gördüğümüz gibi, bir teşvik ögesi olamayacak kadar zayıftı; ama Maveraünnehir'de İslamiyet'in Nasturî Hıristiyanlığı üzerine zorlaması o kadar güçlüydü ki sonuç bu uygarlık tohumunun ezilmesi oldu. Böylece İslamiyet Hıristiyanlığın bu iki çeşidini gölgede bıraktı ve onların miraslarına kondu. Monofizit Hıristiyan mezhebi Habeşistan ve Ermenistan'ın sarp dağlık bölgeleri dışında ancak diasporalar halinde barınabildi; Nasturî Hıristiyan mezhebi de sadece Kürdistan dağlarında ve Hindistan'ın güney batı ucundaki bataklık ve cangıllarda yaşayabildi.

BÖLÜM III

UYGARLIKLARIN BÜYÜMESİ

Doğmayı başarmış bir uygarlık ilk ve en yüksek engeli aşmış demektir, ama bu otomatik bir şekilde başarıdan başarıya koşacağı anlamına gelir mi? Doğumdan sonra büyüme süreçleri kesilen bazı toplumların varolması, bunun her zaman böyle olmadığını gösteriyor, onun için ben de büyüme olayının kendisini araştırmayı gerekli görüyorum. Görünüşe bakılırsa, bir toplumun büyümeye devam etmesi için, bir meydan okumaya karşı başarılı bir tepkinin yeni bir meydan okumaya yol açması, böylece tek bir hareketin bir hareket dizisine dönüşmesi gerekiyor. O zaman, bu meydan okuma-ve-tepki dizisindeki basamakların belli bir yöne götürüp götürmediğini araştırmam gerekiyor. Önceden bilinebilir bir hedefe doğru kaçınılmaz bir ilerleme bana insanî âlemde olmaz gibi görünüyor, ama genel bir anlamda bir toplumun büyümesinin toplum önderlerinin kazandığı gittikçe artan kararlılık gücüyle ölçülebildiğini görüyorum; dolayısıyla bir uygarlığın gelecekteki kaderinin bu yaratıcı insanlar azınlığının elinde bulunduğuna inanıyorum.

Renkli Resim : 21

BÜYÜMENİN DURDURULMASI

Din değiştiren göçebe Moğollar. Olağanüstü bir zorlamaya kal
şan bir uygarlık, baştan açıkça yenik düşmese bile, kendisini
nel bir hareketsizlik içinde hapsedilmiş durumda bulabilir, büt
enerjilerini bu tek büyük meydan okuma ile mücadelesinde tü
tebilir. Orta Asya Göçebelerinin alınyazısı böyle oldu: Stepler
ki hayatın katı zorunluluklarına kendilerini uydurmayı başar
lar, ama bunu yaparken çevrelerinin kölesi oldular, yeni yarat
ilerlemeler yapma imkanından yoksun kaldılar.

prometheus

Renkli Resim: 22

BÜYÜME ATILIMI

Doğum tek bir eylemdir: Büyüme sürekli bir süreç. Meydan okuma-ve-tepki devinimi, eğer her başarılı tepki yeni yaratıcı uyarlamalar getiren bir eşitsizlik sağlıyorsa, kendi kendini sürdürebilen bir dizi olur. Prometheus miti bu ilerici atılımı içerir, çünkü Prometheus, yasak ateş gücünü İnsan'a vererek despot Zeus'a başkaldırdıktan sonra, onu İnsanlığın sürekli gelişmesine izin vermeye ikna eder. Mitin Ortaçağ'daki anlatımları, putperest orijinale Hıristiyan eğilimler de kattılar ve Prometheus'u Tanrı'ya başkaldıran biri olarak değil, Yaratılış'ta Onun ortağı olarak gördüler. Bu on beşinci yüzyıl minyatüründe Prometheus'un ilkin Evren küreleri arasından elde meşaleyle geçişi, merkezde ise cennetteki kıpırtısız İnsan'ı canlandırışı görülüyor. Burada Prometheus ateşi tam anlamıyla hayat veren bir güç olarak gösterilmiş, ama aynı zamanda bilgi ve entelektüel merakın ateşi olmak gibi simgesel bir anlamı da var. Prometheus'un cezalandırılması bu yüzden araştırmanın tehlikeli meyvalarını temsil eden bir mecaz sayılıyor.

18 Büyümenin Durdurulmasına Örnekler

Uygarlıkların büyümesi önemli sorunlar yaratır mı? Şu noktaya kadar yaptığımız araştırmalar uygarlıkların doğuşunun en ufak bir şüpheye yer vermeyecek kadar önemli bir sorun olduğunu gösterdiği için biz de birtakım çözümler getirmeye çalıştık. Şimdi bundan ötesini araştırmamız gerekli mi? Doğum bir kez gerçekleştikten sonra büyüme bunu kendiliğinden izlemez mi? Görünüşe bakılırsa bu sorunun cevabı büyümenin, kendiliğinden, doğumu izlemediğidir. Gelişmiş ve ölü doğmuş diye tesbit ettiğimiz örneklere ek olarak üçüncü bir toplum ya da toplum içinde topluluk tipi bulabiliriz: Bunlar, doğumu başaran ama gelişmesi devam etmeyen, doğumdan sonra büyümesi duran toplumlardır.

Büyümesi duran toplumların ya da toplulukların ortak özelliği, hepsinin aynı tür bir zorlamaya kalkışması, bunu başarması ve salt bu nedenle hareketsiz kalmasıdır. Bunlar teşvikle aşırılık arasındaki sınırın en tehlikeli yerinden gelen meydan okumalara karşı tepkilerdir. Ölü doğan uygarlıklar son derece güç bir doğumu başarır başarmaz yenilgiye uğramışken, büyümesi duran toplumlar bu ilk ravnd'da kazanmakla bundan sonrakinde yenilgiyi garantilemiş olurlar. Bizim dağcılar hikâyemizde (1) büyümesi duran toplumların temsilcileri, dağ yamacını en tehlikeli çıkıntıların bulunduğu yerden tırmanmaya başlayanlardır. Daha ürkek ya da daha akıllı başka dağcıların tersine bu aşırı cesur dağcılar yenilgiyi kabul etmeden, yılmadan meydan okumaya cevap vererek dik kayalıkla boğuşurlar, ancak hemen sonra kendilerini bir daha kıpırdamaya cesaret edemeyecek bir durumda kaskatı kesilmiş, kayalığa sarılmış bulurlar. Bütün hünerleri, enerjileri ve cesaretleri düşmemek için harcadıkları korkunç çabada toplanmıştır ve rahat bir yere tırmanmaya yetecek yedek enerjileri de yoktur. İnsana şaşkınlık veren bir akrobatik gösteridir bu, ama başarıları dinamizm dünyasında değil statiklik dünyasında yer alıyor. Düsturları ve nihayet kitabeleri «J'y suis, J'y reste» (Olduğum yerde duruyorum) dir.

Pratikte bir toplum doğduktan sonra hayatının herhangi bir aşamasında büyümesi durabilir. Bu durma fenomenini bir çok toplumda çöküşlerinden sonra, hayatlarının son evresinde göreceğiz. (2) Bunun gibi, aynı uygarlık içinde bir topluluk komşuları büyümeye devam ederken durabilir. Bu olay, hayvancı, göçebe bir toplum olmaktan çıkıp İmparatorluk Gücü'ne sıçrarken, geniş tebâ yığınlarını yönetmek gibi önceden eşini görmedikleri bir meydan okumayla karşılaşan Osmanlı Türklerinin başına geldi. Bu yeni siyasi soruna çare olarak yarattıkları kalıplı, katı kurumlar daha ileri bir toplumsal gelişmeyi tamamen imkansız kılıyordu. Ispartalılar da İ.Ö. sekizinci yüzyılda, Helen toplumunun ortak bir sorunu olan nüfus baskısına çare olarak Hellas içinde fetihe kalkışarak topraklarını genişletince tüm yaratıcı enerjilerinin akraba ama düşman bir nüfusu denetim altında tutarken eridiğini gördüler.

Bu örneklere ek olarak başlatıcı doğum zorlamasını gerçekleştirdikten sonra büyümek için kendilerini en ufak bir kımıltı yapamayacak durumda bulan başka toplumlar da vardır. Eskimolar böyledir. Son derece ayrı ve uygun bir Arktik kültür geliştirmekle birlikte Eskimolar, fethetmek istedikleri çevreye esir düşmüşlerdir, çünkü varkalma görevini yerine getirirken bütün güçlerini tüketmişlerdir. Afrika Dünyasındaki ufak toplulukların da çoğu böyledir. Bunlar büyük ve esnek toplulukların gelişmesine izin vermeyen fiziksel ve ideolojik bir çevre içinde yaşarlar. Bu kabilelerden, geleneksel kurum ve uygulamalarla yetinemeyecek kadar büyüyen olursa, ana topluluktan yeni bir kabile toplum kurmak üzere ayrılır. Demek ki toplumsal ve gündelik hayatın böylesine katı bir çerçeve içinde yaratılmasına yol açan ihtiyaç aynı zamanda o toplumu tecrit edilmeye, güçsüzleşmeye mahkum eden bir etkendir.

Büyümesi durdurulmuş toplumların en belirgin örneği Avrasyalı Göçebe Toplumdur. Göçebeler stepin, fiziksel tabiatın Arktik buzlarından ya da tropik cangıllarından hiç de aşağı kalmayan meydan okumasına cevap vermişlerdir. Steplerin en fazla fiziksel benzerlik gösterdiği öge, herhangi bir kara parçasıyla ölçülmeyecek kadar haşin olan okyanustur. Stepin yüzeyiyle okyanusun yüzeyinin ortak yanı, İnsanoğluna ancak konak noktaları halinde açık olmasıdır. Geniş yüzeyinin hiç bir noktasında (adalar ve vahalar dışında) insanlara kalıcı bir varolma, dinlenme, yerleşme imkanı tanımaz. Her ikisi de yolculuk ve ulaşım bakımından, insan topluluklarına sürekli olarak yaşadıkları yerin kara parçalarından çok daha büyük kolaylıklar sağlar; ama her ikisi de (üzerlerinden geçme cezası olarak) sürekli bir «devam»ın gerekliliğini her an hatırlatırlar: Yoksa bütün bütüne ve hemen bu alanın sınırlarından «dışarı» çıkıp sağlam topraklar üzerinde kendilerine yer bulmaları gerekir. Demek ki, stepte otlak arayarak yayılmış göçebe sürüleriyle, balık sürüleri bulmak

için okyanusu tarayan balıkçı filoları arasında gerçek bir benzerlik var; bunun gibi denizin karşıt kıyılarından gelen malların değiş tokuşunu yapan tüccar konvoylarıyla stepin karşıt uçlarını birleştiren deve kervanları arasında; deniz korsanlarıyla çöl eşkiyaları arasında; ve Vikinglerin, Haçlıların gemilerine binip Avrupa ve Doğu Akdeniz kıyılarına dalgalar halinde yayılmalarına yol açan o nüfus patlaması hareketleriyle Araplar, İskitler, Türkler ve Moğolların stepteki yörüngelerinden fırlayıp şiddetle ve apansız Mısır'ın, Irak'ın, Rusya'nın, Hindistan'ın ya da Çin'in yerleşik topraklarına gelmesi arasında aynı benzerlik var.

Görüleceği gibi, Göçebeler'in Tabiat'ın meydan okumasına gösterdikleri tepki bir zorlamadır; ama ortada yeterli arkeolojik kanıt olmayınca, bu başarıya nasıl bir teşvik sonucunda varıldığını bulmak bir tahmin meselesi olmaktadır. Sorun, zamanı tahmin edebilme sorunudur, çünkü Orta Asya pastoral Göçebeliğinin tarihî kökenini belirli bir yere ve kesin bir zamana bağlamamıza yarayacak hiç bir bilgi yoktur. (3)

İnsanoğlunun fiziksel çevresini evcilleştirme ve dizginleme yolunda ilk girişimlerini araştırırken iktisadi üretim tarzlarının birbirini izleyen aşamalar halinde ilerleyip geliştiği varsayımına dayanan bir gelişme modeli uygulamak mümkündür; buna göre avcılık ve toplayıcılık aşamasını izleyen bitki ve hayvanları evcilleştirme aşamasından sonra tarımsal çiftçiliğin ve hayvancılığın bir karışımı olan yerleşik biçime geçilir. Bu kalıba göre Göçebeliğin, bu standart gelişmeden hayvanları evcilleştirme aşamasında kopup ayrılan bir alternatif sistem olduğunu varsayabiliriz, çünkü Göçebelik, aslında hayvancılığın iyice uzmanlaşmış bir biçimidir. Bu sürecin aşamalarını örneğin iklim değişikliklerine bağlamak girişimlerinde bulunulmuştur; buna göre, kuruma derecesi arttıkça önce insanların avladığı yabanî hayvan sürüleri yok olarak eskiden tamamen avcılıkla geçinen toplulukların hayatlarını daha az elverişli koşullarda sürdürmelerine, ilkel bir tarıma ve kendileri için artık bulamadıkları yiyeceklerle yabanî hayvanları besleyip evcilleştirmeye yol açtığı sonucuna varılmıştır. Daha sonra, teoriye göre, kuruma süreci şiddetlendikçe bu kez yerleşik çiftçiler ve hayvancılar durmadan küçülen ekilebilir topraklar alanından çıkarak, çevredeki stepte daha gezgin bir hayvan üretimi tarzı benimsemeye zorlandılar ve mevsimden mevsime sürüleriyle birlikte stepin geçici ekim alanlarına taşındılar. (4) Son zamanlarda nüfus baskısı varsayımı, varolan üretim tekniklerini geliştirme imkanı olmadığı için artan nüfusa cevap olarak eski insanların, geçim araçlarını, örneğin bitki ve hayvanları evcilleştir-

YARIDA KALMIŞ GELİŞME
96 Göçebe kampında hayat, on dördüncü yüzyıldan bir Moğol resmi.

97 Japonya'da donmuş bir nehir üstünde Aynu balıkçılar
Aynular, büyüyen Japon Uygarlığı'nın etki alanı dışında, Kutup Kuşağının hemen altında oturan avcı ve balıkçı bir topluluk olarak uzun süre statik bir hayat yaşadılar.

me sanatını öğrenip değiştirme zorunda kaldıkları varsayımına dayanılarak açıklanacak kadar geliştirilmiştir. Bu iki teori hayvancı Göçebelik kurumunu inandırıcı bir şekilde açıklayabilir, ancak hiç bir arkeolojik kanıt bulunmadığı için bunlar yalnızca ispatlanmamış düşünceler olarak kalmalıdır; çünkü herhangi bir yerde yapılan bir kazının sağladığı sınırlı kanıtların analoji yoluyla zaman zaman hayvancı Göçebelik için kullanılmış geniş alanlara uygulanabileceğini hiç bir zaman varsayamayız.

Öyleyse, ilkin, tarımsal üretim tarzlarındaki değişikliklerin tarihlerini yaklaşık olarak bile tesbit edemiyoruz: Bu süreç bir esrar perdesi altındayken hayvancı Göçebeliğin kökenleri daha da karanlık bir esrar perdesine bürünür. Çünkü, tanımı gereği, gezgin insan klanları ve onlara ait sürülerin, yerleşme yerlerinde yeterli sayıda kalıcı izler bırakması ve çağdaş arkeologların kürekleri nin bunlara rastlayıp gün ışığına çıkarması ihtimali, herhangi bir tarih-öncesi topluluğunkine göre çok daha azdır. Dahası Göçebeliğin, bunu benimseyen insanları, ana akım olan tarımsal gelişmeden saptırıp sonunda yerinde saymak anlamına gelen bir yöne çeken çevresel meydan okumalara —ister iklim, ister nüfus baskısı isterse başka herhangi bir şey olsun— bir tepki alternatifi olarak başladığını varsaymamız için bile herhangi bir kanıt yoktur. Bundan başka, hayvan yetiştiriciliğinin çiftçilik yapan topluluklardan öğrenilip çorak stepe getirildiğini düşünmektense bunun, stepin eski yerlilerinin yarattığı özgün ve daha önce denenmemiş bir yöntem olduğunu, kendi tarihöncelerinin oldukça uzak denebilecek ama başlıca dayanakları olan evcil hayvanları ele geçirdikten sonraki bir aşamasında, çevrenin cimri şartlarının zorlamasıyla yaratıldığını düşünmek de akla yakındır.

Göçebeliğin kökenleri konusunda kesin kanıtlar henüz gün ışığına çıkmamıştır. Öte yandan, Göçebe hayat biçiminin, tepkisi olduğu meydan okumanın içkin sertliği konusunda hiç bir şüphe yoktur. Gene hiç şüphesiz buna karşı gösterilen tepki canla başla ve inatla yürütülmüştü. Göçebeler çok gelişmiş bir hayvancılık sanatından aldıkları güç sayesinde aşırı düşman bir çevreyle boğuşuyorlardı; ama son derece zorlu koşullar altında bu gücü başarıyla uygulayabilmek için özel bir hüner geliştirmeleri ve aynı zamanda bu hüneri geliştirmek için de özel ahlaki ve entelektüel güçler edinmeleri gerekiyordu. Hayvancı Göçebelik ekonomik etkinliklerin en uzmanlaşmış olanlarından biridir, çünkü yerleşik bir ev ve toprağı ekme imkanından yoksun olan göçebe, elindeki tek kaynak olan sürüsüne dayanmak zorundadır, yiyeceğini, giyeceğini, barınağını, yakıtını, ulaşımını ve aynı zamanda stepteki başka topluluklarla tahıl ve demir gibi en hayati ihtiyaçlarını değiş tokuş edebilmek için bir de fazlasını ondan sağlamak zorundadır. Tarımla uğraşanların görece durağanlığının tersine Göçebeler son derece hareketlidir. Ne var ki oldukça kalabalık sayıda insan ve hayvan gruplarının, çorak ve düşman bir çevrede hareketini organize etmek sayısız lojistik sorunlarla sınırlandırılmıştır. Göçebe, kendisi, ailesi, sürüleri ve davarları stepin geniş alanlarında, hayvanların ardarda yemlenebileceği otlak alanlarının kapasitesini belirleyen iklimin yıl-döngüsüne de uyarak bir otlaktan bir otlağa manevra yapmak zorundadır. Koca ıssızlıkta kaybolmak ya da çok geniş bir alan üzerine serpiştirilmiş birbirinden uzak sulama noktalarını ve meraları kaçırmak istemiyorsa —zaten bu meraları kaçırması kendisinin de sürüsünün de ölümü demektir— gideceği yönü ve uzaklığı çok dikkatli hesaplaması gerekir. Göçebe Başkanının, sürekli iktisadi savaş içinden zaferi sökün alması, her şeyi önceden düşünmek, kendine güvenmek, maddi ve manevi dayanıklılık gibi erdemlere bağlıdır. Fiziksel doğayla değil, insanlarla savaşırken bir askeri komutanın birliklerinden kendisi gibi erdemli davranmasını beklemesi gibi, Göçebe de otoritesi altındaki insanlar ve hayvanlardan böyle davranmalarını bekler. Göçebeliğin zorlaması davranışta ve fiziksel yapıda katı ve

98 Göçebe sanatı: Bir İskit kılıç kınından ayrıntı. Mezopotamya mitolojisinden alınmış bir görüntü: Birer kutsal ağaca bakan iki tanrı.

yüksek bir standart ve çok gelişmiş bir bağlılık ve klan dayanışması güdüsü gerektirir; bu özellikler olmazsa, step boyunca kıvrıla kıvrıla disiplinle ilerleyen katar, hiç birinin yalnız başına hayatta kalması mümkün olmayan atomlaşmış parçacıklar halinde dağılır. Böylesine üstün bir disiplin derecesine ulaşan bir toplumun bu başarıya karşı ödeyeceği cezanın da aynı derecede büyük olmasına şaşmamak gerekir.

Göçebenin cezası özünde Eskimo'nunkiyle aynıdır. Fethini başardıkları amansız fiziksel çevre onları sahibi olarak kabul etmiş görünmekteyse de aslında sinsice köleleştirmiştir. Göçebeler de Eskimolar gibi, belli bir hareket döngüsünün ebedî mahpusları olmuşlardır; sürüleri bir merayı bitirip öbürüne başladığı sürece hiç durmaksızın hareket halinde olmaları gerekir. Böylece insiyatifi stepte kullanmakla, Göçebeler, geniş anlamıyla, dünyadaki insiyatifin dışında kalmışlardır. Uygarlıklar tarihini hiç bir iz bırakmadan geçmedikleri bir gerçektir, hattâ kendi uygarlıkları içinde bazı göze çarpar başarılar da kaydetmişlerdir. Batı Dünyasının en erken karşılaştığı İskitler'in canlı sanat eserleri çağdaşları olan herhangi bir yerleşik toplumunki kadar güzeldir: Ve bin yıl sonra Türklerin, Moğolların, büyük Göçebe İmparatorlukları Ögedey Han'ın Karakurum'u gibi gittikçe zenginleşen başkentlere dayanan şaşırtıcı derecede gürbüz ve canlı kültürlerin doğmasına yol açmıştır. Ne var ki Göçebe Toplumunun gerçek zayıflığının ipucu da işte burada yatar: Kendi tarihlerinde, tooraklarından çıkıp komşu bölgelerde yaşayan yerleşik toplumlar üzerinde, stepin ötesinde geçici bir otorite kurdukları dönemler dışında, kendi çorak çevrelerinde, küçük klanlar ve gruplar halinde sürekli olarak hareket edip cansızlaşmağa mahkumdur. Düşman bir arazinin müthiş etkili bir iktisadi kullanımına yol açan toplumsal gereç aynı zamanda daha yüksek bir kültürel gelişme için aşılmaz bir engel olmuştur.

19 Büyümenin Ölçütü

Uygarlıkların büyümesinin gerçekten bir sorun yarattığını gördükten sonra, şimdi büyümenin tabiatının ne olduğunu araştırarak bu sorunu çözmeye çalışalım; ya da bir başka söyleyişle, büyümenin ölçütünü tesbit etmeye çalışalım. Araştırmamıza, daha önceki bölümlerde de imdadımıza yetişen bir gücü, mitolojiyi yardıma çağırarak başlayalım. Bakalım Aeskhilos'un Prometheus Üçlüsü şimdiki konumuzu biraz aydınlatabilecek mi?

Eyüb'ün Kitabı ile Goethe'nin **Faust**'unun mitleri, uygarlıkların doğuşlarının özelliği konusunda bize bilgi vermişti, (1) şimdi de Prometheus miti uygarlıkların büyümesi konusunda bir ipucu sağlayabilir. Bu mitin Aeskhilos'un işlediği biçiminde Zeus, kendisine meydan okuyana karşı savaşı kaybeder. Eyüb'ün ya da Faust'un Tanrı'larının tersine, Zeus burada kendisine yeni bir yaratıcı eylem fırsatı verecek bir itkiyi sabırsızlıkla bekleyeceği yerde, olduğu gibi kalmak ve çevresindeki evreni de olduğu gibi muhafaza etmek derdindedir. Prometheus'un, Zeus'un mizacını ve yöneticiliğini sınamaya yönelik meydan okuması, Zeus'un karşısındakine intikamcı bir saldırıya geçmesine yol açar. Sevgili dengesini bozan bu hareketiyle de Zeus kendi yenilgisini kendi hazırlamış olur. Oysa Prometheus, acı çektiği halde, zaferi kazanma yolundadır

Böylece Aeskhilos'un Zeus'u, insanların henüz «serbest düşüncenin eritici ve yok edici sonuçlarından korkmadıkları, büyük kurtarıcılar olarak hâlâ insan aklının, mantığın ve serbest araştırmanın gücüne güvendikleri» (2) cesur bir klasik-öncesi çağda, bütün kusurlarıyla sergilenmiş olur. Zeus'un başarısı kendinden önceki tanrı olan Kronos'u yenmekti; bu gösterişli başarıyı kazanıp Olimpos tahtına kurulduktan sonra, orada, ayağını yere serilip yatan Evren'in sırtına koyarak, yalnız başına, kıpırtısız ve despotça bir saltanat sürmekten başka bir kaygısı kalmamıştır. Ama Zeus, Kronos'u kendi gücüyle değil, Prometheus'un yardımıyla yenmiştir; dolayısıyla Aeskhilos'un düşüncesine göre, kendi istemese de, eski yandaşının meydan okumasıyla kurtulması gerekmektedir. Zeus'un, statik bir edebiyat içinde kendi yerini korumaktan başka bir derdi yoktur ama, Prometheus da doymak bilmeyen bir yaratıcıdır, ateşi bulan odur, aklı hep araştırır ve aşar; büyüme sürecinin, Bergson'un **élan vital**'inin (hayatî atılım) mitik bir temsilidir. Zeus'un, hareketsiz kaldıkça, kendinden önceki Kronos gibi devrilmesinin kaçınılmaz olduğunu bilir; onun için de, Zeus'a rahat vermez.

> Babasının tahtına kurulur kurulmaz
> Hemen tanrıları çağırdı, her birine
> Yer verdi, şeref verdi. Böyle kurdu
> İmparatorluğunu. Ama insanı, zavallı insanı,
> Umursamıyordu hiç: Bütün insan soyunu silip
> Yerine bir garip cins getirmekti planı.
> Kimse de karşı çıkmadı bu kötü düşünceye
> Benden başka. Ben başkaldırdım. İnsanı onun
> Ezip yok etmesine izin veremezdim... (3)

99, 100 YARATICI PROMETHEUS Yunan mitolojisinde Prometheus —Zeus'a baş kaldırıp Olimpos'un uyumunu bozan kişi— aynı zamanda insan soyunun yaratıcısıydı; yukarıda, Prometheus killi çamurdan insan iskeletini tanrılara benzeterek yapıyor. Aşağıda, kendi koruyucusu, miğferli tanrıça Athene, cansız kuklaya hayat üfleyerek onun işini tamamlıyor.

Prometheus, Zeus'a, dural Evren'inin barış içinde bir dünya değil de bir çöl olduğunu mantık yoluyla anlatmayı başaramayınca, tanrı iradesine karşı gelir, himaye ettiği öğrencisi olan İnsanlığı ileriye ve daha yükseğe götürmek için kendi ruhunu verir.

İşe yaramaz
Bir varlıktı, ama ben capcanlı
Bir zihin ve düşünce verdim ona. (4)

İradesine karşı gelinen Zeus olanca insanüstü gücünü seferber ederek Prometheus'dan öç almaya girişir.

İnsana acımıştım; onun için de bana
Hiç acınmadı, asıldım bu kayalara,
Tanrının kibrine, zulmüne kanıt. (5)

Kavganın bu düzeyinde Prometheus fiziksel olarak Zeus'un avucunun içindedir. Ama gene de zafer Prometheus'undur; çünkü Zeus'un yaptığı hiç bir işkence onun irade gücünü zayıflatamaz; bu irade gücü ise, Zeus'un bilmeye can attığı bir sırrı saklamaktadır. Zeus dural ve despotça tavrında devam ederse, düşüncenin yerine bilerek getirip oturttuğu kaba kuvvet tarafından, tıpkı kendinden önceki tanrı gibi alaşağı edilmeye kendini mahkum etmektedir, sır budur. Bu sır Zeus'un kendi alınyazısının anahtarıdır; **Bağlı Prometheus**'da, Zeus'un bu sırrı Prometheus'dan koparıp almaya çalıştığını, ama başarısızlığa uğradığını görüyoruz. Trilojinin öbür iki oyunu bugün elimizde yok, ama gördüğümüz kadarından sonunda Zeus ile Prometheus'un uzlaştıklarını tahmin edebiliyoruz. Zeus, bağışlamayı öğrenecek, düşmanını sahiverecek ve insan soyunun gelişmesine izin verecektir. Demek ki aslında Zeus'da da, bütün bütün söndüremediği «Prometheus ışığı»nın bir kıvılcımı vardı; Prometheus'la çatışması, başından beri ruhunda gizli yatan bu kıvılcımı alevlendirmişti.

Mitolojik düzeyde Zeus ile Prometheus iki ayrı insanî kişilik olarak sunulmuşlardır, ama psikolojik bir analizde, tek bir insan ruhunda karşılıklı olarak birbirine nüfuz eden iki itki olarak yorumlanabilirler. Çatışmaları ne kadar sert olursa olsun, her iki itkiyi de duyan aynı ruhtur. Bu psikolojik yorumu, toplumsal konumlar içindeki insan ruhlarının eylemine uygulayabiliriz. Örneğin, diyelim ki İ.Ö. ikinci binyılın sonlarına doğru, Helen Toplumu'nun bebeklik döneminde, yıkılmış Ege Uygarlığı'nın kıyısında köşesinde yatan Kuzey-Batılı Yunanca-konuşan barbarların miskinliği hiç bir yerde Prometheus tipi bir zihnî enerji akımıyla canlandırılmamış olsun; o zaman bütün Hellas, «Dorik» Girit gibi sürekli bir bitkisel yaşayış içine girecekti. Ama bu barbarların bazılarının ruhunda, mitolojik Zeus'da olduğu gibi, uygarlaştırıcı bir ahlakın sönmeye yüz tutmuş alevi yeniden canlanabilmişti; ve bu Prometheus'vari hayatiyet sayesinde çocukluk dönemini yaşayan Helen Toplumu

ölü bir toplumsal örgüye köle olarak hareketsiz yatmaktan kurtulmuş, doğumdan büyümeye doğru ilerleyebilmişti. Aeskhilos'un Mitik imgelerle betimlediği, insan aklının Prometheus'vari hayatiyeti, Bergson tarafından da felsefi terimlerle açıklanmıştır.

> İnsan, Tabiat'ın elinden çıktığı şekliyle, hem akıllı hem de toplumsal bir varlıktı; küçültücü toplumlarda son sınırına dayanacak bir toplumsallığı ve hem bireysel hayata hem de grup hayatına hizmet edecek bir akl vardı. Ama kendi çabalarıyla genişleyen akl beklenmedik bir gelişme gösterdi. Tabiatlarındaki sınırlılıkların insanları mahkum ettiği köleliklerden kurtardı. Bu koşullarda, özellikle zengin (psişik) yetenekleri olan insanların, genel olarak İnsanlık için Tabiat'ın yapması mümkün olmayan şeyleri hiç değilse kendileri için yapmaları ve kapatılmış olanı yeniden açmaları imkansız olmaktan çıktı. Onların verdiği örnek, İnsanlığın geri kalan kısmını da, hiç değilse imgelemde, alıp sürükledi. ([5])

Bu görüşleri kendi meydan okuma-ve-tepki dilimize çevirebilir miyiz? Şimdiye kadarki araştırmalarımızda meydan okumaların özelliği hakkında bazı çok belirgin doğruları kaydetmekle yetindik; aşırı sert ve fazla zayıf olmayan türden bir meydan okumanın yaratıcı tepkilere yol açtığını, aşırılığın sınırında yatan bir meydan okumanın ise —ilk bakışta en fazla teşvik edici bir meydan okuma gibi görünse de— karşısındakilere, büyümenin durdurulması biçimini alan ölümcül bir ceza yüklediğini gördük. ([7]) Araştırdığımız büyüme sırrı da şüphesiz burada yatıyor; çünkü, uzun vadede, optimum meydan okuma, karşısındakileri sadece tek bir başarılı tepkiye teşvik etmekle kalmaz, bir adım daha attıracak hızı da kazandırır. Böylece bir başarıdan yeni mücadelelere, bir sorunun çözümünden yeni sorunların ortaya çıkışına, geçici bir durgunluktan tekrarlanan harekete, Yin'den yeniden Yang'a geçilir. Doğumu büyüme izleyecekse, çalkantıdan dengenin yeniden kurulmasına giden tek, bitimli hareket yeterli olamaz. Hareketin tekrarlanan ve sürekli bir ritm haline gelebilmesi için öyle bir hayatiyet olmalıdır ki, meydan okuma ile karşılaşanlar eşdengeli durumdan, bir denge fazlalığına gidebilsinler, yeni meydan okumalarla karşılaşıp yeni tepkiler gösterebilsinler ve böylece yeni bir denge fazlalığı yaratan yeni bir eşdengelilik durumuna girsinler; yani potansiyel olarak bitimsiz bir ilerleme temposuna dalsınlar. Dünyevi dile çevrildiğinde:

> So taumel'ich von Begierde zu Genuss
> Und im Genuss verschmacht'ich nach Begierde. ([8])

Tanrısal dilde ise:

> Komm! Hebe dich zu höheren Sphären!
> Wenn er dich ahnet folgt er nach. ([9])

Bu sürekli tekrarlanan büyüme ritminde herhangi bir yön ya da amaç olduğu söylenebilir mi? Bu soruyla karşılaştığımızda, «yön» fikrinin an-

101, 102 ATEŞİ GETİREN PROMETHEUS Prometheus'un, İnsanın yaratıcısı ve Tanrıya baş kaldırarak onun ateşini İnsana getiren kişi olarak ikili mitolojik rolü çok zaman tek bir imge halinde birleştirilmiştir ve Prometheus İnsana ateşle can veren kişi olarak görülmüştür.

Aşağıda, Prometheus, İnsana ateşi ulaştırmak için Yeryüzü ile Gökyüzü arasındaki âlemleri aşıyor: on beşinci yüzyıldaki bir Flaman el yazmasından bir resim. Aşağıda, Yahova Kaos'u biçimlendirirken, Prometheus da cennette meşalesiyle İnsanı canlandırıyor: Ovid'in Değişimler'ini süsleyen bu ortaçağ Hıristiyan resmi, Helenizm'in yaratılış mitini Tevrat'ın ikonografik diline çevirerek putperest geleneği kutsamış oluyor.

cak fiziksel dünyada somut bir uygulama imkanı olduğunu, aynı fikri psişik alanda uygulamaya kalkıştığımızda yolumuzu tamamen şaşırabileceğimizi aklımızdan çıkarmamamız yerinde olur.

> Belli ki yön (insanların ilerlemesindeki adımların) bu bu hareketleri bir ilerlemenin adımları olarak görmeyi kabul ettiğimiz anda tek ve aynıdır. O zaman her hareket ileri atılmış bir adım olarak tanımlanmalıdır. Oysa bu sadece bir mecaz olabilir; İnsanlığın üzerinde yürümekle yetineceği, önceden-belirlenmiş bir yön olsaydı, manevî dirilişler de önceden bilinebilirdi. Her bir diriliş için ayrı bir yaratıcı çabaya ihtiyaç olmazdı. Aslında insan her zaman bu adımların sonuncusunu ele alıp, onu bir kavramla tanımladığında, daha önceki adımların da bu kavramın içeriğinin bir kısmına az çok sahip olduğunu, dolayısıyla bütün bu aşamaların bu yol üzerindeki konaklar olduğunu söyleyebilir. Ama olaylar ancak geriye dönük bir bakışla bakıldığında böyle bir biçim alırlar. Gerçekte, değişmeler niceliksel değil, nitelikseldir, dolayısıyla da önceden tahmin edilemezler. Gelgelelim, yalnız kavramsal karşılıklarında değil de, kendilerini sunuş biçimlerinde, hepsi için ortak olan bir etmen (faktör) de vardır. Hepsi de, kapalı olanı açma yolunda girişimlerdir... Analizimizi biraz daha ileriye götürecek olursak, bütün bu ardarda çabaların, bir ülkünün giderek gerçekleşmesi demek olmadığını eklememiz gerekir; çünkü önceden tasarlanmış hiç bir fikir, her biri kendini yaratırken kendi özel fikrini de yaratan kazançlar toplamını temsil edemez. Gene de, bütün bu değişik çabalar toplamı, benzeri olamayan bir şeyi meydana getirebilir; bu da ancak, **élan** (atılım) olabilir. ([10])

Teleolojik bir formül, sürekli akış içerisinde herhangi bir terimi dile getirmeye yeterli olabilir, ama bütün dizinin toplamına uygulanması yanıltıcı olur. Büyümenin sürekliliği uzaysal (mekana ilişkin) değil, toplamsaldır. Yön söz konusu olduğu sürece, meydan okumalara karşı tepkiler dizisiyle meydana çıkan hareket çizgisi son derece zikzaklı bir yol izleyebilir. Ama bunun sembolik önemi ya yoktur ya da yok denecek kadar azdır, çünkü bir meydan okumaya verdiği karşılık yeni bir meydan okumaya yol açan Prometheus (atılımının ulaştığı sürekli ilerleme, bir eğri biçiminde görülemez. Bu ilerleme daha çok, büyüme sürecinde olan birey ya da toplum için, gerek dışa dönük bir çevreye egemen olma yeteneğinin ya da içe dönük bir kendini-belirleme ya da kendini-dile getirme yeteneğinin ilerleyen, birikimsel artışı olarak, yani bir denetleme ya da bir örgütleme çerçevesi içinde kavranılmalıdır.

İster insanî, isterse fiziksel olsun, dışsal çevrenin fethedilmesi, bu basit formül başlangıçta çekici görünse de, kendi başına büyüme ölçütünü meydana getiremez. Bu görüşle çelişen örnekleri kolayca bulabiliriz. Örneğin Çin Uygarlığı kendi politik egemenlik sınırlarının dışına taşıyor ve böylece coğrafî bir yayılma anlamında bir büyüme dönemi yaşıyordu. Üstelik bu, Savaşan Devletler dönemindeki (İ.Ö. 771-221) sert toplumsal çözülme süreci sırasında oluyordu. Teknoloji alanında da yeni tekniklerin geliştirilmesiyle uygarlığın ilerlemesi arasında şaşmaz bir karşılıklı ilişki yoktur; durdurulmuş toplumları gözden geçirirken, teknik ilerlediği halde durağan kalan toplumlar olduğunu daha önce görmüştük. ([11]) Ayrıca, İnsanoğlu'nun dışsal çevresini denetlemesini ve fethetmesini sağlayan teknik ustalık, ruhuna içeriden musallat olan meydan okumaları cevaplandırmayı başaramazsa, onu yok olmaya da mahkum edebilir. ([12]) Gerçek büyüme, makrokozmoz alanından mikrokozmoz alanına doğru sürekli bir vurgu değişikliği, enerji aktarımı ve eylem alanı değişikliği gerektirir; bu yeni arenada meydan okumalara karşı zafer kazanan tepkiler dışsal bir engeli yenme biçiminde değil, kendini daha iyi dile getirme biçiminde ortaya çıkarlar. Bir insan bireyinin ya da insan toplumunun bir dizi meydan okumaya karşılık bir dizi tepki gösterdiğini gözlediğimizde ve kendimize bu meydan okumalara karşı tepkiler dizisinin bir büyüme olayı olarak yorumlanıp yorumlanamayacağını sorduğumuzda, cevabımızı bulmanın yolu, eylemin adı geçen iki alanın birincisinden ikincisine doğru kayıp kaymadığını tesbit etmektir. Bu aktarım hareketinin varlığı ya da yokluğu, meydan okumalara karşı tepkiler dizisinde büyümenin varlığı ya da yokluğu ölçütünü kazandırır. Pratikte şüphesiz eylem bu alanların sadece bir tanesine kapanıp kalmaz, ama büyüme süreci, zafer ya da yenilgi sorununu belirlemekte dışsal alandaki eylemin giderek daha az, içsel alandaki eyleminse giderek daha çok önem kazanmasını gerektirir. Büyümenin özelliği üstüne bu oldukça soyut düşünceleri biraz daha aydınlatmak için, tarihten bir örnek alalım ve düşüncelerimizi somut bir kanıta bağlayalım.

Helen tarihinde daha önceki bütün meydan okumalar dışsal çevreden doğmuştu. Ege Uygarlığı'nın yıkılmasından sonra, Yunanistan'ın düzlüklerinde oturan insanlar, komşu dağlarda yaşayan saldırgan haydutlara karşı bir çeşit güvenlik sağlama zorunluğu gibi bir meydan okumayla yüz yüze geldiler. Düzlüklerde oturanlar, komşularına karşı askerî bir üstünlük kurarak kendilerini koruma sorununu başarıyla çözdüler. Ama bu ilk meydan okumaya karşı tepkilerinin başarısı onları ikinci bir meydan okuma ile karşı karşıya getirdi. Düzlüklerde barış içinde tarımla uğraşmalarını sağlayan zafer nüfus artışını hızlandırdı. Sonunda kalabalık, Helen yurdunun artık besleyemeyeceği kadar yoğunlaştı. Bu nüfus artışı sorunu da denizaşırı yayılma çaresine baş vurularak çözüldü, ama bunu kolonileştirilmiş ülkelerdeki rakip Fenikeli ve Etrüsk kolonicilerinden gelen insanî meydan

okuma izledi. Yunan-olmayan komşularının karşı-baskısı ile Yunanlılar'ın yayılmaları iki yüzyıl süreyle (İ.Ö 525-325) durdurulunca bu meydan okuma bütün ciddiyetiyle ortaya çıktı. Bir dönüm noktası olan İ.Ö. 480 yılında Yunanistan aynı anda iki cephede birden bir ölüm-kalım savaşı vermek zorunda kaldı: Sicilya'da Kartacalılar'a ve Yunanistan'ın kendi topraklarında da Keyaksar yönetimindeki Persler'e karşı. Daha sonra, İskender'in İ.Ö. 334'de Anadolu topraklarına geçmesinden başlayarak dört yüzyıl süreyle bu meydan okuma başarılı bir şekilde savuşturuldu. İskender Pers İmparatorluğu'nu yıkınca, Helenizm hem Suriye dünyasının önemli kesimini, hem de Mısır, Sümer-Akat, İran ve Hint dünyalarını egemenliği altına almış oldu. Romalılar Kartacalılar'ı yendiler ve Avrupalı barbarlara üstünlüklerini tattırdılar, böylece Helenizm'in Batı'ya doğru yeni bir açılım yapmasına yol hazırladılar. Bu zaferler sayesinde Helen Toplumu beş ya da altı yüzyıl rahat bir soluk alma imkanını buldu —İ.Ö. dördüncü yüzyılın son kısmından Hıristiyanlık Çağı'nın üçüncü yüzyılının ilk dönemlerine kadar— ve bütün bu süre boyunca dışsal çevreden gelen herhangi bir ciddi meydan okumayla karşılaşmadı. Ama bu, bütün bu süre içinde Helen Toplumu'nun meydan okumalara karşı bağışıklık kazandığı anlamına gelmez Tersine, bir çöküntü dönemiydi bu; yani, bu dönem içinde Helenizm başarılı bir şekilde tepki gösteremediği meydan okumalarla karşılaştı. Şimdi bu meydan okumalara bakarsak, hepsinin de eskiden dışsal alanda başarıyla karşılanan eski meydan okumaların yeni biçimlenişleri olduğunu, ama bu başarıyla birlikte Helen Toplumu'nun çevresinden çıkıp o Toplum'un kendi öz hayatına girdiklerini görebiliriz.

Örneğin, Helen Toplumu İ.Ö. 480'de Persler'le Kartacalılar'ın dışsal askeri meydan okumalarına iki güçlü silahla cevap vermişti: Atina donanmasıyla Siraküza diktatörlüğü; ama dolaysız işlevlerini yerine getirmekte bu kadar başarılı olan bu iki araç Helenizm'in toplumsal organizmasında şiddetli zorlama ve gerginlikler yarattı: Atina ile Isparta arasında hegemonya rekabeti başladı, Atina'nın denizci müttefikleri üzerindeki hegemonyası yozlaşarak bir tiranlık haline geldi, Siraküza egemenliğine karşı Sicilya'da tepki doğdu. Bütün bunlar, Helen Toplumu'nun karşılık veremediği ve sonunda toplumsal bir çöküntüye de yol açan bir meydan okuma yarattılar. Böylece, İ.Ö. 480 yılında dışsal politik güçlerin baskısı olarak ortaya çıkan meydan okuma, İ.Ö. 431'de (Büyük Atina-Peloponez Savaşında) toplumun bir iç çatışması biçimine büründü.

Helen tarihinin bundan sonraki bölümlerinde Helenizm'in doğuda ve batıda, Makedonya ve Roma ordularının açtığı yolda yayılmasını, buna benzer sonuçlar izledi. Helen silahlarının Helenizm'i daha beş altı yüzyıl süreyle dışsal meydan okumalarla karşılaşmaktan kurtaran askerî zaferleri, meydan okuma-ve-tepki alanını dışarıdan, Helen Dünyasının içsel çevresine aktarmakla sonuçlanmış oldu. Dış düşmanlara karşı uzun süreli askeri mücadele rakip Makedonya beyleri ile rakip Roma diktatörleri arasındaki iç savaşlara dönüştü. Helen ve Suriye Toplumları'nın Akdeniz'e egemen olmak için ekonomik rekabetleri, Helen Toplumu'nun bağrında, Doğulu çiftlik köleleriyle Helen kökenli efendileri arasındaki kahredici iç savaşta yansıdı. Helen kültürü öteki kültürlere karşı üstünlüğünü başarılı bir şekilde kurduktan sonra Helenizm'le Doğu uygarlıkları arasındaki kültürel çatışma da aynı şekilde Helen ruhunun bir iç buhranı olarak ortaya çıktı. Bu buhranın sonunda İsis'e tapınma, müneccimlik, Mahayana, Mithraizm, Hıristiyanlık ve daha yığınla uzlaştırıcı din doğdu.

Batı Uygarlığı ile Asya ve Afrika Dünyalarının bugünkü karşılaşmalarında da buna benzer bir eylem alanı aktarımı gözlemleyebiliriz. Saldırgan Batı emperyalizmine karşı tepki bu toplumların yabancı egemenliğine ya da dominyonuna karşı siyasî bağımsızlıklarını kazanmayı başarmalarıyla sonuçlanmıştır; ama Batıcılığın, siyasî ve iktisadî sömürgeciliğin empoze edilmiş yönetim makinesi biçimine giren dışsal baskısı bu toplumların kendi içlerinde yabancı bir uygarlıkla yerli ahlak arasındaki içsel çatışmaya dönüşmüştür. Bunun sonucu olan kültürel gerilimler bu toplumlarda açık açık görülüyor, ama Batı Toplumu da —yakın zamana kadar, dışsal meydan okumalara karşı uzun süreli bir bağışıklık dönemi yaşadıktan sonra— şimdi, başlangıçta kendi yarattığı meydan okumaya tepki gösteren eski uydu ve uyruklarının çabalarının kendisine sıçrayan etkileriyle boğuşmaktadır.

Aktarma olayı, insanî olduğu kadar fiziksel meydan okumalarda da gözlemlenebilir. Çünkü Batı Uygarlığı'nın maddî çevresine karşı zaferini buna benzer bir dışsal meydan okumadan içsel meydan okumaya doğru geçiş izlemiştir. Fiziksel Doğa'ya iktisadî düzeyde egemen olma sorunları —Doğa'nın sağladığı ham maddeleri İnsan'a yararlı ürünlere dönüştürme işi— Batılı **Homo faber** (imalatçı insan) tarafından büyük bir başarıyla yerine getirilmiştir; ama teknik alandaki bu başarılar insanî ilişkiler dünyasında muazzam sorunlar yaratmıştır. İktisadî rekabet uluslararası gerilimleri vurgulamıştır; bazı toplulukların iç hayatlarında sermaye ile emek arasındaki gerilim, tufanı andıran başkaldırmalara yol açmıştır; bu iki yıkıcı hareket, dünya çapında birleşerek, ticaret ve

103 Prometheus'un Zeus'a karşı baş kaldırması yeni çeşitten bir yaratılmaya yol açmıştır: Meşalesini güneşe kaldırıyor ve ateşi vücudundan akıtarak İnsana hayat veriyor.
104 Prometheus mitinin üç episosu. Prometheus gökyüzünde Güneşin arabasından meşalesini yakıyor; solda, donuk İnsan heykelini ateşliyor; yandaysa, cezası ileride verilmek üzere Hermes onu ağaca bağlıyor.

finansın dünyayı kapsayan bağları yüzünden birbirleriyle iktisadî ilişkilere giren İnsanlığın ayrı kesimleri arasındaki değişik hayat standartları sorununu göz çıkaracak bir şekilde ortaya sermiştir.

Askerî düzeyde de temel meydan okuma artık teknolojik değil, psikolojiktir. Yok etme tekniklerimizi belki biraz daha inceltebiliriz, ama daha şiddetlendirmemiz artık güçtür, çünkü bütün fiziksel ve insanî dünyayı olduğu gibi yok edecek kapasiteye çoktan ulaşıldı. Dolayısıyla, atom fiziğinin maddî sırlarının bilim adamlarına sunduğu meydan okuma bütün İnsan soyu için manevî bir meydan okumaya dönüştü.

Bu bakımdan, bir dizi meydan okumaya karşılık olan bir dizi başarılı tepkinin, ancak eylemin dizi ilerledikçe dışsal çevreden —ister insanî, ister fiziksel— büyüyen kişilik ya da büyüyen uygarlığın vicdanına kaydığı oranda gerçek bir büyüme işareti olarak yorumlanabileceği görüşünde ısrar edebiliriz. Büyüdükçe ve büyümeye devam ettikçe, yabancı düşmanların, dışsal bir savaş meydanında cevap gerektiren meydan okumalarıyla hesaplaşma gereği azalacak, içsel bir arenada kendi kendine meydan okumasıyla hesaplaşma gereği artacaktır. Büyüme, büyüyen kişilik ya da uygarlığın kendi kendisinin çevresi, kendi kendisinin meydan okuması ve kendi kendisinin eylem alanı haline gelmesi demektir. Başka bir söyleyişle, büyümenin ölçütü kendi kendini belirlemeye doğru bir ilerlemedir; kendi kendini belirlemeye doğru ilerleme ise, hayatın kendi ülkesine ayağını basması mucizesinin basit terimlerle yapılmış formülüdür.

Büyümenin ölçütü kendi kendini belirlemekse ve kendini belirlemek kendini dile getirmek demekse, uygarlıkların kendilerini giderek nasıl dile getirdiklerini incelediğimizde, uygarlıkların gerçek büyüme süreçlerini de analiz etmiş oluruz. Uygarlaşma süreci içinde bir toplumun, topluma «ait» olan ya da toplumun «ait» olduğu insan bireyleri yoluyla kendini dile getirdiği genel bir doğrudur. Daha önceki bir bölümde söylediğimiz gibi toplum kendisi bir kişiler toplamı değil, bir ilişkiler ağıdır; [13] iki veya daha fazla sayıda gücün karşılıklı etkileşme alanıdır. Kendisi, toplumsal eylemin kaynağı değildir, çünkü bir kaynak, tanımı gereği alandan başka bir şeydir. Toplum, insanların birbirleriyle karşılıklı eyleme giriştikleri iletişim aracıdır ve tarihi yapan da insan toplumları değil, insan bireylerdir.

Bergson, bu bölümde daha önce de alıntılar verdiğimiz eserinde bu doğruyu güçlü ve ısrarlı bir biçimde öneriyor:

Tarihte «bilinçdışı» (etken) diye bir şey tanımıyoruz: Onca sözü edilen «düşüncenin büyük yeraltı akıntıları», sadece, insan yığınları içlerinden biri ya da öbürünün arkasına takılıp sürüklendikleri için öyle akarlar... (toplumsal ilerlemenin) tarihinin belirli bir döneminde toplumun manevî durumunun bir gereği olarak kendi kendine ve azar azar gerçekleştiğini söylemek saçma olur. İlerleme aslında toplum bir deney yapmaya karar verdiği zaman gerçekleşen ileriye doğru bir sıçramadır. Bu demektir ki toplum ikna edilmeye razı olmuş ya da en azından sarsılmayı kabul etmiştir; bu sarsma işini yapan da her zaman için bir **insandır.** (14)

Topluma bu yardımı yapan ve böylece içinde doğdukları toplumların büyümesini sağlayan bireyler kelimenin hem de sözlük anlamında insanüstüdürler. Çünkü kendilerini denetlemede üstün bir yere erişerek ender bulunan bir kendini-belirleme kudreti gösterebilmişlerdir. Bunlar, Bergson'un diliyle, **élan vital'in** (hayatî atılımın) yönünü sezebilmiş insanlardır; «istekleri... **(élan'ın)** damgasını İnsanlığın bütününe vurmak ve —kendilerinin de bilincinde oldukları bir çelişki yoluyla—özünde yaratılmış bir şey olan bir türlü yaratıcı bir çabaya çevirmek; tanımı gereği bir duraklama olan şeyi harekete dönüştürmek olan imtiyazlı insanlardır.» (15)

Yaratıcı kişilik, insan kardeşlerini kendi derin görüşüne çekerek onları değiştirmenin içsel zorunluğunu bir itki olarak duyar; bu çeşit bir deha —İsa ya da Buddha gibi bir dinî mistik veya Lenin ya da Gandi gibi bir siyasî önder olabilir— kaçınılmaz bir şekilde bir toplumsal çatışmaya, toplumun, onun yaratıcı enerjisinin bozduğu dengeyi kurmak için mücadelesine yol açar. Bireyin görüşü toplumun pratiği haline gelebilirse denge yeniden kurulacaktır; yani, mikrokozmozdaki yaratıcı değişim, makrokozmozdaki adaptasyon değişimiyle karşılığını bulmalıdır; hareket dinamik bir şekilde sürekli değişimler dizisinden geçerek ilerler, bütünleşmeden farklılaşmaya ve sonra, gene hikâyenin sonu demek olmayan yeni bütünleşme ve farklılaşmalara yol açarsa, büyüme gerçek bir büyüme olacaktır. Ama ya yaratıcı kişilik toplumu ardı sıra sürüklemeyi başaramazsa ya da manevî önderliği yozlaşıp ezici ve kısır bir diktatörlük haline gelirse ne olacaktır? Büyümenin, kendini-belirlemenin yaratıcı enerjisinin tamamlayıcısı olduğunu söylemiştik; şu halde, yıkılmayı da bu kudretin kaybedilmesi olarak açıklayıp açıklayamayacağımızı görelim.

BÖLÜM IV

UYGARLIKLARIN ÇÖKÜŞLERİ

Geçmişteki uygarlıklardan bazıları neden yıkıldılar? Ben, uygarlıkların kaderlerinin yıkılmak olduğuna inanmıyorum, onun için deterministlerin yanlış fikirlerini çürüterek işe başlıyorum. Determinist açıklamaları yadsıdığım için başka bir alternatif arıyorum. Ilkin, büyümenin devam ettirilmesi sürecinin kendisinin yapısı gereği tehlikeli olduğunu görüyorum: Toplumun yaratıcı önderleri yaratıcı olmayan kitleyi sürüklemek için toplumsal «talim»e başvuruyorlar ve bu mekanik araç, yaratıcılığı tükenen efendilerine düşman oluyor. Bu durumda yaratıcılıktaki başarısızlığı açıklamam gerekiyor. Biz insanların, büyük başarılar arefesinde uğradığımız maneviyat bozukluğu ile açıklıyorum bunu. Böyle bir moral bozukluğuna girmemiz zorunlu olmadığı için, bunun sorumluluğu da bizim üstümüzdedir. Başarı bizi tembelleştiriyor, kibirlendiriyor. Bunun nasıl olduğunu ve insanların her seferinde nasıl yanıldığını göstermek için bu durumun bir çok önemli tarihî örneğini sıralıyorum.

Renkli Resimler: 23. 24

DETERMİNİZM Mİ, YOKSA ÖZGÜR İRADE Mİ?

İnsanlar, özellikle toplumsal buhran dönemlerinde, özgür iradeyi inkar edip hayat akışının determinist açıklamalarına sığınmışlardır. Yukarıdaki, on yedinci yüzyıldan kalma İngiliz tabağı, tem'asını döngücü felsefelerin çark imajlarından alıyor: Bolluk, Gurur, Kavgacılık ve Yoksulluk kaçınılmaz bir sıralanış içinde birbirlerine bağlanıyor, ama ortadaki Huzur, bir kaçış imkanı sağlayabiliyor. Aşağıdaki Poussin'in **İnsan Hayatının Dansı** ise gene geriye, Ortaçağın çarkıfelek anlayışına dönük, ama olumlu ozgür seçme ögesini de resme katıyor. Değişmez yolunda ilerleyen Güneş'in arabasının altında Süreksizlik ve Zaman, Yoksulluk Emek, Bolluk ve Lüks'ün ritmik dansını seyrediyorlar. Dans edenler tek bir hareket içinde tutsak olmuşlar ve evren yasalarının yönetimi altındalar; ama Emek'in resme katılışı —Ortaçağ'da onun yerinde kendini bırakmış bir Tevazu figürü bulunurdu— insanların bilinçli çabalarının kader döngüsünü kırabileceğini ima ederek determinist imge örgüsüne karşı çıkıyor.

plentie
peare
plee
pouerie
Speke your Collecture, how kind this figure.
That peace maketh plentie pryde plee & pouerie.

Renkli Resimler: 25. 26

YARATICI TEPKİ. MEKANİK TEPKİ

Bir uygarlığın büyümesi yaratıcı bir azınlığın elindedir. Bu seçkinler yalnızca toplumlarının karşısına çıkan meydan okumaları başarıyla savuşturmakla değil, aynı zamanda yaratıcı olmayan insanlar çoğunluğunu da kendileriyle birlikte sürüklemekle yükümlüdürler. Assisi'li Aziz Francis başka ruhlara «sıçrayan yalımdan çıkmış ışık» gibi bir esinlenme iletebilen yaratıcı kişiliği temsil eder. Giotto'nun sağdaki freski, Aziz'in, Papa III. Innocent'ı Fransisken Mezhebinin kurulmasına izin vermeye zorlayan görümünü (vision) resmediyor. Bir hikâyeye göre Papa «Lateran Bazilikası'nın yıkılmak üzere olduğunu, tam bu sırada ufak tefek, kılıksız bir adamın kiliseye sırtını dayadığını ve onu yıkılmaktan kurtardığını gördü.» Bu düş, Innocent'ı, Francis'in, Kilise'nin manevi kurtarıcısı olduğuna inandırdı.

Ama böyle bir esin kaynağı olabilme gücü enderdir. Çoğunlukla bir toplumun önderleri, toplumsal talimin, alt kademedekileri önderlerini izlemeye mecbur eden kuru itaat duygusuna bel bağlarlar; ama bu yaygın çare, kendi içinde bir başarısızlık tohumu taşır. Karşı sayfadaki askerler bir makine halinde perçinlenmiş insanlardır: Kendi kendilerine karar verme yeteneği ya da kişisel tepkileri olan bireyler olmaktan çıkmış, mekanik bir alay olmuşlardır, artık başkalarının insafına kalmışlardır, önderleri başarısız kalırsa moralleri bozulur, önderlik yozlaşıp zorbalığa dönüşünce ayaklanırlar.

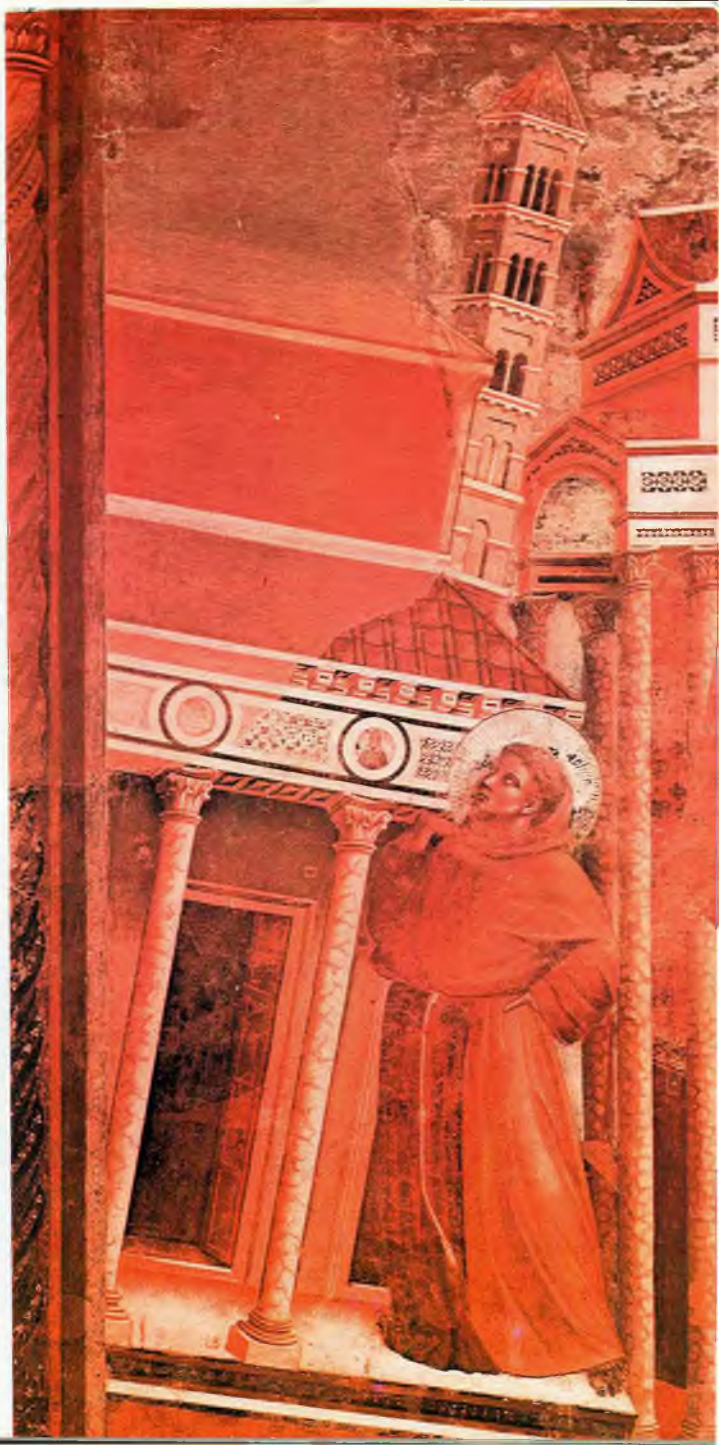

Renkli Resimler 27, 28

GEÇMİŞE TAPMAK: VENEDİK

Venedik, ortaçağda yaşadığı görkemli hayatın büyüsünden bir türlü kurtulamadığı için, modern dünya
nın meydan okumalarına yaratıcı bir şekilde tepki göstermeyi başaramadı. Yukarıda görüldüğü gibi, o
altıncı yüzyılda, Tintoretto, gerçeği tahrif etmeksizin, Venediği «Adriyatiğin Kraliçesi» olarak resme
debiliyordu; ama iki yüzyıl sonra, yandaki resimde gördüğünüz gibi, Düka'nın taç giyme törenini tepe
den seyreden Mars'la, Neptün'ün dev heykelleri, tapınılan bir geçmişin içi boş sembollerinden öte bi
anlam taşımaz olmuşlardır.

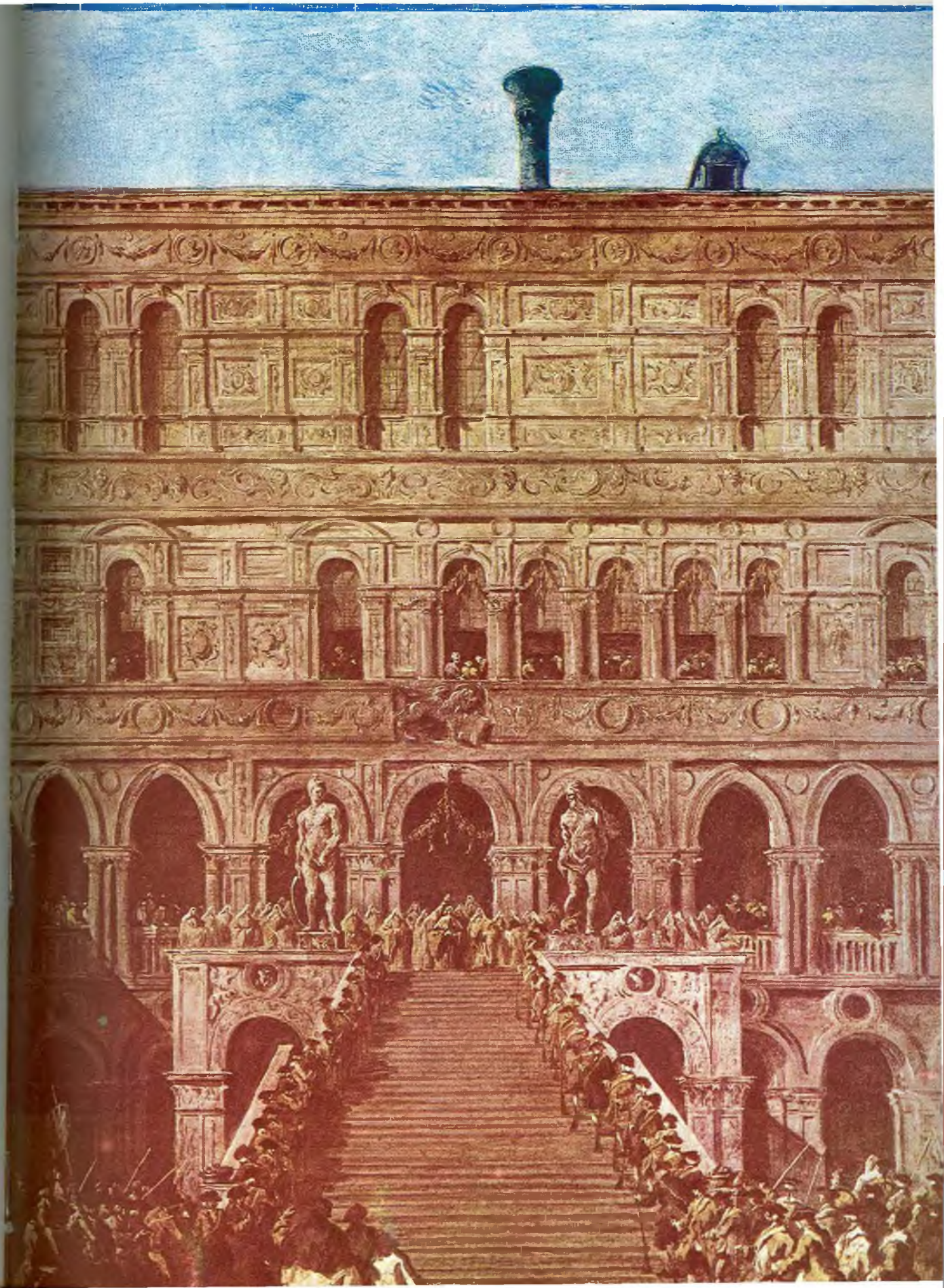

Renkli Resimler 29, 30

BİR KURUMA TAPMAK:
ORTODOKS HIRİSTİYANLIK

Ortodoks Hıristiyan Toplumu, mutlakiyetçi Roma İmparatorluğu'nun hayaletine yeniden can verip tapınarak kendi geleceğini tehlikeye soktu: Kilise egemenliğinde bir devletin otoriter yönetimi toplumsal büyümeyi ezdi ve çarpıttı. Yukarıdaki on birinci yüzyıl İmparator ve İmparatoriçesi, İsa'nın iki yanında yer alarak, dünyevî iktidarın kendine mal ettiği manevi egemenliği sembolleştiriyorlar. Böylece kısırlığa mahkum edilen yaratıcı potansiyelin ışıltıları on dördüncü yüzyılda yaratılan deha ürünlerinde göze çarpar. Bu dönemde imparatorluk iktidarının zayıflaması, yüzyıllardır baskı altında tutulan enerjilerin serbest kalmasını sağlamışsa da artık çok geç kalınmıştı. Yandaki resimde sanatçının, Bakire'nin attığı ilk adımları resmeden mozayiğe kattığı canlılık ve hareket, daha önceki resmî sanatın katı biçimciliğine anlamlı bir karşıtlık yaratıyor.

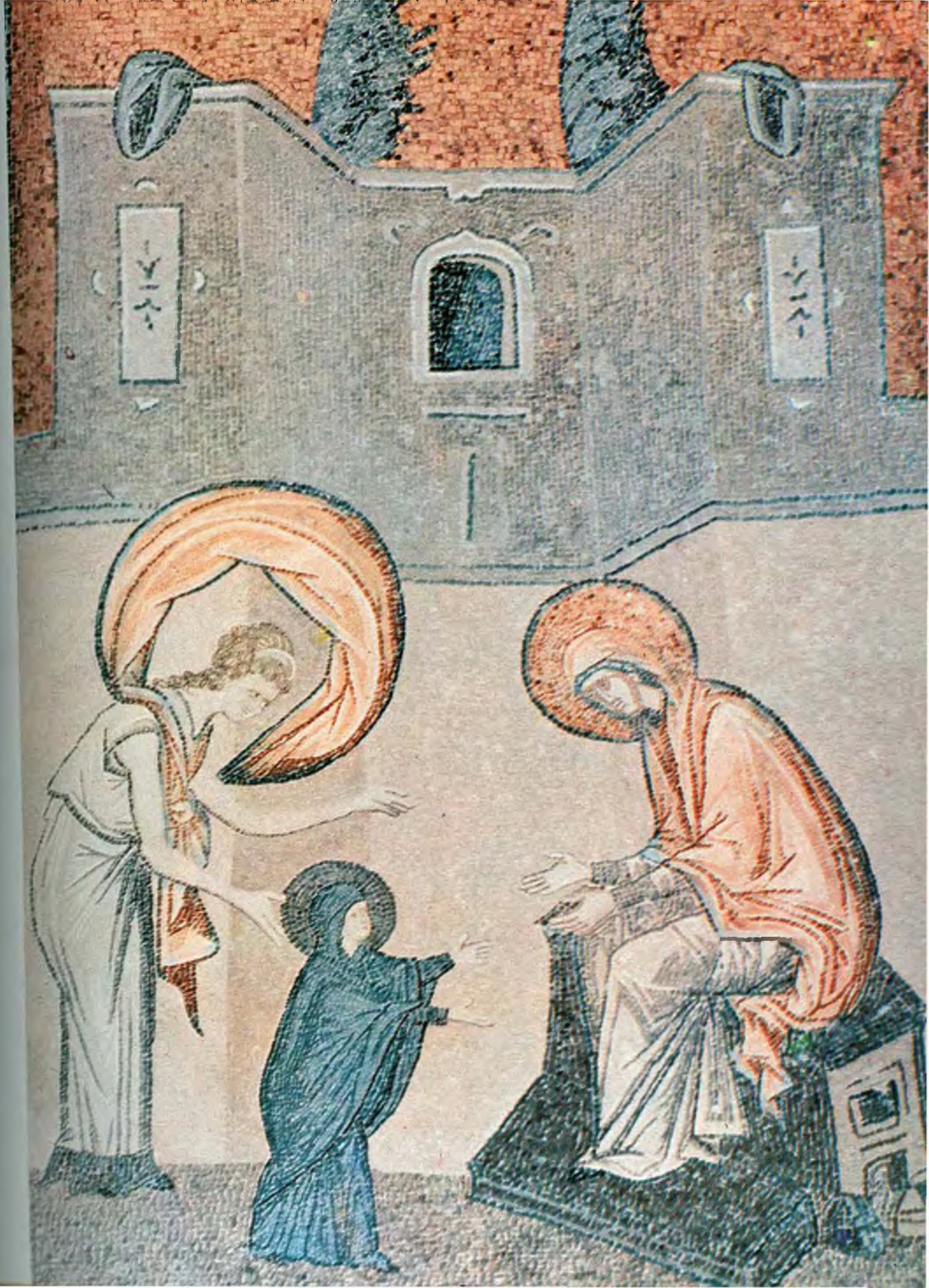

Renkli Resimler 31, 32

BİR TEKNİĞE TAPMAK: SAVAŞÇILIK

Askerî tarih, geleceği yaratıcı yeniliklerle karşılamak üzere çaba gösterecek yerde, günü geçmi
bir tekniğin yıkıcı etkilerine bel bağlamanın bir başka örneğini sergiler. Klasik örnek, yukar
daki resimde görülen, Goliat ile Davut arasındaki efsanevî çarpışmadır. Burada, zırhlara bü
rünmüş, yeni bir zafer kazanacağından emin olan dev, ufak tefek, zararsız görünüşlü çoban ç
cuk karşısında beklenmedik bir yenilgiye uğrar. Yanda, Altdorfer'in ünlü İskender'in Zaferi re
miyse birlikte hareket eden Makedon süvarî ve falanksının (mızraklı ve kalkanlı piyade) çağ
daş Asya ve Yunanistan'ın askerî bakımdan tutucu orduları karşısındaki tarihî zaferlerini ö
güyle anıyor.

Renkli Resim 33

ZAFER SARHOŞLUĞU: İHTİRAS KENDİ KENDİNİ AŞIYOR

Yaslı bir Ecclesia —Roma'daki Katolik Kilisesi— kocası Papa V. Clement tarafından terkedilişini seyrediyor. Papa'nın elinde, hem tehlike, hem de kutsal aşkın sembolü olan bir şahin var. Bir on beşinci yüzyıl el yazmasının içinde bulunan resim, Papalığın, 1309'da Clement'in papalığı sırasında başlayan, Avignon'daki Fransız krallarının eline düşmekle girdiği «Babil esareti» dönemini anıyor. Bu tutsaklık ve onu izleyen Büyük Ayrılık, dünya işlerinde başarı kazanma hırslarıyla kendi boylarını aşan girişimlerde bulunan birtakım Papaların birbiri ardı sıra gelen yanlış kararlarının sonucuydu. Papalığın manevi gücünün Reformla sonuçlanan zayıflaması, körleştirici ihtirasın felaketli sonuçlarının klasik örneklerindendir.

20 Determinizme İnanmalı mıyız?

İnsanların değişmez zayıflıklarından biri kendi başarısızlıklarını denetimlerinin tamamen dışında ve insan eylemleriyle ölçülmeyecek kadar geniş alanlarda işleyen güçlere yüklemeleridir. Bıktırıcı bir aşağılanmışlık duygusunu (koca Evren makinesini insanların yaptığı işleri bozmak üzere harekete geçirerek) yeniden kendini-önemseme duygusuna dönüştürme umudunu içinde barındıran bu zihni manevra «Felsefenin Tesellileri» arasında en sahte olanıdır. Bu, özellikle çöküş ve yıkılış dönemlerinde duyarlı düşünürlere çekici gelir; Helen Uygarlığının çöküşünde değişik felsefe okullarının hepsinin birden baş vurdukları beylik açıklamaya göre, bu üzücü ama durdurulamayan toplumsal çürüme, önü alınmaz «kozmik yaşlanma»nın arızî ve kaçınılmaz etkisinden doğuyordu. Helen çağının zorlu günlerinin son kuşağından olan Epikürcü şair Lukretius'un, Helen Toplumu **Pax Augusta**'da (Augustus barışı) geçici bir rahat bulmadan önceki felsefesi bu idi.

Evren kendisi de dışında değil bunun.
Duvarları kuşatılacak; bu korkunç gedik
Onu da döndürecek pis, kokuşuk bir harabeye,
Kötülük başladı bir kez. İşte, çağımızın
Beli büyük şimdiden. Toprak Ana
Gücünü yitirdi. Bugün zor geliyor ona
Cüceler doğurmak - o ki bir zamanlar
Tüm çağlara hayat vermişti; onun başarısıydı
Koca canavarları taşımak sırtında...
Ürünlerimiz, gülümseyen bağlarımız da
Toprağın, onun bir anlık armağanı, insanlara.
Sevimli kuzular da onun, neşeli çayırlar da.
Heyhat! Bugün, bunlar büyümüyor bile yeterince.
İnsan emeği şimdi koşuyor Doğa'nın yardımına,
Ama ölesiye yoruyoruz, çiftimizi de, çiftçimizi de,
Kırıyoruz aletleri, yetişemiyoruz gene toprağın imdadına
Tarlalar daha çok emek istiyor, meyva vermiyor ama.
Yaşlı çiftçi iç çekiyor, sallayıp başını.
Yaptıkları hep boşuna, ona yakınıyor.
Şimdi mi? Geçmişin acıklı zıddı.
Babasının talihini şimdi o kıskanıyor.
Eskiler diyor, acı acı, tanrısal insanlardı,
Geçimlerini hem de kolay kazanırdı onlar.
Aynı topraktan aynı ürünü gel de al şimdi.
Pörsümüş asma yaprağının kederli bakıcısı
Zamanın insafsız akışına kusur buluyor
Evren'in ağır aksak çürümesi umurunda değil.
Oysa çağlar çağı kocamış, ölüme mahkum evren. (1)

Aynı tema üç yüzyıl sonra Batı Kilise Babalarından Cyprian'ın bir polemiğinde yeniden ortaya çıkar. Helen Toplumunun, yediği darbeden sonra ikinci bir kriz dönemine girmesinin etkisi altında kalan Cyprian, bu dönemin başlarında putperest bir bilginken kriz sona ermeden önce bir Hıristiyan martiri olmuştu:

Artık yaşlı ve düşkün bir çağda olduğumuzu kabul etmek gerekiyor. Dünyayı ayakta tutan kuvvet merkezi, güçlü kılan canlılık ve gürbüzlük artık yok. Biz sussak da bu gerçek duyuluyor... Dünya, kendi çöküşünü ispat edercesine, çürüme sürecinin birçok somut kanıtlarını ortaya koyuyor. Topraktaki tohumları besleyen kış yağmurlarında, harmanı olgunlaştıran yaz sıcağında bir azalma var. İlkbaharlar daha az taze, sonbaharlar daha az doğurgan. İçi dışına çıkmış, yıpranmış dağlar daha az mermer verir oldu, tükenen madenlerin değerli stokları küçüldükçe küçüldü. Akarsular günden güne zayıflıyor. Tarlalarda çalışan çiftçilerde, denizdeki **gemicilerde, kışlalardaki** askerlerde, pazardaki namusta, mahkemedeki adalette, dostluğun sağlamlığında, tekniğin hünerinde, ahlakın şaşmazlığında, hep bir azalma var. Bir şey yaşlanırken, taze parlak gençliğin taşkınlığını yıpratmadan sürdürmesi mümkün müdür **sanıyorsunuz?** Sonuna yaklaşan, çöküşün, yıkılışın sınırına gelen her şey yavaş yavaş küçülür. Örneğin güneş batarken ışınları daha donuk daha soğuk bir görkemle parlar. Ay batarken hilalin uçları yok olur, ipince kalır. Bir zamanlar yemyeşil ve bereketli olan ağaçlar, dalları kurudukça kısırlaşır, çırkinleşir; bunun gibi, kaynağı taşan pınardan yaşlılıkta sular damla damla gelir. Dünya hakkında verilen hükümdür bu; Tanrının hükmü: Doğmuş olan her şey ölecektir, büyüyen her şey yaşlanacaktır, güçlü olan gücünü yitirecektir, büyük olan küçülecektir; bu gücün ve endamın kayboluşu en sonunda yokluğa varacaktır. (2)

Cyprian'ın kötümserliğinin yankısı belki bugün bizim kuşağımızda yeryüzünün doğal kaynaklarının tükenmekte olduğu endişesinde dile gelmektedir; Batılı fizik bilginlerinin İkinci Termodinamik (3) Yasasına göre, maddenin en sonunda parçalanıp dağılacağını öne sürmelerinden bu yana, kozmik ölüm mahkumiyeti düşüncesine biz bile yabancı değiliz. Ama bugün artık tartışılabilir bir konu olan bu postulayı kabul etsek bile, maddi kozmoza verilen bu mahkumiyetin Lukretius ve Cyprian için vadettiği (bilinçliliğimizin sönmesi ya da eterleşmesi (4) yoluyla) manevi kurtuluş bizim için bir anlam taşımaz; çünkü Batılı kozmolojistlerimiz insan tarihiyle kozmoz tarihinin işaretlendiği zaman çizelgesinde bu ikisini birbirinden öylesine ayrı ölçeklere oturtmuşlardır ki pratikte aralarında en ufak bir bağ kurmak mümkün değildir.

İnsanoğlu gençtir... Uygarlığımız hâlâ çocukluğunu yaşıyor, yeryüzü henüz işlevinin ancak yarısını yerine getirmiş durumdadır; 4.000 milyon yaşından biraz fazla ama bundan 4.000 milyon yıl sonra herhalde gene yaşıyor olacak. (5)

Buna uygun olarak, son zamanların uygarlıklarının yıkılışını kaderci ya da determinist görüşle açıklama taraftarları yaşlanma ve kısa vadede ölme yasasını geçerli sayıp gezegenimiz üzerindeki tüm hayatı yargılama hakkını saklı tutuyorlar. Bu

okulun en tanınmış üyelerinden biri olan Oswald Spengler, bir uygarlığın bir organizmayla karşılaştırılabileceğini, tıpkı bir insan ya da başka bir yaşayan organizma gibi çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık süreçlerinden geçeceğini öne sürmüştür ([6]) Ama biz daha önceki bir bölümde, ([7]) toplumların hiç bir anlamda yaşayan organizmalar olmadıklarını zaten işaret etmiştik. Öznel terimlerle söylendiğinde, toplumlar, anlaşılabilir inceleme alanlarıdır; nesnel terimlerle söylendiğinde, toplumlar, çok sayıda insanların birey olarak etkinlik gösterdiği değişik alanların ortak zeminidir; bir toplumun tarihini ve zaman içindeki uzamını oradaki bireylerin canlı güçler olan enerjileri belirler.

Kim bu aktörlerin tümünün karakterinin ve aralarındaki etkileşmenin ne olabileceğine ya da belirli bir sahnede bunlardan kaç tanesinin başından sonuna kadar görüneceğine önceden karar verebilir ya da bilebilir? Spengler'le bir olup dogmatik bir tutumla her toplumun belirli bir ömrü olduğunu ilan etmek, yazılan her oyunun aynı sayıda perdeden meydana gelmek zorunda olduğunu söylemek kadar saçma olur.

Spengler, benzetmesine tek bir organizma yerine bir organizma türünü ya da gen'ini koyduğunda determinist görüş daha sağlam temellere dayanmış olmuyor:

> Bir grup organizmanın doğal yetişme ortamı için gerekli olan birçok şeyin yanısıra, belirli bir ömrü ve belirli bir gelişme temposu vardır; hiç bir tarih morfolojisi bu kavramları bir kenara atamaz.
>
> ...Söz konusu yaratık ne olursa olsun, bir neslin ömrü, neredeyse mistik önem taşıyan, sayısal bir değerdir. Ve bu ilişkiler uygarlıklar için de geçerlidir; hem de daha önce hayal edilmemiş bir biçimde. Her uygarlığın, her eşki çağın, her yükseliş ve düşüşün ve bu hareketlerin her kaçınılmaz evresinin, hiç değişmeyen ve hep sembolik bir vurguyla tekrarlanan belirli bir ömrü vardır. Her uygarlığın hayatında yürürlükte olan siyasî entelektuel ve artistik ritmin elli-yıllık bir dönem içinde önemi nedir?
>
> ...Bir insanın yetmiş yıllık hayatına oranla, bir uygarlık için ideal olan bir milyon yıllık ömrün önemi nedir? ([8])

Bu sorguya verilecek son kesin cevap, bir toplumun bir organizma olmadığı gibi bir tür ya da gen de olmadığıdır. Toplumun kendisi «toplumlar geni»nin bir türünün tek bir örneğidir, aynı şekilde bir toplumun üyeleri olan insanlar da başka bir gen'in bir türünün örnekleridir. Ama biz insanlar ne Batı Toplumu (Ya da Helen Toplumu ya da herhangi bir başka toplum) ne de genel olarak toplumlar gen'inin bireyleriyiz. Bizimki, **İnsan (Homo)** gen'idir ve bu basit gerçek bizi Spengler'in, biyolojik genler ve türleri temsil eden tek tek organizmaların ömürlerinin önceden belirlenmiş olmasına bakarak analoji yoluyla genlerin ve türlerin ömürlerinin de önceden belirleneceği düşüncesinden doğan dogmasını burada inceleme gereğinden kurtarıyor. Bir an için **İnsan** gen'inin bu gezegen üzerinde varoluşunun, süresi sınırlı bir kontrata bağlı olduğunu varsaysak bile, biraz düşününce, biyolojik genlerin ve türlerin tarihî sürelerinin fiilen günümüze kadar gelmesi, bize İnsan gen'inin varsayımsal kontrat süresinin sona ermesiyle herhangi bir uygarlığın yıkılışı ya da maddî Evrenin radyasyonla dağılışı arasında hiç bir ilgi kurulamayacağını hemen gösterir. «Uygarlıklar» denen toplumların ilk çıkışından bu yana 5000 kadar yıl geçmiş olmasına karşılık İnsan gen'inin bugünkü insan şeklini almış olarak 300 000 ilâ 500 000 ([9]) yıldır varolduğu sanılmaktadır. Bu gen'in kontratının en azından bir 500 000 yıl daha uzamayacağını (gerçekten bir kontrata bağlıysa) düşünmemiz için hangi kesin kanıt gösteriliyor? Buradaki ivedi sorunumuz olan uygarlıkların yıkılışına dönersek, bu yıkılışlarla birlikte bir toplumun çözülüş döneminde yaşamış olan tek tek insanların fiziksel ya da psişik yozlaşma belirtileri gösterdikleri neye dayanılarak öne sürülüyor? İ. Ö. 431 felaketine uğramış olan Sokrates, Euripides, Tukidides, Phedias ve Perikles kuşağının Atinalıları, özlerinde ruh ve beden bakımından, geriye bakıldığında ve bir sonrakiyle karşılaştırıldığı için yanıltıcı bir ışık altında olduğundan daha şanlı görünen Maraton kuşağının insanlarından daha kötü yaratıklar mıydı?

Sözde-bilim **Eugenics**'e (gelecekteki kuşakların ıslahıyla uğraşan sözde bilim dalı.) göre uygarlıkların yıkılışının açıklanması belki en iyi Platon'un **Devlet**'indeki şu ünlü bölümde dile gelmiştir:

> ...Zor bozulur sizin kurduğunuz gibi bir devlet, ama her doğan şey çürümek zorundadır sonunda; sonsuz olamaz sizin düzen de, o da bozulur, dağılır bir gün. Nasıl mı dağılır? Yalnız toprağa kök salan bitkiler değil, toprağın üstünde yaşayanların canlarıyla bedenleri de bir kısır olur, bir verimli. Kısırlıktan verimliliğe, verimlilikten kısırlığa geçişler her varlığın gelişme çemberinin kapandığı zaman olur. Kimi varlıkların oluş çemberi uzun, kiminiki kısadır. Hayatlarının uzunluğuna, kısalığına göre. Gelelim sizin soydan varlıklara: Devleti yürütmek üzere yetiştirdiğiniz insanlar ne kadar akıllı ne kadar görgülü olursa olsunlar, kısırlığın nerede bitip verimliliğin nerede başladığını bilemeyecekler. Geçişin hangi anda olduğunu fark edemedikleri için, çocuklarını tam getirilmeyecek zamanda dünyaya getirecekler... ([10])

Platon, insan hayatının süresini ölçmek için müthiş karmaşık bir formül bulmuş ve bir toplumun önderleri **eugenics**'in bu matematiksel yasasını hiçe saydıklarında toplumsal çürümenin başlayacağı postulasını öne sürmüştü. Öyle de olsa, açıkça görüldüğü gibi Platon, toplumsal yıkılışın nedeni olarak sunduğu ırksal yozlaşmayı otomatik

ÇARK döngüsel felsefenin ilk benzetisi ve değişmez simgesi.
105 **Rota fortunae:** Talih çarkının bu şekli sözkonusu çark fikrini bir dizi ahlaki kategori çerçevesinde yorumluyor: Huzurdan servete, servetten kibire, kibirden savaşa, savaştan yoksulluğa, yoksulluktan alçakgönüllülüğe, alçak gönüllülükten huzura.

106 **Rota fatalis:** Batı'nın kader çarkı, aynı önceden belirlenmiş döngüler imgesini kullanıyor.

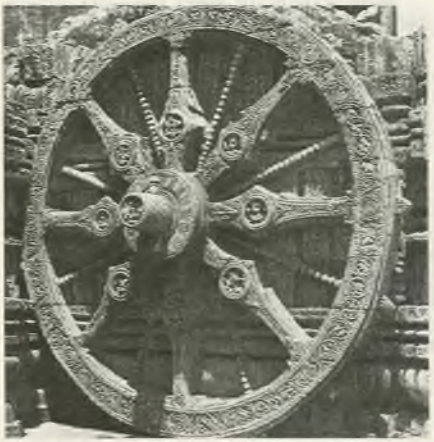

107 **Rota vitalis:** Hindistan'ın hayat çarkı, ebedi oluşum döngülerini simgeliyor.

ve önceden belirlenmiş bir olay olarak görmekten çok bunun bir entelektüel yanılgı, teknik başarısızlık; insan edimleri alanında bir boşluktan doğduğunu söyler.

Gene de, toplumsal çöküşün yıkılışa yolaçtığı nedensellik zinciri içinde Platon'un ırksal yozlaşma dediği şeyi ikincil bir halka saymamız için bile hiç bir güvenilir neden yoktur. Çünkü her ne kadar toplumsal çöküş anlarında bir toplumun üyeleri, toplumsal büyüme çağında yaşamış olan atalarının görkemi ve saltanatıyla karşılaştırıldığında pigmeler kadar küçülmüş ve sakatlanmış gibi görünseler de bu hastalığı yozlaşmaya bağlamak yanlış teşhis olur. Öncü ataların biyolojik kalıtımı ne ise sonraki kuşaklarınki de odur, öncülerin tüm başarı ve ilerlemelerine kendilerinden sonrakiler de potansiyel olarak ulaşabilirler. Yozlaşma döneminin çocuklarını sefilleştiren (11) hastalık insan olarak doğal yeteneklerinin felce uğraması değil onların yeteneklerini etkili ve yaratıcı toplumsal eylem alanında kullanmalarını önleyen toplumsal kalıtımlarındaki yıkılış ve dağılıştır. Sonraki kuşakların cüceleşmesi toplumsal çöküşün nedeni değil sonucudur.

Şimdi uygarlıkların yıkılışına ilişkin üç kaderci açıklamayı saf dışı etmiş bulunuyoruz: Çöküşün, fiziksel Evrenin düzenli işleyişindeki kötülemenin arızi bir sonucu olduğu tezi; bir uygarlığın da tıpkı canlı bir organizma gibi belirli bir ömrü ve hayat-eğrisi olduğu tezi, herhangi bir toplumun herhangi bir tarihte yıkılışına o toplumu oluşturan insanlardaki ırksal yozlaşmanın yol açtığı tezi. Şimdi ele almamız gereken bir kaderci hipotez daha kalıyor; buna göre uygarlıklar tabiatları gereği kozmoz'un ortak yasasına uyarak sürekli olarak kendini tekrarlayan doğum ve ölüm döngüleri halinde birbirlerini izlerler. (12)

Bu döngüler teorisinin insanlık tarihine uygulanması Grekler'de İ.Ö. IV. yüzyılda yeniden moda olan, ama aslında İ.Ö. III. binyılda (13) Babil Dünyasında ilk olarak ortaya çıktığı sanılan heyecan uyandırıcı bir astronomik bulgunun doğal bir yan sonucuydu. Bu bulguya göre, herkesin bildiği üç ünlü astronomik döngü (gece-gündüz-dünya döngüsü, ayların ay döngüsü, yılın güneş döngüsü) yalnızca göksel cisimlerin hareketinin düzenli aralarla tekrarı değildi; bundan başka dünya, ay ve güneşi de içermek üzere tüm gezegenleri kapsayan yıldız-hareketlerinin daha büyük bir koordinasyonu vardı. Bu semavi koronun uyumundan meydana gelen «Göksel Musiki»nin notası notasına çemberi tamamlaması çok daha büyük kozmik aylar ve yıllar aldığı için güneş yılı bunun içinde ufalıyor, imlemini (signifigance) yitiriyordu. Yapılan çıkarsama (inference) şuydu: Dünyadaki bitkilerin yıllık doğum ve ölümleri açıkça, güneş-yılı döngüsüyle yönetiliyorsa bunun karşılığı kozmik yıl döngüsünün zaman çizelgesinde de olmalı, orada da her şeyin doğum ve ölümü tekrarlanmalıydı; bu düşüncenin büyüsüne kapılan tüm düşünen insanlar bu döngüsel kalıbı bütün düşünce nesnelerine uygulamaya yöneldiler. (14)

Helen edebiyatı bu döngü felsefesine atıflarla doludur. Belli ki bu düşünceyle kendinden geçenlerden biri de Platon'du, çünkü aynı tema eserlerinde sık sık karşımıza çıkar.

Atinalı yabancı: Sence eski efsanelerde gerçek payı var mıdır?

Giritli Kleinias: Hangi efsaneler?

Yabancı: Seller, bulaşıcı hastalıklar ve başka felaketlerin sık sık tekrar etmesi yüzünden insan soyunun sürekli olarak silinip süpürülüp ancak pek azının varkaldığını anlatan efsaneler.

Kleinias: Elbette, o efsanelerin hepsine herkes inanır. (15)

Platon, döngü hipotezinin bu kısa ifadesini başka bir yerde geliştiren Helenlerin (16) tarihine ve bir bütün olarak kozmoz'un kalıplarına uygular ve bu kez sürekli bir felaketle yeniden hayata dönme birbirini kovalar. (17) Aynı öğreti Vergilius'un şiirinde yeniden karşımıza çıkar:

> Sibil'in şarkısının son çağı geldi
> Çağların akışı başlıyor yeniden
> Geri geliyor geçmiş —Bâkire, Saturn Çağı—
> Yüce Gökyüzünden yeni bir soy iniyor...
> Bir başka Tiphys, bir yeni Argo'nun dümeninde
> Kahramanlarla dolu tekne; evet, başka savaşlar
> Büyük Ahilleus'u getiriyor yeniden Troya'ya. (18)

Ama Vergilius, kahramanlık çağının zaferle tekrarını görürken, 200 yıl sonra melankolik bir çağın etkisi altında yazan Marcus Aurelius bu sonsuz tekrardan ancak hayal kırıklığı duyar:

> Kozmoz'un döngüsel hareketlerinde, in çık, sonsuz bir dünya... ölümcül bir tekdüzelik var. Çok geçmeden toprak olacağız, sonra toprağın kendisi bir dönüşümden geçecek ve bu dönüşümden hayat bulup yükselen her şey gene sonsuza kadar aynı süreci yaşayacak. (19)

Helen dehasını hiç bir zaman tam olarak avucunun içine alamayıp yalnızca şaşırtmakla kalan bu tekrar felsefesi çağdaş Hintlilerin zihinlerinde egemen düşünce oldu.

> Hintli filozoflar döngüsel bir zaman teorisi geliştirmişlerdi. 4.320 milyon dünya yılına eşit olan bu döngüye **kalpa** denirdi. **Kalpa** 14 döneme bolunmüştü. Bu döngülerin her birinin sonunda evren yeniden yaratılır, **Manu** (zaman-öncesi insan) İnsan soyunu **doğururdu**. Şu anda biz içinde bulunduğumuz **Kalpa**'nın 14 döneminden yedincisindeyiz. Bunların her biri önce 71 büyük Araya sonra **yuga**, yani zaman parçası denen 4 parçaya bölünmüştür. Her **yuga**'da 4.800, 3.600, 2.400, 1.200 Tanrı-yılı (bir Tanrı-yılı 360 insan yılı olmak üzere) vardır ve uygarlığın niteliğinde giderek artan bir çöküş görülür. Biz şimdi bu **yuga**'lardan dördüncüsündeyiz, yani dünyanın günah ve kötülükle dolup taştığı **kaliyuga**'dayız. Dolayısıyla, her .ne kadar önümüzde daha birkaç bin yıl varsa da, dünyanın sonu gündemde olan bir meseledir. (20)

Putperestlerin bu «boş tekrar»ları (21) gerçekten bir Evren yasası mıdır? Dolayısıyla, bunun rastlantısal bir sonucu olarak uygarlık tarihlerinin de bir yasası sayılır mı? Cevabın olumlu olduğunu görürsek, sonsuz kozmik bir şakanın kurbanları olduğumuz sonucuna varmaktan artık kaçınamayız. Üstelik, bizi acılarımıza katlanmaya, güçlükleri yenmeye, günahlarımızdan arınmaya mahkum eden bu şakanın, anlamsız bir zaman birimi, otomatik ve önü alınmaz bir şekilde geçip, tıpkı biz o zahmetlere hiç katlanmamışız gibi sonsuza kadar **(ad infinitum)** tekrar tekrar aynı durumları üreterek bütün insanca çabalarımızı boşa çıkaracağını önceden bile bile.

Bu sonuca ancak olağanüstü gürbüz bir zihin, olağanüstü canlı bir anında dayanabilir. Modern Batılı bir filozof «sonsuz tekrar yasası»nı sevinç kaynağı yapmayı bile başarmıştır.

> Şarkı söyle ve köpür, **ey Zerdüşt, yeni şarkılarla sağalt** ruhunu, sağalt ki, daha tek bir insana vergi olmamış büyük yazgını taşıyabilesin! Çünkü senin hayvanların çok iyi bilir, ey Zerdüşt, senin kim olduğunu ve **kim olacağını**: Dinle, **ebedi tekrarın öğreticisisin sen**, işte bu **senin** yazgın şimdi!.. Dinle, senin öğrettiğini biz biliyoruz: Her şeyin, her şeyle birlikte bizim de ebediyen tekrarlandığımızı, bundan önce bizim ve bizimle birlikte her şeyin sayısız kereler var olduğumuzu... (22)

Aristo da meteoroloji üzerine bir incelemenin tam ortasında yaptığı şu rahat gözlemle kendi felsefesinin foyasını meydana çıkarır:

> İnsanlık tarihinde tıpatıp aynı bilimsel görüşlerin tekrarlanması bir ya da bir kaç kerede durmaz; **(ad infinitum)** sonsuza kadar tekrarlanır. (23)

Başka bir bölümde Aristo, insani meselelerin düzenli aralarla tekrarı sorununu ele alırken, tekrarlanan Troya savaşının işaret ettiği olgular gibi somut bir örneği, sanki bu olgular entelektüel bir kelime oyunundan başka bir anlam taşımazmış gibi kullanır. (24) İlgisiz bir rahatlıkla, tekrarlanan doğum ve ölümlerden meydana gelen «insan hayatı kısır bir **döngü**» dür önerisini hiç acı duymadan düşünmektedir. Vergilius da daha önce aktardığımız bölümde, Troya Savaşını, Yaşlı Adem'in anlık dirilişi, altın çağın güvenle ve rahatça yeniden şafakta belirmesi için basit bir vesile gibi görür. Ama gene de şair, yeniden-kazanılan dünyevi cennet hayalinden ayrılıp kendi çilekeş kuşağının manevi acısını yaşamaya başlayınca, Akalıların Helen-öncesi fetret dönemindeki kahramanca savaşlarının sürekli bir **karma** zinciri izleyerek Romalı savaş-lordlarının birbirlerini kırıp geçirmesine yol açtığını itiraf eder.

> Yıllar önce, Roma kanıyla ödedik
> Troya'nın ahde vefasızlığının kefaretini..
> Bir dünya ki doğru yanlış, yanlış doğru yerinde!
> Bunca savaş! Suçun bunca ayrı biçimi!
> Saban horlanmış, çiftçi sürüklenmiş uzağa!
> Dul kalmış tarlalar bakımsız! Orağın eğrisi
> Düzlenip bir keskin kılıç ağzı olmuş...
> Komşular bırakıp dostluğu, silaha davranıyor,
> Zalim savaş tanrısı egemen her yerde.
> Yarış arabaları gibi hızlanıyoruz gitgide.
> Boşuna, arabacı, asılma dizginlerine.
> Arabanın efendisi atlarıdır, sen değil. (25)

Her seferinde yüzyıllık bir acı ve kötülük birikimini birlikte getirmesi kaçınılmaz olan Troya savaşı, sayısız kereler tekrarlanacak mı? Vergi-

lius'un yüzleşmeye cesaret edemediği bu soru Shelley'nin bir şiirinin koro bölümünde cevaplandırılır. Vergilius'u andıran bir başlangıçtan sonra şiir, tamamen Shelley'e özgü bir tonla son bulur:

Dünyanın yüce çağı geliyor geri
Yeniden başlıyor altın yıllar
Toprak derisini tazeliyor bir yılan gibi
Bir yana atılıyor yıpranmış kışlıklar:
Gülüyor gök, inançlar, krallıklar
Eriyen bir düş gibi ışıldıyorlar.

Daha yüce bir Argo yarıyor suları
Yeni bir armağan güvertesinde;
Bir başka Orfeus yineliyor şarkısını
Seviyor, ağlıyor, ölüyor yine;
Bir yeni Ülis yarmak için yurduna
Kalipso'yu ardında bırakıyor bir daha.

Ah! Yazmayın yeter, öyküsünü Troya'nın
Dünya Ölüm'ün defteri olacaksa!
Laius gazabına sevinci karıştırmayın
O sevinç ki gülüyor özgür olanlara
Daha kurnaz bir sfenks sunsa bile
Çözülmez ölüm bilmecesini Tebai'ye...

Ah, yeter! Ille dönsün mü Ölüm ve Kin?
Yeter! İnsanlar ölmeli ve öldürmeli mi?
Yeter! Dibine kadar içilmesin
Acı kehanetin kadehi.
Dünya yorgun düşmüş kendi Geçmişinden:
Ah bir ölse, ya da dinlenebilse derinden!

Plus ça change clestla même chose ([26]) **(Her** şey ne kadar değişse o kadar aynı kalır) gibi alaycı bir yasa gerçekten bir Evren Yasasıysa, şairin bu varoluş çemberinden kurtuluş için Budistçe yakarmasına şaşmamalıyız. Çünkü bu çember ancak yıldızlara kılavuz olduğunda güzel bir şey sayılabilir, aynı yol insanlar için bostan beygirliği anlamına gelen dayanılmaz bir cezadır.

Akıl mı bizi köşeye kıstırıp yıldızların döngüsel hareketinin aynı zamanda insanlık tarihinin de hareket biçimi olduğuna inanmaya zorluyor? Seçip, aydınlığa çıkarırken hafif bir zihinsel zevk duyduğumuz Yin-ve-Yang, meydan okumaya-tepki, «son çözümleme»de nedir? Elbette, insanlık tarihinin ağını ören güçlerin devinimlinde salt bir tekrar ögesi bulunabilir; bu olgu karşımıza dikiliyor. Ama zaman tezgahının sürekli, bir ileri bir geri gidip gelen mekiğinin işlediği nakış, aynı zamanda bir sona doğru her an kaydedilen bir ilerlemedir, mekiğin kendi hareketi gibi sonsuz bir tekrar değildir bu ilerleme. Herhangi verili bir durumda Yin'den Yang'a geçiş, tekrarlı bir hareketin tekrarlanmasıdır; ama yepyeni, kendiliğinden (spontane) ve tek ([27]) bir yaratılış eyleminin zorunlu koşulu olduğundan, bu, boşuna, kof bir tekrar değildir. Bunun gibi, daha sonra gene bir meydan-okumayı teşvik eden bir meydan-okumanın-tepkisi ve bunun teşviki hiç şüphesiz döngüsel bir devinim hazırlar. Ama toplumsal büyümede Prometheus'unki gibi bir atılımı salıveren tepkinin işte tam bu çeşitten (Kendinden sonraki için döngüsel bir hareket başlatan) bir tepki olduğunu zaten görmüştük. ([28])

Karşımıza çıkan basit gerçek şu: Herhangi bir ritm çözümlemesinde dikkat edeceğimiz nokta, parçaların hareketleriyle bütünün hareketlerini birbirine karıştırmamak, araçlarla amaçların tabiatını iyice ayırdetmektir. Amacım araçla aynı tabiatta olmasını emreden ya da bütünün parçası gibi hareket etmesini gerektiren, önceden koyulmuş bir uyum yasası yoktur; bu, döngüsel felsefenin vaz geçilmez ve orjinal tekerlek benzetmesi, tekerlek olayında apaçık görülür. Tekerleğin kendi dingiline bağlı hareketi açıkça, tekrarlıdır; ama tekerlek yalnızca bir taşıtın bir parçası olsun diye yapılmış ve bu dingile yerleştirilmiştir; ama taşıtın ancak tekerleğin dingil çevresinde dönmesi atlı karınca gibi döngüsel bir hareket biçimine zorlamaz. Bir hareket aracı olarak tekerlek taşıtın zorunlu bir parçasıdır, ama taşıtın hangi yönde hareket edeceğini o belirleyemez. Yol, dizginlere ya da direksiyona bağlıdır. Tekerlekle taşıtın (ya da parçayla bütünün ya da araçla amacın) arasındaki ilişkiyi yöneten bir yasa varsa, elbette bu bir özdeşlik yasası değil karşıtlık yasasıdır. İşte bu yasaya göre tekerleğin tekrarlı hareketi (ya da parçanın ya da aracın) taşıtın tekrarlı olmayan hareketini doğurur (bütünün ya da amacın); tersini düşünürsek, sıralamayı tersinden yaparsak; benzer araçların işleyişinin tekrarı, standart parçaların yanyana dizilmesinin tekrarı, tekerleğin dingili çevresinde dönmesinin tekrarı sayesinde bütün, benzersiz tikelliğine, taşıt, benzersiz hedefine ve amaç benzersiz gerçekleşmesine ulaşmış olur.

Belki de ritm kelimesinin özü, bu iki hareketin (küçük, tekrarlı bir harekete yaslanan değişmez ana hareket) uyumundadır ve bu güçler oyununu yalnızca insan-eliyle yapılan makinede değil hayatın organik ritminde de bulabiliriz. Bitkilerin yıllık doğum ve ölümünü de birlikte getiren mevsimlerin yıl içindeki hareketi, bitki dünyasının yüzyıllar süren evriminin gerçekleşmesini mümkün kılmıştır. Kalbin, akciğerlerin pompalama işini görmesi insanın yaşamasını mümkün kılar, müzikte bir ölçü çizgisi, şiirde ölçü, dize ve kıta bestecinin ya da şairin temasının açılmasını sağlar; dua-çemberinin döngüsel rotasyonu Budist'i hedefi **Nirvana**'ya götürür; Budist disipline uymakla kurtulacağımız vadedilen varoluş çemberi bile, bir enkarnasyon döngüsünden ötekine iletildikçe büyüyen ya da küçülen, değişmez **karma** yükünü yaratarak basit bir döngüyü trajik bir tarihe dönüştürür. Uzay-zaman çerçevesinin göreceliği, geniş yıldız dizilerinin birbirini izleyen her durumunda, aktörleri insan olan bir oyundaki gibi, kaçınılmaz

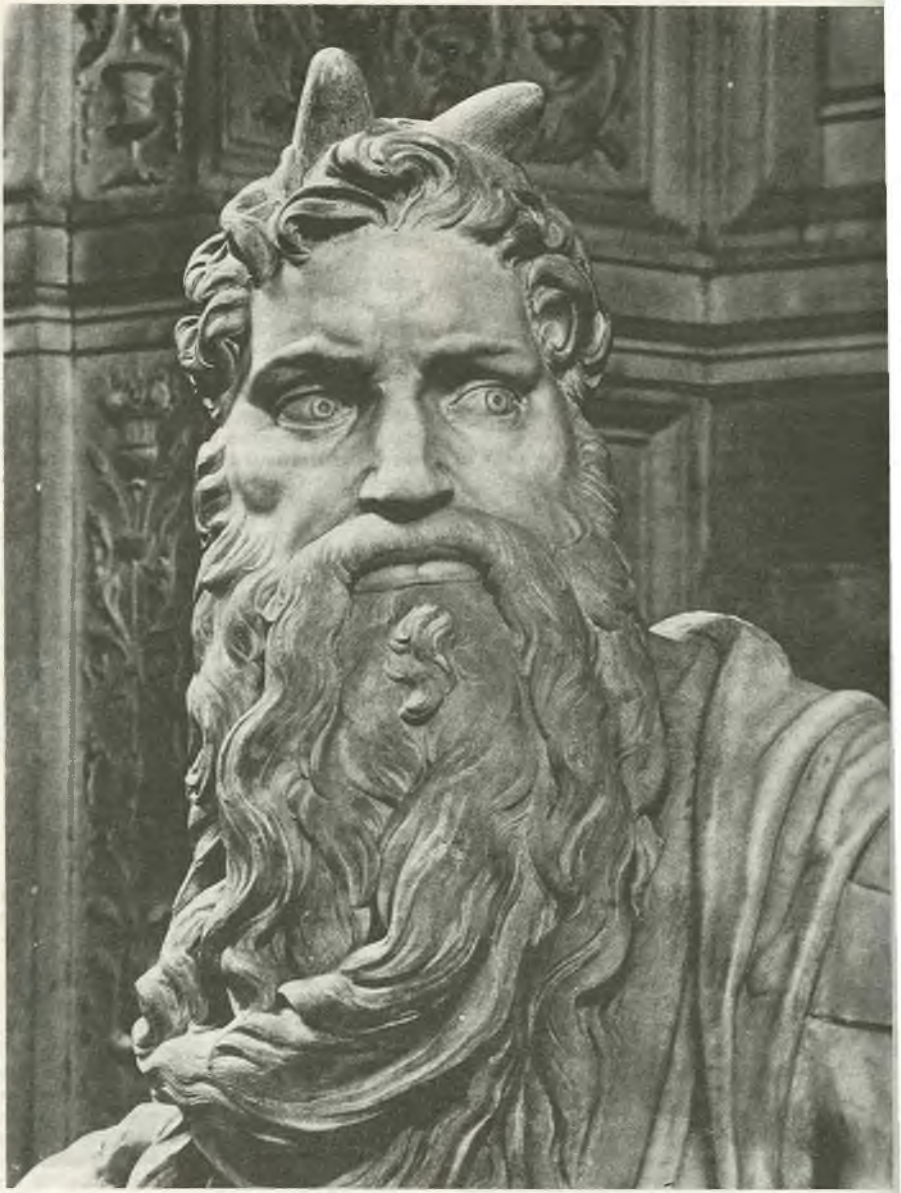

108 Yaratıcı önderlik: Bir toplumu, bölgesel ve tanrısal bir mirasa doğru harekete geçirmek için Tanrı tarafından esinlendirilen Musa.

dramatik «durumun» tarihi benzersizliğini verirken, tekrarlanan «Göksel Musiki», inanılmaz bir hızla kopup uzaklaştıkları açıkça belli olan nebula ve yıldız kümeleriyle genişleyen Evrende kaybolur gider.

Demek ki, düzenli aralarla tekrarlanan hareketi bizim uygarlıklar sürecinin analizinde bulmak, hiçbir şekilde, sürecin kendisinin onu destekleyen yardımcı hareketlerle aynı döngüsel düzende işlediğini göstermez. Tersine, bu düzenli aralarla meydana gelen yardımcı hareketlerden mantıki bir çıkarsama yapılacaksa bu daha çok, kendilerinin işleyişi tekdüze olsa da sırtlarında taşıdıkları ana hareketin değişken olduğu şeklinde ortaya çıkacaktır; başka türlü söylersek, ana hareket tekrarlanan değil, ilerleyen bir harekettir. Hayat hareketinin iki ritm biçimine göre yorumlanması Afrika Uygarlıklarının felsefelerinde en açık biçimde ifade edilmiştir. Bunun en incelmiş örneğini Batı Sudan'ın Dogon halkının kozmogonisinde bulabiliriz.

> Bu Evren kavramının temelinde bir yandan maddenin titreşimler ilkesi, bir yandan da bir bütün olarak evrenin genel hareketi vardır. Özgün hayat hücresi en küçük ekili tohumda simgelenir... İçsel bir titreşimle hayat bulan bu tohum, kendisini saran kılıfı patlatıp evrenin en geniş uzamına ulaşmak üzere dışarı çıkar. Bu açılan madde aynı zamanda helezonî bir yol izler... Böylece iki temel anlayış ifade edilmiş olur: bir yanda sürekli helezonî harcket maddenin kalıcılığını ifade eder;.. ayrıca, karşıtların sürekli yer değiştirmesi (sağla sol, alçakla yüksek, tekle çift, dişiyle erkek) hayatın en mükemmel çoğalmasını yöneten bir ikizliği de gösterir. Bu çift karşıtlıklar, tikel varlıkların da içlerinde taşıdığı, sürekli bir denge için birbirlerini desteklerler. Öte yandan maddenin kendi helezonî yolunda ilerleyişi Evrenin sınırsız uzamını ifade eder. ([28])

Tam kesinleşmemiş olan bu sonuç bizim şu andaki amaçlarımız bakımından yeterlidir. İnsanlığın en üst yasası olarak döngüsel kaderciliğe inanmaya mahkum değiliz; bu da, ele almamız gereken gereklilik öğretilerinin en son biçimiydi. Savaşmamız gereken, öldürücü zırhlı Tanrıça **Saeva Necessitas** ([29]) (gereklilik tanrıçası) değil, geçmişteki uygarlıkların kaderlerinin de kanıtladığı gibi, fanî cesaret ve fanî silahlarla saf dışı edilebilecek olan «ihtimal»lerdir. Ölen uygarlıklar «kaderleri öyle» olduğu için ölmediler; onun için de Batı Uygarlığı gibi, yaşayan bir uygarlık, bu dünyadan göçmeye daha baştan mahkum değildir; kazaya uğrayanlar alayına katılmak zorunda değildir. Yaratıcı gücün ilâhî kıvılcımı içimizde bir güdüdür, bizde bu kıvılcımı tutuşturacak inayet varsa, «kendi yollarında giden yıldızlar» ([30]) bizim insani çabalarımızın hedeflerine ulaşmasına engel olamazlar.

21 Mimesis'in (Taklidin) Mekanikliği

Uygarlıkların, insanlığın denetimi dışındaki birtakım güçlerin, ister tekrarlanan, ister ilerleyen işleyişi sonucunda yıkılmadığını inandırıcı bir biçimde ispatladıktan sonra da, bu felaketlerin gerçek nedenlerini arayıp bulmamız gerekir; daha önceki bölümde büyümenin özelliği ([1]) üzerine vardığımız sonuçlar, şimdiki araştırmamızda bize daha güvenilir tutamaklar verecektir. O bölümde görmüş olduğumuz gibi büyüme, kendini-belirlemenin tamamlayıcısıdır. Şimdi bunu tersine çevirip, bu kendini-belirleme gücünün yitirilmesi sonucunda uygarlıkların çöktüğünü ileri sürebilir miyiz? Bir başka söyleyişle, uygarlıkların, dışsal ve denetlenemez bir düşmanın saldırısı karşısında değil de, kendi eksikliklerinden ötürü öldüğünü söyleyebilir miyiz?

Modern bir Batılı şair, kesin bir sezgiyle bu sonucu çıkarmıştı.

> Tanrı bilir ya, kötülerin
> Hayatı trajik olmaz! Fesatlar tutkulardan örülür:
> İçimizdeki düzmeceliktir bize ihanet eden. ([2])

Meredith'in bu görüş pırıltısı on dokuzuncu yüzyıl Batı bilgeliğinin yeni bir buluşu da değildir; Türlerin Kökeni ya da Enerjinin Muhafazası Kanununa benzemez. Daha bir yüzyıl önce Volney'in dehası on sekizinci yüzyılın, insan yaradılışının doğal iyiliği ve otomatik düzelmesi öğretisini yıkmıştı. Şöyle demişti Volney: «Felaketlerinin kaynağı... İnsan'ın kendi içindedir; bunu da yüreğinde taşır». ([3]) Bu aynı doğru, Meredith'in sözlerini de hazırlarcasına, Menander'in şu satırlarında da dile gelir:

> Her şey, kendinde yatan kötülük yüzünden çürür
> Ve zarar veren ne varsa, içeriden çıkar büyür. ([4])

Hıristiyanlık Çağı'nın dördüncü yüzyılında Batılı bir Hıristiyan piskoposu da aynı sonuca varmıştı: «Düşman içinizdedir, diyorum, yanılgınızın nedeni orada, içeride, yalnız sizin içinizde gizli.» ([5])

Dinî bir sorun olarak kendini-belirleme kavramı Afrika Uygarlıkları'nın felsefelerinde de görülüyor. Onlara göre insanın ya da topluluğunun başına gelen talihsizlikler kaderin değil, günahın ürünüdürler; başka bir söyleyişle, sorumsuz davranışların sonucudurlar. **«Onipa ne asem,»** diyor Akanlar, (bir Batı Afrika topluluğu): Önemli olan insanlıktır. Yani, bu bağlamda, her insanın her zaman kendinden sorumlu olacağını anlatmak istiyor. ([6])

İnsanların hayatlarıyla ilgili bu doğru, toplumların hayatı için de eşit derecede geçerlidir. Helen filozoflarımdan Dikaearkhus'un —**İnsanlar Nasıl Mahvolur** adlı kaybolmuş bir eserinde— İnsan için en büyük tehlikenin İnsan olduğunu söylediği anlatılır. Volney, «felaketlerinin kaynağı... İnsan'ın kendi içindedir» sözünü, bireyler gibi toplulukların da sınırlı bir yaşama süresi ve formüllenmiş bir hayat-eğrisi olduğu yolundaki doğrulanamaz varsayım karşısında, politik organizmaların yıkılışına uygulamıştır; ([7]) Afrikalı Aziz Cyprian da aynı doğruyu toplumsal hayatın bütün alanına uygulamıştır. ([8])

> Yabancı düşmanların saldırganlığından yakınıyorsunuz; ama, yabancı düşman saldırmaktan vaz geçse, Romalıyla geçinebilecek mi? Dışarıdan silahlı barbarların istilasına uğrama tehlikesi yok edilse, kendi yurdumuz cephesinde, güçlüklerin daha zayıf yurttaş kardeşlerine yönelttikleri saldırılarla, daha ağır ve daha şiddetli bir iç patırtıya uğramayacak mıyız? Kötü üründen, kıtlıktan yakınıyorsunuz: Ama en büyük kıtlıkları kuraklık değil açgözlülük yaratır, en büyük sıkıntılar tahıl ticaretinde fiyat yükseltmekten, kâr gözetmekten doğar. Bulutlar gökyüzünde yağmurlarını boşaltmıyor diye sızıldanıyorsunuz, ama buğdaylarını şu katı toprağa boşaltmayan tahıl ambarlarını görmezlikten geliyorsunuz. Üretim düştü diye sızıldanıyorsunuz, ama aslında üretilmiş olanın ihtiyacı olana bir türlü dağıtılamayışına ses çıkarmıyorsunuz. Vebaya, hastalığa sövüp sayıyorsunuz, oysa bu belaların sonucu insanların suçlarını ışığa çıkarmaktan başka bir şey değil: Hastalara acıma göstermeyen nasır tutmuş yürekleri, ölmüşlerin malı ardından yaygara koparan doymazlığı ve yağmacılığı aydınlığa çıkarmaktan başka bir şey değil. ([9])

MAKİNA HİZMETTE
109 Birkaç kitabı bir arada incelemek için yapılmış dahiyane bir döner makina.

Bu bölümde, geniş görüşlü ve derin duygulu bir adam, yaklaşık olarak 600 ya da 700 yıl önce Helen Uygarlığı'nın büyümesine set çeken çöküşün gerçek açıklamasını yapıyor; bu çöküntü Cyprian'ın son günlerinde kağşamış toplumu yıkılış ve çöküşünün hemen hemen son aşamasına getirip bırakmıştı. Helen Uygarlığı yıkılmıştı, çünkü daha büyüme-aşamasında, büyüyen bir uygarlığın büyümesini sağlayan bireyler arası karşılıklı ilişkilerde, yani iç cephede, bir şey bozuk gitmişti.

Büyüyen bir uygarlığın yolun yarısında böyle tökezlemesine ve Prometheus atılımını kaybetmesine yol açan zayıflık nedir? Önceki bölümde ([10]) yaptığımız büyüme analizini hatırlayacak olursak, böyle bir çöküntü ihtimalinin sürekli ve âcil olduğunu, çünkü büyüyen bir uygarlığın almak zorunda bulunduğu tedbirlerin kendi içinde bu ihtimalin yattığını kavrarız.

Uygarlığın izlediği yol, «az kişinin bulduğu; hayata giden» dar yol değildir. ([11]) Gerçi bu yolu bulanlar bir uygarlığı harekete geçiren ve onu ileri götüren yaratıcı kişilerdir, ama onlar da üzerlerinden bütün safraları atıp alınyazıları olan yarışa tek başlarına girişemezler. ([12]) Çünkü onlar «top-

MAKİNA EGEMEN 110 Ayrı ayrı suratları olmayan, uysallaştırılmış işçiler.

lumsal hayvan»dırlar ve dolayısıyla insan kardeşlerini yanlarına almaksızın tek başlarına yürüyüp gidemezler; ve İnsan soyunun, her toplumda ezici çoğunluğu meydana getiren, yaratıcı-olmayan neferleri, göz açıp kapayıncaya kadar kitle halinde değiştirilemez.

> Birey yalnız kaldıkça kusursuzluk gerçekleştirilemez: Birey, boyun eğmezse kendi gelişmesi güdük ve güçsüz kalacağı için, kusursuzluğa doğru giderken başkalarını da yanı sıra götürmelidir, oraya doğru giden insan selinin hacmini büyütmek ve genişletmek için elinden gelen her şeyi yapmaktan geri durmamalıdır. (13)

Toplumsal hayatın yapısına içkin olan bu koşullardan ötürü, yaratıcı kişiler bir zorlamaya baş yurmak durumunda kalırlar: «Özünde yaratılmış bir şey olan bir türü, yaratıcı çabaya çevirmek... bir duraklama olan şeyi bir harekete dönüştürmek» için. (14)

Bu zorlamanın başarıya ulaşması imkansız bir şey değildir. Hattâ bunun şaşmaz bir yolu olduğu da söylenebilir: Tanrısal ateşi bir ruhtan öbürüne «bir yalımdan kapılmış ışık gibi» ileten, «zorlu akli ortaklık ve yakın kişisel ilişki». (15) Ama bunu, Platon'un yaptığı gibi, başkalarını dışarıda bırakacak şekilde yapmak öğütlenince, öğütün pratikte uygulanma imkanı kalmamaktadır. Çünkü aydınlanmamış bir ruhun bir azizle ortak duyguya erişmesi sonra içinde manevî inayetin ışıldaması, o azizin bu dünyaya gelebilmesi kadar ender rastlanan bir mucizedir. Yaratıcı kişinin kendini içinde bulduğu ve içinde çalışması gereken dünya sıradan insanların meydana getirdiği bir toplumdur. Görevi, bu insan kardeşlerini arkasından sürüklemektir; ama kitle olarak İnsanlık, ancak mimesis ya da taklit (16) yetisinin canlandırılmasıyla ken-

di ötesinde bir hedefe doğru harekete geçirilebilir. Çünkü bu mimesis, bir çeşit toplumsal talimdir; ([17]) Orfeus'un dünya ötesi lirinin musikisine karşı sağır kalan kulaklar, eğitim çavuşunun sert komuta sesine iyi alışıktırlar. Neferler önderlerine ancak kestirmeden giderek yetişebilirler ve ancak yok oluşa giden geniş yola yayıldıkları zaman kendilerine yürüyecek kadar geniş yer bulurlar. ([18]) Hayatı aramak için bazan yok olma yolunda yürümek zorunluysa, arayışın kimi zaman felaketle son bulmasına da belki şaşmamak gerekir.

Üstelik, taklit yetisinin kötüye kullanılma ihtimallerinden tamamen ayrı olarak, mimesisin uygulanmasında da bir zayıflık vardır. Çünkü, mimesisin bir çeşit talim olduğu bir gerçekse, talimin insan hareket ve hayatının bir çeşit mekanikleştirilmesi olduğu da bir gerçektir; «makine» kavramımızın ise belirsiz çağrışımları var. «Hassas bir mekanizma»dan ya da «dahiyane mekanizma»dan ya da «usta bir makinist»ten söz ederken, hayatın maddeye karşı zaferinin genel çağrışımı ve insan iradesiyle düşüncesinin bir insan toplumunun fiziksel çevresine karşı zaferinin özel çağrışımı zihnimizde uyanır. Makinelerin icadı, cansız nesneleri insani amaçlara hizmet edecek şekilde hareket ettirerek —çavuşun komutlarının makineleşmiş insanlar mangası tarafından yerine getirilmesi gibi— İnsan'ın çevresine karşı İnsan'ın kudretini muazzam derecede genişletir ve artırır.

Doğa kendisi de, mekanik araçların kullanımında ona öncülük ederek İnsan'ın mekanik dehasına üstü örtülü bir biçimde iltifat etmiştir. En yakından tanıdığımız başeseri olan insan bedeninde, Doğa, doğal mekanizmayı en cüretli ve en geniş bir biçimde kullanmıştır. Kalp ve ciğerler, kendi türlerinin modeli olan, birer kendi kendini düzenleme makinesidir: Bu organlar kendilerine verilen görevi «otomatik çalışma» derecesinde bir kusursuzlukla yerine getirebildikleri için Doğa bizim adalî, sinirsel ve psişik enerjilerimizin bir kısmını tekdüze bir biçimde tekrarlanan yürek çarpması ve soluk alışları düzenleme görevinden azad etmiş, oradan aldığı bu marjinal enerjilere hareket, duyum ve düşünce çalışmasını yerine getirme görevini vermiştir. Organik hayatın evriminde gittikçe incelen ve kusursuzlaşan organizmalar kurabilme başarısının sırrı budur. Bu ilerleyişin her aşamasında, Orfeus'un talim çavuşunun yöntemlerine baş vurduğu zaman yaptığı gibi davranmıştır. Birbirini izleyerek yükselen organizmaların her birinde, mümkün olan azamî talim toplamını ya da başka bir söyleyişle, otomasyonu koymuştur. Aslında, insan toplumu gibi doğal organizma da, «aza»larının yaratıcı azınlığı ile yaratıcı olmayan çoğunluğundan meydana gelir; büyüyen bir toplumda olduğu gibi büyüyen bir organizmada da, çoğunluk öndeki azınlığı mekanik bir biçimde izlemek için talim görür.

Böyle doğal ve insanî mekanik zaferler karşısında hayranlıktan kendimizi kaybetmiş durumdayken «makine ürünleri», «mekanik hareketler», «mekanik davranış», «parti mekanizması» gibi sözler işitmek irkiltici olur; çünkü bu deyimlerde «makine» kelimesinin çağrışımı öncekilerin tam karşıtıdır. Ama hiç şüphe yok: Bu ikinci grubun ima ettiği fikir hayata karşı kazanılan zafer değil, maddenin hayata karşı egemenliğidir. Kendimize güvenip kıvanç duyacağımız yerde, bir alçalma ve bir güvensizlik duygusuna kapılırız, çünkü hayatın ve aklın maddi Evren'e karşı sınırsız bir egemenlik kurmasını vadeden araçlar, insanların kendilerini Gece Ülkesi'ne mahkum etmelerini sağlayacak araç haline gelebilir.

> İyi bir görünüş altında gizlenen kölelik
> Kendi başlarına yararlı ve müşfik sanatları,
> Fazla körcesine ve fazla ilerliye götürüyoruz. ([19])

Bir an önce Evren'i ateşe vermenin sırrını yakalamış gibi görünen güçler, birdenbire kendi alevlerini söndürüyor ve potansiyel yakıtlarının altındaki kıvılcımı hoyratça boğarak kendi ışıklarını yayıyorlar.

Makinelerin bu Janus'u andıran (Janus: İki suratlı Roma tanrısı) özelliği, bir ihanet gibi göründüğü için ilk bakışta huzursuzluk veriyor; ama daha sonra düşününce insan bunların hepsinin «oyunun bir parçası» olduğunu anlıyor. Bir halat çekme takımı gidip bir başka takımı kuvvet denemesine çağırır, meydan okur ve kendi elleriyle ördükleri halatı kullandıkları yarışmada yenilirlerse, yenilginden ötürü halatı suçlamaları çok saçma olur. Bir makinistin de, elini kapan makineyi lanetlemesi bir bu kadar saçmadır. Kaybeden takımın yanlışı, yarışmada yenilginin olabileceğini akıl etmemektir. Ama takımın halatı da, kendi başına, herhangi bir tarafa zaferi garanti etmez. Önceden belirlenmiş bir sonucu olmayan bir kuvvet denemesinde, tarafsız bir yol ve araçtır halat. Hayatla madde arasındaki kozmik halat çekme yarışında da, makine kategorisine giren her şey bu tarafsız işlevi yerine getirir. Makine, özünde belirsizdir. Bu belirsizliği ihanet saymak da, âletlerinden şikayet eden kötü işçiye benzemek demektir. Homo faber (yapımcı insan) kendine tehlikeli bir meslek seçmiştir. «Hiç bir şeyi göze almazsan, hiç bir şey kazanmazsın» ilkesine uygun davranmak üzere yola çıkan kişi, zafer tacının ardında koşmanın bedeli olarak her türlü kaybı da göze alıyor demektir.

İnsan fiziksel çevresiyle başa çıkmak için makine kullanmakla bu riski göze alıyorsa, kendisiyle ve başka insanlarla ilişkilerinde makineleşme ara-

cına baş vurduğunda risk daha da büyümüş olmalıdır. ([20]) Hayatla madde arasındaki mücadelede hayat için bir tehlike olabilecek bir araç, hayat onu hayatın kendisine karşı kullanmaya giriştiğinde tam bir zorlama olacak demektir.

Dolayısıyla, insan yaradılışının hareket tarzının mekanikleştirilmesi demek olan mimesis yetisinin kullanımında içkin bir felaket riski vardır. Hiç şüphe yok ki, mimesis yetisinin dinamik bir toplumda kullanılması, durgunluk döneminde kullanılmasından daha fazla tehlike ihtimali taşır. Mimesisin zayıflığı, yabancı kaynaklı bir dürtüye karşı mekanik tepki göstermesidir. Dolayısıyla, mimesis yoluyla oluşan bir eylem, varsayımı gereği, eylemcinin hiç bir zaman kendi insiyatifiyle girişmeyeceği bir eylemdir. Bu yüzden mimesis sonucu ortaya çıkan bütün eylemler şüphelidir, çünkü kendi kendilerini belirlememişlerdir. Mimesis yetisinin kullanılışında bir aksama olmasını önlemenin en pratik çaresi de alışkanlık ya da gelenek halinde billurlaşmasıdır. Mimesisin iki yanı keskin bıçağı «alışkanlık pastası»na, ([21]) rahatça gömülür. Ama «alışkanlık pastası»nın yarılması, uygarlıköncesi bir toplumun edilgin Yin-durumundan dinamik Yang-durumuna geçtiği değişim ile aynı özü paylaşan bir olaydır. ([22]) Bu harekette keskin mimesis aracı kullanılıp atılmaz, «alışkanlık pastası» yarılıp bıçağın keskin yanı iyice belirdiği için, bundan sonra daha da etkili bir biçimde kullanılır. Bıçağın böylece kınından çıkması koruyucu tedbirlerin yok olması demektir. Alışılmış bir rejimin koruyuculuğu olmaksızın mimesis aracını kullanma zorunluğu —büyümenin bedelidir bu zorunluk— büyüyen bir uygarlığı tehlikeli yaşamaya mahkum eder. Gerçekten de, tehlike her an oradadır, çünkü Prometheus'un büyüme atılımını ayakta tutmak için gerekli koşul, «alışkanlık pastası»nın bir daha kurumaya imkan bulamadığı bir eşdengesizlik durumudur. ([23]) İnsanî çabalar hedefini böyle tehlikeli bir biçimde kovalarken, mimesisin getireceği sakıncalara karşı geçici bir garanti gibi bir şey olamaz. Sorun ancak nihaî ve radikal bir biçimde çözülebilir ki, bunun için de, bir azizler topluluğu haline dönüşmüş olan toplumda mimesisin tamamen elenmesi gerekir. Ama, hedefe ulaşmaktan başka hiç bir anlama gelemeyecek olan bu sonuç, şimdiye kadar bilinen hiç bir uygarlık tarafından, yanına bile yaklaşılmış bir şey değildir.

Bu sırada —insan hayatı ölçüsünde oldukça uzun bir zamandır bu— makineleşmiş tabur da

MAKİNA ADAM 111 Yozlaşmış iktidarın, edilginlik talimi yapan kurbanları.

112 Yıkıcı önderlik: Totaliter devlet: İnsanların canını ve malını yiyen, kişiliksiz bir Molok.

sürekli tehlike karşısındadır, çünkü neferler daha önceden bir örneği görülmemiş bir durumla öndersiz olarak yüz yüze gelip kendi başlarına davranmak zorunda kalınca yürüyüş duracak ya da dizi bozulacaktır. Uygarlığa doğru giden geniş yolda yürüyen insanların ayakları altında durmadan ağzını açan dipsiz kuyu, her seferinde olağanüstü kahramanlıklar yarattığı gibi aynı zamanda olağanüstü moral bozukluğu da getiren, deniz kazası ya da yangın gibi anormal kazalarla kendini gösterir. Anormal sınavın doğal bir kaza değil de bir savaş ya da bir devrim gibi toplumsal bir hastalık olduğu durumlarda bu manevi kuyu daha da derinleşir. İnsanın uygarlaşma çabası tarihinde, devrim ya da savaş zamanında üyelerinin kanlı cinayetler işlemeyeceğine garanti verilebilecek derecede ileri bir uygarlığa varmış hiç bir toplum görülmemiştir. Kendi kuşağımız boyunca kendi toplumumuzun sınırları içinde kalarak İkinci Dünya Savaşı'nda Nazilerin, 1950-51 arasında Kore'de Batılı güçlerin, 1960'larda Vietnam'da Amerikalıların, 1954-62 arasında Cezayir'de Fransız kolon ve askerlerinin ve 1968'de Paris'te kendi yurtlarında Fransız polislerinin davranışlarını kaydedersek, belirli anormal koşullarda ve belirli ölçüde bir baskı altında, şimdiye kadar bilinen en uygar toplumların üyelerinin bile vahşi cinayetleri işleyebileceğinin kesin ispatını sunmuş oluruz. Gerilim anlarında, nefes sırasındaki çiğ insanlığın ilkel suratından uygarlık maskesi yırtılır; ama uygarlıkların çöküşünün ahlakî sorumluluğu önderlerin üzerindedir.

Uygarlığın öncüsü olarak mimesis mekanizmasına baş vuran yaratıcı kişiler biri olumsuz, öbürü olumlu iki yönden başarısızlık ihtimaliyle karşı karşıyadırlar.

Olumsuz başarısızlık ihtimali şudur: Önderler, arkalarından gelenleri bilinçli bir şekilde hipnotize ettikleri halde, kendileri de aynı şekilde hipnotize olabilirler. Bu durumda sıra neferlerinin uysallığı subayların insiyatif yoksunluğu gibi ağır bir bedel karşılığında kazanılmış olur. «Köre kör kılavuzluk ediyorsa, ikisi de çukura düşer.» (24) Bir organizmanın yüzde doksanını, geri kalan yüzde on enerjinin yaratıcı evrimde kullanılabilmesi amacıyla tâbi duruma getiren mekanik ritm, o zaman, bütüne yayılmış olur. Bunun sonucunda, «mekanik deha harikası» yozlaşır ve yerine «mekanik otomaton» ucubesi gelir. Yüzde doksan mekanikleşme ile yüzde yüz mekanikleşme arasında, dünyanın en önemli farkı vardır; büyüyen bir toplumla durdurulmuş bir toplum arasındaki fark da işte budur.

Daha önceki bir bölümde (25) gözden geçirdiğimiz durmuş toplumlar çevrelerine o derece iyi uymuşlardır ki, çevreye kendi damgalarını vuracak yerde çevrenin rengini, biçimini ve ritmini almışlardır. Hayatlarındaki güçlerin dengesi öylesine kıl payı bir dengedir ki, bütün enerjilerini eriştikleri bu durumda kalmak için harcarlar, ileride yatan yolu keşfetmeye enerji fazlaları kalmaz. Durmuş toplumlarda, sıra neferlerine yaptırdıkları talimin etkisinden kendileri de hipnotize olmuş önderlerin olumsuz başarısızlığının klasik örneğini görürüz. Bu durumda alay yolun herhangi bir noktasında zınk diye durur, çünkü alayın başında yeni emirler verecek kimse kalmamıştır.

Ama bu olumsuz başarısızlık nadiren hikâyenin sonu demek olur. Orfeus'un musikisini bırakıp eğitim çavuşunun komutlarına kulak veren önderler sıra neferlerindeki mimesis yetisini zorla harekete geçirmişlerdir. Ancak kendine yakın ruhlara çekici gelen gerçek dehanın yerine bunu koymuşlardır. Yönetenle yönetilen arasındaki karşılıklı ilişkide mimesis ve iktidar birbirlerinin karşılığıdır; iktidarın da, kötüye kullanılmadan uygulandığı pek seyrek görülür. Zaten, iktidara sahip olanlar önderlik yetisini kaybetmişlerse, iktidarın elde tutulması başlı başına bir kötüye kullanmadır. Dolayısıyla, askerî bir benzetiyle resmettiğimiz alay yolda durunca, bunu sıra neferlerinin başkaldırması, subayların da ürkütücü tavırlar alması izleyecektir; çünkü bu subaylar, ortak mutluluğa hiç bir katkıda bulunmamakla artık hak etmez oldukları yetkilerini, kaba kuvvete baş vurarak sürdürmek için umutsuz bir çabaya girişmişlerdir. Sonuç olarak askerî düzen tam bir anarşiye dönüşür ve iğrenç bir pandomima patlak verir. Büyüyen bir uygarlıkla mimesise baş vurmanın kaçınılmaz yazgısı olan olumlu başarısızlıktır bu. Bir başka benzetiyle betimlediğimizde, iyi tanıdığımız bir başarısızlık olduğunu görürüz. Yozlaşıp bir egemen azınlık haline gelmiş bir eski önderler çetesine karşı «proleteryanın kendini ayırması» şeklinde tezahür eden bir uygarlık çöküşüdür bu. (26) Peygamberin eğitim çavuşunun, bu sert yöneticinin de terörist haline gelmesi, uygarlıkların çöküş ve yıkılışını önderler çerçevesi içinde açıklar.

Karşılıklı ilişkiler açısından bakıldığında, Prometheus atılımının başarısızlığı bir uyumsuzluk olarak kendini gösterir. Hayatın hareketi içinde, her şeyin yolunda gitmesi için, bütünün herhangi bir parçasındaki bir değişiklik öteki parçalarda aynı doğrultuda değişikliklerle tamamlanmalıdır; ama hayat mekanikleşince bir parça değişip öbür parçalar eskisi gibi kalabilir ve bunun sonucu da uyumun bozulması olur. Herhangi bir bütünde yapıcı parçalardaki uyumsuzluğun bedeli bütünün de kendini belirleme imkanından yoksun kalması olur; çöken bir uygarlığın yazgısı İsa'nın Piyer'e söylediği kehanette dile geliyor:

> Genç iken kendini kuşatıp istediğin yere giderdin: fakat kocayınca... bir başkası seni kuşatıp istemediğin yere götürecek. (27)

Kendini belirleme yeteneğini kaybetmek çöküşün nihaî ölçütüdür. Çünkü, bu bölümün daha başında ima ettiğimiz gibi, büyüme ölçütünün karşıtıdır. Bundan sonraki bölümlerde uyumun bozulması yoluyla ortaya çıkan kendini-belirleme yeteneği kaybının bazı biçimlerini inceleyeceğiz.

22 Rollerin Değişmesi

İncelediğimiz kendini-belirleme başarısızlığının bir başka görünümü de yaratıcılığın sanki bir kara yazgısı olmasıdır. Oyle görünüyor ki, belli bir toplumun tarihinde iki veya daha fazla sayıda meydan okumaya aynı azınlık ya da bireyin yaratıcı tepkilerde bulunabilmesi olağan dışı bir şey. Böyle bir başarı o kadar istisnaî ki, bir meydan okumayı başarıyla savuşturarak seçkinliğini ispatlayan kişi ya da grup, bir sonraki meydan okumayı ele aldığında açık bir hezimete uğruyor. İnsan talihinin İronik, şaşırtıcı, ama görünüşte gene de normal değişkenliği Attika tiyatrosunun başlıca motiflerinden biridir; Aristoteles de bunu **Poetika**'sında, **peripeteia**, yani «rollerin değişmesi» adı altında ele alır. (1) Ayrıca, İncil'in de başlıca temalarından biridir.

Yahudiler uzun zamandan beri yeryüzüne bir Kurtarıcı (Mesih) gelmesini beklemişlerdi. İsa o Kurtarıcı olarak geldi. Ama İncil'de anlatıldığı gibi, bundan daha birkaç kuşak önce Helenleştirme'ye karşı kahramanca bir Yahudi isyanını yönlendiren Kâtipler ve Ferisiler İsa'yı tanımadılar. Bu yeni durumda —Hıristiyanlara göre— sahici Yahudi Mesihinin getirdiği haberi anlayan ve kabul edenler toplumun en düşük üyeleri, vergi mültezimleri ve fahişeler oldu. (2) Mesih kendisi (Yabancı) «Milletlerin Galilesi»nden (3) gelmektedir; en büyük takipçisi olan Pavlus Tarsus'tan, yani Vadedilmiş Ülke'nin geleneksel ufkunun dışındaki bir şehirden gelme, Helenleşmiş bir Yahudi'ydi. Hıristiyan Ahitinin olayları ve meselelerinde **peripeteia** dramının çeşitli sunuluş biçimleri arasında değişen rolleri bazan seçkin Ferisiler ve Yahudi topluluğunun ayaktakımı, (4) bazan da bir bütün olarak Yahudiler'le Milletler (Yahudi-olmayanlar) oynar; (5) ama, meydan okumaya uğrayan, ister Ferisi ile vergi mültezimi meselesindeki gibi Ferisiler, (6) ister iyi Samaryalı meselesinde olduğu gibi Yahudi topluluğunun kendisi olsun, (7) çıkarılacak ahlak dersi değişmiyordu:

> Yapıcıların reddettikleri taş, köşenin başı oldu. (8)

Hıristiyanlığın **peripeteia** temasını verişi, kendi tarihî çerçevesi içinde, eski Yahudi metinlerinin eski sunuşlarının değişik bir biçimidir. Yeni Ahit de, Eski Ahit de, Tanrı'nın insanlara yararlanmaları için bağışladığı doğaüstü bir mirasın aktarılma aracı olarak görülmüşlerdir; iki kere oynanan bir tragedyanın ortak olay örgüsü de, Tanrı'nın paha biçilmez armağanının, oldukça güvenli görünen bir alıcıdan hiç de o kadar parlak bir gelecek vadetmeyen başka bir alıcıya aktarılmasıyla rollerin değişmesidir. Oyunun ilk oynanışında, ilk doğan, Esav, ilk oğulluk hakkını küçük kardeşi Yakub'a satmıştı; ikinci oynanışta ise Yakub'un varisleri, İsa'yı tanımamakla, Esav'dan gelen haklarını kaybediyorlar. Böylece Hıristiyanlığın getirdiği olay örgüsü ikili bir **peripeteia**, değişim üstüne değişim getiriyor; ama Yeni Ahitte gösterilen tarihî sıra, bir esrarın alegorisi olarak daha derin ve anlamlı, çünkü tarihin akışı boyunca bu esrarın hayatın kalbinde yattığı ortaya çıkıyor. Bu nedenle Yeni Ahitte **peripeteia** ilkesinin işleyişi belirli bir zaman ve mekanın tarihî sınırlarını aşacak bir şekilde konmuştur:

> Eğer bir kimse birinci olmak isterse, hepsinin sonuncusu ve hepsinin hizmetçisi olacaktır. (9) Hepinizin en küçüğü olan, o büyüktür. (10)

Bu bağlamda rolleri değişen oyuncular Ferisiler-ile-vergi mültezimleri ya da Yahudiler-ile-Milletler-değil, erginler-ile-çocuklardır:

> Eğer siz dönmez ve küçük çocuklar gibi olmazsanız, göklerin melekûtuna asla girmeyeceksiniz. Bundan dolayı kim bu küçük çocuk gibi kendini alçaltırsa, göklerin melekûtunda en büyük odur. Ve kim böyle bir küçük çocuğu benim ismim için kabul ederse, beni kabul eder. (11)

İncelikle sadelik arasındaki bu paradoksal **peripeteia** İsa'nın Yahudi metinlerinden aldığı bir alıntıyla olumlanır:

> Küçük çocukların ve emzikte olanların ağzından hamdi ikmal ettin. (12)

Burada, çocuklarla erginlerin rol değiştirmesiyle simgelenen esrar, Aziz Pavlus'un coşkulu sözleriyle alegorik kımından sıyrılıveriyor:

> Fakat Allah, hikmetlileri utandırmak için, dünyanın akılsız şeylerini seçti; ve Allah, kudretli şeyleri utandırabilmek için, dünyanın zayıf şeylerini seçti; ve Allah, olan şeyleri iptal etmek için, olmayan şeyleri, dünyanın âdi ve hor görünen şeylerini seçti; şöyle ki, beşerden hiç biri Allahın huzurunda övünmesin. (13)

Ama hem Yeni Ahit, hem de Attika tiyatrosunda bu kadar ön planda bir rol oynayan bu ilkenin açıklaması nedir? Daha sonraki insanlar daha çok acı çekerek daha derin bir bakış kazandılar; ama ilkel insanlar bu soruya sinik bir cevap vermekle

113 AÇ GÖZLÜLÜK-ÇİRKİN DAVRANIŞ-FELAKET Herodotus'a göre Krezüs büyük servetini Solon'un önüne yayıp böbürlenmişti. Ama Solon da ona sonunu bilmeyen hiç bir insanın mutlu olamayacağını söylemişti. Gururu yaralanan Krezüs, gazaba gelerek Solon'u kovdu. Ama bundan sonra başına ard arda felaketler yağdı. Sonunda tutsak olduğu Kurus da onu yanarak ölüme mahkum etti. Krezüs, öldürülmek üzereyken, Solon'un sözlerini hatırladı ve onun adını haykırdı. Bunun üzerine Kurus merhamete geldi, ama alevler ancak Apollo'un araya girmesiyle söndürülebildi.

yetiniyordu. Benzerlerinin üzerine yükselebilmiş insanların çöküşlerini ahlaken insan, ama kudretleri bakımından insanüstü olan dışsal güçlerin işleri olarak yorumluyorlardı. Bu varsayıma göre büyük insanları yıkanlar tanrılar, böyle yapmalarının gerekçesi de kıskançlıktı. «Tanrıların kıskançlığı» ilkel mitolojinin **leitmotif**'lerinden biridir; bu, Helen düşüncesine de özellikle çekici gelen bir konuydu.

> Tanrı, benzerlerinin üzerine yükselen her şeyi kesip budamak ister. İşte bunun için belli koşullarda büyük bir ordu küçük bir orduya yenilir. Çünkü, örneğin, kıskanç Tanrı onlara panik göndermiş ya da gökgürültüsünü fırlatmıştır. O zaman yok olurlar ve son durumları ilk durumlarına yakışmaz. Tanrı Kendinden başka kimsenin gururlu olmasını istemez. (14)

Herodotus'dan alınan bu sözler, Keyaksar Hellas'ı zaptetme projelerini anlattıktan sonra, Keyaksar'ın amcası Artanabus'un ağzından çıktığı varsayılan sözlerdir. Herodotus'a göre Keyaksar konuşurken üç tanrının birden kıskançlığını üzerine çekmiştir: Poseidon, Hellespont'u (Çanakkale boğazını) bir köprüyle birleştirme niyetini; Zeus, Evren egemenliğini onunla paylaşacağını söyleyerek övünmesini; Helios ise, ülkesini gün batmayacak boyutlara eriştirme iddiasını kıskanmışlardır. (15) Keyaksar'ın bu büyüklük ve çöküş tragedyasında kahraman, Hellespont'u geçtiği ve yenilgiye uğradığı günün arifesinde, muhteşem ordu ve donanmasına bakıp tanrılar gibi mutlu olduğunu söyleyerek kendi kara yazgısını kendi eliyle yazmış olur. Bu küfür ağzından çıkar çıkmaz Keyaksar kendini toplar; ama bundan sonra pişman olmanın bir yararı yoktur.

Herodotus, Kroesus ve Polikrates meselelerinde de aynı tezi biraz daha ciddi bir tonla tekrarlar. (16) Herodot'un tanrısı Kroesus masalında biraz insanca iyilik gösterir; Keyaksar gibi kibirli ve küstah olan Kroesus, son anda pişmanlık getirerek canını kurtarmayı başarır. Ama Polikrates'in meselinde, tanrısal kötülük ve amansızlık sıfatları çırılçıplak ve hiç utanmadan kendilerini ortaya koyarlar. «Tanrıların kıskançlığı» yüzünden, kendi eliyle kendi mutluluğunu yıkarak mahvolacağını bilir, bunu onlardan önce kendisi yapmak ister, ama bu amaçla törenle denize attığı sevgili mühür yüzüğü, amansız tanrılar tarafından mucizevi, beklenmedik bir şekilde geri gelince şaşırıp kalır. Heredotsus'un bu temasını Yunan şiiriyle Helen dünya görüşünün başarılı Latinleştiricisi Horatius kapar ve insan cüretkârlığının ölümcül sonuçları üzerine bir tefekkürde kullanır:

> Biz ölümlülerin cüret etmeyeceği yoktur;
> Çılgınca neredeyse cenneti ölçmeye kalkarız.
> Suçlarımız çileden çıkarır yüce Jüpiter'i,
> Oysa o da isterdi unutsun öfkesini. (17)

Kanıt olarak bir Romalı filozof-şairin sözlerinden de bir alıntı verebiliriz; bunlar daha da etkileyici olurlar, çünkü bu filozofun başlıca amacı insanların işlerine insanüstü müdahaleler olduğu inancını çürütmekti.

Titremiyor mu uluslar, mağrur krallar
Ürpermiyor mu, tanrısal gazabın korkusuyla kıvranıp?
Sayıp döküyorlar suçlarını, düşüncesiz sözlerini.
Korkunç hesap günü: geldi mi yoksa? (18)

Lucretius, Helen Toplumunun çöküşü sırasında, Evrenin işleyişini alaycı bir şekilde açıklamıştı. Çin Dünyası da benzeri bir sıkıntılar döneminde aynı sinizme düştü:

Bir yayı al ger, gerebildiğin kadar,
Keşke bu kadar germeseydim dersin az sonra;
Kılıcın ağzını bile, keskin mi keskin olsun,
Çok geçmeden bakarsın, körleşmeye başlar... (19)

Coğrafi yakınlığına karşın Helen dünya görüşüne daha da uzak bir dünyaya gözümüzü çevirdiğimizde, İ.Ö. sekizinci yüzyılda yaşamış bir İsrail peygamberinin, üç yüz yıl sonra Herodotus'un Artanabus'a söylettiği sözleri söylediğini görürüz:

Çünkü bütün gururlu ve yüksek olanlara karşı, ve bütün yükseltilmiş olanlara karşı, (ve onlar alçaltılacaktır)...
Ve adamın yüksekliği iğdirilecek... Ve o günde yalnız Rab yükselecek. (20)

İ.Ö. ikinci yüzyılda, belki yalnız Yahudi geleneğinin değil, aynı zamanda Herodotus-sonrası Helen düşüncesinin de etkisi altında yazılan Valz' de de bu felsefeye rastlanır; (21) bundan iki yüzyıl sonra yazılan Luka'ya göre İncil'de bile Tanrı'nın insan işlerine müdahalesinin önce bir iktidar ve kudret meselesi ve ancak bundan sonra bir adalet ve merhamet meselesi olduğu ima edilir:

Bazusu ile kudret gösterdi; Mağrurları yüreklerinin kuruntusu ile dağıttı. Hükümdarları tahtlarından indirdi ve hakirleri yükseltti. (22)

İlk olarak bir Yahudi değil de bir Yunanlı, kendi manevi çilelerinin ürünü olan bir doğruya parmak bastı ve peripeteia'nın nedeninin dışsal bir gücün müdahalesi olmadığını, acı çekenin kendi ruhu içindeki bir sapma olduğunu ve bu ölümcül ahlaki kötülüğün adının kıskançlık değil de günah olduğunu söyledi.

Bir külrengi söz yaşar, şafağından beri
Eski çağların, ölümlüler arasında,
Derler ki insanın Serveti çocuksuz tam olmaz,
Tam olmak için mutlak evlat edinir;
Ve hep büyük mutluluktan doğar
Dinmeyen gözyaşı ve kırık bir kalp.

Ben dinlemem onları, başka türlü düşünürüm;
Kutsal olmayan işin dölü olur, çocuk çocuk üstüne,
Günah günah üstüne, ana-babası gibi; oldukları
Gibi kalacaktır nasılsa onlar,
Ama düz yürüyen adam ve onun dölü, Kader
Kendisini yüceltse de, güzel kalır çocukları. (23)

Günah işleyeni mahveden, Tanrı'nın yaptığı değil, kendi yaptığıdır. Suçu, Yaradan'a rakip olmaya kalkışmak değil, bile bile Ona benzememeye çalışmaktır; bu insani tragedyada Tanrı'nın rolü de etkin değil edilgindir. Günahkârın felaketine Tanrı'nın kıskanması yol açmaz, ama Tanrı, kendisini Yaradan'ın hayatından yabancılaştırmak için bu kadar didinen bir yaratığı artık bir yaratma aracı olarak kullanamaz hale gelmiştir. (24) Günahkâr ruhun sonu kötüdür çünkü, günah işlemeyi istedikçe, Tanrı'nın inayeti ona erişip doğru yolu gösteremez. Bu görüşe göre peripeteia —rollerin değişmesi— dışsal bir varlığın zoruyla değil, ahlaki bir yasanın ruhun içinde işlemesinden ileri gelir; bu psikolojik tragedyanın olay örgüsünü inceleyecek olursak, içerisinde iki değişik çizginin yer aldığını görürüz. Çizgilerin birinde kişi zamansız bir edilginlik yüzünden yanılgıya düşer, öbüründe ise etkin bir biçimde alınyazısını aramaya koşar.

Yaratıcı bir insanın bir başarıdan sonra içine düşeceği edilgin sapma, cennete vardığını hayal ederek küreklere yaslanıp dinlenmek ve bir zamanlar kendini sıkıya soktuğu için şimdi «ebediyen mutlu yaşamak» hakkını elde ettiğini sanmaktır. Dünkü galip budalalığın bu derecesine varmamışsa, zaman yerinde durmadığına göre, son seferinde çok iyi işine yarayan hareketleri mekanik bir biçimde tekrarlayarak karşısına yeniden çıkacak meydan okumaları da böylelikle savuşturabileceğini sanır. Bu edilginliğe düşen yaratıcı bireyin durdurulmuş toplumla aynı duruma geldiği açıktır. (25) Çünkü bu toplum da çevresiyle o kadar eksiksiz bir eşdenge içindedir ki çevrenin efendisi olacak yerde kölesi olur. Çevre değişmeden böyle durduğu sürece, durdurulmuş toplum da aynı durumu sürdürebilir, ama çevre değişmeye başlar başlamaz felaket çanları çalar. Kendi eserlerinin büyüsünden kurtulamayan yaratıcı bir birey ya da azınlığın yazgısı da tıpkı böyledir. Suriye'nin Yaratma efsanesinde fiziksel Evrenin tamamlanması durağan bir cennetle sonuçlanmış ve Tanrı'nın Kendine karşın yeni bir yaratma edimini yerine getirecek şekilde enerjilerinin serbest kalabilmesi için Yılan'ın istemeden hayırlı olan müdahalesi gerekmişti. (26) Batının modern fiziksel bilimlerinin terminolojisi içinde, bu edilgin biçimi alan yaratıcılık yazgısı, bir türün belli bir alanda fazla uzmanlaşmasıdır; çevrede olacak bir değişikliğe ayak uyduramazsa tür yok olup gider.

Bazı yaratıcı kişilerin kendilerini kurtaramadıkları bu edilgin sapmadan çıkarılacak ders «duruyorum zanneden sakınsın, düşmesin» (27) ise, «Kırgından önce kibir ve düşmeden önce mağrur ruh gelir» (28) de alınyazılarını aramaya koşan ötekilerin mezar yazıtları olabilir.

114 «Birinci sonuncu, sonuncu da birinci olacak»: Kibirli insanın mahvolduğunu, alçakgönüllü insanınsa, cennete çıktığını gösteren bir Hıristiyan alegorisi. (Floransa gravürü, 1470-80.)

Olay örgüsünün ikinci şeklini Yunan edebiyatında üç perdelik bir tragedya olarak zaten tanırız: **Koros** (aşırı oburluk), **hybris** (aşırı kibirli davranışlar) ve **ate** (felaket). Bu etkin psikolojik felaket sürecinde kahraman başarıdan şımararak akli ve ahlaki dengesini şaşırır ve imkansızı yapmaya kalkışarak felaketi davet eder. Beşinci yüzyılın Atina tragedyasının bildiğimiz kadarıyla, en yaygın teması budur: Aeskhilos'un **Agamemnon**'unda bu kahramanın ve **Persae**'de Keyaksar'ın hikâyeleri; Sofokles'in **Aias** adlı oyununda bu kahramanın, **Kral Oidipus**'da Oidipus'un ve **Antigone**'sinde Kreon'un; ve Evripides'in **Bakalar** oyununda Pentheus'un hikâyeleri hep bunu yansıtır. Platon'un söyleyişiyle:

> İnsan orantı yasalarına karşı günah işler ve çok büyük

bir şeyi onu taşıyamayacak kadar küçük bir şeye verirse —örneğin çok küçük bir yelkenli gemiye çok büyük yelken, çok küçük bir bedene çok fazla yemek, çok küçük bir ruha çok büyük bir güç— bunun sonucu her şeyin tamamen altüst olması olur. **Hybris** bir kere patlak verince fazla beslenen beden hemen hastalığa koşar, bunun sorumlusu da **hybris**'in her zaman yarattığı adaletsizliğe düşer. (28)

Aynı olay örgüsünün bu iki değişik şeklinde yaratıcılığın yazgısını görebiliyor ve kavrayabiliyoruz; bir bölümün başarılı yaratıcısının, hem de bu başarısından ötürü, bir sonraki bölümde aynı yaratıcı rolü takınması, «gerçek hayat»ta da güçleşiyorsa, şu halde uygarlıkların çöküşünde önemli rolü olan bir nedeni tesbit ettik demektir. Şimdi, toplumsal hayatın tiyatrosunda da, yaratıcılık yazgısının doğrudan doğruya iki ayrı şekilde toplumsal çöküntü yaratacağını tahmin edebiliriz. İlkin, herhangi bir meydan okuma karşısında yaratıcı rolü oynamaya aday olacakların sayısını ciddî ölçüde azaltırdı, çünkü son meydan okumaya başarılı bir şekilde cevap verebilenleri dışarıda bırakmış olurdu; bunlar da, varsayım gereği, kendi başarıları, yaratıcılıklarını, onu yürürlüğe koydukları anda kısırlaştırma eğilimi gösteren potansiyel yaratıcılardır. İkincisi, eski yaratıcıların böyle sık sık kısırlaşmaları toplumun bir sonraki çetin sınavında handikaplar yaratır, orantıyı bozarak toplumu bir avuç kayıp önderle bir yığın yaratıcı ruh arasında sırf sayısal bir orana indirger; çünkü, gene varsayım gereği, onları artık hiç bir şey başaramayacak kadar ölümcül bir şekilde yeteneksizleştiren eski başarıların kendileri, aynı zamanda eski yaratıcıları ön safa getirip kilit yerlere koymuştur; burada, kısır yaratma iktidarsızlıkları, üstelik, görev başında devam eden çarpıtma ve engelleme iktidarlarını artırır.

Yaratıcılığın yazgısından kaçınılabilir mi? Şüphesiz kaçınılabilir; yoksa doğan her uygarlık zorunlu olarak hayatın eşiğinde donup kalırdı. Ama uygarlıkların büyük çoğunluğunun (30) bu yazgıdan kaçındıklarını ve gitgide güçlendiklerini biliyoruz. Oysa kurtuluşun yolu dar, bulunması güçtür. Sorumuz şu: «Bir adam ihtiyarken, nasıl doğabilir? Anası rahmine ikinci defa girip doğabilir mi?» (31) Cevap da şu: «Siz dönmez ve küçük çocuklar gibi olmazsanız, göklerin melekûtuna asla girmeyeceksiniz.» (32)

Bir meydan okumaya başarılı bir tepki göstermenin yolunu bulan yaratıcı azınlıklar acaba kaç kere, manevî bir dirilişten geçerek, birbiri ardından yeni yeni meydan okumaları ele alma hakkını kazanmışlardır? Ve ne kadar sık başarılarına dalıp «küreklerine yaslanarak» ya da **koros**'dan **hybris**'e ve oradan da **ate**'ye inen dar yokuştan aşağı koşarak bu hakkı kaybederler? Bu soruya cevap bulabilmek için, her zamanki ampirik gözlem yöntemine baş vurmaktan daha iyi bir çaremiz yok.

23 Atina ve Venedik: Geçici Bir Benliğe Tapınma

Sandalcının, «küreklerine yaslanıp dinlenmesi» yaratıcılığın yazgısına edilgin bir biçimde boyun eğmek sayılabilirse, buradaki zihnî durumun olumsuzluğu ahlakî bir kusurun yokluğunu göstermez. Şimdiki zamana karşı bomboş bir edilginlik, geçmişle ilgili bir büyülenmişlikten ileri gelir. İşte bu büyülenme, ilkel İbrani dininde bir «kıskanç tanrı»nın öç alma duygusunu en fazla harekete geçirecek olan putperestlik günahıdır. Puta tapmak, bütün yerine bir parçaya aklen ve ahlaken körcesine tapınmak, Yaratıcı yerine yaratığa, ebediyet yerine zamana tapınmak şeklinde tanımlanabilir. (1) Bu insan ruhunun en yüce yetilerinin kötüye kullanılmasıdır; sonucu da, Tanrı'nın «en değerli eserlerinden» (2) birini, «aşağılık bir çoraklığa» (3) dönüştürmektir. Pratik hayatta bu ahlakî sapma, büyüme dediğimiz kesintisiz hareket içinde geçici bir evrede, putperestin kendi kişiliğine ya da kendi toplumuna tapınması biçimini alabilir; ya da daha sınırlı bir biçimde ortaya çıkarak, putpereste bir vakitler yardımcı olmuş bir kurum ya da tekniğe tapınmak şeklinde kendini gösterebilir. Putperestliğin bu iki çeşidine sırayla bakalım şimdi.

Geçici bir benliğe tapınmanın ünlü örneği Atina'dır; «Hellas'ın eğiticisi» olarak oynadığı geçici rolle büyülenerek yaratıcılığın yazgısına yenik düşmüştür.

Atina, daha önce gördüğümüz gibi, (4) yolun başlangıcında karşısına çıkan fiziksel ve insanî meydan okumalara karşı büyük bir zafer kazanarak böyle yüce bir sıfata layık olma hakkını geçici bir süre için elde etmişti. Bu zaferlerinden sonra yarattığı son derece parlak iç kültür de bu hakkı kazandığının kanıtıdır. Hellas'a armağanları gerçekten muazzamdı; ama «Hellas'ın eğiticisi» ünvanını kazandığı olay bile Atina'nın evlatlarına başarılarının kusursuzluktan henüz çok uzak olduğunu hatırlatmalıydı. Deyimi ilk olarak Perikles, bir cenaze töreninde (5) Atina'nın ölülerini övmek için söylemişti. Ölenler, İ.Ö. 431-430'da, Helen Toplumu'nun hayatındaki içsel manevî çöküntünün

aşa vuran görünür işareti olan Atina-Peloponez Savaşı'nın ilk yılında ölmüşlerdi. Bu ölümcül savaşın nedeni, Atina'nın, parlak iç başarılarının getirip karşısına koyduğu yeni meydan okumaya karşı gerekli zaferi kazanamamış olmasıydı. Atina'dan beklenen, Helenik bir siyasî dünya düzeni yaratmaktı. İ.Ö. 431-430 yıllarının ortamında, hatibin Atina'yı «Hellas'ın eğiticisi» olarak ilan etmesi bu nedenle dinleyenlerin kendi kendilerine hayran olmalarına yol açmamalı, tersine, kendilerinden «tiksinme»ye ve «kül ve tozlar içinde pişman olma»ya götürmeliydi. (6) İ.Ö. 404'de Atina'nın askerî yıkılışı ve İ.Ö. 399'da Sokrates'e karşı adalet yoluyla işlenen cinayetin, yeniden kurulmuş Atina demokrasisine böylece kendi içinden vurduğu darbe çağdaş bir Atinalı dâhinin Atina'yı ve hemen hemen bütün eserlerini yadsımasına yol açmıştı. (7) Ama bu jest de ne Platon'un kendisine yaradı, ne de hemşerilerini etkiledi. Şehirlerini «Hellas'ın eğiticisi» yapmayı başarmış eski Atinalı öncülerin çağdaş kopyaları, artık hak etmez oldukları ünvanlarını ellerinde tutabilmek için, kendilerine bir şey öğretilemeyeceğini ispatlamak gibi ters bir yönteme baş vurdular. Atina'nın ölü benliğini, Perikles çağındaki geçici bir anda olduğu gibi kabul ederek putlaştırdılar; böylece de, Perikles-sonrası Atina'nın daha sonraki Helen yaratıcılığında rol oynamasının önüne geçmiş oldular.

Atina bencilliği politik düzeyde de Atina'nın başına ardarda belalar açtı; çünkü, İ.Ö. 404'de, Helen Uygarlığı'nın bir bütün olarak çöküşü ile, Hellas'da kendi siyasî öncülüğünü kaybetmesiyle sonuçlanan yanlışları yapmaya devam ediyordu. Atina'nın sarsılmaz bencilliği yüzünden Helen Dünyası İ.Ö. dördüncü yüzyılda Makedonya egemenliği tehdidine karşı koyabilme fırsatını kaçırmıştı. Ancak, Helen Dünyası'nın dış-çevresinde devasa boyutlara erişmiş yeni Büyük Güçler karşısında tamamen çaresiz kaldığını anladıktan sonradır ki Atina Büyük Helen Gücü olma iddiasından istemeye istemeye vaz geçti. O zaman bile çıkardığı ders felaket derecede olumsuzdu, çünkü bencil bir yalnızlığa gömülerek rakip devlere Roma'nın ölümcül darbeler indirmesini ve bu felakete karşı federasyon kurma yoluna baş vurarak karşı koymaya —Atina'nın yardımı olmaksızın— çalışan komşularını birer birer yutmasını uzaktan seyretti. Atina, dehşetli bir kayıtsızlıkla, Roma'nın bütün ciddi rakipleri yıkarak sarsılmaz bir temel üzerinde bir dünya iktidarı kurmasını bekledi, sonra da ansızın yalnızlık politikasından vaz geçerek Roma'ya karşı bir hareketin içine atılıverdi. Bu sersemliğinin cezasını İ.Ö. 86'da, Romalı fatih Sulla'nın şehri kuşatarak zaptetmesiyle ödedi; gerçi Atina yok edilmekten bağışlandı —Sulla bunun, yaşayan Atinalılar'ın ölmüş atalarının hatırına böyle olduğunu açıkladı (8)— bir mimarlık başeseri ve bir entelektüel hayat merkezi olarak yaşamaya devam etti, ama uluslararası politika arenasına bu son zırvaca çıkış Atina politik tarihinin pek şerefsiz bir biçimde sona ermesi demek oldu.

Atinalılar, kendi geçmişlerine hayran olmak gibi bir ahlaki kusur işlediklerinden ötürü, başlarına gelen politik felaketlerden de kendileri sorumludurlar. Sarsılmaz kibir ve bencilliklerinin psikolojik nedeni de burada aranmalıdır. Başka Helen topluluklarının, Atinalıların entelektüel üstünlüklerinden gözle görülür şekilde uzak, ama bu sayede Perikles bulutunun basıncından da kurtulmuş bir şekilde eriştikleri çağdaş yaratıcı başarıları karşılaştırmalı bir tutumla incelersek, bu açıklanma pekiştirilmiş olacaktır.

Örneğin, Atinalı Ksenophon'un İ.Ö. 401'de, Pers tahtına kurulmuş olan Kurus'un hizmetindeki ücretli Yunan askerleri arasındaki Akaialı ve Arkadyalı yoldaşlarını nasıl küçümseyerek anlattığını düşünün. (9) Bu minyatür silah-altında-Hellas'ı anlatırken Ksenophon yukarıdan bir hoşgörürlük tavrıyla, ama biraz da sinirlenerek, Akaialı ve Arkadyalılar'ın, Atina, Isparta ya da Boiotya gibi o günün daha incelmiş, daha ileri Helen topluluklarından gelen arkadaşlarına kıyasla daha havaî, içgüdüsel, düşüncesiz, disiplinsiz, sözün kısası, her bakımdan daha kaba saba ve barbar olduklarını anlatır. Ksenophon'un gözlemleri çağını doğru yansıtıyordu; ama roller o kadar çabuk tersine dönüverdi ki, Arkadyalı tarihçi Polibius (İ.Ö. 202 - 120) sadece dördüncü yüzyılın Atinalı politikacısı Demosthenes'i dar kafalılık ve taşralılıkla suçlamakla kalmıyor, onun devlet adamı olarak başarısızlığını aynı kuşaktan kendi Arkadyalı atalarının politik bilgeliğiyle karşılaştırabiliyordu. (10)

Bu doğru karşılaştırmalı yargı, Helen politikasının daha sonraki dönemi için daha da geçerli oldu. İ.Ö. üçüncü yüzyılda Hellas'ı Makedonya zincirlerinden kurtarma hareketinin başını çeken, küçük şehir-devletlerinin mahallî özerkliklerinden fedakârlık yapmaksızın ulusal bağımsızlıklarını koruyabilmelerinin tek yolu olan gönüllü federasyon sistemini icad eden, Akaiya ile Arkadya idi. Kaskatı gelenekçi Isparta bile kendinde bir esneklik, deneycilik gücü bulabildi ve yüzyıllık uyuşukluğundan bir süre için olsun silkindi. Hellas'ın alınyazısına karşı umutsuzca çabaladığı bu dönüm noktasında yalnız Atina soğuk bir şekilde kayıtsız ve olumsuz kaldı.

Dikkatimizi politikadan kültüre çevirdiğimizde, Atina'nın son günlerindeki bu uyuşukluğun daha da fazla göze battığını görürüz. Çünkü Atina politikadan da önce kültür alanında kendi tarihin-

ŞEHİR GURURU
115 Şehir gururunun anıtsal örneği olan tanrıça Athene; geç dönem Helen heykeli.

deki sıçrayışı gerçekleştirmiş, bu etkinlik alanındaki yeşermesi daha geç başlayıp daha uzun zaman sürmüştü. Atina-Peloponez Savaşı'nın patlak vermesiyle ilk işaretleri beliren politik düşmanlıklar Evripides'in, Tukidides'in, Sokrates ve Platon'un kişiliklerinde, Attika ruhunun en yüce ahlaki ve entelektüel coşkularını ortaya çıkaran bir meydan okuma etkisi yaratmıştı; Atina tarihinin politik sonbaharının başlangıcı olan İ.Ö. dördüncü yüzyılda ise şehir kültürel yaz'ının doruğundaydı. Çöküntü uzun zaman aldı, ama Polibius çağında Atina en yüksek Helen kültürünün tekeline sahip olduğunu artık iddia edemezdi; özellikle ve sanki değişmez biçimde kendi malı haline getirdiği felsefe alanında bile «Hellas'ın eğiticisi» olma inancının kibiri içinde intihar edercesine kendi kendine kıydı.

Atinalıların Pavlus'u yadsımaları, Yahudiler'in de Pavlus'un Efendi'sini yadsımalarına benzer. Pavlus Atina geleneğine uygun olarak, karşılıklı diyaloglarla vaız veriyordu, ama kendi Stoacı ve Epikurosçu geçmişinin büyüsünden bir türlü kurtulamayan Atinalılar onun ölümden sonraki Diriliş mesajını hiç bir şekilde kavrayamadılar. (11) Pavlus'un ilk Atina izlenimi, «tamamen putperest bir şehir» olduğuydu. Gerçekten de Resul'ün yaşadığı çağda Atina'nın durumu böyleydi. Uzun felsefi hazırlığının nihai tacı olarak kabul edebileceği manevi görevi yüklenmeye hiç yanaşmadı Atina. Attika değil, Küçük Asya, Helen felsefesiyle Suriye dininin tohumlarının karışıp meyva verdiği toprak oldu.

Pavlus'un gidişinden üç yüzyıl sonra, Kapadokyalı Kilise Babaları yeni bir toplumsal düzenin ruhanî temellerini atarken, Atina İmparator Jülyen'e, Hıristiyanlığın darphanesinde yeniden basılacak ve suni solunumla canlandırılacak bir putperestliğin akademik rüyasını anlatarak yeni trajediler hazırlıyordu. Bundan da yüz yıl sonra, Atina, skolastik bir akılcılıkla ilkel batıl inançların gerici dirilişi arasında garip bir kültürel ittifaka sahne oluyordu; oysa Helen felsefesinin yaşayan dehası, bin yıl önce, ta İyonya'daki çocukluk döneminde, bu batıl inançları kolaylıkla boğuvermişti. Helenizm'in Attika istihkamlarında kıstırıldığı bu çağda Helen geleneğinin başı ve sonu —en aşağı ve en yüksek ögeleri— bir kutsal ittifak kurarak ortak savunmaya geçtiler. İmparatorluk hükümetinin putperestliğe karşı fermanının nicedir geciken takviyesiyle, bunamış Attika bilgiçliğinin son temsilcilerinin etkinlikleri de mum gibi sönüp gitti; İ.S. 529'da Atina Üniversitesi kapatıldı. Kovulan Atinalı profesörler Asya'ya gidip Roma'nın düşmanı Sasaniler'den iş istediler; ama Doğu'ya, Zerdüştçü Hüsrev'in yurduna doğru giderken

uzaklara yayılan ışınlarıyla Helenizm'i kendi yurdunda bozguna uğratmayı az önce başaran saldırgan Suriye kültürünün kaynağına yaklaşıyorlardı. Suriye ruhu, Hıristiyanlık gibi bir Helen-Suriye karışımında bile, bir Helen filozofunun Atina'da yaşamasını imkansızlaştıracak kadar güçlü idiyse, halk dininin Nasturîlik biçimine girmiş bir Hıristiyanlık, hükümet dininin ise, İran dehasının saf ve militanca anti-Helenizm'inin ifadesi olan Zerdüştçülük olduğu İran'da, bu adamlar nasıl yaşayabilirlerdi? Atinalı mültecilerin kısa zaman sonra, kahramanca jestlerle terkettikleri yurtlarını onulmaz bir şekilde özlemeye başlamalarına hiç şaşmamalı. Neyse ki bu traji-komedi mutlu bir biçimde sonuçlandı. Hüsrev İ.S. 533'de Roma ile barış antlaşmasını imzalarken, kendi yanına sığınan bu kişilerin Roma topraklarında, imparatorluk polisinin hışmına uğramadan putperest olarak yaşayabilmeleri için özel bir özgürlük garantisi maddesini metne koydurttu. Attika'nın putperestlik tutkusu, son profesörleriyle birlikte yok olup gitmedi. Ortodoks Hıristiyanlık'da ikon kültürünü ilk olarak başarıyla yeniden kuran kişi, Atina doğumlu İmparatoriçe İrene'ydi (Saltanatı, İ.S. 780-802).

Helen Toplumu'nun uzun bir zaman alan çöküntü süreci boyunca Atina'nın oynadığı politik ve kültürel role artık yeterince baktık; bu yüzeysel bakışımız sonucunda ortaya oldukça paradoksal bir olgu çıkıyor. Helen tarihinin bu dönemine «Attika Çağı» dense yeridir; çünkü bundan hemen önceki dönemde Atina'nın yaratıcı eserleri çağın Helen Toplumu'nda en güçlü izi bırakmıştı; gelgelelim, geçmişteki Attika başarılarının damgasını çarpıcı bir şekilde taşıyan bu çağda Atina kendisi —bu sefer de çarpıcı, ama varlığıyla değil, yokluğuyla çarpıcı— gündemdeki Helen sorunlarının çözümüne en ufak bir katkıda bulunamıyor.

Atina'nın kendi ölü benliğine tapınarak girdiği bu ölümcül sapıklıkla açıkladığımız Attika paradoksunun bir paralelerine de Batı Dünyası'nda rastlarız: Batı tarihinin çeşitli bölümlerinde İtalya'nın oynadığı çeşitli roller.

Batı Toplumu'nun tarihini, on beşinci yüzyılın sonlarından on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar geçen «modern» dönemi içinde incelersek, Batı'nın modern ekonomik ve politik etkililiğinin, modern estetik ve entelektüel kültürünün açıkça «İtalyan» kökenini görürüz. On dört ve on beşinci yüzyıllarda İtalya'nın rakipsiz yaratıcılığı Batı Uygarlığı'nın bundan sonraki dört yüzyıllık hareketinin ardındaki itici güç oldu; bu bakımdan Batı tarihinin bu çağına «İtalyacıl Çağ» desek yanlış olmaz; ([15]) işte burada bir daha Attika paradoksuyla karşı karşıya geliyoruz; çünkü, ortak Batı tarihi-

116 Olimposlular arasında bulutlar üzerinde tahta kurulmuş muhteşem bir Venedik. Zafer ona taç giydiriyor. On altıncı yüzyılda, dükalık sarayında Veronese'nin bir tavan resminden ayrıntı.

117 Venedik Deniz İmparatorluğu, 1380-1797.

mizin geçmişteki İtalyan yaratıcılığının damgasını taşıdığı dönem boyunca, çağın genel hayatına İtalya'nın katkıları, ortaçağ İtalya'sının modern çağdaki Alpler-ötesi hayvanlarının katkıları yanında göze batacak kadar cılız kalır. Yaklaşık olarak İ.S. 1475'de başlayan dört yüz yıllık tarih kesiti içinde İtalya'nın görece kültürel kısırlığı, İtalya'nın bütün eski kültür yuvalarında görülüyordu; ama bir örnekler küme'si içinden Venediği seçerek İtalya'nın tarihî şehir-devletlerinden her birini etkileyen hastalığın özellikle çarpıcı örneği olarak sunabiliriz.

On altıncı yüzyılın şafağında, Venedik, çetin bir siyasî değişim ortamında durumunu koruyabilmesi bakımından komşularına oranla daha başarılı görünüyordu. Milano gibi, Alpler-ötesi bir fatihe yenilerek bağımsızlığını yitirmemiş, Floransa'nın eline düşen Siena ya da Papalığın eline düşen Bolonya gibi İtalya içindeki bir imparatorluk kurucusuna da tutsak olmamıştı. Tersine, kendisi bir imparatorluk kurmayı ve atalardan kalma cumhuriyet anayasası altında yaşama lüksünden vaz geçme zorunluğunu duymaksızın bu imparatorluğu yaşatmayı ve sürdürmeyi başarmıştı. Rastlantısal bir başarı değildi bu, ne yaptığını bilir, uyanık bir devlet adamlığının sonucuydu. Bu devlet adamlığının niteliği, benzer durumlarda Atinalıların davranışlarıyla karşılaştırılarak sınanabilir. Venedik kendi yurdunda despotluğa boyun eğmek zorunda kalmadan bir imparatorluk kurup yaşatabildiyse, bunun nedeni, emperyalizmin emperyalist ülkelere yüklediği baskılardan kaçınmayı bilmiş olmasıdır; bu olumsuz ama hiç bir şekilde küçümsenemeyecek başarıyı sağlamasının yolu da, uyruğu durumuna getirdiği şehirlerin başkaldırmasına yol açmayacak kadar yumuşak bir egemenlik kurmasıydı. Benzeri koşullarda Atina tiranlığını öyle dayanılmaz derecelere vardırmıştı ki uydu-müttefikleri bir

118, 119 Venedik'de Dükalık Sarayı ve Sen Mark Çan Kulesi; İstriya'daki Piran'da kulenin bir kopyası.

VENEDİK İMPARATORLUK KUDRETİNİN İŞARET TAŞLARI

120 Girit'de, Herakleion'da Venedik kalesi.

121, 122 Nauplion'da ve Korfu'da, kapılar üzerinde Venedik aslanları.

KİBİRİN KÖRLÜĞÜ
123 İstanbul'un 1204'de Haçlılar tarafından alçakça yağmalanmasını Venedik kendi uzun ticarî hayatının şanlı bir episodu olarak görmüştü. 124 1668'de Kandiye'de, Venedik'in Türklere karşı deniz zaferi gururunu okşadı, ama somut bir kazanç getirmedi: 1669'da şehir gene kaybedildi.

başka boyunduruğa girme pahasına da olsa bu ilişkiden kurtulmaktan başka bir şey düşünemez hale gelmişlerdi. Venedik devlet adamlığı niteliklerinin Atina devlet adamlığı niteliklerine üstünlüğü belki de en açık seçik şekilde şu durumda görülür: Uluslararası bir sistemin coğrafî merkezindeki küçük bir devletin, sistemin genişleyen dış-çevresinde türeyen yeni devler karşısında cüceleştiğini görünce statüsünü nasıl sürdüreceği sorununu ele alıştaki tutumu. Atinalıların bu sorunla başa çıkmakta gösterdikleri ısrarlı beceriksizlik Venedik diplomasisinin üstün maharetini daha parlak bir biçimde ortaya koyar; Cambrai Ligası'nın (1508) büyük planı Venedik Cumhuriyeti'nin İtalya'daki dominyonlarını Alpler-ötesi Güçler arasında paylaşmak olduğu halde Venedik diplomasisi bu paylaşmayı üç yüz yıl geciktirmeyi başarmıştı.

Venediğin başarısının sırrı, Atina'nın da başarısızlıklarını borçlu olduğu kendine-tapınma günahından kurtulabilmesiydi. Ama modern Venediğin başarısı da sadece olumsuz ve görece bir başarı olabildi; Venedik, bir bütün olarak ve son analizde, içinde varkalmayı başardığı toplumun hayatına herhangi bir yeni yaratıcı katkıda bulunamadı; Venediğin bu başarısızlığı da, Venediğin, kendi çizgisi içinde, yaratıcılığın yazgısından kurtulamaması olgusuyla açıklanabilir.

Venedik de kendi ölmüş benliğiyle büyülendiği için ortaçağdan kalma cumhuriyetçi anayasasını değiştirmekten kaçınmıştı. Ama iç politika alanında aynı nedenle İsviçre ya da Kuzey Hollanda'nın modern anayasal başarılarına öncülük etmesi ya da bu başarıları taklit etmesi, yani, sonradan kazandığı İtalya İmparatorluğunu cumhuriyetçi temele dayanan bir federal devlete dönüştürmesi mümkün olamadı. Gerçi Venedik hiç bir zaman uyruğu olan şehirlere baskı yapacak kadar dar kafalı olmamıştı, ama onları kendine ortak yapacak kadar geniş görüşlü de olamadı; bu nedenle, İ.S. 1797'de Napoleon gelip Venedik Cumhuriyeti'ni yıktığında, Venedik dominyonlarının siyasî rejimi İ.S. 1339'da neyse hâlâ oydu: Yani, çok sayıda uyruk-topluluğun, tek bir ayrıcalıklı egemen devletten emir aldıkları yumuşak bir hegemonya.

Ayrıca, dış politika alanında da, modern Venedik diplomasisinin, Venediğe kendi takatını aşan işler yüklemeden son zamanlarda İtalyan topraklarında kazanılmış dominyonların bütünlüğünü koruma imkanını veren olağanüstü ustalığı, Venediğin aynı dönemdeki Doğu Akdeniz (Levant) politikasında kendini göstermedi. Batılı güçlerle uğraşırken Venedik sınırlı enerjilerini tüketmemeye dikkat etmişti, ama doğuda, eski Doğu Akdeniz imparatorluğunu sürdürmek gibi imkan dışı bir umutla Osmanlıların ezici gücüne meydan okudu.

125 On sekizinci yüzyılda Venedik'in havailiği, belki de dayanılmaz baskılarla geçen yılların psikolojik anlamda nekahat dönemiydi. Canaletto'nun Karnaval Sahnesi resmi.

Kandiye Savaşı'ndaki gereksiz uzlaşmaz tutumu (1645-69) yüzünden Venedik takatını tamamen yitirdi; Osmanlıların, zaferi son derece yüksek bir bedel karşılığında kazandıklarını bilmek dışında herhangi bir işe yarar doyumu da olmadı bu zorlamanın.

Modern Venedikliler, Venediğin Doğu Akdeniz'deki ortaçağ imparatorluğuna tapındıkları için böyle kendi kendilerini kurban etmişlerdi, ama gene aynı nedenle ilk fırsatta eşitsiz mücadeleyi yeniden açtılar. 1682-83'de ikinci başarısız Viyana kuşatmasından sonra koşullar Osmanlıların aleyhine dönünce Venedik de bir koşu Osmanlılara karşı cepheye katıldı ve bu çabalarının ödülü olarak Osmanlıların Avrupa'daki topraklarından büyük kısımlar elde etti. Ama bu zafer de geçiciydi, çünkü 1715'e kadar Venedik hem o kazandıklarını hem de eski topraklarını kaybetmişti. Gereksiz müdahalelerinin tek kalıcı etkisi Habsburglarla Romanofların Osmanlılar hesabına kendi imparatorluklarını genişletmesi oldu. Aslında Venediğin bu politikası politik olduğu kadar ekonomik bakımdan da zararlıydı, çünkü Venediğin kazanmaya ya da geri almaya çalıştığı topraklar, ticaretin ana akıntısının Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na kayması nedeniyle, artık ticari bir değer taşımaz olmuşlardı. Böylece, Venediğin Türkiye'ye karşı oynadığı Levant kumarı, geçmişteki politik büyüklüğün artık ağırlığından başka bir anlamı olmayan topraklarını geri alarak «şerefini kurtarmak»tan ibaretti. Böyle bir tutkunun gelip de genellikle serinkanlı ve hesaplı Venedik devlet adamlarını etkisi altına alması, kendine-tapınma hastalığının ne kadar ölümcül olduğunun çarpıcı bir kanıtıdır.

Venediğin ortaçağdaki yaratıcılığının yazgısı modern Venediğin eski Doğu Akdeniz imparatorluğunda bıraktığı masif askeri istihkamlarda haşin bir maddi biçime bürünür; bu sırada anayurtta yaratılan yaslı sanat eserlerinde de aynı yazı belirir. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, müziğin ve resimlerin andığı o zarif ve boş karnaval hayatını yaşayan Venediklilerle Doğu Akdeniz savaşlarında

SON KIVILCIM DA SÖNÜYOR

126 1797'de Napoleon Venedik'i fethetti. Sen Mark Meydanında, Özgürlük Ağacı çevresinde kutlama törenleri yapıldı.

dövüşerek ölen Venediklilerin aynı mayadan yapılma olduklarına inanmak ilk bakışta biraz güçtür; ama sonradan düşününce, aradaki karşıtlığın keskinliğinin, iki ruh halinin birbirini tamamladığını gösterdiğini anlarız. Modern Venediğin Doğu Akdeniz'de karşılaştığı dayanılmaz baskı, ancak Venedik'deki epiküryen gevşemeyle psikolojik bakımdan giderilebilirdi. Canaletto'nun titiz Venedik resimlerinde sanki günışığı atmosferden çekilmiş, Titian ve Tintoretto'nun kanlı canlı renklerinden zevk aldıkları günlerden bu yana içinde enerjilerini tükettikleri yangının külleri dünyayı kaplamıştır; şair Browning de «Galuppi'nin Tokattası»nda aynı temayı vurgular.

İşte geldin eskimiş müziğinle ve işte onun getirdiği iyilikler,
Bu Venedikte mi böyle yaşanırdı bir vakit, kral olmuşken tacirler,
Burada mıydı San Marko, yüzük takıp denizi nikahlayan Dükler?

Nasıl? Şu ağlayan üçlükler, eriyen altılıklar, iç çekmeleriniz,
Bir şey anlatır mıydı onlara? Bu gerilimler, çözümler —«Ölmeli miyiz?»
Acıları paylaşan bu yedilikler — «Hayat devam etmeli! bir denemeliyiz!»

Evet, sen, bir circir böceği gibi ötüyorsun, bir evin yandığı yerde:
«Küller, tozlar, ölmüş geçmiş, Venediğin kazancını Venedik tüketmedel
Ruh, şüphesiz, ölümsüzdür —bir ruh var burada denebilirse.»

Galuppi'nin ağıtını besteleyip Canaletto'nun da ölüm yazıtını resmettiği Venedik tarihinin bu karanlık bölümü şehrin Batı Dünyası hayatında oynadığı rolün son aşaması da değildir. İtalya'nın geri kalan kısmıyla birlikte Venedik de on sekizinci yüzyıldaki ölüm-içinde-hayat'tan on dokuzuncu yüzyılda bir **Risorgimento** (diriliş) içerisine girdi. İtalya'nın yakın çağdaki bu toplumsal mucizesi Venediğin eski yaratıcılığının yazgısıyla mücadele edip sonunda onu altettiği izlenimini verebilir; ama bu **Risorgimento**'nun gerisinde yatan yaratıcı güçlere baktığımızda, bunların, hemen hemen hepsinin, Ortaçağ'da İtalyan yaratıcılığının tohumlukları olan tarihi şehir-devletlerinin sınırları dışında oluştuğunu görürüz. Modern İtalya sonunda ayağa kalkabildiyse, bu sonuca aktörlerin kendi başarıları yol açmadı, bazı karşı durulmaz dışsal güçler olayı böyle geliştirdi. İlk güçlü politik itki İtalya'nın geçici bir süreyle Napoleon İmparatorluğu bünyesi içine girerek modern Fransa ile temasıydı. İlk güçlü ekonomik itki, Batı Avrupa ile Hindistan arasındaki ticaret yolunun yeniden Akdeniz'e kaymasıydı (İngilizler'in on sekizinci yüz-

127 Avusturya'ya karşı 1848 ayaklanması geçmişin şanlı günlerinden kaynaklanılarak yapıldı, ama ne kadar kahramanlık gösterilirse gösterilsin, o günleri geri getirmenin artık imkanı yoktu.

yılda kurdukları bu fantezi, Napoleon'un Mısır seferinin sonradan ortaya çıkan sonuçlarıyla gerçekliğe dönüştü). Akdeniz sularında İngiliz ve Fransız gemilerinin yarattığı huzursuzluğun dalgaları İtalya kıyılarını yalamaya başladı, Kahire-Süveyş demiryolunun yapımını, 1869'da, Süveyş Kanalı'nın açılması izledi. Şüphesiz ki, Alpler-ötesinden gelen bu itkiler İtalyan yurttaşları tarafından kavranıncaya kadar tam sonuçlarını ortaya koyamadılar; ama İtalya'nın **Risorgimento**'ya meyva verdiren yaratıcı güçleri, ortaçağ İtalya kültürünün hasatını veren topraklarda doğmadı.

İktisadi alanda, modern Batı deniz ticaretinde kendine yer yapan ilk İtalyan limanı ne Venedik, ne de Cenova oldu; bu liman, Toskanya Grand Dükü'nün İberya'dan getirdiği gizli Yahudi göçmenlere kurdurttuğu modern bir şehir olan Leghorn'du. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Leghorn'un servetini yaratanlar da, ticaretin eski yerli öncülerinin torunları değil, bu göçmenler oldu. Siyasî alanda, İtalya'nın birleşmesini sağlayanlar, on birinci yüzyıla kadar Alpler'in İtalya tarafından neredeyse toprağı bile bulunmayan ve Alpler-ötesindeki bölgelerini de 1860'a kadar ellerinden çıkarmayan Alpler-ötesi bir birliğin üyeleriydi. Savua hanedanının Alpler-aşağısı dominyonları olan Piemonte, ruhu ve gelenekleri bakımından Alpler-ötesi bir karakter gösteriyor, Alpler-aşağısı İtalya'nın şehir-devleti kültürünü herhangi bir şekilde paylaşmıyordu. Savua devletinin ağırlık merkezi on dördüncü yüzyıldan sonra dağların İtalya tarafındaki yamaçlarına kaydıktan sonra bile İtalya'nın geri kalan kısmına karşı bu yabancılık duygusu değişmedi. Ancak 1848'den sonra, Savua hanedanı taşralı ihtiraslarından vaz geçip ulusal birleşme hareketinin başında yer alarak İtalyan halkıyla kader birliğine girdi.

1848'de Lombardiya ve Veneziya'daki Avusturya rejimi, aynı anda hem Piemonte istila teşebbüsleri hem de Venedik, Milano ve Habsburgların İtalya'da egemenlikleri altına aldıkları başka bölgelerde ayaklanmalarla karşı karşıya kaldı. Aynı anda ortaya çıkan ve resmen de aynı ortak davanın parçaları kabul edilen Avusturya'ya karşı bu iki hareketin tarihî önem ve anlamları arasındaki farkları düşünmek ilginç olabilir. Venedik ve Milano'daki ayaklanmalar şüphesiz özgürlük adına vurulmuş darbelerdi ve başarısız kalsalar bile gene de kahramanca girişimlerdi; ama onları esinlendiren özgürlük görüşü ortaçağ geçmişinin hatırlanışından geliyordu. Venedik'deki kahramanca başkaldırmayla karşılaştırıldığında Piemonte'nin 1848

128 Sezaro-Papalık: Doğu Roma İmparatorunun elinde dinî ve dünyevî gücün toplanmasını temsil eden, İsa'nın İmparator VII. Konstantin'e taç giydirmesini gösteren, onuncu yüzyıldan kalma fildişi oyma.

129 Sezar ve Papa; Sen Piyer, Papa III. Leo'ya dinî iktidar ve İmparator Karloman'a dünyevî iktidar veriyor. İ.S. dokuzuncu yüzyılda doğmakta olan Batı Hıristiyan Dünyası'nda gerçek otorite bölünmesini yansıtan bir resim.

-49'daki askerî gösterisi pek öyle parlak olamadı; ama Piemonte Novara'daki utanç verici yenilginin rezaletinden kendini kurtarıp on yıl sonra Magenta'da öç almayı başarabildi. Charles Albert'in 1848'de halkına bağışladığı, İngiliz tipi anayasa onun tahttan çekilmesinden sonraya da kalarak birleşik İtalya'nın anayasasının temeli oldu. Buna karşılık Milano ile Venediğin kahramanlığı tartışılmaz atılımları bir daha tekrarlanmadı; her iki şehir de bundan sonra edilgin bir şekilde Avusturyalı yöneticilerin kolları arasına yığılıp kurtuluş hareketinin Piemonte'den ve onun Alpler-ötesi müttefiki Fransa'dan gelmesini bekledi.

Venedikliler ile Milanolular daha başından beri başarısızlığa mahkumdular, çünkü manevî itici güçleri, hâlâ kendi ölmüş benliklerine, Machiavelli çağından beri İtalyan devlet adamlığının en yüksek çabalarına sürekli set çekecek şekilde, ortaçağ şehir devleti ülkülerine, tapınmaya varacak derecede bağlı kalmaktan geliyordu. 1848'de Manin'in çağrısına cevap veren on dokuzuncu yüzyılın Venedikliler'i, Piemonte ya da Milano ya da hattâ Padua için değil, yalnız Venedik için çarpışıyorlardı. Yeni İtalya ulusal devletini kurmak için değil, günü geçmiş Venedik Cumhuriyeti'ni canlandırmak için uğraşıyorlardı; bu nedenle girişimleri umutsuzdu, oysa Piemonte daha da utanç verici bir yenilginin etkisini atlatabiliyordu, çünkü Piemonteliler unutulamaz bir tarihî geçmişin kölesi değillerdi: Psikolojik bakımdan özgür oldukları için çağlarının egemen politik güçleriyle kendilerini özdeşleyebiliyor ve birleşik bir İtalya devleti yaratmak gibi yepyeni bir girişime atılabiliyorlardı.

Bu açıdan bakıldığında 1848 ayaklanmaları İtalya'nın **Risorgimento**'sunda özünde olumsuz olan bir rol oynadılar; gerçekten de, onların yenilgileri 1859-70 arası yıllarındaki mücadelenin sonucu olan zaferin bir başlangıcıydı. 1848'de ortaçağ Venediği ve ortaçağ Milano'su putları o kadar yaralanıp berelendi ki, bu putlara tapanlar da artık eski bağlılıklarını sürdüremez oldular. İtalyan ortaçağının böyle biraz gecikerek silinmesi sonucunda İtalyan **Risorgimento**'sunun, fazla canlı ortaçağ anılarının uyuşturucu etkisinden uzak bir modern İtayan devletinin öncülüğünde başarılması mümkün oldu.

24 Doğu Roma İmparatorluğu: Geçici Bir Kurumun Putlaştırılması

Bundan önce geçici bir benliğin putlaştırılması biçiminde ele alıp incelediğimiz yaratıcılık yazgısı, bazan da geçici bir kuruma putperestçe tapınma biçimine bürünebilir. Gerçi bir kurum, yaratıcısı olan insandan daha önemsiz bir puttur, ama aslında her ikisi de yaratıktır, dolayısıyla da Yaradan'dan başka kimsenin hakkı olmayan tapınmanın alıcısı, muhatabı olmamaları gerekir. Böylece özü değişmeden kalan bu ahlâkî ve aklî sapma, daha dar bir insanî çerçeve içerisinde yürütülmekle hafiflemiş olmaz. Bir kurumu putlaştırmanın bütün bir uygarlığı mahvedişinin klasik örneği, Ortodoks Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu hortlağından kendini bir türlü kurtaramamasıdır.

İMPARATOR
130 Jüstinyen'in Ravenna'daki kilisesini, kendisinin bütün Doğu kiliselerini seyrettiği gibi tepeden seyreden mozayik portresi.

Oysa bu eski kurum, Ortodoks Hıristiyan Toplumu onu diriltmek için ölümcül bir çabaya girişmeden çok önce tarihî işlevini tamamlamış ve doğal yaşama süresinin sonuna gelmişti.

Ortodoks Hıristiyan Uygarlığı'nın çöküş belirtileri, onuncu yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştı; bunların başlıcası da İ.S. 976-1018'deki felaketli Bulgar-Roma Savaşı'nın patlak vermesiydi. Ortodoks Hıristiyanlık üstüne felaket çöktü, Helenizm-sonrası fetret döneminin kaosundan çıktıktan sonra, daha üç yüz yıl geçmeden büyümeyi yeniden durdurdu; bu büyüme süresi, Batı Hıristiyanlığının yaşama süresiyle karşılaştırıldığında, son derece kısa kalır. Oysa bu kardeş uygarlık da Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı ile aynı zamanda doğmuş, ama, ikizi olan uygarlığın sorunlarla karşı karşıya kaldığı tarihten bin yıl sonra, bugün bile, gözle görünür biçimde çöküntüye uğramamıştır.

Hayata aynı anda ve aynı koşullar altında başlayan iki uygarlığın talihleri arasındaki bu çarpıcı ayrılığı nasıl açıklayacağız? Bin yıllık sürenin bugün gözlerimiz önüne serdiği sonuç daha da çarpıcıdır, çünkü, İ.S. onuncu yüzyılın ortalarında yaşamış tarafsız bir gözlemci o zaman Doğu ve Batı Hıristiyanlığı arasında karşılaştırmalı bir inceleme yapacak olsa, bugünkü sonucun tam tersi yönde bir tahminde bulunurdu. O çağda yaşayan bir gözlemci hiç şüphesiz Doğu Hıristiyan Uygarlığı'nın geleceğinin Batı'daki kardeşinin geleceğinden daha parlak olacağını söylerdi. Çünkü daha iki üç yüz yıl önce, Arap istilacılar bütün Kuzey-Batı Afrika'yı çiğnemiş, İberya yarımadasına geçmiş, ve Batı Hıristiyanlığı'nın herhangi bir etkili direnişiyle karşılaşmaksızın Pireneler üzerinden aşmışlardı; oysa Doğu Hıristiyanlığı doğudaki Arap saldırısını Toroslar hattında durdurmuş ve böylece Anadolu topraklarının bütününü Emevî gücünden korumuştu. Bizim varsayımsal gözlemci ayrıca, Ortodoks Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu hayaletine baş vurarak darda kalmış güçlerini topladığını ve yüreklendirdiğini ve zaferi bu sayede kazandığını düşünebilirdi; Batı'da iki kuşak sonra, Karloman aynı çabayı tekrarlamak istediği zaman, nasıl acıklı bir başarısızlıkla karşılaşıldığını da hatırlayınca, İmparator Leo Syrus'un (saltanatı, İ.S. 717-41) bu büyük siyasî başarısı gözlemcimize daha da parlak görünürdü.

Öyleyse neden Ortodoks Hıristiyan Uygarlığı başlangıçtaki vaadlerini bu kadar kısa zamanda yalanladı da, Batı Uygarlığı fazla umut vermeyen bir başlangıçtan sonra nasıl o başarılara eriştî? Bunun açıklaması da işte burada, Karloman'ın başarısızlığı ile Leo'nun başarısı arasındaki karşıtlıkta bulunur. Karloman'ın Roma İmparatorluğu ha-

yaletini diriltme çabası bir fiyaskoyla son bulmasaydı, bu ezici kâbusu omuzlanan Batı Uygarlığı daha çocukluğunda devrilip gidebilirdi. Eğer Batı böylece Karloman'ın başarısızlığı sayesinde kurtulduysa, Ortodoks Hıristiyan Toplumu da bunun tersine, Leo'nun başarısı yüzünden yıkıldı. Leo'nun, Roma İmparatorluğu kurumunu Ortodoks Hıristiyan toprağında etkili şekilde diriltme başarısı, aşırı bir meydan okumaya fazlasıyla başarılı bir tepkiydi; bu zorlamanın getirdiği gerilim de toplumun çarpık biçimlenmesine yol açtı. Olayın gözle görülür belirtisi Ortodoks Hıristiyan toplumsal yaşayışında devletin vaktinden önce ve aşırı bir biçimde, başka bütün kurumları boğarak büyümesi oldu. İçsel sapma ise, belirli bir tarihi politikanın putlaştırılması oldu; bu politika doğum evresindeki bir toplumu yaklaşan yıkımdan kurtarmak amacıyla mezardan çıkarılmış ve duygusal bir şekilde yüceltilmiş bir geçmişin prestijiyle süslenip bezenmişti. İstanbul İmparatorluğu'na yüzeysel askerî başarısının yapmacık ışıltısı içinde değil de bu görüşün getirdiği aydınlık içinde bakınca, ard arda gelen imparatorların gerçek miraslarını boşa harcayıp günahkâr bir kibirin altarında kurban etmeleri sürecini adamakıllı anlayabilmek için tarihin daha önceki bir sayfasına bakmak gerektiğini görürüz.

Roma İmparatorluğu tarihinin son bölümünün, İ.S. 395'de İmparator Büyük Theodosius'un ölümüyle başladığını kabul edebiliriz. Bu tarihte, evrensel Helen devletinin bir yanda Latin bölgelerinde, öbür yandan da Yunan ve Doğu bölgelerindeki talihinde önemli bir farklılaşma meydana çıkmıştı. Latin bölgeleri hemen mali, politik ve toplumsal bir çöküntü dönemine girdi; İmparatorluk çerçevesi çatlamış, bunun yarattığı politik boşluk bu olayla hemen özgürlüklerine kavuşan büyük arazi sahipleriyle güçlü barbar savaşçı çetelerinin önderleri tarafından doldurulmuş, Kilise de toplumsal çatlağı onarmaya girişmişti. Latin bölgeleri birbiri ardı sıra gelen dalgalarla parçalanırken, Batı'daki İmparatorluğun çöküşüne şahit olan bu çağda, Yunan ve Doğu bölgelerindeki İmparatorluk aynı dalgaları göğüslemeyi başardı. Büyük Leo (saltanatı 457-74), devlet adamı olarak iradesi ve askeri reformcu olarak kararlılığıyla, Doğu'daki İmparatorluğu, imparatorluk sınırlarının ötesindeki sahipsiz topraklarda yaşayan barbar ücretli askerlere tehlikeli bağımlılığından kurtarmıştı; ondan sonra gelen Zenon ile Anastasius mali ve idari reform sorunlarıyla başarılı bir boğuşmadan sonra İmparatorluğun Yunan bölgeleriyle Doğu bölgelerini birbirinden ayırma eğilimi gösteren doktrin kavgasını da savuşturdular. (1) Yani, İstanbul İmparatorluğu rejimi beşinci yüzyıl boyunca İmparatorluğu yaşatma yolundaki başarılı çabalarıyla

İMPARATORİÇE
131 Jüstinyen'in karısı Teodora. Doğu Roma devletindeki durumuyla uygun olarak kocasıyla eşit yere konmuştur.

İMPARATORLUK HÜKÜMETİ
132 Justinyen'in maiyetindeki askerler ve bakanlar. Batı'da bilinmeyen bir idari ve askeri sistemin üyeleri.

kendini gösterdi; bu da, Batı'daki imparatorluk rejiminin aynı çağdaki «teslimiyetçi» tavrının tam karşıtı oldu. Doğu'nun çabaları geçici bir süre için büyük bir zafer kazanmış gibi göründü. Ama, altıncı yüzyılda, aradaki karşıtlığın aslında yüzeysel ve geçici olduğu belli olmaya başladı. Leo ve Zenon ve Anastasius'un sabırlı, sebatlı çalışmaları sonucu biriktirdikleri her şeyi, Justinyen'in saltanatı sırasında rüzgar alıp götürdü, çünkü Justinyen (saltanatı 527-65) Konstantin ile Avgustus'un yok olan İmparatorluğunu putlaştırmış, daha sonraki taklitçisi Karloman ile aynı dehşetli ihtirasları besleyip aynı felaketli sonuçları almıştı. Kendinden önce gelenlerin öylesine özenle sakladıkları ve onca titizlikle kendisine devrettikleri küçük enerji kaynağını Justinyen, Afrika ve Avrupa'daki kaybedilmiş Latin bölgelerini yeniden İmparatorluğunun arazi bütünlüğü içine katma yolundaki boşuna çabaları ile harcayıp tüketti. İ.S. 565'de ölümü, Yunan ve Doğu bölgelerindeki İmparatorluğun çöküşüne işaretti ve bu bakımdan Büyük Theodosius'un Batı'daki çöküşe yol açan ölümünü andırıyordu; yalnız Doğu'daki çöküntü, 170 yıl ertelenmiş olmanın getirdiği hızla ve şiddetle gerçekleşti. Justinyen'in ölümü ile Leo Syrus'un tahta çıkışı arasında geçen 152 yıl boyunca savaş hemen hemen hiç durmadı ve İstanbul İmparatorluğu'nun Doğu eyaletleriyle Justinyen'in Afrika'da fethettiği bölgeler Araplara kaptırıldı, Güney - Doğu Avrupa'daki ve İtalya'daki Avrupa eyaletleri de İslavlar ve Lombardların eline geçti. Böylece Roma İmparatorluğu Theodosius'un ölümünden sonra Batı'da nasıl kesin olarak çöktüyse, Justinyen'in ölümünden sonra da doğu ve merkez bölgelerinde aynı kesinlikle çöküntüye uğradı.

Aslında yedinci yüzyılda, doğum evresindeki Ortodoks Hıristiyan Toplumu'nun, kardeşi Batı Hıristiyanlığı toplumu için Papa Büyük Gregory'nin (Papalık tarihi İ.S. 590-604) çizdiği yola —geç ama kesinlikle— gireceğine dair bazı belirtiler vardı. Batı'da İmparatorluğun yıkılışından sonra politik otoritenin çok sayıda mahalli birimler arasında dağılmasıyla beliren boşluk, evrensel Kilise'nin Roma Patrikliği ya da Papalık'ta simgeleşen otoritesi tarafından doldurulmuştu. Batı'da Gregory'nin yaptıklarını Doğu'da Ortodoks Patriği Sergius'un (Patriklik tarihi İ.S. 610-38) başarmasına ramak kaldı; İ.S. 618'de Sasaniler'in İstanbul'a yaklaşmaları karşısında İmparator Heraklius devlet başkentini Kartaca'ya taşımayı tasarladığı sırada, Patrik Sergius yok olan imparatorluğun karşısında genel bir Kilise alternatifi yaratma fırsatını bulur gibi olmuştu. Ama bu olayda Heraklius'u tasarısından vaz geçiren ve böylece İstanbul'da merkezlenen İmparatorluğun varkalmasını kesinleşti-

ren, Sergius'un kendisi oldu. Heraklius Kartaca'ya yerleşmeyi başaracak olsaydı, İstanbul'daki Ortodoks Hıristiyan Patriği'nin de Batı'daki benzeriyle aynı rolü oynayacağını tahmin edebiliriz; bu durum toplumun bütün yapısını değiştirebilirdi. Ama giriştiği zorlama ile Heraklius'u zoraki bir kahraman yapan Sergius, kendisi için Gregory'nin kahramanca rolünü oynama fırsatını yok etti; dahası, Leo Syrus'un da yüz yıl sonra Ortodoks Hıristiyanlığı'nı Batı'ya hiç benzemeyen bir gelişme çizgisine sokmasına zemin hazırladı. Çünkü Sergius üçlü bir başarı kazanmış, İmparatorluk prestijini kurtarmış, İstanbul'un prestijini kurmuş ve Ortodoks Hıristiyanlığın Asya'daki topraklarını Doğulu istilacıların pençesinden çekip geri almıştı. Böylece Sergius Leo Syrus'a Küçük Asya'daki Ortodoks Hıristiyan topraklarında Roma İmparatorluğu'nu resmen kurmak için gerekli bütün malzemeyi hazırlayıp miras bırakmış ve bu İmparatorluğu kurma işi de Leo Syrus'a düşmüş oldu. İmparatorluğun yeniden kurulması ise Papalık tarzında bir evrensel Patrikliğin gelişmesini önledi.

Hıristiyanlık çağının sekizinci yüzyılında Ortodoks Hıristiyan topraklarında başarıyla hortlatılan Roma İmparatorluğu beş yüz yıla yakın süre ayakta durabilmeyi beceren güçlü ve etkili bir merkezî devlet şeklinde cisimleşti. Doğu'nun bu diriltilmiş İmparatorluğu amaçladığı şey olmayı genel özellikleriyle başardı. Eski Roma İmparatorluğu'nun bir kopyası olduğu gözle görülebiliyordu, politik gelişmesini de Batı Hıristiyanlığından şöyle bir yedi sekiz yüz yıl önce gerçekleştirmişti. Çünkü on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Alpler-ötesi krallıklarda İtalyan başarılarının yansımasına kadar, sekizinci yüzyılın Doğu Roma İmparatorluğu ile kıyaslanabilecek herhangi bir devlet Batı Dünyası'nda ortaya çıkamadı. Yeni Ortodoks Hıristiyan Gücü, bir kere, sağlam bir toprak temeli üzerinde kurulmuştu: Çünkü Leo ile ondan sonra gelen V. Konstantin, Balkan yarımadasında Edirne'den Küçük Asya'da Kayseri'ye kadar uzanan toprağı yeniden birleştirmişler, Ege'deki dağınık adaları ve İtalya ile Balkan yarımadasındaki kıyıların stratejik noktalarını ele geçirmişlerdi. Bu arazi Ortodoks Hıristiyan Gücüne büyük maddi kaynaklar kazandırıyordu. Asıl gövdenin tıkızlığı ve sağlamlığı bu kaynakları düşmanlara el değdirmeden korumayı kolaylaştırıyordu; İmparatorluk enerjisinin korunması da zaten Leo'nun saltanatını izleyen iki yüzyıl boyunca imparatorluk yönetiminin başlıca ilkesi oldu. Leo'nun ve kendisinden sonra gelenlerin fazla ihtiraslı askerî serüvenlerden ve verimsiz boğuşmalardan kaçınabilmelerinin sırrı iki Doğu Roma kurumunda yatıyordu: Devamlı ordu ve devamlı kamu hizmetleri örgütü. Batı'da, beşinci ile on beşinci yüzyıllar arasında bunların ikisine de hiç rastlanmamıştır. Her iki kurumun da varolabilmesi için profesyonel askerî ve idarî örgütün eğitimini sağlayacak iktisadî ve kültürel kaynaklara sahip olan bir devletin varlığı gerekiyordu. İşte bu eğitilmiş subaylar ve bu eğitilmiş devlet memurları hiyerarşisi sayesinde Ortodoks Hıristiyanlık'ta diriltilen Roma İmparatorluğu hortlağı en dikkate değer ve aynı zamanda en talihsiz başarısını kazandı: Kilise'yi devlete tâbi kıldı. Ortodoks Hıristiyanlık ile Batı Hıristiyanlığı'nın tarihleri en geniş ve en önemli farklılığı Kilise ile Devlet arasındaki ilişkilerinde gösterirler. Batı Toplumu'nu büyüme yoluna sokan Ortodoks Hıristiyan Toplumu'nu ise yoklukta son bulan yola götüren yol ayrımını da gene burada tesbit edebiliriz.

Leo Syrus ile ondan sonra Doğu Roma İmparatorluk tahtına oturanlar Batı'da Karloman'ın, I. Otto'nun veya III. Henri'nin yanına bile yaklaşamadıkları bir hedefe erişmişlerdi. Doğu Roma İmparatorları kendi bölgelerinde Kilise'yi devlet dairelerinden biri haline getirdiler. Patriği de, İmparatorluk devletinin Ruhanî işlerine bakan bir devlet memuru yaptılar. Patriğin statüsü profesyonelleşti, ama yeri ve geliri hiç de güvenli değildi. Kilise'yi bu duruma getirmekle Doğu Roma İmparatorları sadece, Roma İmparatorluğu'nun restorasyonunu elle tutulur bir gerçeğe dönüştürme programının önemli bir parçasını yürürlüğe koymuş oluyorlardı. Çünkü Büyük Konstantin de Hıristiyan Kilisesi'ni himayesine almaya karar verdiğinde, Kilise ile devlet arasında tıpkı böyle bir ilişki kurmak istiyordu; Konstantin'in bu tasarısı, Konstantin'in kendi saltanatından Justinyen döneminin sonuna kadar Roma İmparatorluğu tarihinde zaten resmen gerçekleşmişti.

Konstantin'in Hıristiyan Kilisesi'ni Roma İmparatorluğu'nun politik yapısı içine alma politikası çok başarılı oldu. Kilise onun kendisine verdiği yeri aldı ve koruyucusunun ölümü felaketi üzerine eyleme geçme zorunda kalıncaya kadar bağımsızlık kazanmayı aklından geçirmedi. Bundan sonra Patrikler gibi Papalar da İmparatorluğun koruyucu kabuğunu kaybettikleri için yanıp yakıldılar ve tekrar o kabuğun içine girme çabalarından bir türlü vaz geçmediler. Batı Hıristiyanlığı'nda, Batı Hıristiyan toplumsal yapısının birlik ilkesi ve otorite kaynağı olan tek evrensel Kilise'ye çeşitli mahallî devletlerin tâbi olmayı kabul etmeleri sonucunda Papalığın **Respublica Christiana**'sında (Hıristiyan Cumhuriyeti) Kilise ve devletin yeniden birleşmeleri sayesinde bu ikilem çözüldü Toplumun bu «hierokratik» (Papaz hükümeti) kuruluşu yepyeni bir yaratıydı. (2) Ortodoks Hıristi-

ORTODOKS KİLİSESİNİN SANATI 133 Bizans sanatının on dördüncü yüzyıldaki yeşermesi: Kariye camisinden mozayik.

yan tarihinin bunun paraleli olan bölümünde ise hiç bir yaratıcı eylem görülmez, çünkü Ortodoks Hıristiyan tarihinin daha önceki bölümlerinde Roma İmparatorluğu'nun restorasyonu başarıyla tamamlanmış, geçmişten miras kalan bir kurumu putlaştırmak gibi kolay bir yol seçilince yeni şeyler yaratma imkanı da kendiliğinden kapanmıştı; işte Ortodoks Hıristiyanlığın bu doğal, ama kötü sonuç veren sapması, vaktinden önce yıkılmasına da yol açmıştı.

Ortodoks Kilisesi'nin Doğu Roma devletine tâbi kılınmasında Leo Syrus'un dirilttiği Roma İmparatorluğu hayaletinin Ortodoks Hıristiyanlık içerisinde putlaştırılması en önemli etkendir; bilinçli ve tamamen istekli bir hareketti bu. Doğu Roma İmparatorluğu'nun kurucusu olan Leo Syrus'un «Imperator sum et sacerdos» (3) sözünde Konstantin'in «Sezar ve Papa» olma iddiasını Jüstinyen'in hırslı dilinden işitmiş gibi oluruz. Leo imparatorluk hükümetinin üstün otoritesini ülkesinin büyük kısmında Kiliseye kabul ettirmişti; bu, iki buçuk yüzyıl kadar sonra Ortodoks Hıristiyan Uygarlığının çöküşüyle sonuçlanan ölümcül nedensellik zincirinin ilk halkası oldu.

Ortodoks Hıristiyan tarihinin tragedyasını incelediğimizde, Leo Syrus'un Kilise'yi devlet bünyesi içine alma eyleminin yıkıcı sonuçlarının iki ayrı şekilde ortaya çıktığını görürüz: Bunların biri genel, öbürü ise tikeldir.

Genel sonuç, Ortodoks Hıristiyan hayatında çeşitliliğe, esnekliğe, deneyciliğe ve yaratıcılığa varabilecek eğilimlerin durdurulması ve kısırlaştırılmasıydı. Ortodoks Hıristiyan Uygarlığı'nın gelişmesine bu şekilde verilen zararın derecesini kabaca ölçmek istersek, Batı'daki kardeş uygarlığın, kendi büyümesinin aynı aşamasındaki, ama Ortodoks Hıristiyanlık'ta karşılığı olmayan çarpıcı başarılarına göz atabiliriz. Ortodoks Hristiyan toplumsal

134 **Bahçede Izdırap** (1585), Bizans geleneğinin son varisi, Giritli sanatçı El Greco tarafından.

yapısının büyüme evresinde bir kere Hildebrand Papalığına benzeyen hiç bir şey göremiyoruz; ayrıca, ne yeni kurulan Batı'nın entelektüel faaliyet merkezleri olan Paris ve Bolonya gibi özerk üniversitelerin yükseliş ve yayılışlarına, ne de, yeni Batı'nın hayat merkezleri olan Orta ve Kuzey İtalya'daki ve Flandr'daki özerk şehir devletlerine rastlıyoruz. (1) Üstelik, ortaçağın Batı Kilisesi ile ve ortaçağın şehir-devletleriyle çatışan ve onlardan bağımsız olan Batı'nın feodalizm kurumu da Doğu'da —büsbütün yok denemese bile— etkili bir biçimde bastırılmıştı; ama imparatorluk iktidarı zayıflayınca Kilise gibi bu feodalizm de Ortodoks Hıristiyan dünyada gecikmenin verdiği şiddetle ortaya çıktı.

Ortodoks Hıristiyanlık Dünyasında hem feodalizmin, hem de Kilise'nin sonunda ortaya çıkmaları, hiç değilse bu iki alanda, Ortodoks Hıristiyan hayatının tarihin daha önceki bölümünde rastlanan görece kısırlığı ve monotonluğunun, Ortodoks Hıristiyan toplumsal yapısında canlılık veya yaratıcı kudret bulunmamasından değil, bu yetilerin yapay ve geçici olarak baskı altına alınmasından ileri geldiğini gösterir; çünkü, Ortodoks Hıristiyanlığın toplumsal manzarasına ekilen tohumlardan sadece bir tanesi —Sezar'la Papa'yı birleştiren Doğu Roma İmparatorluk kurumu— öylesine anormal bir hız ve şiddetle boy attı ki kardeşlerini tamamen geride bıraktı ve büyümelerine de engel oldu. Batı'da yeşeren çeşitli ve orantılı kurumlara karşılık Ortodoks Hıristiyanlığın manzarası acı bir uyumsuzluk gösteriyordu; bu da, çarpık büyümenin cezasıydı.

Ortodoks Hıristiyan Toplumu'nun hemen hemen her yerde hazır ve nazır olan imparatorluk kâbusundan zaman ve mekan içinde kendini kurtarabildiği birkaç anda gösterdiği yaratıcı deha ışıltılarını gördüğümüz zaman, Ortodoks Hıristi-

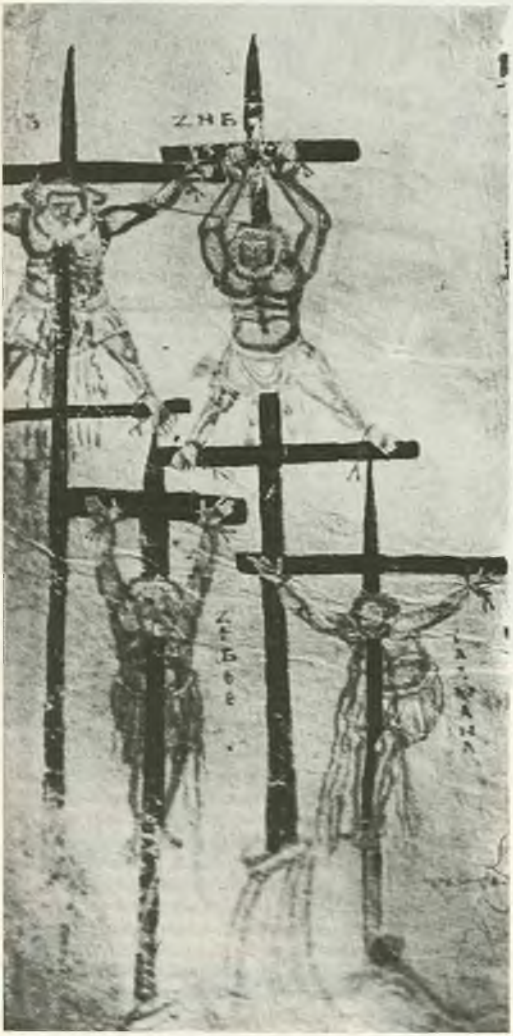

ORTODOKS HOŞGÖRÜSÜZLÜĞÜ
135 Dini tartışmaların yol açabileceği kanlı şiddet dokuzuncu yüzyıldan kalma bu İncil süslemesinde görülüyor. Sanatçı şüphesiz Paulusçuların yok edilmesi gibi olayların, Ortodoks Kilisesinin ideolojik meydan okumalara karşı hayal gücünden yoksun tepkilerin bilincindeydi.

yan Toplumu'nun sağlıklı biçimde büyümesine engel olan şeyin kısırlık değil de baskı olduğunu daha iyi anlarız.

Örneğin Batı Trakya'da, imparatorluk rejiminin ağırlığını olduğu gibi taşımak zorunda kalmayan bu bölgede, Ortodoks Hıristiyan Kilisesi Makedonya'daki Athos dağında bir üs kurarak imparatorluk gücüne bir karşı-saldırı hazırlama imkanını bulmuştu; daha uzaklardaki Kalabriya'da da Afrikalı Müslüman fatihlerin gelip Sicilya'daki manastırlarından kovdukları bir avuç Basil'ci keşiş, bu yıkık ve uyuşuk eyaleti düzgün ve canlı bir bölge haline getirmeyi başarmıştı. Altıncı ve yedinci yüzyıllarda putperestleşen İngiltere'yi yeniden ele geçiren İrlandalı keşişlerin başarısına denk bir başarıydı bu. Kalabriya'daki bu manastır daha sonraları canlı bir dinî düşünce ve felsefe yuvası oldu ve ünlü Bizans dar kafalılığından çok daha ayrı bir çizgi izledi.

Doğu Roma imparatorluk rejimini zaman-boyutunda altederek ışıldayan, Ortodoks Hıristiyan yaratıcı dehasının parıltıları belki bunlardan daha da önemlidir. Bu yaratıcılığın belki de en şaşırtıcı örneği, sonradan cami ve şimdi de müze olan Kariye manastır kilisesinin on dördüncü yüzyıldan kalma mozayikleridir. İşte burada, imparatorluk başkentinin sınırları içinde, imparatorluk hükümetinin zayıfladığı bir anda ve Bizanslı sanatçının seçme imkanı bulduğu inatçı malzemeyle, aynı çağdaki İtalyan yağlı boya sanatının da aşamadığı bir hareket ve hayat yaratmayı başaran Ortodoks Hıristiyan sanatının sergisine bugün hâlâ bakabiliyoruz.

İki yüzyıl sonra, Ortodoks Hıristiyan Toplumu Doğu Roma İmparatorluğu'nun kurşun gibi yükünden kurtulup Osmanlılığın cenaze kefenine büründükten sonra, ölmüş uygarlığın son bir ışıltısı gözümüze çarpıyor. Ortodoks Hıristiyan Girit adasında doğan ve «El Greco» adıyla tanınan Domenico Theotokopulos (İ.S. 1541-1614), Athoslu ikoncuların katı kurallarının antitezi sayılabilecek bir sanat anlayışıyla Batı Dünyası'na geldi. Ama, görünüşe karşın, El Greco yerli bir kaynaktan esinlenmiş olmalıdır, çünkü üslubu çağdaş Batı resim üslubundan o kadar farklıydı ki uzun bir süre anlaşılmaz bir **lusus naturae** (Tabiat ucubesi) olarak kabul edildi.

Bu olay bize Ortodoks Hıristiyanlığın almyazısında bir başka trajik özelliği hatırlatabilir. Bu talihsiz toplumun yarattığı iyi şeyler de, kötü şeyler de, genellikle başka bir toplumun kazanç hanesine geçmiştir.

El Greco'nun Roma'da ve Toledo'da çalışması gibi Kalabriya'daki Basil'ci keşişler de Batı'daki, henüz yerleşememiş Hıristiyanlığın gelecekteki

hayrına çalıştılar. Modern Batı tarihinin ilk sayfalarında, Batı'nın, Hıristiyan kardeşinin çöken evinin yıkıntıları arasında bulduğu Helen Uygarlığı edebiyatının ortaya çıkışında, genç aynı komşu yararına, gene aynı bilinçsiz özgecilik örneğine rastlanır. Eğer Ortodoks Hıristiyan dindarlığı Helenizm-sonrası fetret döneminin fırtınaları ve depremleri sırasında ortak ana-kültürün bu değerli anıtlarını sebatla saklamasa ve Karolinyen rönesansıyla aynı kuşaklar sırasında başlayıp on beşinci yüzyıla kadar devam eden Bizans rönesansının hazine deposuna yerleştirmese, Batı bu verimli keşfi hiç bir zaman yapamazdı. Helen dehasının güçlü eserlerinin Ortodoks Hıristiyan Toplumu'nun kucağında muhafazası ve dirilişi gene bu toplum için —sonradan çok etkili bir biçimde Batı Hıristiyanlığı için olduğu gibi— bir esinlenme kaynağı olmalı ve bu topluma kendi özgün eserlerini verdirtmeliydi. Batı'da Eskiler'le Yeniler arasında hüküm süren «Kitapların Savaşı» on yedinci yüzyıl boyunca devam ettikten sonra tartışılmaz bir biçimde Yeniler'in zaferiyle sonuçlandı; ama Ortodoks Hıristiyan kültür tarihinde Helenizm'in dizginlerine karşı hiç bir zaman böyle bir kurtuluş savaşı verilemedi.

Dolayısıyla Ortodoks Hıristiyanlık'ta Helen kültürünün yeniden doğması da, Doğu Roma İmparatorluğu gibi, bir teşvik olacağı yerde yeni bir kâbus oldu. Ancak on beşinci yüzyıl İtalya'sının canlı zihnî ortamına aktarılmasıyladır ki bu güçlü zihnî kuvvet şurubu gerçek teşvik edici etkilerini ortaya koyabildi; böylece, sonuç olarak, Ortodoks Hıristiyanlık dindarca kültürel çabasını da Batı'daki kardeşi yararına harcamış oldu.

Ortodoks Hıristiyan Toplumu'nun gene Batı'ya yarayan ünlü bir kötülüğü de Paulisyenleri yok etmesiydi (Paulisyenler, Hıristiyanlığın eski «adaptasyoncu» okulundan Ermenistan ve Küçük Asya'da sınırlı çevrelerde varkalabilmiş bir mezhepti). (5) Küçük Asya Hıristiyanlığın tohum yatağıydı ve bu tarihî işlevini yerine getirirken Küçük Asya yarımadası üzerine öylesine başarılı bir şekilde ekilen ürünlerden zengin bir deneysel çeşitlilik üretmesini de bilmişti. Bu Asya mirasının ilk meyvalarından biri bir yüzyıldan fazla süren çatışmalardan sonra baskı altına alınan ikonoklazm hareketiydi (İ.S. 726-843). Ama Asya'nın görenekere uymayan ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun metropoliten bölgelerinde böylece baskı altına alınan dinî ruhu Paulisyenlerde halen devam ediyordu; onun için, dokuzuncu yüzyıl içinde bir tarihte Paulisyenler İmparatorluk'la Abbasi Halifeliği arasındaki sahipsiz topraklarda bir çeşit militan, âhırzaman ermişleri cumhuriyeti kurdukları zaman, Küçük Asya'daki dağınık ögelere ikonoklazmın solan talihinden bağımsız bir derlenme noktası sunmuş oldular. Bu ilginç Paulisyen cemaatinin varkalmasına izin verilseydi, Ortodoks Hıristiyanlığın toplumsal mirasındaki, Kilise'yi resmen devlete tâbi kılan Doğu Roma rejimiyle uzlaşmayan canlı ögeleri koruyarak ve sonunda yeniden kazandırarak Ortodoks Hıristiyanlığın hayatını kurtarması mümkündü. Ortodoks Hıristiyanlığın dinî dehasını meydana getiren ögeler İstanbul'da İmparatorluk başkentinde ve Tefrike'de Paulisyenlerin karargahında kutuplaşmıştı. İkonoklazmın kesin olarak reddedilmesiyle ikonların statüsü üstüne çatışmalar sona erdirilir erdirilmez imparatorluk hükümeti Paulisyen sapmasını yeryüzünden kazımaya girişti; böylece Doğu Roma İmparatorluğu'nun hem teolojik, hem de askerî enerjisi çatışmaya girmiş oldu. Güçlerin bu kadar eşitsiz olduğu bir savaşta sonuç belki geciktirilir, ama değiştirilemez; 843'den 875'e kadar süren bir kavgadan sonra İstanbul'daki imparatorluk kovanının sahibi Tefrike'deki eşekarısı yuvasını dumana boğdu ve yok etti.

Doğu Roma hükümeti açısından bu büyük bir zaferdi; çünkü İmparatorluğun Paulisyenlere saldırırken gösterdiği şiddet, Paulisyen Cumhuriyeti'nin varoluşunun İmparatorluğun güvenliğini tehdit ettiği inancını yansıtır. İki rejim arasındaki ilke uyuşmazlığını düşünecek olursak, bu resmi görüşün haklılığına biz de inanabiliriz. Ama ayrıca, bu kavgada Doğu Roma İmparatorluğunun zaferinin, Ortodoks Hıristiyan Toplumu'nun yenilgisi olduğu yargısını da verebiliriz. Doğu Roma hükümeti Paulisyenleri yok ederken Küçük Asya'ya kötülük etmişti (aynı şekilde, Emevî Halifeliği'nin mirasına konan Hıristiyan devletleri Yahudileri ve Müslümanları kovmakla İspanya'ya kötülük etmiş, XIV. Louis Hügnoları kovmakla Fransa'ya kötülük etmiş, Nasyonal Sosyalist rejim Yahudilerle liberalleri kovmakla Almanya'ya kötülük etmişti). Üstelik, Paulisyenlerin Doğu Roma hükümetince ezilmeleri, Ortodoks Hıristiyanlığa Paulisyenlerin kabul ettikleri ikinci dinî anlayışa karşı bir bağışıklık da kazandıramadı.

İmparatorluk hükümetinin sürgün politikası sayesinde bazı Paulisyen grupları İ.S. 755 ile 757 arasında Trakya'da, İmparatorluğun Bulgaristan sınırında iskan edildiler. İ.S. 872'de Paulisyenlerin Tefrike'deki askeri harekât merkezleri de imha edildikten sonra kalanlar başka yerlere sürüldüler ve misyonerce çalışacak yeni alanlar buldular. Doğu Roma İmparatoru I. Basil'in onca emeğe mal olan biçme harekâtı, bir yüzyıl kadar sonra, Bulgar «ikici» sapma önderi Bogomil'in etkileri karşısında boşa gitmiş oldu. Bu önemli kişi, Bulgaristan'daki Ortodoks Kilisesi'nin İslav kökenli bir pa-

laştığı aşılması güç bir engel Ortodoks Kilisesi için hiç bir zaman mesele olmamıştı. Batı Hıristiyanlığında, Kiliseyi kabul edenlerin yerli dilleri ne olursa olsun, Latince'nin tek ve evrensel dini dil olması daha baştan beri tartışmasız kabul edilmişti. Bu dil konusunda Batılı Kilise otoriteleri, yeni dindaşların bağlılığını kaybetme pahasına da olsa taviz vermiyorlardı. Batı'da Latince'nin bu tiranlığına karşılık Ortodoks Hıristiyan Kilisesi şaşılacak kadar liberal bir politika uyguluyordu. Yunan diline Latince için olduğu gibi bir dini tekel bağışlamak yoluna gidilmedi; hiç şüphe yok ki ayinleri mahallî yerli dile çevirtme politikası misyonerlik girişimi alanında Ortodoks Hıristiyanlığı Batı Hıristiyanlığına oranla çok daha avantajlı yapıyordu. Bu durumda, Batı Hıristiyanlığının misyonerlik alanında da Ortodoks Hıristiyanlığı geride bırakması büsbütün paradoksal görünmektedir. Bu paradoksu açıklamak için, Ortodoks Hıristiyanlığın dil konusundaki liberalizmiyle kazandığı avantajın bir başka aşılmaz handikapla karşılaştığını varsaymamız gerekir; işte aranmaya başlar başlamaz gözümüze çarpıyor bu handikap.

Ortodoks Kilisesinin misyonerlik çalışması Evrensel Patriklik Doğu Roma imparatorluk hükümetinin dünyevi otoritesine tâbi olduğu için sakatlandı. Çünkü Ortodoks Kilisesinin Doğu Roma devletine böyle köle olması, Ortodoks inancını kabul etmek isteyenleri acı bir ikilemle karşı karşıya bırakıyordu. Patriğin elinden Hıristiyanlığı kabul etseler ve onun ruhani adalet mekanizması içine girseler, böylece statülerinde yaptıkları değişiklik sadece dini inanç ve davranışlarında kalan bir değişiklik olmayacaktı. Patriğin ruhani adaletini kabul etmekle, aynı zamanda, Patriğin dünyevi efendisinin politik egemenliğini de kabul etmiş olacaklardı. Başka bir söyleyişle, ya atadan kalma putperestliklerini sürdürecekler ya da Hıristiyan dinini benimseyerek politik bağımsızlıklarından vaz geçeceklerdi. Bu koşullarda, ikinci seçmeyi yap-

ORTODOKS MİSYONU
136 Bizans İmparatoru III. Mihail ile İmparatoriçe, İ.S. 865'de Bulgar Boris Han'ın vaftizinde hazır bulunuyorlar; on dördüncü yüzyıldan kalma bir Islav el yazmasından.

137 Bulgar-Roma Savaşları: 811'de Nikeforos'un seferi. Yukarıda, Ortodoks Hıristiyan İmparator I. Nikeforos süvarilerini savaşa sokuyor; aşağıda, Nikeforos'un yenilgisinden sonra, İmparator idamından önce alaya ve hakarete uğruyor.

Simon İmparatorluğu Patriğin Bulgaristan'daki yabancı ruhanî nüfuz alanına katarak bu zorunlu ve kaçınılmaz çözümü bulmaya çalışmış, ama başaramamış olduğuna göre, şimdi er geç sürecin tersine yoldan izlenmesi ve Bulgaristan'ın İmparatorluğa katılmasıyla kaçınılmaz politik birleşmenin sağlanması gerekiyordu. Böylece, Ortodoks Hıristiyan Dünyasındaki iki ana devlet, birinden biri ötekini yere serinceye kadar dövüşmek zorunda kaldılar. Yüzeysel bir bakışla bakıldığında Simon'un kişisel hırsı yüzünden Ortodoks Hıristiyanlığın başına bu belayı sardırdığı düşünülebilir. Ne var ki, felaketin temel nedeni Doğu Roma İmparatorluğunda Kilisenin devlete tâbi kılınmasıydı. Simon bu yüzden başlangıçta yanlış yola sapmış, sonra da bu yanılgının sonuçları kaçınılmaz ve geri alınmaz hale gelmişti. Tek bir toplumun kucağında birden fazla «totaliter devlet»e yer bulunamıyordu.

Karşılaşmanın birinci ravndı Bulgarların yenilgisiyle kapandı. Doğu Roma İmparatoru Yani Dzimiskes Bulgaristan'ın asıl çekirdeği olan doğu kesimini ülkesine kattı. Ama dört yıl içinde Bulgar devletinin kalıntılarının başına yeni bir hanedan geçti ve bunu izleyen yarım yüzyıllık savaşta —976'dan 1018'e kadar— Ortodoks Hıristiyan Toplumu yıprandı. İki rakip İmparatorun birinden birini elemenin mümkün olan tek yolu bayıltıcı yumruğun vurulmasıydı. Bu yumruğu, 1018'de, Doğu Roma İmparatoru II. Basil vurdu; böylece yüz yılı aşkın bir savaş pahasına Ortodoks Hıristiyanlığın bütünü tek bir imparatorluk yönetimi altında nihayet birleşebildi. (9) Üstelik, bu uzun süreli Roma-Bulgar didişmesinin asıl kurbanı da artık Doğu Roma İmparatorluğu bünyesine katılan eski Bulgar devleti olmadı; asıl kurban zaferi resmen kazanmış olan Doğu Roma İmparatorluğunun kendisiydi. 1071'de Selçuk Türkleri İmparator Romen Diyojen'i tutsak edip Küçük Asya'yı işgale başladıkları zaman Bizans'ın yazgısı belli oldu.

Bulgaristan, Doğu Roma boyunduruğundan kurtulmak için 1040 ve 1073'de iki vakitsiz çıkıştan sonra 1185-1187 arasında İmparatorluktan ayrılmayı da başardı. Ama Doğu Roma İmparatorluğu, askeri zafer kovalarken kendi başına bela ettiği toplumsal düzensizliklerden bir daha hiç kurtulamadı. Doğu Roma sınırları içinde Ortodoks Hıristiyan toplumsal yaşayışının bu çağda geçirdiği derin sarsıntı, birbirleri üzerinde çok kötü etkiler yaratan iki hastalığın patlak vermesine ve ilerlemesine yol açtı. Birinci hastalık tarımsal buhrandı; ikincisi de militarizmin azması; ikisi de uğursuzluk belirtisi sayılırdı, çünkü Ortodoks Hıristiyanlığın toplumsal yapısı sağlıklı günlerinde bu dertlerden tamamen uzak yaşamıştı.

Hıristiyanlık Çağının yedinci ve sekizinci yüzyılların dönüm noktasındaki Helenizm-sonrası fetret döneminin içinden doğan Ortodoks Hıristiyan Uygarlığı son derece değerli bir toplumsal servete sahip olarak hayata başlamıştı. Sekizinci yüzyılda Doğu Roma İmparatoru olan Leo Syrus ile V. Konstantin'in çıkardıkları yasalar o günlerde Ortodoks Hıristiyanlığın, toprak mülkiyetinin az elde toplanması ve bunun sonucunda tarımcı toplumun bir avuç toprak beyiyle geniş serf kitleleri arasında kutuplaşması durumundan, aynı çağdaki Batı Toplumuna oranla çok daha uzak olduğunu gösteriyor. Oysa Roma İmparatorluğunun son günlerinde can çekişen Helen Uygarlığının öldürücü hastalıklarından biri de bu kutuplaşmaydı. Ortodoks Hıristiyan Uygarlığı sonraki iki yüz yıl içinde herhalde biraz da bu sağlıklı tarım temeli sayesinde hızla gelişebilmişti. Ama Simon Han saltanatı sırasında (893-927) Doğu Roma İmparatorluğu ile Bulgaristan arasındaki savaşlardan sonra sinsi bir değişim baş gösterdi. Bu dönemde çıkan Doğu Roma yasalarında küçük tımar sahibini büyük toprak beyinin gasp amacını taşıyan saldırılarına karşı korumak için sürekli tedbir düşünüldüğünü görüyoruz. Bunları kanıt olarak kabul edersek, Justinyen'in altıncı yüzyılda Kapadokya'daki büyük toprak beylerine karşı çıkardığı yasalardan beri Merkezî ve Doğu Küçük Asya'da ilk olarak **latifundia** derdinin baş gösterdiği sonucuna varabiliriz. İki yasalar demetinin de, yorucu dış savaşları izleyen dönemlerde ortaya çıkması herhalde bir rastlantı olamaz. Savaşın savaşan ülke üzerinde en çok bilinen etkilerinden biri, servet dağılımının bozulması ya da zaten varolan bir dağılım bozukluğunun daha da artmasıdır. «Bulgar-öldüren» İmparator II. Basil'in saltanatı sırasında doruğuna ve aynı zamanda başarısız sonucuna erişen Doğu Roma tarım yasalarıyla Bulgar savaşları arasındaki bağlantı şüphesiz budur; savaşların süresi ve yorgunluğu arttıkça, toplumsal hastalığın başka ve daha şiddetli belirtilerinin de ortaya çıkması, bu görüşü doğrular. Bu belirtilerden bir tanesi, Küçük Asya'da Nikeforos Fokas'ın 963'deki başarılı darbesiyle başlayan, toprak beylerinin bir dizi isyan hareketidir. Bu saltanat düşkünlerinin imparatorluk tahtından şikayetleri —ya da ihtirasları— yurtseverlik duygularına baskın geldi. İmparatorluk hükümetine vergi ve asker veren Küçük Asya köylüleri de yabancılaştı. On birinci yüzyılda Selçuk Türkleri Küçük Asya'nın bağrına yerleşince köylüler imparatorluğun insafsız vergi memurlarından ve topraklarına el koyan mahallî beylerden kurtulduklarına çok sevindiler. Kitle halinde Türkleştiler, Müslüman oldular. Bu toptan dinî ve kültürel dönüş, köylülerin

daha yeni Türk efendileri sahneye çıkmadan çok önceleri hem Doğu Roma'nın politik rejiminden, hem de Doğu Roma İmparatorluğunun bir kâbus gibi üzerine çöktüğü Ortodoks Hıristiyan Uygarlığından soğuduklarını, ona manen yabancılaştıklarını gösterir. Doğu Roma köylülerinin edindikleri deneyler o kadar acıydı ki, böyle davranmasalar asıl o zaman şaşmak gerekirdi. Köylü-askerler dişleriyle, tırnaklarıyla kazandıkları zaferlerle Küçük Asya'yı Müslüman istilalarının yıkımından kurtarmışlardı. Ama bu zaferlerin sonucunda ülke köylülerin kendileri için değil, mültezimlerle zorba toprak beyleri için yaşanılası bir yer olmuştu.

Doğu Roma tarım buhranı böyle bir felaketle sonuçlandıysa, bunda militarizm hastalığının katkısının da bir payı vardır. Simon'un megalomanisi zoruyla Doğu Roma hükümetinin istemeden girdiği Bulgar savaşları daha sona ermeden hükümet politikasını köklü bir biçimde değiştirdi; o kadar ki, ta öbür uçtaki sınırlarında Müslüman komşularına karşı saldırıya bile geçti. 926'da, Fırat'da toprak kazanmak üzere bir Doğu Roma birliği sefere gönderildikten sonra hükümet yüz yirmi beş yıl boyunca saldırgan bir politika izlemekte inat etti ve böylece savunma sistemini zayıflattı, dışarıdan gelecek saldırılara karşı açıklar verdi, Bulgar savaşlarının yarattığı iç gerilimleri şiddetlendirdi. Militarizm mikrobu —963'den 1025'e kadar subay-imparatorlar Nikeforos Fokas, Yani Dzimiskes ve Bulgar-öldüren» II. Basil bu tipin örnekleridir— İmparatorluğu gitgide artan bir hızla savaşlara sürükleyerek 1071'deki kaçınılmaz çöküntüyü hazırladı.

Toplumda ne denge, ne de güven bırakan bu tütuhat politikasına gözü dönmüş bir şekilde atılan Doğu Roma hükümeti eskiden İmparatorluğun kurtarıcı yanı olan ılımlılığı ve serinkanlılığı da kaybettiğini gösterdi; bu devlet adamı ruhu da elden gidince, Ortodoks Hıristiyanlığın hayatında her zaman bir kâbus gibi oturan kurum iyice dayanılmaz oldu. Ama Doğu Roma İmparatorluğunun eski anlayışını kendi antitezine çeviren ve böylece bu ölümcül sonucu yaratan şey, akıldışı bir talih oyunu ya da kötü bir şans ya da «tanrıların kıskançlığı» değildi. Dönüşüm dışsal bir rastlantıdan değil, içsel bir itkiden ileri geliyordu. Çünkü büyüyen bir toplumun genişlemesi doğaldır, Ortodoks Hıristiyanlığın toplumsal tarihinin özel koşullarında, genişlemenin, genişleyen toplumun sırtında zaten yük olan kâbusu büyütmesi de kaçınılmazdı. Aynı evde Roma İmparatorluğunun birden fazla hortlağının gezinmesine yer olmadığı için Doğu Roma İmparatorluğu ile kopyası olan Bulgaristan, Bulgaristan'ın Hıristiyanlığı kabul etmesinden hemen sonra kaçınılmaz bir şekilde bir ölümkalım savaşına tutuşmuşlardı. İki putlaştırılmış hortlak arasındaki bu kıyıcı kavgada Ortodoks Hıristiyan Uygarlığı yıkılıp gitti.

Doğu Roma İmparatorluğunun putlaştırılması olayı ile bunun sonuçları üstünde epeyce durduk, çünkü bu trajik hikâye, geçici bir kurumun putlaştırılmasının kötü sonuçlarını aydınlatmakla kalmıyor; bağlılığı bütünden bütünün bir parçasına ve tapınmayı Yaradan'dan yaratığa aktaran putperestliğin sapık ve günahkar yapısını teşhir ediyor. Ortodoks Hıristiyanlık sekizinci yüzyıldan sonra, Ortodoks Hıristiyan Toplumunun bütününe gösterilmesi gereken bağlılığı tek bir kuruma gösterdi: Doğu Roma İmparatorluğuna. Oysa bu kurum toplumsal hayatın sadece bir düzeyinde yer alıyordu ve oraya onu diken de kendisine tapan insanlar olmuştu. Onuncu yüzyıldan sonra, Ortodoks Hıristiyanlığın genişlemesi Yunanlılar gibi Bulgarları da Ortodoks Hıristiyan ağılı içinde kucaklayınca putperest toplumun tapındığı değersiz nesne büsbütün daralarak tekilden çoğullaştı ve kendi yüzeysel düzeyinde bile, bütün toplumu kapsayamaz duruma geldi. 927'den sonra Ortodoks putperestlerin bir politik fetişe karşı gereksiz bağlılıkları biri İstanbul'da, öbürü de Preslav'da merkezini bulan iki mahalli İmparatorluk arasında bölündü. Her iki İmparatorluk da evrensel bir yargılama alanını kutsal hakları olarak talep ettikleri için aralarında bir ölüm-kalım savaşının başlaması kaçınılmaz bir şeydi; putperestlerin evi böylece kendi içinde bölününce, artık ayakta durmasına imkan kalmadı. (1")

25 Davut'la Golyat: Geçici Bir Tekniğe Tapınma

DEV-ÖLDÜRENLER
138 Yukarıda, Davut ile Goliath, on beşinci yüzyıl tahta oyması.
139 Vietnam gerilla savaşı, çağdaş karikatür.

Şimdi durup da tekniklere tapınma olayına bakacak olursak, savaş tarihinin, bu günahın işlenmesi karşılığında ciddî bir ceza alınan klasik forum olduğunu görürüz. Davut ile Golyat arasındaki efsanevî kavgayı (1) başlangıç noktamız olarak ele alınca, eski tarz askerî tekniklerle yeni oluşturulmuş askerî teknikler arasında aynı dramın, bir karşılaşmalar dizisi şeklinde yeniden sahneye konup yeniden oynandığını görürüz.

Golyat, İsrail ordularına meydan okuduğu ölümcül günden önce ağır mızrağı ve delinmez zırhıyla o kadar yüce zaferler kazanmıştır ki başka çeşitten bir silahlanma olabileceğini düşünemez ve kendisini kimsenin yenemeyeceğine inanır. Dolayısıyla o gün de düşmanlarına meydan okurken aralarından bir şampiyon seçip teke tek dövüşe göndermelerini buyurur; çünkü karşısına çıkacak kişinin de tepeden tırnağa zırhlı ve kendisi gibi mızraklı olacağını, ayrıca, Filistî kahramanının karşısına kendi silahlarıyla dövüşmeye çıkacak İsrail kahramanının kendisi için kolay bir lokma olacağını düşünür. Bu iki fikir Golyat'ın kafasında o kadar köklü bir şekilde yer etmiştir ki, Davut'un herhangi bir zırh giymeden üzerine doğru koştuğunu ve elinde de bir sopa olduğunu görünce korkacağı yerde gocunur, düşmanının bu görünüşteki hazırlıksızlığına karşılık seslenir: «Ben köpek miyim ki bana değneklerle geliyorsun?» Bu çocuğun küstahlığının çocukça bir delibozukluk değil de, tam tersine, dikkatle düşünülmüş bir manevra olduğunu Golyat akıl edemez (Golyat kadar Davut da, Golyat'ın kendi alanında Golyat'ın dengi olamayacağını anlamıştır, onun için Saul'un ısrarla verdiği zırhları geri çevirir); Golyat, değneksiz elde sallanan sapanı da görmez, çoban heybesinin içinde ne gibi belaların gizli olabileceğini de aklından geçirmez. Böylece bu talihsiz Filisti trikeratos (üç boynuzlu tarih-öncesi gergedan) tantanalı bir yürüyüşle ilerler ve zırhsız alnını, küçümsediği düşmanı daha kendi, şimdiye kadar hep öldürücü olmuş mızrağının menziline girmeden, bir tek seferde canını alacak olan sapan taşına hedef eder.

Bu klasik öykü bir yandan, silahlanma yarışının tarihinin de ağır ağır sergilediği felsefî bir doğruyu bütün zamanlar için özetlerken, bir yandan da tarihî bir dönüm noktasını belgeliyor; aslında bireysel zırhlı savaşçı tek bir rakibe yenilmedi, falanksa (düzenli askerî birlik) yenildi. Falanksın özü de kendisini meydana getiren askerlerin donanımlarından ibaret değildi, bireysel savaşçılardan meydana gelme barbar sürüyü alıp, bir askerî ku-

ruluş haline getiren disiplindi; böylece, falanks, düzenli hareketleriyle, eşit sayıda ve eşit derecede iyi silahlı kişilerin birleşik olmayan çabalarının on kat fazlasını kolayca başarabiliyordu.

İlyada'da müjdesini veren kıvılcımlarını belli belirsiz seçtiğimiz bu yeni askeri teknik, İkinci Messeno-Isparta Savaşı sırasında (İ.Ö. 650-620) savaş baskısı altında kalıplanan Isparta falanksı biçiminde tarih sahnesine kesin olarak girmişti; ama falanksın zaferi kesin olmadı, çünkü Ispartalılar İ.Ö. 431-404'deki Atina-Peloponez Savaşındaki zaferlerinden sonra «küreklerine yaslanıp dinlenmeyi» tercih etmişler ve dolayısıyla falanks da az sonra yeni tekniklerle karşılaşarak yıkılmıştı. Atina'nın çöküşünden otuz üç yıl sonra bu galip Isparta falanksının kendisi de bozguna uğratılmıştı: 390'da Atinalı peltastlar (hafif silahlı piyade), 371'de ise bir Tebai kolu tarafından. Bu kol, derinlik, ağırlık ve vuruş gücünün eşitsiz dağılımı sayesinde eski disiplin kazancını yeni şaşırtma ögesiyle geliştiren önemli bir taktik yenilikti. Ama Isparta falanksı gibi Atina ve Tebai teknikleri de kendi zaferlerinin kurbanı oldu. Çünkü İ.Ö. 338'de bir Makedonya birliğinin darbesi karşısında her ikisinin de eski zaferleri buhar olup uçtu. Çünkü bu Makedonya birliğinde birbirlerinden iyice ayrılmış olan hafif savaş öncüsü ile falanks üyesi, ağır süvariyle ustaca bütünleştirilerek tek bir savaş gücü haline getirilmişti. II. Filip ve İskender komutasındaki Makedonya ordusunun yenilgiye uğrattığı askeri Güçler listesi gerçekten uzundur. Ama Lucius Aemilius Paullus'un İ.Ö. 168'de, Pydna'daki zaferinden sonra söylediği, «Makedonya falanksı gözünün gördüğü en korkunç ve ürkütücü manzaraydı» (²) sözü, bu birliğin gücünün daha da inandırıcı bir kanıtı oluyor.

Paullus'un yenilgiye uğrattığı Makedonya birliğine övgüsü, aynı zamanda, ölüm darbesini indiren Roma birliğinin efendisinin, düşmanın cesedi başında söylediği cenaze nutkuydu. Daha beş kuşak önceki Atina, Tebai ve Akamenya birlikleri Filip ile İskender'in Makedonya ordularıyla nasıl başa çıkamadılarsa, o zamana kadar yenilmeyen tekniklerine karşı kısır bir hayranlık besleyen Makedonyalılar da Roma'ya karşı duramadılar. Pers İmparatorluğunu oldukça rahat bir şekilde fethettikten sonra Makedonyalılar «küreklerine yaslanıp oturmuşlar» dı; onlar böyle dinlenirken Roma Aníbal'le korkunç mücadelesinden elde ettiği deneyleri İ.Ö. 197'de Cynoscephalae ve sonra Pydna savaş meydanlarında sonuca vardırarak savaşma sanatında devrim yapıyordu. Roma lejyonu Makedon falanksını yendi, çünkü Makedonya'nın hafif piyade ile falanksı bütünleştiren tekniğini ilerletmişti; bu sistem eğitimi ve donatımı tamamen ay-

140 Hoplite savaşçıları, bir kabartmadan ayrıntı, İ.Ö. 400.

141 Yunan falanksı, İ.Ö. yedinci yüzyıl sonlarından bir vazo parçası.

142 Roma ve Sarmatya süvarileri; Trayan sütunundan ayrıntı.

143 İ.S. ikinci ya da üçüncü yüzyıldan katafrakt (Zırhlara bürünmüş kargılı).

rı, hattâ birlik olarak da birbirinden ayrılmış iki güç arasında çok ince ve hassas bir işbirliği sağlanması temeline dayanıyordu. Son derece uzmanlaşmış iki birlik arasındaki bu ince işbirliği dengesi bir kere bozulacak olursa —örneğin, Cynoscephalae'de sis ve Pydna'da yer yarıkları gibi denetlenemez etkenler yüzünden bozulmuştu— birlik de kopuyor, daha hareketli ve etkili bir düşman karşısında tutunamıyordu. Makedonya ordusunun bu önemli zayıflığına karşılık Anibal-sonrası Roma ordusu —İ.Ö. 216'da Cannae'deki felaketten sonra eski tarz falanksa bağlı kalmaktan vaz geçmişti— üstün derecede bir esneklik geliştirmişti; bu üstünlük, herhangi bir asker ya da birliğin ister hafif savaşçı ister zırhlı piyade rolü oynayabilmesini ve bir taktikten öbürüne istediği anda geçebilmesini sağlayan yeni tip bir diziliş ve donanıma bağlıydı. Bireycilikle talimin avantajlarını bileştiren bu esneklik, olgunlaşmış Roma askerî dehasının karakteristik yanıdır. Her lejyonerde hafif piyadenin hareketliliğiyle zırhlı piyadenin karşı konulmazlığını birleştiren ve bu tekniği cumhuriyet re-

144 Süvariye karşı süvari: Ağır zırhlı Memluklerin on dördüncü yüzyılda görünüşü.

jiminin son yüzyılı içinde kullanarak —ve kötüye kullanarak— öğrenip ustalaşan yetenekli generaller elinde incelten Roma ordusu, ateşli silahların icadından önce piyadenin elde edebileceği en yüksek derecede etkililiği kazandı.

Ama, tam da bu kusursuzluğa eriştiği anda, lejyoner, bir çift silahlı süvari karşısında uğradığı uzun yenilgiler dizisinin ilkiyle karşılaştı. Bu süvariler, sonunda piyadeyi savaş meydanından silecek olan oklu süvariyle kargılı ve baştan aşağı zırhlı süvariydi. Carrhae'de (İ.Ö. 53) savaşı kazanan oklu süvariler Pharsalus'daki klasik piyade çarpışmasını beş yıl önceden haber veriyorlardı, ama aynı zamanda, beş yüzyıl sonra Adrianopolis'de (İ.S. 378) lejyoneri nihaî yenilgiye uğratan zırhlı ve kargılı süvarinin de öncüsüydüler. Bu korkunç savaşta Roma ordusu kendi geleneksel askerî tekniğine fazla güvendiği için yenildi: Gotik düşmanlarının basit bir taktik tuzaklarına kurban giden Valens'in lejyonerleri «bir sıradağda patlayan gökgürültüsü gibi» tepelerine inen (3) ve sıkışık, çaresiz Roma saflarında görülmemiş kayıplar verdiren düşman ağır süvarisine karşı dayanamadılar. Romalılar, bundan altı yüzyıl önceki, piyadelerinin Anibal'in ağır süvarisinin insafına kaldığı Cannae savaşında öğrendikleri dersleri unutmuşlardı; daha önceki Makedonya falanksları gibi onlar da «kürekliere yaslanmışlardı»; sonunda, Anibal'in birliklerinden daha da korkunç Şark tipi bir ağır süvari karşısında yenilip gitmişlerdi. Roma Cannae'den beri lejyonerin Doğulu süvariler karşısında pek tutunamadığını görmüyor değildi —İ.Ö. 53'de Crassus'un, İ.S. 260'da Valerian'ın, İ.S. 363'de Julian'ın büyük yenilgileri— ama piyade tekniğinde yeni bir yaratıcı ilerleme yapmamıştı. Lejyonu düzeltmeden, kaderine bırakmışlardı; Edirne'de felakete uğrayınca da, yenilen lejyoneri büsbütün kapı dışarı ettiler ve yeniden kurdukları ordularına zaferi kazanan zırhlı süvarinin kopyasını koydular. Akıllarına bundan daha orijinal bir şey gelmiyordu artık.

Zırhlı süvari, Asur'un ağır zırhlı piyadesiyle Göçebelerin oklu süvarilerinin yozlaşmış bir bileşimiydi, ama daha üzengi icad edilip, eyerden düşmeksizin kargısıyla hedefi vurması mümkün ol-

145 Ateşli silahlara karşı pala: 1798 Piramidler Savaşı'nda Mısırlı süvari ve Fransız piyade

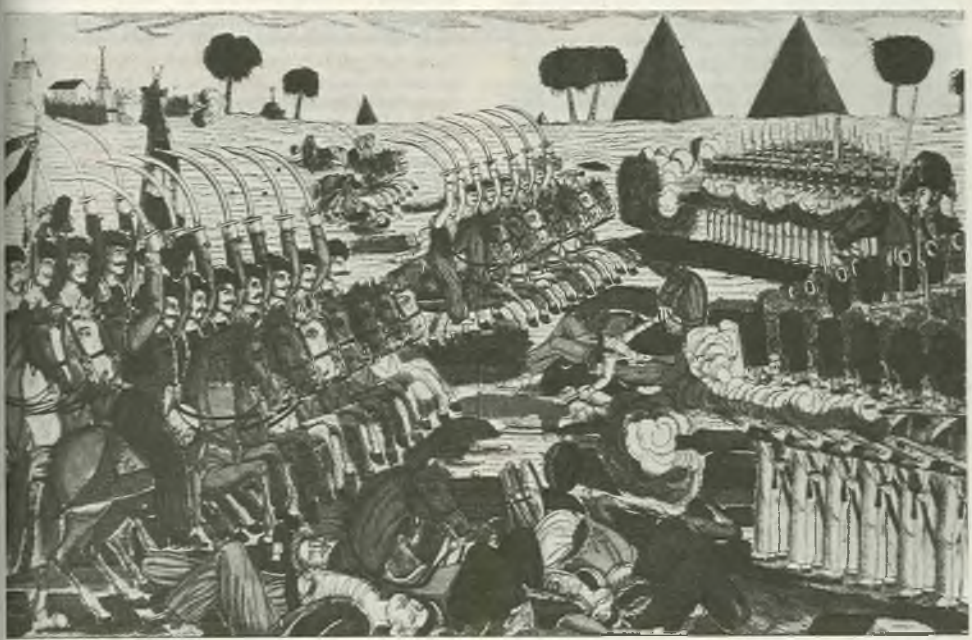

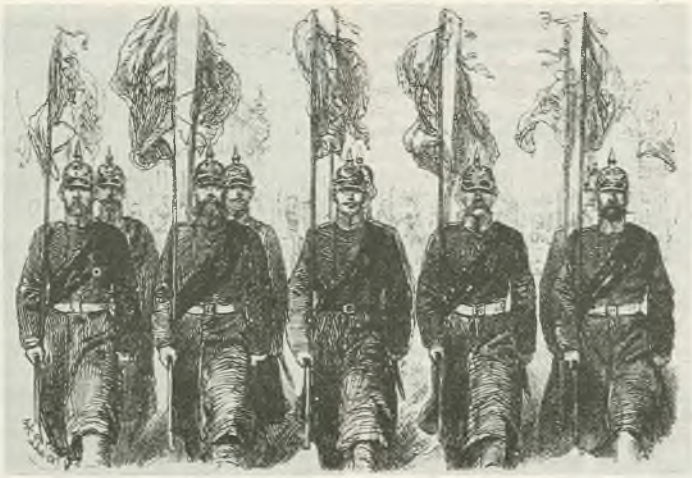

146 Prusya safları geçitte, 1871.

mazdan önce de, egemen duruma gelmişti. Askeri teknik üzerindeki bu egemenliğini bin yıl sürdürdü ve bütün bu süre boyunca şaşırtıcı bir tekdüzelilik içinde Avrupa ve Asya'nın her yerinde görüldü; ama bu alanın genişliği, daha şimdiden uğursuz bir geleceği işaret etmeye başlamıştı. Bu bölüm sona ermeden, zırhlı süvari kendi kendisinin levha-zırhlı bir kopyası haline gelmişti. Davut ile Golyat arasındaki efsanevi çarpışmanın bir tekrarı olan Nahr Beşir (İ.S. 1258) savaşında Iraklı ağır zırhlı süvariler teke tek dövüşte hafif silahlı ve hareketli Moğol okçu süvarilerine yenildiler. Bu Moğollar Güney-Batı Asya'da uzun zamandan beri tanınan ve korkulan tipik Göçebe istilacılardı. (4) Ama onların zaferleri de kısa ömürlü oldu, çünkü nasıl eski falanks üyesi zırhla talimi bileştirerek başarıya eriştiyse yeni Süvari çağında da bireyci Moğol kahraman Mısır Memluklerinin disiplinli ağır süvarileri karşısında kısa sürede yenildi. Memlukler, İ.S. 1250'deki Mansure savaşında tekniklerinin gelecekte egemen olacağını göstermişlerdi. Burada Ermiş Louis'nin Frank ordusu, disiplinli müfreze düzenini bozarak kişisel şeref kazanmaya çalışan şövalyelerin düşüncesizce bireycilikleri yüzünden ağır bir yenilgiye uğramıştı. (5)

Böylece on üçüncü yüzyılın sonuna doğru Doğu Akdeniz'de kimse Memluklerin karşısına çıkamaz oldu; Pydna sonrası Roma ordusu gibi rakipsizdi Memlukler; ama Pydna ile Edirne arasında geçen beş yüzyıl içinde Romalıların yaptığı gibi Memlukler de «küreklerine yaslanıp dinlendiler», durgunluktan gelen zayıflama işaretlerine kulak asmadılar, İ.S. 1798'de de yeni bir teknikle donanmış eski bir düşmanın baskınına uğradılar. Ermiş Louis'nin düzensiz şövalyelerinin tanınamayacak kadar değişmiş mirasçıları, Napoleon yönetimindeki Fransız kuvvetiydi bu gelen. 1516-17 arasında Osmanlı yeniçerilerinin zaferi piyade tekniklerini yeniden canlandırır gibi olmuş, sonra, on sekizinci yüzyılda Mısırlı Memlukler Osmanlı egemenliğine karşı kısmen toparlanarak bağımsızlık kazanmışlardı, ama bütün bunlar Memluklere «ne bir şey unutturmuş ne de bir şey öğretmişti». (6) Askeri gelenekleri taşlaşır, taktikleri ve donanımları yozlaşırken, Batı Dünyası disiplinli piyade kuvveti tekniğini yeniden keşfederek güçlendiriyor ve artık ateşli silahlarla donatıyordu. Devrim-sonrası Fransa'nın halktan devrişip eğittiği karışık ordu artık çöküntüsünün son aşamasını yaşayan Osmanlı yeniçeri kuvvetinin iyi kötü bir kopyasıydı; 1789'da, Fransızlar Mısır'ı alarak Osmanlıların 1516-17 başarılarını tekrarlamaya hazır bir durumdaydılar. Murat Bey'in kendilerine körcesine güvenen kuvvetlerine karşı Fransızların utandırıcı zaferi dört buçuk yüzyıllık onulmaz durgunluğun felaket sonuçlarını açık seçik ortaya koydu.

Şimdi yıkım zincirimizi zırhlı piyadelerin ilki olan Golyat'ın zırhlı süvarilerin sonuncusu olan Murat Bey'e kadar getirdik. Daha sonraki, daha iyi tanıdığımız halkalar üstünde fazla durmamız gerekmez. Ateşli silahlar çağında Batıda geliştiren yeni piyade tekniği statik kalmadığı gibi, tek bir Batı

ulusunun sürekli tekelinde de kalmadı. Fransız levée en masse'ının (kitle halinde saldırı) Prusya'nın küçük ama son derece profesyonel ordusuna karşı başarısı, yenilen gücün disiplini sayı fazlalığıyla bileştirme şeklini alan yeni zorlamayı başarmakta Fransızlardan daha ileri giden bir askeri ve siyasi dehalar topluluğu yaratmasına yol açtı. Bunda o kadar başarılı oldu ki Prusya'nın 1806-07 savaşındaki yenilgisinin acısı 1813-14 **Befreiungskrieg** ile tamamen çıkarılmış oldu. Fransızlar bundan hiç ders almadıkları için 1871'de daha da ağır bir bozguna uğradılar; ama sonunda Prusyalılar zaferleri için, Fransızların yenilgileri için çektiğinden daha fazla sıkıntı çektiler. Kendi başarısının parlaklığından gözleri kamaşan Prusya Genel Kurmayının strateji kuruculuğu işlemez oldu, sonuç olarak Prusya savaş makinası ülkenin o zamana kadar görülmemiş ölçüde bir kuşatma altına alınmasına yol açarak 1914-18 savaşını kaybetti. O zaman, Batılı Müttefikler siper savaşı ve iktisadi abluka teknüklerindeki başarılarına körce güvenerek, Hitler'in ordularında gelişen yeni mekanize hareketlilik tekniğinin ne büyük bir tehdit olduğunu göremediler. Hitler orduları 1939-40'da ikinci bir **Sitzkrieg** bekleyerek rahat rahat oturan hasımlarının bu hayallerini yıktı ve onları bu yeni temel üzerinde savaşı kabul etmeye zorladı. O zamandan beri, kitlesel mekanikleşmenin kendisinin de meydan okumaya uğradığını görüyoruz. Bir yanda, atom savaşının kişilik-dışı makinaları karşısında büyük çapta insan seferberliği tarihe karışıyor; bir yandan da, teknik bakımdan çok daha yüksek düzeyde bir askeri Gücün bir noktada yoğunlaştırılmış kaynak ve kuvvetleri, donanımı çok daha geri, ama kendi seçtikleri bölgede ve kendi seçtikleri koşullarda savaşmasını çok iyi bilen bir avuç gerilla çetecisiyle karşı karşıya geldiğinde tamamen güçsüz kalıyor. Böylece daha eski çağlarda olduğu gibi bizim zamanımızda da çöküntüyle tapınma arasındaki bağlantının pek çok örneği vardır; özellikle son örneğin de gösterdiği gibi, kötülük kişilerin, nesnelerin veya tekniklerin içinde yatan herhangi bir nitelikten ileri gelmiyor, doğrudan doğruya putlaştırma ediminden doğuyor.

26 Roma Papalığı: Zafer Sarhoşluğu

Koros-hybris-ate tragedyasının göründüğü en genel biçimlerden biri de zafer sarhoşluğudur. Bu ölümcül ödülü kazanmak için girişilen mücadele silahlı bir savaş da olsa, manevi güçler arasında bir çatışma da olsa, sonuç değişmez. Manevi alanda kazanılmış bir zaferin kötü sonuçlarının belki de en dikkate değer örneği, Papalık kurumunun uzun ve hâlâ devam eden tarihinin bir bölümünde görülür.

İ.S. 1046'da başlayıp 1870'de kapanan bu bölümde Hıristiyanlığın ruhanî başkanı iki kere kendi yönetim merkezinde dünyevî bir hükümdara boyun eğmek zorunda kaldı. 1046'da İmparator III. Henri, Sutri Konseyi'nde üç rakip Papayı birden Papalıktan indirdi ve kendi adayını onların yerine oturttu; 1870'de ise Kral Victor Emmanuel'in askeri birlikleri Roma'yı zaptettiler ve Papalığın Vatikan dışındaki son toprak egemenliği kalıntılarını da elinden aldılar. Bu iki felaketi birbirinden ayıran sekiz yüz yıl içinde ise ortaçağ **Respublica Christiana**'sının muhteşem kuruluşuyla bu yüce manevi başarının trajik çöküşü görüldü. Böylece talih çarkı tam üç yüz altmış derece dönmüş, Papalığı olağanüstü bir yenilgiden olağanüstü bir zafere ulaştırmış, sonra gene zaferden yenilgiye götürmüştü. Bu en büyük Batı kurumunu yıkan silah da Papalık Romasının dış düşmanları tarafından yapılmadı: Papalık kendi inatçı elleriyle kendine karşı dövdü o silahı.

On birinci yüzyılın ikinci çeyreğinde Toskanalı Hildebrand Roma'ya yerleştiği zaman, kendini Doğu Roma İmparatorluğu'nun yıkık bir ileri karakolunda bulmuştu. Bizans Toplumunun yozlaşmış bir kolunun yönteminde olan şehir askeri bakımdan savunmasız, ahlaki bakımdan da tamamen müflisti. Hildebrand ve ondan sonra gelenler, bu aşağılık ve yabancı şehirde Batı Hıristiyanlığının baş kurumunu yaratmayı başardılar. Hildebrand'ın Papalığını, dinî yetkiyle dünyevî yetkiyi birbirine karıştıran, örneğin başrahip Hrihor'un kurduğu Tebai rejimi gibi başka kurumlarla karşılaştırmak için çalışılmıştır, ama Papalığın bu **Respublica Christiana**'sında, özelliklerini benzetme ve analojiyle anlatmayı imkansızlaştıran bir benzerlik var. En iyisi olumsuz terimlerle anlatmak, örneğin daha önceki bir bölümde baktığımız [1] Doğu Roma İmparatorluk rejiminin tam karşıtı olarak... Zaten Papalık ona karşı bir toplumsal tepki ve manevi protestoydu; böyle bir anlatım belki Hildebrand'ın başarısını en uygun şekilde verir. Papalığın Roması, insanların kalplerine Antoninlerin İmparatorluğundan daha iyi sahip çıkan ve maddi düzeyde bile, Batı Avrupa'da Augustus ya da Marcus Aurelius

147, 148 Roma Kilisesi'nin alçakgönüllülüğü ve debdebesi. Beşinci yüzyıldan bir Roma mozayiği Kilise'yi kendi halinde bir kadın olarak resmediyor; on üçüncü yüzyılda mücevherler takınmış bir imparatoriçe haline gelmiş.

lejyonlarının hiç bir zaman ayak basmadığı geniş bölgelere yayılan, yüce bir imparatorluk kurdu. Büyük fedakarlıklarla sınırını Ren'den Elbe'ye kadar genişleten ve böylece Augustus'un da gücünü aşan bir şeyi başaran Karloman'ın ülkesinden de genişti Papalık; çünkü Karloman bile Manş ya da Baltık denizlerinin ötesine geçememişti; oysa ortaçağ Papalığı, Karloman'dan iki yüzyıl önce Büyük Gregory'nin Papalığından beri İngiltere'de manevî egemenliği ele geçirmiş, sonra İskandinavya'nın manevî fethini tamamlamaya girişmişti. Karloman'ın ölümünden iki yüzyıl kadar sonra İskandinavya'dan başka Polonya ve Macaristan'ın Papalığa bağlanması da tamamlandı.

Papalığın bu fetihleri bir bakıma Papaların sınırlarını genişlettiği Papalık Cumhuriyeti'nin anayasasına bağlıydı; çünkü bu anayasa düşmanlık ve direnç yaratmıyor, güven ve sevgi duygularını uyandırıyordu. (2) Papalığın **Respublica Christiana**'sı, ruhanî merkeziyetçilik ve tekdüzelikle siyasî çeşitlilik ve yetki farklılığını bileştiren bir sistem üzerine kurulmuştu. Ruhanî iktidarın dünyevî iktidara üstünlüğü anayasa öğretisinin ana noktalarından biri olduğu için, bu bileşim birlik sorununu vurguluyor, ama öte yandan, yeni yetişmekte olan Batı Toplumunu, büyümenin onsuz edilmez koşulları olan özgürlük ve esneklik ögelerinden de yoksun kılmıyordu. Aslında Papalığın ruhanî otoritesini ortaklaşa tanımak demek, Batı Hıristiyanlığının toplumsal birliğini kabul etme anlamını da içinde taşıyordu ve bu durum, Papalığın boyunduruğunu sırtlanan herhangi bir mahallî topluluğun siyasî bağımsızlığını da belli ölçüde garantiliyordu; ayrıca Papalık boyunduğu, on birinci yüzyılda henüz hafif bir yük sayılırdı. Papalık yöntemiyle doğrudan doğruya ilişki kurdukları ve böylelikle Batı Hıristiyan Toplumu içinde hak sahibi birer üye olarak tanındıkları içindir ki Hıristiyanlığı yeni kabul eden barbar Macaristan ve Polonya krallıkları **Regnum Teutonicum** (Töton Birliği) tarafından zaptolunmak ve yutulmak tehlikesini atlatabildiler; oysa eskiden Saksonlar Karloman tarafından zorla «Hıristiyanlaştırılmış», İrlandalılar ve Prusyalılar da daha sonraki yüzyıllarda İngiliz krallığı ve Töton Birliği tarafından gene zorla uydulaştırılmıştı. (3) İngilizler gibi Macarlar ve Polonyalılar da Papalık sayesinde, siyasî bağımsızlığını kaybetme bedelini ödemeksizin, Batı Hıristiyan toplumunda üye olmanın toplumsal ve kültürel yararlarından nasiplendiler. Gene büyük ölçüde Papalık yönetimiyle bir çıkar birliği kurulabildiği için Lombardiya'nın şehir devletleri İmparator I. Frederick'e karşı siyasî bağımsızlıklarını hakkı gösterebildiler ve İmparator II. Frederick'e karşı da bunu devam ettirebildiler.

Ortaçağ Papalığının mahallî bağımsız devlet özlemlerine karşı tavrı oldukça liberaldi; Pepen, Karloman ve Matilda'nın ard arda yaptıkları bağışlara dayanarak ruhanî yetki dışında dünyevî yetki de istediği Orta İtalya bölgelerinde bile mahallî devletçiklere karşı yumuşak davranıyordu. Şehirlerin şehir-devletlerine dönüşmesi hareketi ilkin Lombardiya'da baş göstermiş ve Romagna, Marches, Umbria bu yolu izlemişlerdi. Hareket Lombardiya'dan İtalya'nın başka bölgelerine yayılınca Papalık bu eğilimi anlayışla karşıladı. İ.S. 1198'de III. Innocent Toskanya'da yeni kurulan şehir-devletleri ligasını resmen tanıdı, ayrıca Pisa'yı da ligaya katılmaya teşvik etti. Bu hayırhah tavır, Papalığın metropoliten bölgesi olan **Ducatus Romanus** (Roma Dükalığı) için bile geçerliydi. Bu bölgede Papa, yeni doğan Tivoli, Tusculum ve Viterbo'nun yurttaşlık haklarını Roma'nın saldırgan yurttaşlarına karşı koruyordu. Şehirleşme hareketi 1143'de Roma'da, militan ve devrimci bir biçimde patlak verdiğinde, Papalık yönetimi onunla da uzlaşmakta gecikmedi. 1143'deki Roma ayaklanmasını 1145'de yeni cumhuriyetle Papa III. Eugenius'un antlaşmaları izledi; 1188'de III. Clement'in Papalığı sırasında bu antlaşma metni düzeltildi ve yenilendi.

Batı Hıristiyan Dünyasında prenslerle şehir-devletlerin çoğunluğunun hiç mırın kırın etmeden Papalık egemenliğini tanımalarının nedeni, Papanın o sıralarda dünyevî iktidar alanına ayak atma emelleri beslediğinden şüphe edilmemesiydi. Bu çağda Papalık yönetimi toprak üzerinde egemenlik kazanma yarışına girmiyordu, ne çağdaş İstanbul İmparatorları gibi toprak egemenliği tekelinde iddiası vardı, ne de Büyük Otto gibi, Batı'daki Kutsal Roma İmparatorlarının Fransa, İngiltere ya da Leon'un bağımsız krallarıyla ilişkilerinde yaptıkları gibi, kendilerine öncelik tanınmasını istiyorlardı. Tamamen genel bir ölçüde, tamamen ruhanî karakterde bir yetki kullanıyorlardı; bu yetki herhangi bir toprak egemenliği yetkisinden apayrı bir düzeydeydi ve bu düzeyde kaldığı sürece mahallî politik özgürlükler için bir tehlike yaratmıyordu. Papalık hierokrasisi, en parlak döneminde, toprak hırsına karşı usta devlet adamlarına yakışır bir kayıtsızlık gösterirken, bir yandan da Bizans'ın Papalık Romasına getirdiği çeyiz olan yönetim yetisini enerjik ve girişken bir tarzda kullanıyordu. Ortodoks Hıristiyanlıkta bu yeti Roma İmparatorluğunun mezardan çıkarılan hortlağına bir töz koymak için kullanılmış, yani bir zorlamanın hizmetine koşulmuş, böylece yeni doğan Ortodoks Hıristiyan Toplumu dayanılmaz derecede ağır bir kurumun kâbusu altında ezilip gitmişti; ama **Respublica Christiana**'nın Romalı mimarları yönetim yeteneklerini, yeni bir plana göre, daha geniş temeller üzerinde yükselecek daha hafif bir bina yapmaya hasrettiler. Papalığın örümcek ağının incecik telleri on birinci yüzyılda ortaçağ Hıristiyanlığını bütün kadar parçalar için de hayırlı bir birliğin içine zorlamadan çekti; bu incecik ipek gibi tellerin sertleşip Batı Toplumunun büyümesini durduran ve çarpıtan demir zincirler haline gelmesi daha sonraki bir olaydır.

Papalığın bu yaratıcı çalışmasında hayatî yaratıcı güç şüphesiz ki ne yönetim yetisi, ne de toprak egemenliği tuzağından kaçınabilme başarısıydı. Roma yönetiminin bu çağda Papalığın koruyucu kalkanı altında bir Hıristiyan Cumhuriyetini yoktan var edebilmesinin temel nedeni, Papalığın büyüme aşamasında genişleyen bir toplumun manevî önderliğini bilinçli bir şekilde omuzlamasıydı. Hildebrand'ın Papalığı Hıristiyan pleblerin söze dökülemeyen özlemlerini dile getirdi ve örgütledi. Onları tek tek bireylerin ya da dağınık azınlıkların hülya ve kuruntuları olmaktan çıkararak üstün değerde, yerleşmiş bir yetkiye dayanan ortak davalar haline getirdi. Hıristiyan Cumhuriyetinin zaferi, rahipleri yasa dışı evlilik ve malî yozlaşma gibi iki büyük ahlakî çöküntüden arıtma, Kilise'nin hayatını dünyevî İktidarların müdahalelerinden ve Doğulu Hıristiyanlarla Kutsal Ülkeyi Müslüman Türklerin pençesinden kurtarma kampanyaları arasında kazanıldı. Ama Hildebrand Papalığının bütün eserleri veya en iyi eserleri bunlardan ibaret değildi. Hildebrand zamanındaki büyük Papalığın başlıca erdemi, soylu şeylerin tohumlarını keşfetmek ve böyle bir ürünün hasadını toplamayı bilmesiydi; bu deha, haçlı seferine çıkan Kilise militanının «kutsal savaş»larında değil, üniversiteler ve tarikatler gibi umut veren kurumları verimli bir şekilde çekip çevirmekte ya da Batı Hıristiyan Dünyasının en seçkin yeteneklerini Papalık yönetiminin hizmetine toplamakta kendini gösteriyordu.

Hildebrand'ın Papalığının yıkılışı da doğuşu kadar olağanüstü bir manzaradır; çünkü yükselirken sahip olduğu bütün erdemler, çökmeye başladıktan sonra kendi kendilerinin tam antitezi olurlar. Maddî güce karşı manevî özgürlük için savaşan ve kazanan ruhanî kurum, şimdi kendisi, Batı Hıristiyanlığının toplumsal yapısında söküp atmaya çalıştığı hastalığa yakalanmıştı. Bir zamanlar kutsal şeylerden kazanç sağlamaya karşı savaş açan Papalık şimdi bütün dünyasındaki papazlara, herhangi bir dünyevî İktidardan almayı yasakladığı ruhanî tercihler için Roma'ya haraç verip makbuz almasını öğütlemeye başlamıştı. Manevî ve fikrî ilerlemenin beyni ve cephesi olan Roma Kuria'sı (Papalık Divanı) —manastır hayatını yeni yüksekliklere eriştiren azizler ve üniversiteleri yarat-

PAPANIN GÖSTERİŞÇİLİĞİ

149 Ata binmiş Papa, Roma'nın imparatorluk geleneğinden alınma bir egemenlik motifiydi. On üçüncü yüzyıldan, «Konstantin'in Armağanı»nı gösteren bir freskte İmparator, Papa I. Sylvester'e Roma'nın egemenliğini bağışlıyor, sonra da onu şehre götürüyor.

makta olan bilginler için bir kuvvet kaynağıydı bu meclis— şimdi bir manevî muhafazakârlık kalesi haline gelmişti. Mahallî dünyevî türediler, yani Batı Hıristiyanlığı Dünyasının yükselen yöresel devletlerinin prensleri, Papalığın, kendi otoritesini etkili kılmak için ustaca geliştirdiği malî ve idarî araçların ürünlerinden, bunların aslan payından, Hıristiyan Cumhuriyetinin egemen ruhanî iktidarını yoksun kılıyorlardı. Küçük bir bölgede siyasî egemenliğe sahip olmak da bu kaybın acısını giderecek bir avuntu değildi. Başka herhangi bir kurum, Tanrı'nın düşmanlarına, küfür etmek için bu kadar çok fırsat verdi mi tarihte? (5) Hildebrand Papalığının çöküşü yaratıcılığın yazgısı incelememizde şimdiye kadar karşılaştığımız en aşırı **peripeteia** olayıdır. Bu, nasıl ve niçin oldu?

Nasıl olduğu, Hildebrand'ın kariyerinde kayda geçmiş ilk işlemde sezinlenir.

Roma Kilisesi'ndeki yaratıcı kişiler on birinci yüzyılda bir Hıristiyan Cumhuriyeti kurarak Batı Dünyasını anarşiden kurtarmaya çalışırken, politik bir dünya düzeni kurarak uluslararası anarşiyi ortadan kaldırmaya çalışan biz bugünkü vârislerinin karşılaştığı ikilemle karşılaşmışlardı. Amaçlarının özü, fiziksel zor yerine manevî otorite rejimini getirmekti, şiddete karşı mücadelelerinde en üstün zaferlerini kendilerine kazandıran silah, manevî kılıçlarıydı. Hildebrand İ.S. 1076'da İmparator IV. Henri'yi tahttan indirir ve afaroz ederken fiziksel zora hiç baş vurmamıştı; ama Papa'nın kanatlı sözlerinin manevî etkisi, İmparatorun Alpler-ötesi uyruklarını öylesine sarstı ki birkaç ay içinde Henri Canossa'ya geldi. Ama başka durumlarda, yerleşmiş fiziksel zor rejimi manevî kılıcın darbelerine hiç kulak asmayabiliyordu; işte böyle durumlardan birinde Roma Kilisesinin Militanı Sfenks bilmecesine cevap bulmak zorunda bırakıldı. Tanrı'nın askeri, artık ilerleyememek pahasına manevî olmayan silahları kullanmaktan kaçınmalı mıydı? Yoksa Tanrı adına Şeytana karşı savaşırken düşmanın kendi silahlarını mı kullanmalıydı? Çünkü düşmanı siperinden söküp atmanın tek yolu onu kendi barutuyla ateşlemekti. Ama bu iki yoldan hangisi gerçek Hıristiyan imanına uygundu?

Reform yapmak isteyen Papa VI. Gregory İ.S. 1045'de Papalık görevini üstlendiğinde, soru çok âcil ve pratik bir biçimde karşısına çıktı. Bir reform aracı olarak hizmet görecekse, Kutsal makamın etkili bir biçimde örgütlenmesi gerekiyordu; örgütlenmek için para gerekliydi; ama gerekli kaynaklar yoktu; çünkü eski Papalığın **Patrimonia petri** gelirleri **Patrimonia** ile birlikte ortadan kalkmıştı, hacıların bağışladıkları ise Sen Piyer Kilisesinin altarından, **Ducatus Romanus**'un serseri soyluları tarafından çalınıyordu. Böyle dinî yerde yapılan hırsızlığın Papalık ve Hıristiyan Cumhuriyeti çıkarlarına zarar verdikten başka, kendi başına da kötü bir suç olduğu tartışma götürmez bir gerçekti. Bu hırsızların herhangi bir manevî uyarıya kulak asacakları da yoktu. Şu halde, bu apaçık olayda zora zorla karşılık vermek haklı gösterilebilir miydi? VI. Gregory, Hildebrand'ı kendine **capellanus** (şapel papazı) tayin ettiği zaman bu sorunun cevabı verilmiş oldu; çünkü Sen Piyer Kilisesinin altarını da, üzerine yığılan armağanları da korumak, **capellanus**'un işiydi; Hildebrand hemen asker toplayıp serserileri zor-

150 On beşinci yüzyıldan bir resimde aynı motif tekrarlanıyor: İmparator Friedrich Barbarossa, 1177'de İmparatorla Papa'nın uzlaşmasından sonra, papalık otoritesine boyun eğdiğini göstermek için Papa III. Alexander'i Roma'ya götürüyor.

la kapı dışarı ederek bu görevini yerine getirdi.

Hildebrand görev başında bu ilk adımını attığında eyleminin içsel ahlakî özelliği henüz belirsiz ve yorumlanması güçtü. Ama kırk yıl sonra, son saatlarını yaşarken, işin gerçek özü biraz daha gözle görünür hale gelmişti. İ.S. 1085'de, Salerno'da, sürgünde bir Papa olarak ölüm döşeğinde yatıyordu, zamanla Sen Piyer Kilisesi altarının basamaklarından yayılarak bütün Batı Hıristiyanlığını kaplayan askerî mücadelede yardımcı olmaları için kendisinin çağırdığı Normanlar Roma'daki kutsal makamını yakıp yağma etmişlerdi. Hildebrand ile IV. Henri'nin fiziksel çatışmalarının doruğu, iki yüzyıl sonra IV. Innocent'le II. Frederick arasında ölümüne girişilecek çok daha korkunç mücadelenin habercisi gibiydi; IV. Innocent'in Papalığı sırasında ise Hildebrand'ın davranışının anlamı daha açık olacaktı. Zora zorla karşılık verme alternatifini seçmekle Kiliseyi yeni bir yola sokmuştu Hildebrand; bu yeni yolda düşmanları olan Dünya, Beden ve Şeytan, Yeryüzüne indirmeye çalıştığı Tanrı Kentine karşı zaferi kazanacaklardı.

Papalık, ruhlardan kovmaya çalıştığı fiziksel şiddet ifritine yakalandıysa, bu, öteki Papalık erdemlerinin de niçin kendi karşıtları olan kusurlara dönüştüklerini açıklar. Çünkü manevî kılıcın yerine maddî kılıcın konması, başka her şeyin birer yan sonuç olarak izleyeceği ölümcül ve temel değişimdir. Bir zamanlar kutsal şeylerden para kazanmayı yasaklayan Papalık şimdi vergi sistemi kuruyor, bunu geliştiriyordu, çünkü Papalık Maliyesi sürekli para talep ediyordu, çünkü Papalık ile İmparatorluk arasında sürekli tekrarlanan savaşlarda para

151 Papa III. Nicholas ile konuşan Dante, Papalığı tamahı ve müsrifliği dolayısıyla kınıyor.

152 PAPALIĞIN ALÇAKGÖNÜLLÜLÜĞÜ Papa VII. Greguar'ın Roma'dan kovuluşu. Greguar'ın en yüksek dinî ve dünyevî kudreti eline geçirebilme çabaları onu İmparator IV. Henry ile sürekli çatışmaya sürükledi. 1077'de Kanossa'da barıştılar, ama Henry sonradan Greguar'ı Papalık tahtından indirdi, Greguar, güney İtalya'da sürgünde öldü.

153 Kendi kendini «İsa'nın vekili» olarak tayin eden III. Innocent; Roma'da, eski Sen Piyer'deki bir portre.

gerekliydi; Papalık bir gün Avignon'da rakip dünyevî güçlerden birine teslim olunca, Batı Hıristiyan Dünyasında Papalığın zamanla kendine kazandığı idarî ve malî kudretin tamamını bu mahallî dünyevî prenslerden birinin ergeç ele geçireceği de artık belli olmuştu. Papalık Kutsal Roma İmparatorluğu ile ölümüne çatışması sonucunda takatını kaybedince kendini mahallî dünyevî devletlerin insafına bıraktı, onlar da, ortaçağ tarzı savaşmak için edindiği ağır zırhlarını yağma ettiler. Papalığın bu yağmacılardan bulduğu tek avunma, mahallî dünyevî prenslerin Papalıktan yağmaladıkları şeyler karşılığında lutfen izin verdikleri küçücük bir toprak egemenliğiydi. Bu yeni toprak egemenliği dağıtımına boyun eğen —ya da boyun eğmek zorunda kalan— Papalık artık karşı konulmaz bir gelgit üzerinde sürüklenmeye kendi kendini mahkum etmişti. Reform şokundan sonra Papalığın muhafazakârlık tavrına saplanmasında da, şüphesiz, artık kendi kaderini kendi belirleyemediğinin, dalgaya kapılıp sürüklendiğinin bilincinde oluşunun da psikolojik etkisi vardı. Gönüllü insiyatif gücünü kaybettiğine göre, güvenliğini durgunlukta arıyordu. Böylece yalnız Protestan Reformunun teolojik ve hiyerarşik yeniliklerine karşı gözünü yummakla kalmadı, modern Batı fiziksel bilimlerinin yeni keşiflerini ve modern Batı toplumsal felsefesinin yeni fikirlerini de görmezlikten geldi.

Belki şimdi, Papalığın nasıl bu olağanüstü **peripeteia** akıbetine uğradığını biraz olsun cevaplandırabildik. Ama olaylar dizisini betimlerken aynı zamanda nedeni açıklayamadık. Papalığın her alanda çöküşünün manevî kılıç yerine maddî kılıcı tercih etmesinden ileri geldiği tezimizde haklı olabiliriz, bu ölümcül değişimin Hildebrand'ın kamu hizmeti hayatında attığı ilk adımla başladığını söylemekte de haklı olabiliriz. Ama Hildebrand'ın zora zorla karşılık verme yolundaki ilk kararının bütün Hildebrand girişiminin yıkımına yol açtığı bir olgu olarak ortaya çıksa ve kanıtlansa bile, bu, olanın **a priori** böyle olmak zorunda olduğunu kanıtlamaz. Tek başına bir Hildebrand tragedyası, manevî amaçlar için maddî araçlar kullanmanın tehlikeli bir oyun olduğu yolundaki basmakalıp sözü kanıtlar sadece. Ama tehlikeler karşısında yaşamak, hayatta olmanın kaçınılmaz koşullarından biridir. Ayrıca tehlikeli manevralara baş vurulursa yenilginin kesinleşeceğini gösteren bir ahlaki yasa da yok. Hildebrand olayında bir felaket olduğunu göstermek yetmez, niçin sorusuna da cevap vermemiz gerekiyor.

Ortaçağ Papalığı niçin kendi araçlarına köle oldu, niçin, maddî araçlar kullanmakla, o araçları kullanmasının gerekçesi olan manevî amaçlara erişmekten vaz geçerek kendi kendine ihanet etti?

Papalığın nihaî yenilgisinin nedeni, görülüyor ki, başlangıçtaki zaferin o zaman tahmin edilemeyen sonuçlarından doğuyor. Zora zorla karşılık vermenin tehlikeli oyunu bu durumda ölümcül bir sonuç verdi, çünkü bir kere, oyun fazlasıyla başarılı olmuştu. Kutsal Roma İmparatorluğu ile mücadelelerinin ilk aşamalarında bu tehlikeli manevranın kendilerine kazandırdığı başarıların büyüsüne kapılıp sarhoş olan Papa VII. Gregory ile onu izleyenler zor kullanmakta direttiler, bu işi aşırıya vardırdılar, sonunda araç amaç haline gelerek kendisini kullananların yolunu şaşırttı. VII. Gregory, Kilise reformunda önüne engel çıkardığı için İmparatorlukla savaşıyordu, ama IV. Innocent iki yüzyıl sonra İmparatorluk iktidarını yıkmak için İmparatorlukla dövüştü. Hildebrand Papalığının çöküşü koros-hybris-ate dramının son derece trajik bir temsiliydi.

Bu Leitmotiv'in işleyişini iki yoldan doğrulayabiliriz: Oyundaki ilk ve son sahnelerini karşılaştırarak ya da bir bütün olarak olay örgüsünü analiz ederek.

Örneğin bir Kutsal Roma İmparatorunun toplantıya çağırdığı bir Kilise konseyinde üç rakip Papa adayının çıkıp konuştuğu, dışarıdan bakınca benzer, ama içeriden bakınca farklı sahneleri, adaylardan ikisinin sahte bulunup kovulmasını, üçüncüsünün ise makamından çekilmeye zorlanmasını düşünün. İ.S. 1046'da İmparator III. Henri'nin topladığı Sutri Sinodu tarafından bu şekilde makamından vaz geçmeye zorlanan Papa, VI. Gregory idi; 1415'de de, İmparator Sigismund'un himayesi altında toplanan Konstans Konseyinde Papa XXIII. John aynı akıbete uğradı. Dışarıdan bakılınca iki sahne arasında hiç bir fark yok gibidir, ama iki protagonist arasında bir ahlak ve dünya görüşü farkı vardır ki, arada geçen dört yüzyılın Papalığı nasıl bir ahlaki çöküntüye uğrattığını iyi gösterir. Papa VI. Gregory dünyevilikle ilgisi olmayan, aziz yaradılışlı bir adamdı, Papalık görevini değersiz vaftiz oğlu Papa IX. Benedict'den kurtarmak için parayla satın almış ve böylece teknik açıdan, kutsal şeylere para katma suçunu işlemişti. VI. Gregory'nin mahkum edilmesi, bütün Batı Hıristiyanlığının öfkesini uyandıran bir adaletsizlikti; nitekim Hildebrand da bu nedenle hayatını Kiliseyi keyfî «Sezar-Papalık» yönetiminden kurtarmaya adamıştı. Ama bu adli adaletsizlik ediminin kurbanı hiç sızlanmadan yargıyı kabul etti ve onayladı. Konstans Konseyinin Papa XXIII. John olarak karşılarına almak zorunda kaldıkları, «İnsanlığın en soysuzu» (6), condottiere (ücretli asker) Baldassere Cossa ise hiç de böyle bir kişi değildi. «Kaçtı ve tutuklanarak geri getirildi; hakkındaki en kepaze suçlamalar açığa çıkarılmadı; İsa'nın vekili sadece korsanlıkla, cinayetle, ırza geçmeyle, cinsel sapıklıkla ve aile içi cinsel ilişkiyle suçlandı.» (7) Dört yüzyıldan biraz kısa bir süre içinde dünyeviliğin zehiri herhalde iyi işlemişti ki iki sahne arasında bu kadar keskin bir karşıtlık olabilmişti.

Bir Papanın silah zoruyla Güney İtalya'yı istila ettiği, şerefsiz bir yenilgiye uğradığı ve derdinden öldüğü bir çift benzer sahne daha var tarihte. Birinci sahnede, Papa IX. Leo, Normanlar tarafından İ.S. 1053'de bozguna uğratılıyor; ikinci sahnede ise Papa IV. Innocent İ.S. 1254'de Manfred karşısında yenilgiye uğruyor. Dıştan bir bakışa göre, galiplerin elinde Leo, Innocent'e oranla daha kaba bir zulme uğramıştı; ama iki olayı gerekçeler ve zihni tavırlar açısından değerlendirirsek, daha büyük ahlaki yenilgiye uğrayanın Innocent olduğunu görürüz. Papa Leo, hem Doğu hem de Batı İmparatorlarının dünyevî güçlerinin de yardımıyla, tamamen düşük seviyeli bir haydut ve serseri çetesine karşı bir polis harekatı yürütüyordu. Kalbini kıran da yenilgisi değil, kendi davasını benimsemiş insanla-

154 Aziz Francis'in koruyucusu IX. Greguar, eski Sen Piyer'deki bir mozayikte.

rın boğazlanması oldu. Oysa IV. Innocent, yenilgiye uğramış ve ölmüş bir düşmanın oğluna karşı savaş açmıştı ve bu düşmandan o kadar nefret ediyordu ki bu amansız kan davasını ikinci ve üçüncü kuşaklara kadar sürdürmeye hazırdı. Babasının saldırgan ihtiraslarından vaz geçmiş, sadece huzur içinde oturup rahat etmekten başka bir şey düşünmeyen bir prensi babasından kalma krallığından kovmak üzere savaşa girmiş ve bu savaşı düşmanının ülkesinde yürütememenin acısından ölmüştü. Askeri açıdan Leo'nun da, Innocent'in de seferleri yaklaşık olarak aynı şekilde sonuçlandı, ama iki girişim ahlaken kıyas kabul etmez; bu ahlakî uçurum da arada geçen iki yüzyıl içinde Papalığın geçirdiği manevî yozlaşmanın bir göstergesidir.

Bu karşılaştırmalarda varlığını sezebildiğimiz **koros-hybris-ate**'nin işleyişi, oyunu bir bütün olarak ele alıp olay örgüsünü incelediğimizde daha da açık seçik görülür. Birinci perde İ.S. 1046'da, Hildebrand'ın kamu görevinde attığı ilk adımlarla açılır; Hildebrand, Batı Hıristiyan Dünyasının bitkisel uyuşukluğundan uyanmaya başlarken Papalığın karşısına ne gibi bir meydan okuma getirdiğini anlamış ve kabul etmiş bir kişiydi. Ancak sefaletten duyuları körelmiş bir toplumda —Karloman kuşağının alacakaranlığından Büyük Otto'nun şafağına kadar Batı Hıristiyanlığı bu durumdaydı— ahlakî önderlik, Roma Papalık makamı gibi, tarihinin o sefil döneminde, kendini iyiden iyiye rezil etmiş bir kurumun eline bırakılabilirdi. Batı Dünyası manevî uyuşukluğundan sıyrılıp bir bütün olarak daha iyi bir hayatı aramaya başladığı zaman Papalık makamı iki alternatifle karşı karşıya kaldı: Ya o çağın ahlakî merdiveninin en alt basamağından bir sıçrayışta en üst basamağına tırmanacak ya da o günkü çürümüş durumunda boyunduruğa kıstırılmış olarak kalacak ve krallığının sayılıp parçalanıp Medlerle Perslere sunulduğunu seyredecekti. (8) İşte bu anda Hildebrand, Kilisenin, Batı Dünyasının manevî önderliğindeki iddiasını kesinleştirmek gibi muazzam bir göreve aday olarak ortaya çıktı; otuz yıllık dev çalışmalardan sonra imkansızı başardı. 1075'e kadar, Batı Dünyasında rakiplerin cinsel ve malî yozlaşmalarına karşı yürütülen ikili savaş kazanılmıştı; zaferi kazanan da, daha bir yüzyıl önce, düşüklüğüyle Batı Kilisesinin en büyük skandallarını yaratan Roma Papalık makamının ahlakî azmiydi. Papalığının üçüncü yılındaki bir zafer anında Hildebrand kaçınılmaz olsa da, ardından felaket getireceğinden şüphe edilemeyecek bir adım attı. İ.S. 1075'de Hildebrand savaş cephesini sağlam alan olan metres tutma ve dinden para kazanma işlerinden, hiç de sağlam olmayan resmî tayin alanına genişletti.

Belki mantıken, tayinler konusundaki çatışma, metres tutma ve dinî işlerden para kazanma konusundaki çatışmanın kaçınılmaz sonucu olarak haklı gösterilebilir; yalnız bunun için, bu üç mücadele de Kilisenin kurtarılması yolundaki tek mücadelenin ayrı görünümleri olarak ele alınmalıdır. Görevinin bu çetin dönüm noktasında Hildebrand da Kiliseyi Venüs ile Mammon'a kölelikten kurtarmanın, dünyevî İktidara politik bağımlılıktan kurtuluş sağlanmadıkça, boşuna kaybedilmiş zaman olduğuna inanmış olabilir. Kilise bu üçüncü prangadan kurtulmadıkça, İnsanlığın yeniden doğuşu için girişmesi gereken kutsal işlerden alıkonmuş olmayacak mıydı? Ama bu iddia, Kilise ile dünyevî İktidar arasında sahici ve verimli işbirliği imkanının 1075'de gerçekten tamamen ortadan kalkıp kalkmadığı sorusunu sormayı zorunlu kılıyor. Bu soru sorulduğunda, en az iki nedenden ötürü, kanıtlama zahmetine Hildebrand'ın girişmesi gerekiyor.

Bir kere, ne Hildebrand ne de partizanları —1075'de Hildebrand'ın dünyevî iktidar tarafından dinî tayin yapılmasını yasaklayan fermanından ne önce ne de sonra— Kilisenin ruhanî yöneticilerinin seçiminde dünyevî otoritelerin oynayacak meşru bir rolleri olduğunu inkar etmeye kalkışmamışlardı. İkincisi, 1075'de tamamlanan otuz yıllık süre boyunca, eski metres tutma ve dinden para kazanma sorunları çatışmasında Kutsal Roma İmparatorluğu ile Roma Papalık makamı el ele çalışma imkanı bulmuşlardı. Bu koşullarda, rahip tayini konusunda dünyevî otoritenin müdahalesini sınırlamak ya da yasaklamak yolunda kararlı bir politikaya ihtiyaç duyulması en azından tartışılabilir bir şeydi. Zaten Hildebrand 1075'de ipleri koparmaya karar vermiş olmasaydı, yeni ve verimli bir işbirliği dönemini başlatabilecek yeni bir uzlaşmaya varılması mümkündü.

Hildebrand'ın yaptığı işin ciddiyeti, onu izleyen felaketin boyutlarından da kolayca anlaşılıyor. Hildebrand bu tayin sorununda, otuz yıldır Papalığa kazandırdığı manevî prestijin tümünü kumara soktu. İmparator IV. Henri'nin Alpler-ötesi bölgesindeki **Plebs Christiana** (Hıristiyan Plebler) üzerindeki vicdanî etkisi de, Sakson silahlarının da yardımıyla, İmparatoru İ.S. 1077'de Canossa'ya getirecek kadar kuvvetliydi. Canossa olayı imparatorluk onuruna belki de hiç bir zaman kendini tamamıyla kurtaramadığı bir darbe vurmuş olabilir, ama bu manevî zaferi izleyen olay bir sonuç değil, bir yenilemeydi; yani Hildebrand'ın iki yıl önce başlattığı savaşın yenilenmesi. Bundan sonraki elli yıl içinde meselenin yatıştırılmasına çalışıldı, ama çatışma Batının toplumsal yapısında bir yara gibi kaldı ve buhranlar ne zaman sıkıştırsa yeniden açılma eğilimi gösterdi. Hildebrand'ın 1075'de tutuşturduğu ateş yüz yıl sonra hâlâ alev alev yanıyordu.

155 **Aziz Francis, Bayan Yoksulluk ile evleniyor.** Eski manastır mezhepleri için yoksulluk nefsi körletme rejiminin doğal bir parçasıydı; ama Francis yoksulluğu, İsa'nın hayat yönetiminin ideal biçimi olarak seçti.

156 Papalık Jübilesi'ni başlatan VIII. Boniface; Arnolfo di Cambio'nun yaptığı söylenen bir heykel.

157 Tahttan indirilen Papa XXIII. John'un yerine geçen V. Martin; bronz madalyon.

Tragedyanın ikinci perdesi Papa III. Innocent'in zamanına (İ.S. 1198-1216) raslayan bir dinlenme süresi ile açılır. Almanya iç savaş sonucu ikiye ayrılmış, Sicilya'nın çocuk kralı Frederick de Papa'nın velayetine girmiştir; bu durumda genç Papa, Hildebrand'ın hayal ettiği şekilde Hıristiyan Cumhuriyetinin Başkanı rolünü oynayacak fırsatı bulmuştu. III. Innocent gerçekten de Hildebrand Papalığının Süleyman'ı ya da Kanuni Süleyman'ı ya da Harun Reşid'i olmayı becerdi. Parlak bir roldü bu, Papa da doğrusu rolünü iyi oynuyordu; ama Innocent'in papalığı gerçekte, yüzeyden göründüğü kadar kazançlı olmadı. Bir eylem adamı olarak hiç şüphe yok ki soylu bir kişiydi; ama bu soyluluk azıcık bir **hybris**'le lekeleniyor ve biraz da kalın-kafalılıkla kütleşiyordu. Haçlı seferi silahını kullanış tarzı, yargılarında yanılma payının önemli olduğunu gösterdi. Hohenstaufen Hanedanıyla ve İmparatorla ilişkisi, ayrıca, kuşağının en büyük insanı olan Aziz Francis'e karşı tavrı da bu noksanını açığa vurur.

Innocent Papa olur olmaz Suriye'de Eyyubi kuşatması altında kalan Frank beyliklerinin kurtarılması için haçlı seferi açmak yolunda vaız vermeye başladı. Ama bu girişim tamamen ters sonuç verdi, çünkü Batılı Hıristiyan haçlı ordusu ilk hedefinden vaz geçerek seferi Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan kardeşlerine karşı anlamsız ve yakışıksız bir kampanya haline getirdi. Bu acı durum karşısında. Innocent, Batı Hıristiyanlığının şerefine rezilce bir leke sürüldüğünü görerek büyük bir perişanlığa düştü ve gerçekten idealist olduğunu inandırıcı bir şekilde gösterdi. Ama soylu bir ruha sahip olduğuna inandığımız içindir ki, 1204 dersinden topu topu dört yıl sonra, hem de yabancı Ortodoks Hıristiyanlık diyarında değil de Languedoc'da, yani kendi Hıristiyanlık alanının merkezinde, gene Hıristiyanlara karşı Hıristiyanların seferini düzenlerken görünce, büsbütün şaşıyoruz. Fransız Haçlılarının İstanbul'u yağma etmesi karşısında büyük üzüntü duyan Papa, bu Fransız ruhani uyruklarının, hem bu sefer Papa'dan da resmen izinli olarak, Batı **Respublica Christiana**'sının en zengin eyaletlerinden birine salıverildiklerinde daha az hayvanca davranacaklarına mı inanıyordu? Innocent, kendi eliyle serbest bıraktığı korkunç şiddet ve kötülük kuvvetlerini bu sefer bir önceki seferden daha iyi denetleyebileceğine mi inanıyordu?

Innocent haçlı seferlerini çocukça bir beceriksizlikle yüzüne gözüne bulaştırdı, ama aynı beceriksizlik İmparatorluk ve Hohenstaufen sorunlarını ele alışında da görülür. İmparatorluk kavgasında Hohenstaufenlere karşı tarafa körlemesine katıldı, ama sonra kendi desteklediği aday, Brunswickli Welf Otto, imparatorluk tacını elde edince il-

kin Papaya kazık attı. Bu durumla karşılaşan Innocent bula bula, daha önce bir Hohenstaufen'i kovmak için desteklediği Welf'i kovmak için bir Hohenstaufen'i kavgaya sokma çaresini buldu. Bununla da kalmadı. Bu işe aday olarak Sicilya tacını zaten başında taşımakta olan bir oğlanı seçti; Bu çocuk Innocent'in yardımıyla İmparatorluk tahtına da gerçekten oturabilseydi, babası Henri'nin, Roma Papalığını iki ateş arasında bırakma tasarısını gerçekleştirebilecek duruma gelebilecekti. Gerçi Innocent 1216'da ölürken genç Frederick'e yemin ettirmiş, imparatorluk tacını alırsa Sicilya tacını oğluna devredeceğine dair söz almıştı, ama bu söze uyulması için ortada herhangi bir garanti yoktu. Böylece Innocent, on sekiz yıl önce son derece rahat politik koşullarda eline teslim edilen büyük kurumu Roma'nın eski düşmanları olan İmparatorların, IV. Henri ile Frederick Barbarossa'nın vârisine bırakıyordu.

Innocent himayesi altına aldığı iki insanın da kişiliğini sezmeyi becerememişti, ama aynı sezgi yoksunluğunu Aziz Francis'e karşı tavrında daha da açık şekilde görürüz; burada, kalm kafalılıkla hybris arasındaki çizgiyi çekmek de zordur. Innocent'in bu ermiş kişiye karşı ilk tepkisi olumsuzdu, sonradan fikrini değiştirdiyse bunun da sorumlusu Innocent değil Assisi Başpiskoposu ile, Innocent'in Kuria'sında Francis'in tek koruyucusu olan geleceğin Papa IX. Gregory'siydi. Innocent'in soğukluğu Francis'in büyüklüğünü anlamamasından mı ileri geliyordu, yoksa buna karşı kayıtsız olmasından mı? Çağının en derin manevî hareketine karşı kayıtsızlığı işlere dalmış bir insanın unutkanlılığını mı, yoksa bir aristokratın kibrini mi yansıtıyordu? Haydi şimdilik Innocent'in durumunu kesinleşmemiş sayalım ve hybris suçundan beraat ettirelim, ama ortada bir başka olay daha var ki burada bu suçlama geri alınamaz. Daha öncesi Papalar kendilerine «Piyer'in Vekili» demekle yetindikleri halde Innocent «İsa'nın Vekili» ünvanını aldı. Bu, meslekdaşı Perhizci Yahya İstanbul'da kendini «Evrensel Patrik» ilan ederken **Servus Servorum Dei** (Tanrı'nın hizmetkârlarının hizmetkârı) ünvanını alan Büyük Gregory'nin alçakgönüllülüğünden kesin bir kopmaydı. Hildebrand'ınki gibi III. Innocent'in karar yanlışlığı da, en iyi sonuçlarıyla karşılaştırılarak anlaşılabilir; çünkü Innocent'in Papa olmasıyla ortaya çıkan rahatlama onun ölümünden sonra sürmedi. Bunu Papalıkla İmparator II. Frederick arasında patlak veren ve şiddeti bakımından Papalıkla İmparatorluk arasında olagelmiş bütün savaşları geçen savaş izledi; bu savaş Batı Avrupa'da Batı Toplumunun şafağından beri benzeri görülmemiş bir yıkım ve sefalet yarattı.

Papalık tragedyasının üçüncü perdesi, 13 Ara-

158 Pinturicchio, **Aeneas Silviuss Basel Konseyine Yola Çıkarken**; Papa II. Pius'un hayatını canlandıran on duvar resminden birincisi. Siena, 1505-07.

159 Basel Konseyinin mührü. Papalık otokrasiyi elden bırakmamaya çabalarken, Konsey Hareketi ard arda birçok yenilgiye uğramıştı.

lık 1250'de açılır; bu, II. Frederick'in ani ve vakitsiz ölümünün tarihidir. Şimdi Papa IV. Innocent'in temsil ettiği (İ.S. 1243-54) Papalık Batı Hıristiyan Dünyasında barışın yeniden kurulması için bu fırsatı fırsat bilecek mi, yoksa Frederick'in sülalesine karşı açılan kan davası acı sonuna kadar sürdürülecek mi? Bu yeni çağ Anibal Savaşının korkunç sonuçlarına aldırış etmeyen Innocent üç yıl önce, Frederick ya da oğullarından herhangi bir Kral ya da İmparator kaldıkça barış yapmama kararını açıkladığı zamanki tavrını sürdürmekte ısrar etti. Sadece bir yanlış karardan ibaret kalmayıp aynı zamanda ahlakî bir sapma da gösteren bu deklarasyon, Hildebrand Papalığının intihar kararı oldu.

Innocent'in kendinden sonra Papalık makamına oturacaklara bıraktığı miras bu amansız düşmanlık tutumuydu; bu politika, Frederick'in oğulları ölüp soyu kuruduğu zaman nihayet sona erdi (Manfred 1265'de savaşta, Conradin de 1268'de darağacında can verdiler). III. Innocent'in kendini «İsa'nın Vekili» ilan ederken, IV. Innocent'in de Frederick'e karşı içtiği amansız anta Frederick'in çocuklarını da karıştırırken tınlattıkları **hybris** notasını üçüncü bir kez çalan da Papa VIII. Boniface oldu (İ. S. 1294-1303). Boniface, tam da yüzyılın dönümünde, Papalık Jübilesi kurumunu kurdu. Kutsal 1300 yılında Roma'ya koşan hacıları görünce Boniface bu insanların kendi bölgesel kudretinin tanığı olduklarını sandı. Papalığın Kartaca Savaşları korkunç sonlarına eriştikten bir kuşak sonra hâlâ Papalığa savaş vergisi ödemek zorunda bırakılan uzak taşra papazlarının homurdanmalarını da hiç işitmiyordu. Dünyevî tiranlığa karşı Papalığın tiranlığını desteklemek için ne papazların ne de **Plebs Christiana**'nın hayatını ve servetini tehlikeye atmayacağını anlamıyordu. Hildebrand'ın çağrısına nasıl koştularsa kendi çağrısına da öyle davranacaklarını sandı. Bu yanlış anlayışla Fransa Kralını kızdırıp kılıcını çektirdi, sonra dosdoğru o kılıcın sivri ucuna koştu; kendi ruhanî topçu ateşi karşısında her türlü dünyevî silahın eriyeceğine inanıyordu.

Bu intihar hareketinin sonucu Papa'nın Anagni'de tutuklanması, Avignon'daki «Babil Esareti» ve Batı Hıristiyanlığını ikiye bölen Büyük Ayrılık oldu. Boniface'nin içinde ete kemiğe bürünmüş olan ate görüşünü, yargılamasını ve eylemini berbat etmeseydi bu felaketlerin her biri önceden görülebilir, korkulabilir, kaçınılabilirdi. Tarihteki örneklere baksa, bir Papa'nın savaş açtığı bir dünyevî prensten beklenecek ilk karşı saldırının Papa'nın kendisine karşı yürütülen bir **coup de force** olacağını düşünebilirdi, çünkü 1111'de II. Paschal ve 1075'de Hildebrand kendisi kaçırılmışlardı. Ayrıca Papalığın Fransa yörüngesine çekilmesi de on birinci yüzyıldan beri süregelen tarih içinde tekrarlanan bir olaydı. Fransız gücünün karşısında İmparatorluk gücü olduğu sürece bu çekim o kadar dayanılmaz bir şey olmamıştı. Ama, Boniface zamanında olduğu gibi Almanya tehdidi ortadan kalkınca, Fransa Kralının ihtiraslarına karşı meydan okuyacak kim kalıyordu ortada? Büyük Ayrılığa gelince, son elli yıldır Hildebrand'ın kurduğu Papalık sırası sık sık bozan fetret dönemleri Boniface'nin Papalığı zamanında böyle bir ihtimali göz önüne getirmişti. Bu dönemde, Hilderbrand'ın çabalarıyla 1059'da kurulan seçim mekanizmasının iyice paslandığı ve bir zorlamaya daha uğrayacak olursa bütün bütün durabileceği artık belli olmuştu. Papalık böyle tehlikeli bir durumdayken Boniface'nin Fransa Kralına meydan okuması, aklı başında bir adamın yapacağı iş değildir ve akıllı adam işi olarak açıklanamaz.

Böylece Hildebrand Papalığı tragedyasının dördüncü ve son perdesine geliyoruz; bu, on dördüncü ile on beşinci yüzyıllar arasındaki Uzlaştırma Hareketi ile başlayan perdedir. Bu dönemde Büyük Ayrılık skandalı karşısında uygulanan taşra papazları Batı Hıristiyanlığının en saygıdeğer kurumunun imdadına koşarlar; Uzlaştırma Hareketine de temel olan tavırları, evlat sevgisiyle ahlaken ayıplama duygularının bileşimidir. Reformcular Papalığı intihardan kurtarmak istiyorlardı, ama Papalığın kendini düşündükleri kadar Hıristiyan Cumhuriyetini de düşünüyorlardı. Yıkılan evi yeniden inşa etmeye karar vermişlerdi, ama tepesi tehlikeli bir şekilde ağır çekmeye başlayan Papalık binasına yeni bir denge verecek yeni bir plana göre çalışıyorlardı. Yeniden yapılan piramidin tepesi biraz daha alçak olmalı, tabanı da genişletilmeliydi. Böylece yeniden işler duruma getirilmesinin bedeli —ya da garantisi— olarak Papalıktan istenen koşul, Batının ruhanî organının anayasasına parlamento ögesinin katılmasıydı. Papalık bu konuda Hıristiyan Dünyasının iradesi karşısında boyun eğerek geçmişinin günahını çıkarmaya ve geleceği için garanti vermeye razı olacak mıydı? Bir kere daha, hem Batı Dünyasının, hem de Papalık makamının kaderini belirleyecek bir önemli kararı bir Papa'nın vermesi gerekti: Ve bir kere daha cevap olumsuz oldu. Papalık parlamento ilkesini geri çevirdi, sadık ve bölünmemiş bir genel Hıristiyan cemaatine sınırlı anayasal bir otorite ile egemen olmaktansa, sınırlı bir alanda kısıtlanmamış egemenliğe sahip olma alternatifini tercih etti.

Bir dönüm noktası olan 1417 yılında Konstans Konseyinde alınan ve 1448'de Basel'de pekiştirilen karar buydu. Bu iki olayı birbirinden ayıran otuz yıl içerisinde Papalık Konstans Konseyinin talep ettiği reformların çoğunu yapmaya gerçekten kal-

kıştı. Ama Papalığın bu reform çabaları, Papalığın asıl amaç ve çıkarları arasında olmadığı için daha baştan güçsüzdüler. Bu korkulu yıllarda Papalığın başlıca derdi otokratik bir otorite kullanma iddiasını kesinleştirebilmekti. Papalığın Kilisede yapılacak reformları Papalığın yüceltilmesinden sonra düşünmesi, belki de Papalıkla Uzlaştırma Hareketi arasında çıkan anlaşmazlığın en önemli nedenidir; anlaşmazlık, Basel Konseyiyle Papa IV. Eugenius arasındaki kavga sonucunda açığa çıkmıştı. Bu kuvvet denemesinde Uzlaştırma Hareketine karşı kazandığı zaferin sarhoşluğu içinde Papalık Hildebrand çağından beri ana günahı olan kudret hırsını bir kere daha alevlendirdi. Bir eliyle, Batı Kilisesinin buyruğu altında tutmakta beklenmedik derecede başarılı olduğu bölgelerdeki despotik ruhani nüfuzuna sımsıkı sarıldı; öbür eliyle de Orta İtalya'daki dünyevî iktidar bölgesini kuvvetlendirmeye çalıştı. On beşinci yüzyıl İtalyan despotları rolünü oynamaya başlayan Papalar, on beşinci yüzyılda artık fazla olgunlaşan ortaçağ İtalya kültürünün kibirine iyiden iyiye battılar. 1449'da Basel Konseyinin dağılışından sonra daha yüz yıl geçmeden, Papalık 1414'de Konstans Konseyinin açılışında olduğundan daha da kötü bir durumdaydı. Papa, Uzlaştırma Hareketini yenmiş, ama bu arada kendi felaketini de hazırlamıştı. «Bir kuyu açtı ve onu kazdı. Ve açtığı çukura kendisi düştü.» (9)

Papalığın on beşinci yüzyılda **Hybris**'e dalmasının cezası on altıncı yüzyılda ortaya çıktı. Kendi seçtiği yolun mantıkî bir sonucu olarak Papalık Alpler-ötesi güçler tarafından İtalya'nın dünyevî devletçiliklerinden biri, üstelik de güçsüz biri, bir cüce olarak görülüyor ve öyle bir muameleye uğruyordu. Sonunda dersini öğrendi ve uluslararası savaş oyunundan elini eteğini çekti; ama Papalığın bölgesel egemenliğin sakıncalarını böylece geç anlaması Papa XI. Innecent'i XIV. Louis'nin hışmına uğramaktan, Papa VII. Pius'u da Napoleon'un savaş arabasının arkasında sürüklenmekten kurtaramadı.

Papa dünyevî bir İtalyan prensi olarak acı bir akıbete uğramıştı, ama Batı Kilisesinin evrensel hükümdarı olarak talihi de acı oldu. Protestan olan ülkelerde bütün gücünü, sözde Katolik kalan devletlerde de eski gücünün beşte dördünü kaybetti. Protestanlığın meydan okumasına Katoliklerin on altıncı yüzyılda verdikleri cevapta başı çeken Papalık değildi, bir avuç esinlenmiş azizdi; aslında bu azizlerin coşkulu yürüyüşünü vakitsiz durduran şey de Papalık geleneğinin ölü ağırlığı oldu. Onlar Papalığı kibirden kurtarmışlardı, ama Papalığın kudret hırsına karşı onlar da dayanamadılar; böylece, on altıncı yüzyıldaki derleniş de durumu kurtaramadı. Roma Kilisesi manevî bir uyuşukluğa daldı ve ancak on sekizinci yüzyılda dünyevî fikir canlanması olayına bir karşı-devrimle cevap vermek üzere uyandı. Demokrasinin ve milliyetçiliğin yeni güçlerinin meydan okumasına kulak asmayan Papalık İtalyan **Risorgimento**'su sırasında kendi topraklarında da baskına uğradı. 20 Eylül 1870'de toprak egemenliğinin de yok olup gitmesi, Hildebrand' ın kurduğu kurumun maddî talihinin en fazla alçaldığı anı işaretledi.

Gelelim bu siyasî iflas Papalığın manevî yenilgisinden çok daha az trajiktir. Manevî yenilgi, Aziz Erancis'in koruyucusu Papa IX. Gregory'nin 1227'de İmparator II. Frederick'i afaroz etmesiyle başladı ve Papalığın, Roma Kilisesine karşı on altıncı yüzyıl Protestan başkaldırmasını kışkırtmasıyla sonuçlandı Reform'dan beri, Batı Hıristiyanlığının birliğinin kurumsal ifadesi olan bu Kilise, karşılıklı gürültülü düşmanlıkları batı dünyasını paramparça da eden rakip Batı Hıristiyan mezhepleri içinden sadece bir tanesi oldu. Mezheplerin bu düşmanca kavgasıdır ki Hıristiyanlığı gözden düşürdü, Hıristiyanlığın yerine milliyetçiliğin konmasına yol açtı; oysa Milliyetçilik, Hıristiyanlık-öncesi, kollektif insan gücüne tapınmanın Hıristiyanlık-sonrası dirilişidir.

Roma Kilisesi yirminci yuzyılda da on beşinci yüzyılın Uzlaştırma Hareketini ve Hildebrand, Papa VII. Gregory gibi kişilerde önderini bulan on birinci yüzyıl uyanışını andıran bir reform hareketine girişiyor. Hem bu sefer Katolik rahipler ve din dışı kesim iki kere Papalık tarafından teşvik gördü. Papa XI. Pius adaşı Papa IX. Pius'un politik yarlışını düzelterek 1929'da İtalya devletiyle Lateran Antlaşmalarını imzaladı; buna göre Papalık Vatikan şehri dışında ruhanî hak iddia etmeyecek, İtalya da Papalığın kendi minyatür bölgesinde politik egemenliğini tanıyacak. Bundan daha önemlisi Papa XXIII. John tarafından Kilisenin manevî **aggiornamento**'suydu (çağdaşlaştırılması). Kısa süreli Papalığı sırasında (1958-63) bu ermiş tavırlı ve dâhi Papa düpedüz bir tarih çığırı açtı. On birinci yüzyılın manevî dirilişinden bu yana Batı Katolik din adamları ve sivilleri arasında görülegelmiş hareketlerin en dinamik olanını başlattı. Achille Ratti'nin Pius adını alması nasıl bilinçli bir şekilde anlamlıysa, Angelo Giuseppe'nin «John» adını alması da o kadar anlamalıydı. Bu papaların her ikisi de, en az bir eski Pius'un ve çok sayıda eski John'un saygınlıktan uzaklaştırdıkları birer adı yeniden saygıdeğer kılmaya çalışıyorlardı.

Yirminci yüzyılın buhranı görünüşte on beşinci yüzyılın buhranına benziyor. Sonucunun daha mutlu olup olmayacağı şimdiden bilinemez, ama şimdiki reform hareketinin de başarısız kalması durumunda, buna da gene Papalığın otokratik ikti-

dar isteğinin yol açmış olacağını tahmin edebiliriz. Papa XXIII. John'un Vatikan Konseyinin iki oturumu, 1869 Konseyinin etkilerini silebilecek mi? Bu eski Konseyde Papa IX. Pius Papalığın kaybettiği otoriteye karşılık, Papa'nın her söylediğinin doğru sayılmasını bir dogma haline getirmişti. Papa VI. Paul'un otoritesini kabul ettirme çabaları boyun eğmeyle mi, yoksa başkaldırmayla mı sonuçlanacak?

Katolik Kilisesi tarihinin her aşamasında bir ermişler yatağı olmuştur. Assisili Aziz Francis, Batı Dünyasında şimdiye kadar yaşamış en büyük ruhtu. Ama her seferinde, azizlerin feragatları Papaların kudret hırsı yüzünden semeresiz kalmıştır. Bu tragedyanın gene tekrarlanması iyi olmaz. Ermiş Papa XXIII. John'un geniş yürekli politikası yaşayabilir ve yaşarsa, bu Batı Toplumunun en eski Kilisesine taze bir esinlenme kaynağı olarak bütün Batı Toplumu için hayırlı sonuç verecektir. Öte yandan, Roma Kilisesindeki şimdiki manevi diriliş hareketi yeniden sonuçsuz kalırsa, bundan da Roma Kilisesinin kendi «müessese»si zarar görecektir; çünkü Batı Hıristiyanlığı Papalığın eski evrensel önderliğini hak edemez duruma gelmesinin bedelini bir kere ödedi. Bu bedel, Batı ortaçağının **Respublica Christiana**'sı yerine birtakım putlaştırılmış ulusal devletler kurulması oldu. Gerek Roma Kilisesi, gerekse Batı Uygarlığı için bu kötüye giden bir değişim olmuştur, sorumluluğu da, Papa XXIII. John'un, tarihin önemli dönüm noktalarında yüksek görevlerinin manevi gereklerini yerine getiremeyen seleflerinin sırtındadır. Manen yenildiler, çünkü maddî başarılarla sarhoş olmuşlardı. Onların başarısızlığı da yaratıcılığın yazgısının dikkate değer bir örneğidir.

160 Papa'nın Yanılmazlığını bir dogma haline getiren Papa IX. Pius.

BÖLÜM V

UYGARLIKLARIN ÇÖZÜLMESİ

Çöküş kaçınılmaz olmadığı gibi geri dönülmez de değildir; ama çözülme sürecinin devam etmesine izin verilirse, bunun çok sefer aynı ortak kalıba uyduğu görülüyor. Kitleler önderlerine yabancılaşıyor, önderler de o zaman eski çekiciliklerinin yerine koydukları kaba kuvvetle yerlerini korumaya çalışıyorlar. Bir toplumun egemen azınlık, iç proletarya ve sınırlardaki barbarlardan meydana gelme dış proletarya halinde parçalanması sürecini izliyorum. Bu değişik grupların çözülme çilesi karşısında toplumsal tepkilerinin şemasını çiziyorum. Bu mutsuz çağda doğan insanların ruhlarında da toplumsal duruma tekabül eden bir psikolojik bölünme olduğunu görüyorum. Belki her zaman insan yaradılışında gizli olarak varolan uyumsuz psişik yönsemler böyle çağlarda serbestçe açığa çıkıyor. İnsanlar yönlerini şaşırıyor, kaçalım derken çıkmaz sokaklara sapıyorlar. Daha üstün kişilikli insanlar kendilerini hayattan çekiyorlar; daha büyük insanlar ise hayatı, bizim bu dünyada bildiğimiz hayattan daha yüce bir şey yapmaya çalışıyor ve bu arada yeni manevî ilerlemelerin tohumlarını ekiyorlar.

Renkli Resim 34

TAŞLAŞMIŞ BİR TOPLUM

Kral III. Amenofis'in ufalanan heykeli çorak Tebai manzarasına karşı koskocaman yükselerek arka plandaki modern köyü de cüceleştiriyor. Bu heykelin dikildiği I.O. ikinci binyılda Mısır büyük bir dirilişi başarmış, ama kendini ayakta tutabilmesinin bedeli taşlaşma olmuştu. Hiç bir esnekliği olmayan ve yeni gelişmeleri engelleyen hiyerarşik bir yapı, toplumu hareketsizleştirmişti. 2500 yıl süreyle Mısır durgun ve bomboş bir ölüm - içinde - hayat halinde sürüklendi; daha sonraki çağlara kalan muazzam anıtlar bilinen uygarlıkların bu en uzun ömürlüsünün inatçı direnişini ilan ediyorlar.

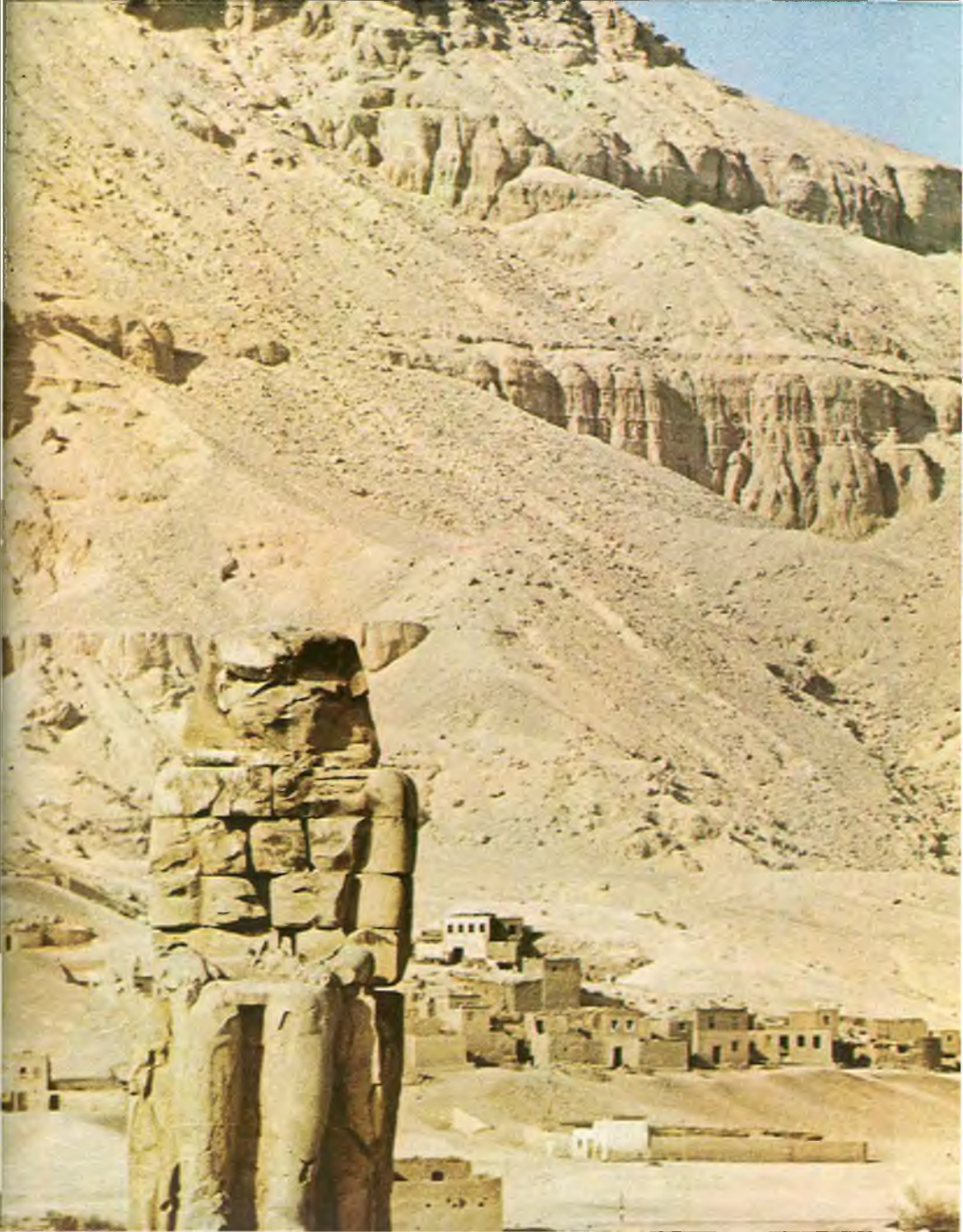

Renkli Resimler 35, 36

TOPLUMSAL MİTOLOJİ

HİRİSTİYAN, MARKSİST

Ölen bir toplum, sınırlarının ucuna varmış şiddet hareketleri arasında çözülüp gider ve savaşı kazananlar, bunu, kötülük güçlerinin yok olup yeni bir barış çağının başladığı kargaşalık dönemi olarak görürler: Hiristiyan ikonuyla Marksist afiş, bu olaylar dizisini sembolleştirmek amacıyla aynı ejderha öldürme imgesini kullanıyor.

Renkli Resim 37

İÇ PROLETARYA

Dağılma sürecine giren bir toplumda «iç proletarya» (manen horlananlar) yeniden doğuşun öncüsü olur, yerli ve yabancı kaynaklara dayanan daha ileri bir din yaratır. Bu katakomb resminde insanlara Tanrının huzur ve barışını getiren İsa, liriyle yabanî hayvanları evcilleştiren Helenik Orfeus olarak resmediliyor.

Renkli Resim 38

DIŞ PROLETARYA

Sınırların ötesindeki barbarlardan meydana gelen «dış proletarya» uygar komşularının kültürünü «ödünç alır» ve daha kaba bir şekilde kullanır: Burada, bir Anglo-Sakson süsü haline getirilmiş bir Roma parası görülüyor.

mf: inuolate: m: ardore: ignis
hodie

Renkli Resim 41

ÖLÜMDEN DOĞUM

Mucizevi dirilişin sembolü olan zümrüdüanka (phoenix), eskiden, Mısır'ın Güneş-Tanrısı Re'den türemişti; bir seferinde yalnız bir kuş yaşıyor, her kuş üç gün önce kendini yakan selefinin küllerinden doğuyordu. Bu güçlü imgenin Hıristiyanlık için ne kadar çekici olduğunu anlamak kolaydır: Bir ortaçağ yazarının sözleriyle, «Zümrüdüanka Meryem'in oğlu İsa'yı temsil eder, çünkü o da kendi isteğiyle ölmüş ve sonra ölümden hayata gelmiştir. Zümrüdüanka, onun, insanlarını kurtarmak için kendi isteğiyle çarmıhta acı çektiğini gösterir.» Bu nedenle, anka kuşu, acıya katlanma yaşantısından kazanılabilen yeni hayatın bir imgesidir.

TAŞLAŞMIŞ HİYERARŞİLER

161, 162, 163 Kaskatı bir toplumsal tabakalar sistemi Mısır'ı İ.Ö. 2000 sıralarında yok olmanın eşiğine kadar getirmişti; yönetici azınlıklar —yukarıdaki idareci ve rahipler— bu süreci ancak daha fazla sertlikle sürdürebiliyorlardı. Aşağıdaki köylü, bu boğazlanmış toplumun ezici yükünü 2500 yıl daha taşıdı.

27 Toplumsal Çözülmenin Özelliği ve Belirtileri

Uygarlıkların çöküşlerinden çözülmelerine geçerken, bu sıranın otomatik ya da değişmez olduğunu, bir kere çöken bir uygarlığın kaçınılmaz şekilde çözülerek sonunda eridiğini bir önyargı halinde kabul etmemeliyiz. Gerçi Helen Uygarlığının kalıbı buydu ama aynı sürecin bütün uygarlıklar için geçerli olamayacağını görmüştük (1), geçici Helen normumuza uymayan durumları da hesaba katabilmek için değişik bir modele baş vurmak zorunda olduğumuzu da görmüştük. Büyümenin eşiğinde durdurulan topluluklar göz önünde bulundurulacak olursa (2), yıkılan bir uygarlık, çözülme tam olgunlaşmadan önce, belli bir noktada, «durdurulabilir». Mısır Toplumunda böyle bir durdurulmanın parlak bir örneğini görebiliyoruz. Bu toplum İ.Ö. üçüncü binyılın sonuna varmazdan önce yıkılmıştı, ama yok olmaya karşı hırsla savaşarak şöyle böyle iki bin beş yüz yıl daha varkalmayı başarabildi. Bu öyle uzun bir süredir ki, doğum, büyüme ve ilk yıkılış sürelerinin toplamının üç katı olduğu söylenebilir. Ama pahalı bir bedel ödeyerek varkalabildi, çünkü Mısır Toplumu varoluşunun bu ikinci aeon'unda (evren çağı) bir çeşit ölüm-içinde-hayat yaşıyordu; daha doğrusu, taşlaşma pahasına varkalabilmişti.

Mısır Toplumunun bu yazgısı büyüme gibi çözülmenin de tek bir edim değil de zaman içerisinde bir süreç olduğunu ve bu niteliğinden ötürü temposunda değişiklikler olabileceğini bizlere hatırlatmalıdır. Dolayısıyla, çözülme başlasa bile, zorunlukla hemen erimeye varmaz; bu yüzden, sürecin özelliğini daha dikkatli incelememiz gerekir.

Uygarlıkların büyümelerinin özelliklerini (3) analiz ederken vardığımız sonuçlar, çözülmelerin özellikleri konusunda da bazı ipuçları verebilir. Büyümenin özünü, meydan okumayla karşı karşıya kalan tarafı, başlangıçta etkili olmuş bir tepkinin eşdengesinden aşırarak bir denge fazlalığına getiren ve böylece yeni bir meydan okuma ile karşı karşıya bırakan bir élan (atılım) olarak tanımlamıştık. Uygarlıkların doğuşunda da gözümüze çarpan ve tek bir edim olan meydan okuma-ve-tepkiyi, büyüme kavramının içerdiği tekrarlanan ritm haline dönüştüren şey de işte bu denge fazlalığı ögesidir. Bir süreç olması bakımından büyüme kavramına benzeyen çözülme kavramında da bu süreklilik ya da tekrarlılık ima edilir. Meydan okuma-ve-tepki dramının her tikel oynanışında, bu sefer, başarı yerine başarısızlık yazmalı, artı işaretini de eksi işa-

retine çevirmeliyiz; ama, çözülme sürecini meydana getiren ardarda yenilgiler, gene de, büyüme sürecini meydana getiren ardarda zaferlerle benzerler; çünkü her ikisinde de bir olayın bir yenisine yol açtığı sürekli bir dizi vardır. Örneğin, Solon'un iktisadî devriminin Helen Toplumunu politik bir dünya düzeni kurma göreviyle yüz yüze getirdiği dönemden başlayarak, Helen Dünyasının uluslararası politikası tarihinde, Atina'nın sorunu Delos Birliği yoluyla çözme çabasının başarısızlığının Makedonyalı Filip'in sorunu Korint Birliği yoluyla çözme çabasına yol açtığını ve Filip'in başarısızlığının da Avgustus'un aynı sorunu bir **Pax Romana** (Roma tarzı barış, yani zorla kabul ettirilen barış) yoluyla çözmeye çalışmasına yol açtığını görüyoruz. Aynı şekilde Mısır Toplumunun toplumsal kâbuslar sorunuyla mücadelesi tarihinde de tanrılaştırılmış kral kâbusundan kurtulunamayınca, katip, rahip ve profesyonel askerin de sırayla, kralın arkasından yükbeygiri köylülüğün sırtına binmesiyle, çözülememiş sorun biraz daha karışık bir duruma geldi.

Şu halde, tekrarlanma ve ritm açısından bakıldığında büyüme ile çözülmenin özellikleri arasında göze çarpan bir benzerlik vardır; ama öte yandan, örneklerimiz ikisi arasında çarpıcı bir farklılığı da ortaya çıkaracaktır. Belli ki büyüme sürecinde aynı meydan okuma ile iki kere karşılaşılmaz, çünkü varsayım gereği, büyüme devam ettiği sürece her meydan okuma başarıyla karşılanmakta ya da başka bir söyleyişle, yaşayan bir sorun olmaktan çıkarılarak tarih kitaplarına yollanmaktadır. Buna karşılık, ardarda gelen meydan okumalara gösterilen tepki sonucunun zafer değil de yenilgi olduğu bir olaylar dizisinde cevap verilemeyen meydan okumadan hiç bir zaman kurtulunamaz, dolayısıyla aynı sorun tekrar tekrar ortaya çıkıp durur; böylece, ya gecikmiş ve kusurlu bir cevap alır ya da kendisine etkili biçimde tepki göstermekte tamamen ve kesinlikle yetersiz kalan bu toplumun yıkılışına yol açar. Böylece, çözülen uygarlıklarda, büyümenin ayırıcı özellikleri olan sürekli çeşitlilik ve değişkenlik insafsız bir tekdüzeliğe ve icat yoksunluğuna dönüşür. Bu olaylar dizisini şimdi tekdüzelikten kurtaran değişiklik biçimi artık çeşitlilik değil, şiddetlenmedir. İlk çöküntüye yol açan trajik meydan okumadan beri, her olayda ortaya çıkan meydan okuma aynıdır; ama buna tepki göstermekteki her başarısızlıktan sonra eski, cevaplandırılmamış meydan okuma gittikçe diretken ve gittikçe karşı konulmaz bir biçimde tekrarlanır; sonunda, karşısında durmadan yenilgiye uğrayan zavallı insanları tamamen egemenliği altına alır, onları ezer.

Böylece bir uygarlığın büyümesi gibi çözülmesi de hem sürekli, hem de belli bir birikimi olan bir süreçtir; öte yandan, büyüme sürecinden söz ederken (4) kullanmakta tereddüt ettiğimiz «yön»le ilgili mecazı, burada belki daha rahatça kullanabiliriz. Çözülen bir uygarlık yok olmayla sonuçlanan bir yenilgiye doğru sürükleniyor ya da aslında sahici bir geciktirme de sayılmaması gereken, çünkü çözülen toplumu nihaî ve kaçınılmaz erimeye kadar sadece geçici bir ölüm-içinde-hayat durumuna mahkum eden bir taşlaşma içinde donuyor. İşin doğrusu gerçekten böyle olabilir, ama biz her zamanki gibi kanıtları inceleyerek sonuçların sağlanmasını yapmadan bu görüşü de hemen kabul etmeyelim. Solon'un **Respice finem**'i (5), hedefi bulabiliyorsa, öbür bütün olaylar için de geçerli olabilir; bir toplumun ya da bireyin sonunu gözümüzle görünceye kadar mutlak bir yargı vermek, zamansız olabilir. «Tanrı sevdiğini cezalandırır»: Bu söz, Herodotus'a göre Solon'un söylediği «Tanrı, birçok insana mutluluğu bir göz açıp kapayıncaya kadar gösterir ki sonradan onları tamamen yok edebilsin» sözü kadar, nihaî doğruya yakın olabilir. Süreci başından sonuna kadar izlemeksizin, uygarlıkların çözülmelerinin özelliği üzerine son sözü söyleyemeyiz. Üstelik, sürecin yalnız dışa vuran belirtilerini değil, içsel yaşantılarını da bilmeliyiz.

Uygarlıkların çöküşlerinin analizini yaparken, çöküşün nihai ölçüt ve temel nedeninin, toplumun kendi kendini belirleme gücünü kaybetmesine yol açan bir uyum yoksunluğu olarak betimlenebileceğini görmüştük (6); sonra da, bu kendini belirleme gücünün kaybedilmesinin hangi pratik biçimlerde belirdiğini uzun uzadıya araştırmıştık. Şimdi bu analiz çizgisini, kanıtları gözden geçirmek için bıraktığımız yerden tekrar ele alalım ve uyum kaybını toplumsal çözülme sürecinde görüldüğü şekliyle analiz ederek bir aşama daha ileriye getirelim. Daha önce bir bütün olarak toplumda birlikte varolan ögeler arasındaki uyum kaybı kaçınılmaz bir şekilde toplumsal uyumsuzluğun patlak vermesine yol açar. Çöken toplum, bu uyumsuzluğun dışa vurduğu toplumsal ayrılıklarda aynı anda iki ayrı boyutta ikiye bölünür. Coğrafî bakımdan birbirinden ayrı topluluklar arasında «dikey» ayrılıklar görülür.

Dikey ayrılık tipinde, toplumun çeşitli mahallî devletler halinde eklenmesi, aynı toplumsal yapının birbirleriyle geçinemeyen komşu üyeleri arasında gittikçe şiddetlenen bir iç savaşı zorunlu kılar. Böyle bir savaş toplumun enerjisini tüketir, sonunda kendisi de sert bir «Knock out» darbesi ile yere serilir ve böylece varkalan tek devlet rakip dövüşçülerin cesetleri arasında sendeleyerek ayakta durmayı başarır. Ölümcül uyumsuzluğun ne kadar sık olarak devletler arasındaki bu dikey ve yıkıcı savaş biçimini aldığını daha önce görmüştük (7);

ama şimdi, çöken bir uygarlığı çözülmeye götüren uyumsuzluğun en karakteristik beliriş biçiminin bu dikey ayrılık olmayabileceğini de görelim. Bir toplumun mahallî devletler halinde eklenmesi, ne de olsa, bütün «insan toplumları» geni için geçerli olan, sadece tikel «uygarlık» türüne özgü olmayan bir olaydır. «Uygar» dediğimiz devlet, sadece, ilkel kabilenin daha etkileyici, daha kudretli bir biçimidir; bir uygarlığın bağrındaki devletler arasında iç savaş uygarlık-öncesi bir toplumun bağrındaki kabileler arasındaki çatışmalardan hiç şüphesiz çok daha yıkıcı olmakla birlikte, toplumsal intiharın bu yöntemi aslında her toplumun baş vurabileceği potansiyel kendini-yok etme aracının kötüye kullanılmasından başka bir şey değildir. Öte yandan, toplumun sınıf çizgileri boyunca yatay ayrışımı sadece uygarlıklara özgü bir olay olmakla kalmaz, aynı zamanda, ilk olarak çöküş anında ortaya çıkan büyüme evresinde hiç görülmediği halde, çöküş ve çözülme evrelerinin ayırıcı özelliği olan bir olaydır. Bu, şüphesiz, uygarlık-öncesi toplumda ya da büyüme aşamasındaki uygarlıkta toplumsal eklemlenmenin yatay çizgilerine hiç rastlanmaz demek değildir. Gelgelelim, o aşamada, kümeler arasındaki uçurumlar kolaylıkla geçilemese bile, bu hiyeraşik kopukluk yıkıcı bir ahlakî ayrışma yaratmaz, çünkü değişik statüleri olan değişik zümreler manevî bakımdan birleşmişlerdir ve bu birleşme refah, hattâ belki de bir ve bölünmez olan bir toplumun sağ kalabilmesi için kaçınılmaz olan karşılıklı işlevlerin kabulüne değgin bir ortak bilinçten doğar. (8) Oysa çökmüş bir toplumda sınıflar arası ayrılık, tutarlı bir toplumsal ahlakın çözülmesiyle baş gösterir.

Bu yatay ayrılık tipiyle daha önceki bir bölümde, Helen uygarlığı (9) modelini kurup çözümlerken karşılaşmış, sonraki bölümlerde de zaman zaman kısaca üzerinde durmuştuk. Şimdiye kadar, çözülen bir uygarlığın parçalarını oluşturan sınıflara, egemen azınlık ve iç ve dış proletarya demiştik. Ayrıca bu sınıfların kökenleri ve tabiatları konusunda da bazı şeyler öğrenmiştik: Egemen azınlık, liderlik rolünü yaratıcı azınlıktan kalıtım yoluyla aldıktan sonra saptırarak, artık kendi yararlı üstünlüğünün sonucu olmaktan çıkmış bir otoriteyi toplumsal baskı olarak kullanan sınıfa denir; iç proletarya, önceleri yaratıcı liderlerin gönüllü müttefiki olan ama gittikçe yozlaşan efendilerinin zorlu despotluğu yüzünden artık kendi toplumuna her gün daha fazla yabancılaşan çoğunluğa denir; dış proletarya, bir uygarlığın sınırları dışında kalan ve artık kendini aynı biçimde yabancılaşmış bulan barbar topluluklardan oluşur. Ayrıca bu grupların her biri kendi statüsünü dile getiren kurumu bulmuştur: Egemen azınlık, evrensel devlet

mekanizmasını kurarken iç proletarya toplumdan kopuşunu, esin kaynağı yabancı olan ve evrensel bir kilise yaratmada doruğuna ulaşan bir manevî ahlâk benimser; dış proletarya ise şimdiye kadar bağımlı olduğu egemen uygarlığı silkeler ve bir dizi barbar savaşıyla özgür bir topluluk olarak varlığını kanıtlar.

Toplumsal çöküşlerin bu ana çizgileriyle ilgili ilk gözlemlerimize ek olarak, bir lider azınlığın yaratma yeteneğini yitirmesiyle, çoğunluğun ittifakını zora baş vurmadan sağlamasına yarayan niteliğini yitirmesi arasındaki neden-sonuç ilişkisini daha açık seçik görmeye de çalışmıştık. (10) Burada, yaratıcı azınlığın toplumsal talim çaresine —yaratıcı olmayan yığınları hizaya sokmanın kestirme yolu— büyüme aşamasında azınlıkla çoğunluk arasındaki ilişkinin zayıf noktası olarak parmak basıyoruz. Bunun da gösterdiği gibi, sonunda proletaryanın kopup ayrılmasıyla patlak veren azınlıkla çoğunluk arasındaki yabancılaşma, büyüme evresinde bile ancak, iyi-ezberlenmiş bir mimesisten (taklit) yararlanılarak elde edilen ilişkinin kopmasının sonucudur. Liderlerin, sıra neferlerindeki bu niteliği sömürmeyi sürdürmemekteki başarısızlıkları aynı liderlerin tikel bir meydan okumaya yaratıcı tepki gösterememekteki başarısızlıklarının bir sonucudur. Liderlerin yaratıcılığı sönmeye başladığında ilişkinin kaçınılmaz olarak koptuğunu görmek, artık şaşırtıcı gelmemelidir; hele toplumun tarihinde büyüme aşamasında bile, bu taklit ilişkisinin, her mekanik yöntemin tabiatı olduğu üzere, haince bir ikilik yüzünden —isteksiz kölenin intikamı— her zaman tehlikeli olageldiği düşünülürse.

Bunlar, artık avucumuzun içinde olan yıkılmış bir toplumdaki yatay ayrılıkları araştırırken bulduğumuz ipuçlarıdır; hem belki araştırmamızı daha ileri götürürken en umut verici yol bu ipuçlarını bir araya getirip sonra ipi bağlamak olacak. Ayrılmanın düzenine daha yakından baktıktan sonra, çökmüş bir toplumun içinde ve çevresindeki yığınların bölündüğü her kesiri —iç ve dış proletarya— daha ayrıntılı inceleyebiliriz. Bundan sonra atacağımız adım —tıpkı büyüme sürecini incelerken belirli bir noktaya geldiğimizde yaptığımız gibi (11)— makrokozmozdan mikrokozmoza dönmek olacaktır; uyumsuzluğun toplumsal olarak dile gelişini inceledikten sonra bunun tamamlayıcı biçimini, ruhta içselleşmiş dağınıklığı da görmek isteyeceğiz. En sonunda dikkatimizi, çözülen toplumun yıkıntılarından doğan kurumlara yönelteceğiz; ve özellikle evrensel kiliselerin tabiatını yakından inceleyeceğiz, çünkü daha önce de gördüğümüz gibi (12) bunlar içinde doğdukları uygarlıkların eski sınırlarını aşan yeni bir evrimsel sürecin to-

TOPLUMSAL DENGESİZLİK
170 Çözülme döneminde —Saint-Simon'un «kritik» evresi— uzlaşmaz sınıf çıkarlarının insafsızca güdülmesi toplumsal piramidi parçalar ve yeni baskı yapıları yaratır. Fransız Devrimi'nden kalma bu taşbaşmasında olduğu gibi «aşağı sınıflar» ayrıcalıklı seçkinlerin ağırlığı altında ezilmelidir. Sonunda sefalet, yoksulların, azınlığın iktidar tekeline meydan okumalarına yol açar.

TOPLUMSAL DENGE
164-169 «Yaşayan her insana bir yer ve bir yol»: On beşinci yüzyıldan, toplum katlarını gösteren bir gravür. Büyüyen bir uygarlıkta —Saint-Simon'un «organik» toplumu— topluluk sınıftan önce gelir: Kral, şövalye, soylu, tüccar, zanaatkâr ve hizmetçi karşılıklı bağımlılık ve ortak bir ahlakla uyum içinde yaşarlar; her şeyin özü uyarlılıktır.

171 Kıyamet sonrası: Hıristiyan. Toplumsal yıkılma savaştan barışa, yıkıntıdan yeni yaratmaya gider. İncil geleneği, İsa'nın yeryüzündeki ebedî barış kurmasından önce çılgınca bir şiddet olacağı kehanetinde bulunur. Dürer'in, Vahiy dizisinden, «Dört İntikamcı Melek» resmi, 1497-98.

172 Kıyamet sonrası: Komünist. Marksizm, Yahudi-Hıristiyan geleneğine dayanan köklerini de açığa vurarak, toplumsal buhranlar ve yeniden doğuşlarla ilerleyen bir kalıp öngörüyor ve proletarya yıkıcılığının patlak vermesinden ideal ülkenin yaratılacağını söylüyor: Ebedî sınfsız toplum: 1919'dan devrimci Sovyet afişi.

humlarını kendi içlerinde barındırır gibi görünüyorlar.

Büyümeden yıkılışa geçişte işleyen mekanizmalar, Saint-Simon'un, yıkıcı toplumsal kavgaların doruğuna ulaştığı Fransız Devrimiyle ilgili kendi deneylerine dayanan çalışmaları sırasında keskin bir gözle teşhis edilmiştir. Saint-Simon, toplumların tarihinin, biri «organik» öteki «buhranlı» olmak üzere birbirini izleyen iki döneme ayrılabileceğini öne sürüyor. Toplumsal olarak tutarlı, uyumlu olan «organik» dönemlerde bir toplumun üyeleri toplumsal düzen ve toplumsal amaçlar üzerinde ortak bir anlaşmayla birleşmişlerdir; Birey sel ve siyasi ilişkilerde bir anlaşmaya varılmış, den-

ge sağlanmıştır; iktidarın kullanılışı, çeşitli yönlerdeki yeteneklerin toplumun refahına katkıda bulunması şeklinde yansır. Bunun tersine, «buhranlı» dönemlerin özelliği genel görüş birliğinin yıkılışı, toplumun ayrılıkçı ve birbirine düşman fraksiyonlara dağılışıdır; eski statüler tartışma konusu edilir, ilişkiler akışkanlık kazanır, bunu izleyen iktidar kavgasında mücadeleyi yürüten sınıfların ve bireylerin görece yetenekleri unutulur. (13) Marx'ın toplumsal dinamiği sürekli bir sınıf savaşı olarak ele alan güçlü ve özlü analizi sayesinde modern insanlık toplumsal çözülme ile sınıf kavgasını bir arada düşünmeyi öğrenmiştir. Marx'ın çizdiği muazzam proleter devrimi görüntüsü burada bizim için önemlidir, çünkü hem bir uygarlığın çözülmesine eşlik eden toplumsal buhranın klasik açıklamasıdır, hem de bu formül, şiddetli bir yükseliş noktasını izleyen yumuşak bir sonuç manzarasının perdesini hafifçe aralayarak mutlu sonu göstermesi bakımından geleneksel Zerdüştçü, Yahudi ve Hıristiyan kıyamet kavramlarına uyar. Marksizm'in bu dinlerle ortak olan, ama belki de bütün politik dogmalardan ayrılan bir yanı vardır ki, o da «insan varoluşunu, insanların kendilerini dünya içine yerleştirip, eylemlerini, bu dolaysız yerlerinin gerektirdiği amaçları aşan başka amaçlara göre yönlendirmelerini sağlayan bir yorum»a (14) bağlı olarak değerlendirmesidir. Böylece «...bireye, dünya tarihi dramında oynayacağı ya da oynayabileceği bir rol olduğunu göstererek... bireylerin hayatlarını bitimliliğin önemsizliğinden kurtarır». (15) Marksist eskatologyaya göre (Dünyanın sonucunu araştıran sözdebilim), şiddetli ve yıkıcı proletarya devrimi ile bunu izleyen proletarya diktatörlüğü (bu, geçici bir aşamadır) bir Yeni Topluma yol açacak, bu toplumda üretici güçlerin dağılımı öylesine olacaktır ki sınıf çatışması ve bunun gerektirdiği politik ve toplumsal aygıt bir fazlalık haline gelerek yok olacaktır; nihai hedef, insanların yaratıcı yeteneklerini o zamana kadar görülmemiş ve tasavvur edilmemiş bir derecede geliştirebilecekleri, nihai ve sürekli özgürlüğü bulacakları bir toplumsal uyum çağıdır. Böyle bir şema sınıf savaşının ya da yatay ayrılığın izlediği yolu gerçekten gösteriyor; çöken bir toplumda sınıf savaşının bu yolu izlediği doğrulanabilir bir tarihî olgudur. Tarihte görüldüğü şekliyle çözülme olayı savaştan barışa doğru yönelen bir hareket gösterir; geçmişteki başarılar görünüşte keyfî ve vahşi bir şekilde parçalanır ve böylece yeni yaratma eylemlerine yol açılır; yeni yaratılan eserlerin özel niteliği sanki içinde dövüldükleri alevin kavurucu yalımlarından ileri gelmektedir.

Ayrılık kendisi iki olumsuz hareketin ürünüdür. Bir kere, egemen azınlık, artık hak etmez olduğu, kendisine miras kalmış ayrıcalıklarını zorla elinde tutmak ister ve bu amaçla aklı da, hakkı da, vukuku da çiğner. O zaman proletarya adaletsizliğe öfkeyle, korkuya nefretle, şiddete şiddetle cevap vererek ayrılma eylemini yerine getirir. Ama bu patlayıcı çözülme süreci paradoksal bir şekilde olumlu başarılarla son bulur: Evrensel bir devlet, evrensel bir kilise ve barbar savaş çeteleri kurulur. Bu üç başarı, şüphesiz, karşılıklı değerleri bakımından hiç de birbirinin dengi değildirler. Üçü arasında yalnız evrensel kilisenin hem geçmişte bir ayağı hem de geleceğe açık bir yanı olduğunu daha önce görmüştük. (16) Evrensel devletle barbar savaş çeteleriyse tamamen geçmişin malıdır. Ayrıca, geriye dönük bu iki kurum arasında da, barbar savaş çetelerinin evrensel devletle karşılaştırıldığında pek fazla değerli bir şey sayılamayacağı açıktır. Egemen azınlık bir evrensel devlet yaratmakla, kendi geçmiş davranışlarının gerektirdiği ve hızlandırdığı toplumsal çözülme sürecini geçici bir süre için durdurmak gibi değerli bir hizmeti yerine getirir ve böylece toplum nihaî erimeden önce kısa bir pastırma yazının tadını çıkarır. Dış proletarya ise barbar savaş çeteleri yaratmakla, sadece ölen uygarlığa karşı yıkıcı bir saldırıya geçmek üzere kendini hazırlamıştır. Ama burada bile bir yaratıcılık ışıltısı seçilebilir; Ostrogotların önderi Theodoric'in Roma'ya götürdüğü savaş çetelerini İ.Ö. ikinci ve sonuncu yüzyıllarda Alpleri aşan Kimbri ve Töton çeteleriyle karşılaştırdığımızda; ya da, Şam'da Emevî hükümdarı Muaviye'nin yönetimindeki Müslümanları, bundan yedi ya da sekiz yüzyıl önce, Kuzey Afrika çölünden çıkardıkları toprağı Hermon ve Antilibanus'un doğu kanadına yığan putperest İturya sürüleri ile karşılaştırdığımızda, yıkıcılıkları ve ahlakları arasındaki karşıtlıkta, böyle bir yaratıcılık ışıltısı görebiliyoruz.

Böylece, çökmüş bir toplumun çözülme sürecinin dışsal ölçütü olan toplumsal ayrışma, sadece bir ayrışmadan ibaret bir şey değildir. Hareketi başından sonuna kadar bir bütün olarak kavradığımızda ve özelliğini eksiksiz olarak verecek bir ad takmak istiyorsak, bu harekete bir «ayrışma-ve-palingenesia» (Palingenesia: Bütün özellikleriyle tıpatıp yeniden doğma) adını verebiliriz. (17) Üstelik, bu ikili hareketin önemli özelliği ikinci «vuruş»tadır. Palingenesia'nın mutluluğu sadece önceki ayrışmanın acılığının giderilmesi değildir. Aynı zamanda o ayrılığın hedefi, açıkça teleolojik bir terimle söyleyecek olursak, ayrışmanın amacıdır. Aslında, gerçekten de, ayrılık bir kere patlak verdi mi, kavganın gerekli palingenesia sonucuna varmadan kapanması sadece yeni bir sıkıntı yaratır. Bunun bir örneği Mısır Toplumunun egemen azınlığı ile

iç proletaryasının İ.Ö. on sekizinci yüzyıldaki Hiksos istilacılarının temsil ettiği dış proletaryaya karşı kutsal ittifakıdır; çünkü on ikiye beş kala varılan bu uzlaşmayla Mısır Toplumunun hayatı —bir çeşit ölüm-içinde-hayat olmakla birlikte— iki bin yıl daha, taşlaşmış bir durumda devam ettirilebildi; oysa bu ittifak gerçekleşmese çözülme süreci beklenen erime olayıyla sonuçlanacaktı.

Mısır'daki bu kutsal ittifakın sonucu, toplumsal ayrılığın bu istisnai sonucunun gerçekten de kuralı ispatlayan istisnalardan biri olduğunu gösterir; bozulan bu kurala göre, yaranın iyileşmesi değil de bir yeniden doğuşun, ayrılığın sadece normal sonucu olmakla kalmayıp, aynı zamanda mümkün olan tek mutlu son olduğu görülür. Bu doğruysa, şu halde acıklı çözülme süreci boyunca bile yaratıcılık ruhu —ya da meydan okumalara cevap verme yeteneği— tamamen ortadan kalkmamaktadır. Ama, çözülen bir toplumda yaratıcılık çalışmasını yürütmek için değişik bir kanal bulmak gerekir. Tabii egemen azınlık daha başından, bu çalışmada hiç bir rol oynamamaya kendini mahkum etmiştir, çünkü yozlaşıp fikirleri, ülküleri sabit ve değişmez bir kapalı zümre haline gelmekle, büyüme evresinde yaratıcı bir azınlığın eylemini niteleyen tepki gösterebilme esnekliğini zaten kaybetmiştir. Egemen azınlığın personeli, yeni insanları arasına kabul ederek yeniden biçimlendirilebilir, ama bu da bir ferahlama getirmez, çünkü bu yeni insanlar, ancak katıldıkları topluluğun eski geleneklerini kabul etmeleri koşuluyla bu saflar arasına girebilmektedirler. Böyle kaskatı duran egemen azınlık, yukarıda görmüş olduğumuz gibi hep aynı olan, tekrarlı bir meydan okumayla güçsüzce boğuşmaktadır. Her yenilgiden sonraki perişanlığı önceden bilinen bir sonuçtur. Yaratıcılığın yerine getirip koyduğu kendini savunma gücü uyuşuk da olabilir, yırtıcı da. Ama ister çılgınca yıldırıma meydan okusun, ister tembel tembel küreklere yaslanıp otursun, her iki durumda da egemen azınlık kendisinin oynayamadığı artık ispatlanan kahraman rolünü başka adaylara bırakmaktan kaçınmaktadır.

Ama bu büyük olumsuzluğu yapmakla da egemen azınlık kendinden başka kimseyi yoksullaştırmaz. Bir yaratma aracı olarak işe yaramayacağını göstermekle meseleyi kapatmış olmaz; çünkü, şu uygarlık yıkılır, bu uygarlık yükselirken, yaratıcı çalışma devam eder durur. Bir uygarlığın büyümesi bir çöküntüyle kesintiye uğrayınca, yaratıcı olabilecek azınlık donup katılaşarak egemen azınlık olup, kendini tekrarlamaktan hiç vaz geçmeyen bir cevapsız meydan okumanın her saldırışında aynı etkisiz jesti yapmaya başlayınca, yenilgi tragedyasının böyle tekdüze bir şekilde kutlanması çökmüş uygarlığın toplumsal sahnesinde oynanan tek oyun olarak kalmaz. Uygarlığın çözülmesi sırasında değişik olay örgüleriyle iki ayrı oyun aynı anda ve yan yana oynanmaktadır. Bir yandan değişmez bir egemen azınlık durmadan kendi yenilgisinin provasını yaparken, bir yandan da yeni meydan okumalar, yeni kazanılmış azınlıklardan yeni yaratıcı cevaplar almakta ve bu yaratıcı azınlıklar her seferinde durumun gereğini yerine getirerek yaratıcı güçlerini ilan etmektedirler. Meydan okuma-ve-tepki dramı oynanmaya devam eder, ama yeni bir ortamda ve yeni oyuncular tarafından. Bu değişmez toplumsal güçler burcu içinde yaratıcı kişiler, artık önderlikten uzaklaştırılmış bulunan ve bir zamanlar önderlerin ardından giden kitlelerin arasından doğar ve işe başlarlar. Proletaryanın ötekilerden ayrılışında böylece bildiğimiz yaratıcı eylem sürecini izleriz. Ama yaratıcı bir azınlığın yükselişi ve mimesis süreci toplumun bütünü içinde gerçekleşecek yerde şimdi tek bir toplumsal sınıfın sınırları içinde hapsolmuş durumdadır. Olay örgüsünün özü pek fazla değişmemiştir; ama roller yeniden dağıtılmış, oyunun sonu da beklenmedik bir şey olmuştur: Bir palingenesia'dır bu. Bu yeni yaratma ediminin pratikte nasıl gerçekleştiğini izleyelim şimdi.

173, 174 KÖLE, solda, sınıf savaşının arketipsel kurbanı; ve kaçması durumuna karşılık, kimlik işareti: «Kaçarsam beni yakalayın ve efendime teslim edin.»

28 İç Proletaryalar

İç proletaryalar incelememize başlamak için bulabileceğimiz en iyi giriş belki de Tukidides'in bir bölümü olacaktır; Helen Toplumunun çöküşünün tarihçisi bu bölümde İ.Ö. 431'den sonra bu toplumu paramparça eden toplumsal ayrılığın kökenlerini anlatıyor.

Tukidides, Helen Toplumunun manevî dayanışmasını yıkan şeyin savaş ruhunun maneviyat kırıcı gücü oluşuna böylece parmak bastıktan sonra, çok parlak bir analiz yapıyor. Bu analiz, aynı zamanda, insanların ruhlarında serbest kalan şeytanî kötülük dürtülerinin de ezici yargısı oluyor.

Korkira'da gelişen sınıf savaşı **(stasis)** bu derece vahşiydi ve bu türün ilk örneği olduğu için daha da derin bir iz bırakmıştı; ama sonradan Helen Dünyasının bütünü aynı şekilde altüst oldu. Bütün ülkelerde proletaryanın önderleriyle, Atinalıların ve Lakedaimonyalıların müdahalesini sağlamaya çalışan gericilerin arasında mücadeleler oluyordu. Barış zamanında yabancıyı çağırmaya ne istek duyar ne de fırsat bulabilirlerdi; ama şimdi savaş vardı; her iki kamptan ihtilalci kişilerin, düşmanları aleyhine ve tabii kendi taraftarının da yararına işleyecek böyle bir ittifakı sağlamaları kolaydı. Sınıf savaşının açtığı bu gedikten sonra Hellas ülkeleri üzerine yağan felaketler birbirini izledi. İnsan yaradılışı böyle kaldıkça böyle felaketler olacak ve olmakta devam edecektir, yalnız ortamın değişikliğine göre büyüyebilir, küçülebilir, değişebilirler. Barış zamanının daha elverişli koşulları altında gerek insanlar gerekse ülkeler daha sevimli ve aklı başındadırlar, çünkü olayların mantığı ellerini mahkum etmez öyle zamanlarda; ama savaş olağan hayatın kenarlarını kemirir ve çoğu insanın mizacını zorla eğiterek yeni ortama uydurur. Böylece Hellas ülkeleri de sınıf savaşına bulaştılar ve bu olayın her patlak verişindeki heyecan bir sonraki üzerinde birikimsel bir etki yaratır.[1]

Entrikacılığı inceltmekte bir zeka yarışıydı bu. Kelimelerin alışılmış anlamları çarpıtılıyor, kelimeleri kullananların davranışlarını örtüyordu. Kaygısızca sorumsuzluk, kahramanca sadakat sayılıyordu, ihtiyatlı bir çekimserlikse yüce bir adın maskesi arkasına gizlenmiş korkaklık olmuştu, ılımlılık yüreksizlik, akıl politikası ise bir **laissez faire** politikası gibi işlem görüyordu. Cezbeye tutulmuş bir fanatizmdi halkın davranış ülküsü, insafsız entrikaysa meşru bir korunma yöntemiydi. Şiddetli duygular bir üstünlük göstergesi, şiddete karşı çıkmaksa şüphe çekici bir davranıştı. Zeka ölçüsü entrikada başarılı olmaktı, bir adamın entrika çevirdiğinin görülmesi üstün zekasının bir kanıtı sayılıyordu, böyle yöntemlere yüz vermeden politikasını çizen adamsa kendi grubuna karşı bir nihilist olarak taşlanıyor, düşmanlarına karşı yüreksizin teki olarak görülüyordu. Sözün kısası, darbeyi indirmekte düşmanından önce davranan ya da daha önceden bunu düşünmeyenlere böyle bir şeyi düşündüren, aferini alıyordu. Parti bağları akrabalık bağlarından daha yakın oldu[2], çünkü partizanlar, kendilerini bir an içinde bir serüvene atmakta akrabalardan daha istekliydiler ve sözü geçen bu dernekler yerleşik kurumların yararlarını sağlamak için de-

gıl, kurumların yasaların bozarak gayri meşru kazançlar sağlamak için kuruluyordu. Suç ortaklığı, ciddî bir yeminden daha geçerli bir ahde sadakat bağıydı. Günün egemen partisi, düşmanından dostça bir öneri alacak olursa, cömert bir karşılık vereceği yerde, bunu birtakım pratik tedbirler almak için işaret sayardı. Ceza gerektiren ahlaksızlıklara karşı bağışıklığa kimse değer vermiyordu da, birinin cezalandırılmasına herkes bayılıyordu. Uzlaşmalara ancak geçici bir son çare olarak baş vuruluyor, ancak değişik bir seçenek belirmediği sürece bir uzlaşmaya uyuluyordu. Düşmanının zırhında zayıf bir nokta gören ve bu fırsatı değerlendirmeyi becerebilenler, intikamını hile yoluyla almayı yiğitçe almaya tercih ediyorlardı. Bütün düşünülen, tehlikeye girmemek ve hileyle kazanılmış zaferleri örten zeka parlaklığı aylasını elde etmekti...

Bütün bunların nedeni, yırtıcı, rekabetçi itkilerden doğan kudret hırsıydı. Bunlar, çatışmaya yol açan itkilerdir ki çatışmadan da ihtiras doğar. Hellas'ın bütün ülkelerinde parti önderleri sesi kulağa hoş gelen tantanalı laflar icat ettiler ve yalnız lafla hizmet ettikleri kamu çıkarından kendilerine pay ayırabilmek için, ya kitleler için politik eşitliğin ya da ılımlı tutuculuğun savunucusu kesildiler. Birbirlerini geride bırakmak yolunda giriştikleri vicdansız yarışmada hiç bir şey onları durduramadı, kan davaları içine gömülüp gittiler. Ahlaki doğruluk veya ulusal çıkar sınırları içinde hareket etmek şöyle dursun, her ikisinde de o anın estirdiği kapris dışında hiç bir kısıtlama dinlemiyorlardı. Anlık hırslarını gidermek üzere, yalın kaba kuvvetle olmasa da, düşmanlarına karşı ahlaksızca sağlanmış yargıları kullanarak iktidara gelmekten kaçınmıyorlardı. Aslında, dinin bunlar üstünde hiç bir etkisi kalmamıştı, dolayısıyla, kötü bir iş yapacakları zaman, adlarının ahlaksıza çıkmaması için, olanı yanlış tanıtmaktaki yeteneklerine güveniyorlardı. Bir yandan, iki aşırı uç da her ülkedeki ılımlı kişilere saldırıyor, biraz taraf tutmadıkları için, biraz da bu kavgadan onların sağ çıkabileceklerini düşünüp kızdıkları için, onların başına dert açıyorlardı.

Böylece sınıf savaşı Helen Toplumunu her çeşitten ahlaki kötülüğün içine batırdı.[3]

İ.Ö. 431'de Atina-Peloponez Savaşını izleyen bu manevî çöküntü, o büyük felaketin sonucu olan savaşlar ve ihtilaller yüzyılı boyunca durdurulamadan devam etti; ilk toplumsal sonucu da kalabalık ve sayısı gitgide çoğalan bir «vatansız» sürgünler alayının doğması oldu. Helen Uygarlığının büyüme evresinde de korkulmuştu böyle bir olaydan, ama o zamanlar örnekleri enderdi. İ.Ö. dördüncü yüzyılın ortalarında Helen Dünyası artık bu yersiz yurtsuz gezginlerle dolup taşmıştı. İskender, her şehir-devletindeki yönetici kliği şehirden kovdukları düşmanlarının gelip serbestçe yerleşmesine izin vermeye kandırmak için uğraştı, ama bundan da bir sonuç alınamadı. Ateş, kendi yakıtını buluyordu, açıkta kalan sürgünler ücretli asker olarak çalışmaya başladılar; bu askerî insan gücü fazlalığı da yeni savaşlara yol açtı ve böylece ortaya yeni sürgünler —dolayısıyla yeni ücretli askerler— çıktı. Bu kötü neden-sonuç kısır döngüsü ilkin Hellas'ın kendi içinde kardeş kavgası kıvılcımını tutuşturdu; sonra da Helen savaş okulunda yetişen insanlar ileri atılıp Perslerle barışı bozdular ve bu da İskender'le Makedonyalı vârislerinin bitip tükenmez savaşlarını başlattı.

Savaşın serbest kıldığı yıkıcı iktisadî güçlerin işleyişi bu ahlakî yıkımı kuvvetlendirdi. Örneğin, İskender'le vârislerinin Güney-Batı Asya'daki savaşları bir sürü evsiz barksız Yunanlı'ya, başka bir grup Yunanlı'yı evinden barkından etmek pahasına askeri iş sağladı. İki yüzyıldır Akamenya (Pers) hazinelerinde biriken altın, dolaşıma sokularak ücretli askerlerin parası ödendi, dolaşımdaki para hacminde bu anî ve büyük artış da, o zamana kadar politik kavganın dışında kalmayı başarabilmiş Yunan şehir-devletlerinde berbat bir enflasyon yarattı. Ücretlerde benzeri bir artış olmaksızın fiyatlar fırladı, bu malî ihtilal o zamana kadar oldukça sağlam bir güvenlik içinde yaşayan köylü ve zanaatçı sınıfını dilenci haline getirdi. Aynı yoksullaşma, bundan yüzyıl sonra, İtalya'daki Anibal savaşının iktisadî sonucu olarak da ortaya çıktı; ilkin Anibal'in ordusunun yakıp yıkmasıyla, sonra da, İtalyan köylülerinin hem ana İtalya savaş bölgesinde hem de Apeninlerin ve denizlerin ötesinde yapmakla yükümlü oldukları uzun süreli askerlik hizmeti yüzünden, orada da köylüler yaşadıkları topraklardan koptular. Anibal İtalya'dan çekildikten ya da Kartaca barış için aman diledikten sonra da sona ermedi Po ovasındaki, İberya yarımadasındaki, Yunanistan'daki, Doğu'daki seferler, tersine, daha da insafsızca yayılarak ve büyüyerek devam ettiler ve gittikçe artan sayıda İtalyan köylü-askerini topraktan kopardılar. Böyle koşullar altında, atalarına bir angarya (corvée) olarak kabul ettirilen bu durumdan kendilerine bir meslek edinmekten başka bir şey yapamazdı bu yoksullaşmış köylü-asker torunları. İ.Ö. 133'de Tiberius Gracchus'un tribünlüğüyle başlayıp da İ.Ö. 31'de Actium savaşıyla son bulan ihtilal ve iç savaş yüzyılı boyunca, «yeni yoksullar», yeni Roma İmparatorluğunda egemenlik için çatışan rakip savaş-beylerinin emri altında ücretli asker hizmetine girerek durumlarının imkan bıraktığı tek yoldan geçimlerini sağlamaya baktılar.

İşte bu zalim «kökünden koparma» sürecinde, hiç şüphe yok ki, Helen iç proletaryasının doğuşunu görmekteyiz: Bu, terimi daha önce (4) de tanımladığımız gibi, toplumun «içinde» olan, ama «toplumdan» sayılmayan bir toplumsal öge anlamında bir proletaryadır. Proletaryanın gerçek ayırıcı özelliği ne yoksulluğu ne düşüklüğüdür, toplumun kurulu yapısı içinde geleneksel yerinden kovulduğu ve kendi yurdu olan bir toplulukta artık istenmediği bilinci ve bu bilincin getirdiği öfkedir. Helen Toplumunun iç proletaryası Helenizmin çözülen politik yapılarının özgür yurttaşlarından, hattâ aristokrasisinden oluştu, bu manevî yoksullaşma da tabii hep maddî yoksullaşmayla yan yana gitti; çok geç-

içinde, İ.Ö. 198'de Setia'da köleler ve Kartacalı tutsakların doğmadan ölen ayaklanma hareketi ve İ.Ö. 196'da Etruria'da çarçabuk bastırılan ayaklanma ile bu dizi başlamıştı. 185'de Apulia'daki dehşetli isyanla devam etti; olay geçici olarak Sicilya'ya kaydıktan sonra İ.Ö. 73 ile 70 arasında İtalya yarımadasını bir boydan bir boya geçerek dolaşan kaçak Trakyalı gladyatör Spartakus'un umutsuz girişimiyle en ünlü örneğini verdi. Helen egemen azınlığına karşı bu şiddetli nefret yalnız kölelerin efendilerine karşı ayaklanmalarında ortaya çıkmıyordu, Roma'nın yoksullaşmış özgür yurttaşları da aynı duyguyu paylaşıyorlardı. Romalı şehirli proleterin vahşeti iç savaşlarda Roma plutokrasisini paramparça etti; özellikle İ.Ö. 91-82'deki galeyan döneminde Yahuda Makabeus ve Spartakus'un vahşetinden geri kalmıyordu; alevler içinde yanan dünyanın ışığı önünde sinsi bir siluet olarak duran karanlık kişiler içinde en şeytanî olan da, **Ordo Senatorius**'un kendi içinden çıkıp bu hareketlere dalan Romalı ihtilalci liderlerdir: Marius, Sertorius, Katilin ve Sextus Pompeius.

Bu şiddet cümbüşleriyle Helen proletaryası, Helen egemen azınlığının vahşetini, göze göz, dişe diş ödüyordu. Ne gibi baskılar karşısında ayaklanıldığını hatırlarsak, ayaklanma hareketlerinin yırtıcılığına pek fazla şaşırmayız. Ama gene de bu şiddetin, Helen iç proletaryasının karşılaştığı muazzam meydan okumaya karşılık gösterdiği tek tepki biçimi olmaması hem şaşırtıcı, hem de hayranlık vericidir. Bir de, manevî gamın karşı ucunda, antifonal (Hıristiyanlıkta karşılıklı okunan ilahide, cevap olarak gelen karşı ses) cevap vardı. İşte bu uçta, iç proletarya, egemen azınlıkta her nasılsa hâlâ kalabilmiş yaratıcılık ruhu kalıntılarına sadece erişmekle kalmıyor, onun çok daha ilerisinde bir başarı düzeyine ulaşabiliyordu. Gerçekten de, burada kaydettiğimiz şiddet olayları kurbanların çektikleri acıya karşılık gösterdikleri tipik tepki değildir. Kurbanlardan bazıları şiddete şiddetle ve sadece şiddetle cevap vermekle yetiniyordu, ama çoğu zaman kuvvete kuvvetle değil, yumuşaklıkla cevap verenler de vardı. Canavar efendileri Damophilus'a karşı başkaldıran çılgına dönmüş köleler bile, işkencecinin kendisini ve eşit derecede canavar karısını öldürmek üzere sürüyüp götürürlerken Damophilus'un iyi yürekli kızının canını bağışlamışlar, böylece iyiliğe kötülükle cevap vermeyecek kadar insan olduklarını göstermişlerdi.(7) Filistin Yahudilerinin Antiochus Epiphanes'in zorla Helenleştirme politikasına karşı direnişlerinin Yahudiler arasındaki yarı-efsanevî anılarına göre, yaşlı yazıcı Eleazer ile yedi erkek kardeşinin ve annelerinin pasif direnişi, kahraman Yahuda Makabeus'un (*) militanca direnişinden önce gelir. İsa'nın ölümü hikâyesinde de

175 **Judaea armata:** İ.S. 66-70'deki büyük Roma-Yahudi Savaşı'nda basılan sikke.

176 **Judaea capta:** Kudüs'ün, bu Roma sikkesinde kutlanan düşüşü bile Yahudi militanlığını ezemedi.

177 **Judaea resurgens:** Yahudiler'in, İ.S. 132-35'de, Bar Kochba önderliğinde kalkıştıkları son bahtsız başkaldırmanın sikkesi.

178, 179 BARIŞIN ZAFERİ «Avına kükreyen bir arslan yavrusu gibi»: Yukarıdaki Judas Maccabeus Yahudi militanlığının ölümcül döngüsünü başlattı. «Eline kılıcı alanlar kılıçtan geçirilecek»: Aşağıda, İsa, şiddete dayanan direnişi yadsıyarak bu döngüden çıkışın yolunu gösterdi.

İsa'nın arkadaşlarına öğütü —«ve olmıyan esvabını satsın, kılıç satın alsın» (9)— vardır, ama Oniki kişi arasında iki kılıç olduğunu öğrenince hemen «Yeter» der (10); Ama önder tutuklanma durumunda dövüşmeyi bilinçli olarak yadsıyınca o baştan savma silahlanma çağırısı da önemini yitirir. (11) Hikayenin bundan sonraki bölümünde, ünlü doktor Gamaliel, İsa'nın Havarilerinin eziyete karşı güçlü manevi direnişleri ile Yahuda Makabeus'un çağdaş vârislerinin kısır ve göreneksel savaşçılığı arasındaki çarpıcı karşıtlığa hayret ediyor. (12) İşte burada, aynı meydan okuma karşısında, yalnız değişik değil, aynı zamanda çelişik ve uzlaşmaz nitelikte iki cevap örneği görüyoruz. Yumuşak cevap da sert kadar, proletaryanın kopma isteğini dile getiriyor; İ.Ö. ikinci yüzyıldan beri Helen Dünyasının Doğulu proletaryasının tarihinde yumuşaklıkla şiddetin ruhları kazanmak için yarıştığını görüyoruz; sonunda, şiddet kendi kendini yok ediyor ve yumuşaklığı yarış alanında yalnız bırakıyor.

Sorun, daha başından beri vardı. İ.Ö. 167'de ön-martirlerin seçtiği yumuşak yol sabırsız Makabeus tarafından çarçabuk terk edildi. Onun verdiği örnek de sonraki kuşakların öylesine gözünü kamaştırdı ki İsa'nın en yakın arkadaşları bile efendilerinin fiziksel yazgıya bu kadar rahatça boyun eğmesinden utandılar. (13) «Onu bırakıp kaçtılar». (14) Ama çarmıha gerilme olayından birkaç ay sonra Gamaliel, idam edilen önderin mucizevi bir şekilde bir araya toplanan şakirtlerini belki de Tanrı yanında olduklarını ispatlayabilecek insanlar olarak görmeye başlamıştı; birkaç yıl sonra Gamaliel'in kendi şakirdi Pavlus da çarmıha gerilen İsa adına vaiz vermeye başlamıştı. Hıristiyanların ilk kuşağının şiddet yolundan yumuşaklık yoluna geçmeleri son derece acılı, ama son derece verimli bir olaydı ve ancak bütün maddi umutlarının paramparça olması pahasına başarılabilirdi; çarmıha gerilme olayı İsa'nın müritleri için ne idiyse, İ.S. 70'de Kudüs'ün yıkılması da ortodoks Yahudiler için öyle oldu. Bu son felaketten önce Yahudi din bilginlerinden bir tanesi bilmeden ve kendi kendine İsa'nın «harap edici mekruh şeyin mukaddes yerde dikildiğini gördüğünüz zaman... Yahudiyede olanlar o vakit dağlara kaçsınlar» (15) öğütünü yerine getirmişti. İsa'nın kasdettiği mekruh şey, Filistin ufuklarında yeniden görünen silahlı Helen putperestliği idi. Haham Yuhanna ben Zakkai, Yahuda Makabeus'un başlattığı savaşçılık geleneğini bozma kararını kendi başına verdi; Yahudi militanların arasından sıyrılarak kuşatılmış şehirden dışarı çıktı. Roma komutanlığını da uzaklarda bir yerde sessiz sedasız ders vereceğine inandırarak geçip gitti. Askeri direniş yolunu böylece yadsımakla okulunu yeniden kurmayı ve öğretime yeniden başlamayı başar-

dı. Böylece de, politik iktidar kavgasının gönüllü olarak dışında durmakla kendi yurdundan uzak, her çeşit yabancı ve düşman çevrelerde bugüne kadar varkalmayı başarabilen yeni bir Yahudiliğin kurucusu oldu.

Bu iç değişiklik sayesinde İ.S. 70'de Kudüs'ün yakılıp yıkılmasından sonra ortodoks Musevilik bir diaspora olarak varkalmayı başardıysa, çarmıh olayından sonra buna benzer bir iç değişikliği geçiren İsa'nın arkadaşları da böylece Hıristiyan Kilisesi için daha büyük zaferler kazanma imkanını buldular. Hıristiyan Kilisesi, üçüncü yüzyılın yaygın eziyet ve kovuşturmaları yüzünden ilk büyük meydan okuma ile yüz yüze gelince Yahuda'nın şiddet yoluyla değil, Eleazer ve Yedi Kardeşinin yumuşaklık yoluyla cevap verdi. Bundan sonraki sınavda Hıristiyanlığı kabul eden Roma İmparatorluğu, dördüncü ile beşinci yüzyılların dönüm noktasında, yıkılmaya başlamıştı, Kilise istilacı barbarlara da aynı tarzda tepki gösterdi (ama Hıristiyan olmayan kendi yurttaşlarına karşı böyle değildi), ve bu seferinde kazancı, çöken İmparatorluğun yakılıp yıkılmış Batı bölgelerinde yüz yüze geldiği barbar savaş çetelerine bu dini kabul ettirmek oldu.

Böylece Helen Dünyasının iç proletaryasının manevî tarihi boyunca uyuşmaz yumuşaklık ve şiddet ruhlarının birbirleriyle durmadan mücadele ettiklerini ve yumuşaklığın, zamanla, deneylerin de yardımıyla, azar azar zaferi kazandığını görüyoruz. Bu mücadele toplumun sadece proletarya kesiminde kalmış da değildir şüphesiz, çünkü Helen egemen azınlığının manevî tarihinde de bunun en azından ipuçları var. Yazıcı Eleazer ile Yahuda arasındaki karşıtlığı ya da İsa ile çağdaşı Yahudi militanı Tevdas arasındaki karşıtlığı İ.Ö. üçüncü yüzyılda Isparta'da yumuşak kral Agis'le sert kral Kleomenes arasında ya da İ.Ö. ikinci yüzyılda Roma'da yumuşak tribün Tiberius Gracchus ile sert tribün Gaius Gracchus arasında da görebiliriz. İsa'nın haksız yere idam edilme durumunda gösterdiği insanüstü teslimiyet karşısında Petrus'un isyanının bir benzerini, Sokrates'i hak etmediği bir idam yargısıyla hapisanede yatarken, buradan kaçırmak için ikna etmeye çalışan Krito da gösterir. Ayrıca, Petrus, Pavlus ve Yuhanna ben Zakkai'nin ruhlarında yumuşaklığın şiddete karşı kazandığı zaferin paralelleri Büyük İskender'in rüyasında, Sezar'ın merhametinde ve Augustus'un pişmanlığında da gürülür.

Helen egemen azınlığının bu ünlü temsilcileri arasında, bütün Helen ahlak felsefesi akımlarının babası olan Atinalı Sokrates ile Helen evrensel devletinin kurucusu olan Romalı Augustus var. Helen egemen azınlığının en büyük iki yaratıcı eseri, pişmanlık göstermeyen fatihlerin ve zorbaların yaptıkları işlerin tam karşısında yer alıyor. Filozoflar ve imparatorlar, bu can çekişen toplumun, pastırma yazının solgun güneşi altında kısa bir süre daha ısınmasına izin verdiler. Bu ölen yaratma gücünün son parıltılarına karşılık iç proletaryanın çok daha kalıcı manevî başarısı daha ileri bir din olan Hıristiyanlık ve onun Hıristiyan Kilisesi içinde kurumsal cisimleşmesi oldu. Bu başarıların her biri daha ilerideki bir aşamada gözden geçirilecektir. (16)

29 Dış Proletaryalar

Dış proletarya da iç proletarya gibi, yıkılmış ve çözülmekte olan bir uygarlığın egemen azınlığından kendini ayırarak varolur. Bu durumda, ayrılık elle tutulur bir biçimde ortaya çıkar. Çünkü, iç proletarya, aralarında manevî bir uçurum açılan egemen azınlıkla coğrafî bakımdan kaynaşmış olarak yaşamaya devam ettiği halde, dış proletarya egemen azınlıktan yalnız duygularıyla değil, aynı zamanda, bir haritada görülebilecek bir sınır çizgisiyle de ayrılır.

Böyle bir sınır çizgisinin belirmesi, gerçekten de, dış proletaryanın kopuşunun gerçekleştiğinin kesin bir işaretidir. Bir uygarlığın, büyümekte olduğu sürece katı ve kesin sınırları olmaz, ancak kendi türünün bir başka üyesiyle çatıştığı yerlerde böyle sınırlar belirir. (1) Çünkü bir yaratıcı azınlığın, kendi toplumunu aydınlatmak için yaktığı ışık sınırlarının ötesine de taşar ve çevresindeki uygarlık-öncesi toplumlara yansır. Kendi taşıma gücünün içsel zayıflıkları dışında ışını yolundan alıkoyacak hiç bir şey yoktur. Işık, kararma ve yok olma noktasına varıncaya kadar gider. Dolayısıyla, büyüyen bir uygarlıkta, günün yaratıcı azınlığı içinde doğduğu topluma karşı yaptığı hizmeti çevredeki uygarlık-öncesi komşulara da yapar; hattâ, ışık merkezinden çok uzak köşeleri de etkileyebilir: Suriye alfabesinin Mançurya'da kabul edilmesi ya da Helen estetik üsluplarının Keltik Britanya'da ya da Kuzey Hindistan delta bölgelerinde sikkelerde yansıması gibi.

Gelgelelim, bir uygarlık bir kere yıkıldı mı da, artık komşu topluluklar üzerinde bu çekim gücünü harekete geçiremez, çünkü kendini belirleme gücünü yitirince, kendi dışındakiler üzerinde yaratıcı bir

HELEN UYGARLIĞININ YANSIMALARI

180-183 Arabistan, Orta Asya, Küçük Asya ve Britanya'dan portre büstler, İ.S. birinci yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar. Büyüyen bir uygarlığın katı sınırları yoktur, onun için kültürü de komşu barbar topluluklarına yansır; ama yıkılırken, bu toplumlar üzerindeki etkisi zayıflar ve yerli öge daha fazla güç kazanır.

SAVASA BOĞULAN İMPARATORLUK

184 İ.Ö. son yüzyılda dağılan bir dünyaya düzen getiren Roma, kendi dısındaki barbarlara karşı bu düzeni korumak için bitip tükenmez bir mücadeleye girdi: Barbar kabileleri bir Roma kalesine saldırıyorlar.

etki yapma gücünü, başka toplumlar için bir model olabilecek, uyumlu bir bütün görünümü verme imkanını da elinden kaçırmıştır zorunlukla. Üstelik, çözülen bir toplumun egemen azınlığı, yaratıcı azınlığın manevi etkisi yerine ancak bir şiddet ve baskı politikası getirip koyabilir, ama bu da, içeridekî yaratıcı olmayan kitleler kadar dışarıdaki taklitçiler üstünde de itici, yabancılaştırıcı bir etki yaratır. Çözülen bir uygarlığın çevresindeki uygarlıköncesi toplumlar kendileri uygarlıktan uzaklaşarak yabaniliklerini gösterirler: Çözülen toplumun manevî yörüngesinden kendilerini çekerler ve böylece o toplum için bir tehlike potansiyeli haline gelirler; işte o zaman, egemen azınlık, bir vakitler iyi örnek olmakla kazandığı bağımlılığı şimdi askerî yoldan sağlamaya kalkışınca, yabancılaşan dış proletarya da kuvvete kuvvetle karşılık vererek tepki gösterir. Dış proletarya komşusunun bir vakitler çekici gelen kültürünü reddetmek gibi olumsuz edimi yerine getirirken, yıkıcı olsa da olumlu bir başka şeyi de yapar: Kendini egemen azınlığın zorbalığından korumak için kendinden daha üstün düşmanından askerî teknikleri ödünç alarak uygarlıktan ders alma işine devam eder. Sonuç, iki yabancılaşmış topluluk arasında uzun süreli ve amansız bir savaştır, çünkü artık her biri öbürünü tehdit etmektedir. Düşmanlık şiddetlendikçe, bir zamanlar esnek ve akışkan olan sınır katılaşır, geçilmez bir duvar haline gelir. Latince terimler iki temas çeşidi arasındaki karşıtlığı ve akrabalığı da dile getiriyorlar: **Limen**, ya da eşik, bir bölgedir; bunun yerine **limes** ya da askerî sınır geliyor ki, bu, eni olmayıp da yalnız boyu olan bir çizgidir.

Helen tarihinin büyüme evresi, sağlıklı bir uygarlığın topraklarını saran **limen** ya da tampon bölgenin klasik örneğini gösterir. Kıta Avrupa'sına doğru Helenizm'in özü biraz gölgeleniyor, kuzeyde yarı-Helen Tesalya ile batıda yarı-Helen Aetolia yer alıyordu; Aetolia ile Tesalya'yı ise İllirya ve Trakya'nın katışıksız barbarlığından, Epirus ile Makedonya'nın yarım-buçuk-Helenizm'i ayırıyordu. Küçük Asya'ya doğru da Helenizm kararıyor, kıyıdaki şehir-devletlerinin hinterlandında Karya'nın yarı-Helenizm'iyle Lidya'nın yarım-buçuk-Helenizm'inden geçerek, Anadolu yaylasındaki Hitit yıkıntıları arasında oturan Frigya barbarlığına dalıyordu. Kuzey Afrika ve İtalya'daki Yunan kolonilerinin hinterlandlarında oturan yerli topluluklarla aralarında daha geniş kültürel uçurumlar olması beklenebilir, iki dünya arasındaki politik ilişkilerin nisbeten daha düşmanca olacağı düşünülebilir, ama buralarda da, Siraküza'nın imparatorluk kurma hareketi ve İtal'lerle Khon'ların yok edilmesi olaylarının yanı sıra daha barışsever temaslar ve daha yumuşak geçişler de görülüyor. Yunanlı ile barbarın politik uzlaşmalarından daha çarpıcı olan şey, Helenizm'in kültürel düzeydeki barışçı sızmasıydı. Sicilya'da İ.Ö. son yüzyılda, oradaki son Yunan kolonisinin kurulmasından beş yüzyıl kadar sonra, uzun süreden beri ortak Helen kültürü, ortak Yunan dili ve kötü Roma yönetiminin ortak acılarıyla birleşmiş bir halk arasında yerli Sicilyalılarla Yunanistan'dan gelip yerleşenleri birbirlerinden ayırdetmek imkansızlaşmıştı. İtalya'da Tarentum'un hinterlandında Helenizm öyle hızla yayıldı ve öyle iyi «tuttu» ki, İ.Ö. dördüncü yüzyıl gibi eski bir tarihte bile Apulia kırmızı topraktan vazo üretiminde en hızlı çalışan atölye olarak ün yapmış ve Helenizm'e katılışını böylece ilan etmişti. Daha ilerilerde, Latium şehrinin halkı Helenizm'in garip şehir-devleti kurumunu öylesine coşkuyla benimsedi ki, Yunanlı gözlemciler Latinleri sonradan olma Helen saydılar; Yunan edebiyatında Roma'nın adı ilk olarak bir «Helen şehri» olarak geçer. (2)

Ama, modelin kendisi parçalanınca, egemen Helen hayat tarzına karşı bu gönüllü eğilim de kesiliverir. Helen Uygarlığında çöküntünün belirtisi İ.Ö. 431-404'deki iç savaştı; barbarlarla Helenler arasında bin yılık bir savaşın ilk hamlesi de bu yıkıcı çatışmanın üçüncü yılında yapıldı; bir Trakya ordusu Makedonya'yı istila ederek yaktı, yıktı. Gerçi bu baskının arkası gelmedi, ama Trakya'nın gönüllü olarak kendini Helenleştirmesinin de sonu demek oldu ve ilk olarak uygarlıkla barbarlık arasına katı bir engel dikti. Bu Trakya sınırı o zaman dört yüzyıl süreyle bozulmadan kalabildi, ama dış proletaryanın Helen Uygarlığının çöküşüne karşı militanca tepkisi **Magna Graecia**'da (Büyük Yunanistan) daha şiddetli ve daha tantanalı oldu; çünkü, Atina-Peloponez savaşının çıkmasından sonraki yüzyıllık süre içinde Helen kolonicileri, çevrelerini kuşatan Oska kabileleri tarafından denize kadar sürülmüşlerdi. Barbar akını Messina boğazlarını geçmiş, o şehirde de, Sicilya'nın fethi için bir harekat merkezi kurmuştu. Ama o sırada Roma ordularının müdahalesi her şeyi sona erdirdi. Bundan sonra, Helen Dünyasının bütünselliğini yeniden kurma işini üstüne alan Roma, gerek barbarlara, gerekse Helen Uygarlığının pelerinini kapmak için çalışan rakip İtalyan şehirlerine karşı geniş çaplı seferlere girişti. Roma'nın bu ard arda askeri başarıları Helen egemen azınlığının egemenlik alanını kıta **Avrupa**'sında, İberya yarımadasında ve Kuzey Batı Afrika'da, neredeyse Asya'da Makedonyalı İskender'in fetihleriyle kazandığı kadar geniş bölgelere yaydı. Ama bu haşmetli Roma ve Makedonya fetihleri, çözülen Helen Toplumunu, çöküntüsünün kaçınılmaz cezalarından biri olan bir toplumsal hastalıktan kurtaramazdı ve kurtaramadı.

Helen Dünyasının bu askeri genişlemesi, barbarlarla sınırları yok edeceği yerde, Helen egemen azınlığının harekat üssünden uzaklara ittiği oranda uzattı bu sınırları. Sınır gibi haberleşme çizgilerinin de aynı şekilde durmadan uzaması egemen azınlığın yükümlülüklerini artırırken vurucu gücünü de azalttı. Roma kavgaya girmiş ve Etrüsklerin Keltlere karşı yükümlülüklerini, Tarantoluların Oskalılara karşı yükümlülüklerini, Makedonyalıların Trakyalılar ve Dardanyalılara karşı yükümlülüklerini başarıyla devralmıştı; ama böylece, Kuzey Denizinden Karadeniz kıyısına kadar bütün Avrupa kıtası boyunca barbarlara karşı sınırları korumanın tek sorumlusu Roma oldu. Üstelik, Helen Uygarlığının kendi geçmişinden kalan miras olarak devraldığı bu barbarlara karşı sınırın muazzam uzunluğu ve genişlemesi, hasta toplumun kapris yaparcasına sırtlandığı fazladan yüklerin sadece bir parçasıydı. Makedonya ve Roma'nın fetih savaşları sonucunda zorla Helen Dünyasıyla bütünleştirilen Suriye Toplumunun Kuzey Afrika, İberya yarımadası ve Güney-Batı Asya'daki barbarlara karşı sınırlarını da aynı anda Helen egemen azınlığı devralıyordu.

İ.Ö. üçüncü yüzyılda ikinci yüzyılın dönüm noktasında Roma çağdaş Helen Dünyasındaki bütün öteki Büyük Güçlere bayıltıcı yumruklar indirmeyi başarmıştı; böylece de, Helen egemen azınlığının yalnız alacaklarını değil, borçlarını da devralmıştı. İ.Ö. son yüzyılda Helen evrensel devletinin sınırlarının ilk olarak çizilişinden Roma İmparatorluğunun çöküşünü izleyen geçiş dönemine (İ.S. 375-675) kadar Helen Toplumu her yanından tehlikeli barbar sınırlarıyla kuşatılmıştı: Kuzey Avrupa'da, Tuna'da, Suriye'de, Kuzey-Batı Afrika'da. Bu uzun süreli çekişme boyunca yoğun askeri faaliyet dönemleriyle her sınırda görece bir barış durgunluğunun korunduğu dönemler birbirini izliyordu: Barbarlar iki kere bu sınırları yarmayı denediler, ama üçüncüde başardılar.

Helen Dünyasının en fazla dertli olduğu İ.Ö. son iki yüzyılda Sarmatyalı barbarlar Don'un doğu kıyısı boyunca Aşağı ve Orta Tuna havzalarına kadar ilerler, ondan sonra da burada, Helen Dünyasının kuzey-doğu kanadında tehlikeli bir şekilde asılıp dururlar. Aynı dönemde, İ.Ö. ikinci yüzyıldan son yüzyıla geçerken, Araplar, Mezopotamya ve Suriye'de can çekişen Selevkos Krallığının perişan topraklarına girerler. Kartaca'nın Anibal savaşlarından sonra yenilmesi ve İ.Ö. 146'da yok olması, Kuzey-Batı Afrika sınırındaki Numidyalıların Afrika kıtasındaki yıkık Kartaca topraklarına yaklaşmalarına yol açmıştı. Son olarak, Kuzey Avrupa sınırında, İ.Ö. ikinci yüzyılda Romalıların Alpler ötesine ilk çıkışları Kimbri ile Tötonların dehşetli karşı-saldırılarıyla cevabını almış oldu. Bu kavimler, Roma orduları tarafından sakatlandıkları ya da yok edildikleri için bir engel de çıkarmayan yarı barbar tampon güçlerin serbest bıraktıkları savaş yollarından dosdoğru İtalya'ya aktılar. Dört sınırın üçünde Romalılar barbar saldırılarını durdurmak için müdahale etmek zorunda olduklarını düşündüler; Kuzey Avrupa sınırında ise canlarını kurtarmak için dövüşmeleri gerekti; barbar saldırılarının üç tarihî nöbetinin birincisinde bile. Avrupa ile Afrika'da durumu Marius kurtardı; Numidyalı saldırgan Jugurtha'ya karşı (İ.Ö. 112-106) ve Kimbri'ye karşı (İ.Ö. 105-101) savaşlarda yenilgiden zaferi çaldı. Pompey İ.Ö. 63-62'de Roma'nın Suriye eyaletini örgütleyince Selevkos mirasının son kalıntılarını Arap savaş çetelerinden korumak mümkün oldu. Bundan sonra, Kimbri'nin yakın zamandaki kaderinden ürkmeyen bir grup Suev Avrupa'nın gene aynı savaş yoluna ayak basınca, Sezar Roma dominyonlarının Alpler-ötesi sınırını Ren çizgisine götürerek düzeltmek için bunu fırsat bildi (savaş, İ.Ö. 58-51); bundan sonraki dört yüzyıl boyunca bu sınır birkaç kısa süreli dalgalanma dışında hep böyle kaldı.

Barbarların dört sınırdan birden içeri girmek için ikinci başarısız çabaları Hıristiyanlık Çağının üçüncü yüzyılının ortalarına raslar. Bu sefer en ağır baskı Tuna sınırındaydı. Burada Gotlar yalnız karadan Balkan yarımadasının canevine inmekle kalmadılar, ayrıca denizden giderek Ege ve Karadeniz kıyılarını da yağmaladılar. Arap sınırında Müslüman Arapların Palmiryalı ataları hem Suriye hem de Mısır'ı geçici olarak işgal ettiler. Aynı çağda Kuzey-Batı Afrika'da Berberler Jugurtha'nın zamanından beri ilk kez savaş safına girdiler. Kuzey Avrupa sınırında Franklarla Alemanlar Ren'i geçerek Gol'ü yağmaladılar. Bu eş anda, eş-merkezli barbar saldırılarının ikinci nöbetinde Roma'nın gücü durumu ikinci kere de kurtarmaya yetti. İstilacılar girdikleri hemen her bölgeden püskürtüldüler, bozulan bütün sınır çizgileri yeniden düzenlendi. Ama bu seferinde zafer daha ağır kayıpları ve daha utandırıcı yenilgileri izlemişti. Daha yüksek bir bedel karşılığında satın alınmıştı zafer, üstelik önceki statükoyu ancak yüzeysel bir anlamda yeniden kuruyordu. Çünkü, eski sınırlar hemen hemen her yerde olduğu gibi korunmuştu ama, Roma ile barbar güçlerinin görece kuvveti bundan sonra pek değişmeyecek bir biçimde barbarlardan yana ağır basıyordu.

Böylece zayıflayan Roma üç yüzyıl kadar süren yeni bir barbar saldırı nöbetiyle karşı karşıya kaldı (İ.S. 375-675) ve Helen evrensel devletinin nihai olarak ortadan kalkmasıyla son buldu. Dördün-

BARBAR HYDRA'SI
İmparatorluğunun güvenini saldırgan bir biçimde arayan Roma her yandan, insafsız bir barbar tepkisiyle karşılaştı; İ.S. 200 sıralarında savaşta talih Roma'dan yüz çevirmişti.

cü yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar kuzey sınırı birbiri ardı sıra gelen, üst üste yığılan ve sonunda Roma İmparatorluğunun batıdaki topraklarının bütününü ezip geçen Hun, Avar, Töton ve Slav dalgalarının sürekli ve yoğunlaşan basıncı altındaydı. Yedinci yüzyılda Müslüman Araplar düzenli ve amaçlı askeri seferlerine giriştikleri zaman eylem alanı Küçük Asya ve Afrika'ya kaydı. Küçük Asya'da İstanbul hükümeti bütün yükümlülüklerini bırakıp başka bütün sınırlardaki yenilgileri kabullenmek pahasına Müslümanları boğazlardan Toroslara kadar geriletmeyi ve orada durdurmayı başardı. Ama böylece Ortodoks Hıristiyanlığın doğmakta olan toplumsal yapısını da adamakıllı zora koşmuş oldu. Ama Afrika'da Araplar Nil'den Atlas Okyanusuna kadar hızla yürümeyi başardılar, yolda rastladıkları Berberler ve Vizigotları yendiler, sonra Cebelitarık boğazından geçip İspanya'ya girdiler ve Pirenelerin ötesine bile geçtiler; akınları ancak 732'de, Franklar tarafından, Loire ve Rhône hizasında önlenebildi. Ama Tours yakınındaki savaşın da tanıklık ettiği çarpıcı tarihî olay Arapların Franklar karşısında yenilgiye uğraması değildi. Arapların ve Frankların ve başka bütün barbar savaş çetelerinin baş düşmanı olan Roma Gücü direnişinin yıkılmasıydı. Roma Dünyasının orta yerinde Frank savaş çetesi, yarımış yıkılmış Roma ülkelerinde güney sınırlarının ötesinden gelen savaş çeteleriyle karşılaşıp onları yeniyorsa, dış proletaryanın Helen evrensel devletini zaptetmek için üçüncü girişimlerinin tamamen başarılı olduğu açıkça belli demekti.

Barbarların Helen Toplumu üstündeki etkilerine kısaca bir göz atınca, çözülen bir uygarlığın yarattığı basınca karşı dış proletaryanın gösterebildiği tek tepkinin şiddet olduğu ve iç proletaryanın olumlu bir yaratma eylemini başarmasına yol açtığını gördüğümüz o yumuşaklık alternatifini geliştirme açısından herhangi bir yeteneğe sahip bulunmadığı akla gelebilir. Gerçekten de Helen dış proletaryasının başlıca özelliği yırtıcı bir şiddetti;

185 Kuzey: Kelt süvari ve piyadeleri.

186, 187, 188 Aşağıda, Tuna sınırı: Steplerden gelen göçebe atlılar.

Mimar Sinan Üniversitesi Merkez Kütüphanesi

Hunların adlarının en aşırı barbarlıkla eş anlamlı bir kelime olarak tarihe geçmesi, en ünlü önderlerinin çağdaşlarına «Allahın Belası» adıyla korku salması gerçekten de bir raslantı değildir. Ama aynı zamanda dış proletarya ile iç proletaryanın davranışları arasında bazı ilkel ve hafif benzerlikler görebiliyoruz; bu benzerlikleri kaydetmeyi ve hak ettikleri değeri vermeyi başaramazsak, tarihî önyargılara sahip olmak suçundan yargılanabiliriz. Bir kere, değişik savaş çetelerinin uyguladıkları şiddette gözle görülür derecede ayrılıklar vardı. İ.S. 410'da Vizigotların Roma'yı yağmalamaları hiç şüphesiz kırk beş yıl sonraki Vandal ve Berber talanı kadar vahşi değildi. Latin edebiyatının en ünlü parçalarından biri, Vizigot kralı Alarik'in Roma Kiliselerinde fethedilen şehir halkını barındırdığı hikayesinin çağdaşları tarafından duyulduğunda yarattığı etkiyi anlatıyor.

> Roma'nın başına gelen felakette görülen yıkıp dökme, kılıçtan geçirme, talan, kundakçılık ve her çeşitten saldırı savaş geleneğine göre yapıldı; ama bu felakette yeni bir başlangıç, daha önce hiç görülmemiş bir manzara da ortaya çıktı. Barbarların korkulan vahşeti umulandan o kadar az oldu ki, sığınacak geniş odaları olan kiliseleri fatih kral halka ayırdı, bu kutsal yerlerde kimseye kılıçla vurulmaması ve kimsenin tutsak edilip götürülmemesi için de emir verildi. Gerçekten de, bazı yuka yürekli düşmanlar tutsaklarının özgürlüğe kavuşmaları için onları alıp bu kiliselere getirdiler ve insafsız düşmanlar tarafından tutsak ve köle yapılmak üzere oradan sürüklenilerek alınıp götürülen kimse olmadı. (3)

Augustine bir başka bölümde de (4) putperest Romalı çağdaşlarını Tanrıya yeterli şükranı göstermedikleri için azarlıyor; Roma'nın katıksız zalim Radagaisus tarafından 406'da zaptedilmeyip de 410'da oldukça aydınlanmış Alarik tarafından zaptedilmesini, Tanrının, Romalıların hak etmediği bir lutfu olarak görüyor. Daha ileride, Alarik'ten sonra gelen Atawulf ve Ostrogot önderi Theodoric, barbar boyunduruğunun bundan bile daha hafif olabileceğini gösterdi. Akitanya halkı da 412'de Vizigot istilacılara karşı direnmiş, ama bir yüzyıl sonra çok daha barbar olan Frank düşmanlara karşı fatihlerle birlikte ortak bir savunmaya girdiklerinde, su katılmadık barbarlıkla yumuşamış barbarlık arasında önemli bir ayrım olduğunu görmüşlerdi. Öte yandan, İspanya'da, Vizigotlar sonradan gelip kendilerini oradan atan (sekizinci yüzyılda) Müslüman Arapların yanında hiç de iyi efendi değillerdi; çünkü Emeviler gerek Doğu'da, gerekse Batı'da, Hıristiyan ve Yahudi uyruklarına hoşgörülü davranmakla ün yapmışlardı.

Bu ayrımlar, dış proletaryanın insancıllık etkisine ne dereceye kadar açık olduğunu gösteriyor. Manevî yaratıcılık alanına döndüğümüzde gene buna benzer bir çeşitlilik görüyoruz. Hıristiyanlık Çağının dördüncü yüzyılının ortasında hareketsiz bir Roma limes'inde kamp kuran Kuzey Avrupalı barbarlar, o zamanlar Roma İmparatorluğundaki Hıristiyanlığın resmî biçimi olan Arianizm'i kabul etmişlerdi. Bu dini kabul etmekle de, sınırında durdukları uygarlığın manevî kültürüne daha fazla yaklaşmışlardı. Ama dördüncü yüzyıldan beşinci yüzyıla geçerken Roma İmparatorluğu içinde Nikea (İzmik) Hıristiyanlığı Arianizm'in yerini almıştı, onun için de, İmparatorluğun gedikler açılmış sınırlarından içeri akan Arianizm'i kabul etmiş barbarlar artık kendilerini özdeşlememeye kararlı bir şekilde dikkat ettikleri yenik halkla aralarındaki toplumsal ayrılığın bir nişanı olarak dinlerini kullandılar. Aryanî savaş çeteleri yörelerindeki yenik halka karşı ne kadar sert davranırsa, Katolik Hıristiyanlığa karşı düşmanlığı da o kadar fanatikçe oluyordu. Örneğin, Kuzey Afrika'daki Vandallar iktisadî sömürü ve siyasî baskılarının tepesine bir de dini eziyet ve kovuşturmayı koydular. Arianizm'i kabul edenler bu dini buldukları gibi benimsemiş, sonradan da bu din belirli savaş çetelerinin, fethettikleri bölgelerde kendilerini yerlilerden ayıran başlıca özellikleri olmuştu, ama başka sınırlarda da, dinî hayatlarında gerçek bir yaratıcılık olmasa bile belli bir özgünlük gösterebilen başka barbar gruplar vardı. Örneğin Britanya adalarında Keltler Katolik Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi, ama bu yabancı dine olduğu gibi bağlanacakları yerde, onu kendi yerli geleneklerine uyacak şekilde yoğurmaktan geri durmadılar. Roma İmparatorluğunun Arap sınırının ötesinde oturanlar bundan daha ileri derecede bir dinî bağımsızlık gösterdiler. Arabistan'a yansıyan Yahudiliği ve Hıristiyanlığı karıştırarak kendilerine özgü ve yeni yüksek bir din yarattılar. Buna ilişkin estetik yaratıcılık alanına dönüp baktığımızda, dış proletarya barbarlarının büsbütün kısır olmadıklarını, iç proletaryanın daha yüksek dinlerine göze çarpacak biçimde eşlik eden yaratıcı eserlere denk olmasa bile bu alanda bazı başarılar kazandıklarını görüyoruz. Dış proletaryanın karakteristik kültürel ifade tarzı epik şiir ve saga olmuştur, ama Araplar fetihlerinin arefesinde dinî alanda gösterdikleri özgünlüğü şiir alanında da gösterdiler. Kur'an'daki uyaklı düzyazının öncüsü olan, kişisel tonlu bir lirik şiir yarattılar.

Dış proletaryanın özelliği üstüne şimdiye kadarki bulgularımızı artık özetleyebiliriz. Bir zamanlar uygarlık-öncesi komşularını kendi yörüngesine çeken ve o zaman sağlıklı olan, ama artık bir model olarak çekiciliğini yitiren ve kendi dışında yatan barbar toplumlarını etkileyemeyen bir uygarlığın çözülmesine tepki olarak doğarlar. Barbarların çözülen Helen Uygarlığına karşı saldırılarının kalıbını da inceledik ve şiddetin, dış proletaryanın ilkel ve içgüdüsel tepkisi olmakla birlikte, iç prole-

taryanınkiyle karşılaştırılabilecek daha insancıl bir tepki biçiminin izlerinin de zaman zaman görülebildiğini tesbit ettik. Dış proletaryanın yüksek dinlerde cisimleşen nihaî bir manevî gerçeklik görümüne potansiyel olarak açık bulunduğunu, iç proletaryanın dinî görüşlerini özümleyebildiği ve onlara uyabildiğini, dolayısıyla da sınırlı ama şaşmaz bir yaratıcılık gücü gösterdiğini gördük.

30 Ruhta Ayrışma

Önceki bölümlerde ele aldığımız toplumsal ayrışma ortaklaşa, dolayısıyla da yüzeysel bir yaşantıdır. Önemi, çözülen bir toplumun üyesi olan bireylerin ruhlarında yara açan manevî bir kopuşun dışsal işareti olmasında yatar. Çözülmenin toplumsal dışavurumunun ötesinde, toplumsal çöküşün gözle görünür belirtilerinin gerçek özü ve kökeni olan davranış, duygu ve hayattaki kişisel buhranlar vardır. Bir toplumun büyümesini devam ettiren yaratıcı eylemleri başlatma fırsatını kaybeden bireysel ruhlar (şüphesiz kişisel yeteneklerini kaybetmiş değillerdir), çözülmenin baskısına karşı bir dizi değişik tepkiye sığınırlar; bu tepkiler bir bakıma, bu İnceleme'de (1) daha önce ele aldığımız ve tanımaya çalıştığımız bazı büyüme süreçlerinin patolojik karşılıklarıdır. Gelgelelim, biz de şimdi hastalığın bu manevî belirtilerinin analizini yapmaya kalkışırsak, uyandırdıkları duygu ve eylemlerin çözülme sürecini yoksamak ya da durdurmak bakımından fazlasıyla olumsuz ve hattâ yıkıcı olduğu halde, çözülen toplumun karşısında yeni bir toplum alternatifi kurmak yolunda daha sahici çabalara yol açabilecek türden başka tepkiler de olduğunu görürüz; işte bu çeşit tepkilerde, «ayrışma-ve-palingenesia» hareketimizin ikinci kısmının biçimlenmeye başladığını görebiliriz. Pratik hayatta iki çeşit tepki arasındaki ayrım çok kesin olmayabilir: Stoacı filozofun kendi üzerinde kurduğu denetleme kendini daha iyi bilmesine, kendini bilmesi de tanrısalı algılamasına yol açabilir; görünüşte olumsuz bir kendini kurban etme edimi, daha disiplinli ruhlar için olumlu bir esinlenme kaynağı olabilir; tamamen kişisel bir kurtuluş yolu bulmak için girişilmiş, özünde bencil olan bir arayış yaratıcı bir toplumsal eyleme dönüşebilir. Olumlu ve olumsuz, aynı mıknatısın iki karşıt kutbudur. Boş vermişlik tavrı, yaratıcı bir karar haline gelebilir. Başka bir söyleyişle, statik bir konumla değil de dinamik bir süreçle karşı karşıya olduğumuzu bir kere daha görüyoruz. Bazı ruhların umutsuzluk içinde, bu hayatta varacağı bir yer olmayan bir yolculuğa çıktığını görürken, işkence ve sıkıntılar arasından geçerek hayatın nihaî hedefine varan bir yolu da izleyebiliriz.

Yaratıcılık yetisinin kaybedildiğini işaret eder gibi görünen ve aktörleri ya çökmüş toplumlarının yıkıntıları arasında edilgin bir boyun eğmeye ya da gerçek yaratıcı süreç yerine geçici bir strateji koyarak toplumun çözülme dalgasını durdurmak için etkin ama boşuna bir çaba göstermeye zorlayan duygu ve davranış biçimlerini gözden geçirerek işe başlayabiliriz. Her ikisinin de kendini ifade etme çabaları olması anlamında, genel yaratıcılık yetisinin kullanılmasına değişik alternatifleri temsil eder gibi görünen iki tip kişisel davranış vardır. Edilgin çaba, ruhun, yaratıcılığın tamamen disiplinsiz ve doğal bir kendiliğindenliğin ödülü olarak geleceğine inanarak büsbütün kendini bırakan bir teslimiyetçiliktir; bu zihnî durumda ahlak kurallarına karşı çıkmanın yaratıcılık olduğu sanılır. Bu «Doğaya göre yaşamak» çabasının etkin karşıtı ise katı bir kişisel disiplin uygulama çabasıdır; bu inanca göre Doğa yaratıcılığın kaynağı değil katilidir ve yitirilen yetiyi yeniden kazanmanın tek yolu doğal tutkuları sıkı bir denetim altına almaktır. Helen Toplumunun sıkıntılı döneminde haksız yere kendilerini Epikurus'un izlemcileri olarak tanıtan o bayağı hedonistler kendi teslimiyetçiliklerinin Doğanın yasalarına uygun bir hayat olduğunu iddia ederek tavırlarını savunuyorlardı; öte yandan, Siniklerin biraz fazlasıyla harfî harfine yürütükleri nefsi körletme pratiğinde ve benzeri bir felsefeyi çok daha ince bir şekilde sürdüren Stoacılarda «doğallık» daha başka bir türlü yorumlanarak münzevî bir hayatın temeli oluyordu. Bir Stoacı için kendi iradesinin doğruluğu ya da yanlışlığı dışında hiç bir şey kendi başına iyi ya da kötü değildi ve bir hedonistin doğa buyruğu saydığı bütün insanî istekleri körletmek Stoacı bilgenin göreviydi. Bu köreltme öyle bir dereceye varmalıydı ki, bilge, hedonistin «doğal insan»ının dürtülerini değil, bu ölümlü hayatın kendi üstüne yüklediği kaderin değişikliklerini doğal olarak kabul etmeye başlamalıydı. Stoacı bilge kusursuzluk mertebesine erişmek istiyorsa böyle tasavvur edilen Doğanın gidişini neşeyle kabul etmeli, hiç değilse, Zenon'un müritleri arasında sayılmak istiyorsa, durgun ve dingin bir tavırla acıya katlanmalıydı.

Filozof-İmparator Marcus Aurelius'un **Düşünceler**'inde Stoacılığın kendini-denetleme geleneğinin bu melankolik havası yansır. Aurelius, felsefesi yüzünden, çöken bir dünyanın Atlas'vari yükünü

189, 190 TALİHİN KANATLARI Kader, talih, alınyazısı, şans... can çekişen bir toplumsal evrende bu gibi denetlenemez güçlere inanmak insanlara çekici gelir. Roma'da talih kültü resmen yerleştirilmişti; hayata ve düşüncelere sızan etkisi yaratıcı iradeyi kemirdi. Yukarıda, Zafer kanatlarıyla Talih, yanında değişmenin çarkı; yanda, Fortuna: Dönen bir küreye binmiş, alınyazısının denetimini simgeleyen dümeni elinde tutan Nemesis.

191 ÖLÜMÜN TEMASI Çark, kelebek, kafatası ve cetvel —kaderin, ruhun, değiştirilemez yargının simgeleri— ezici bir kaderciliğin melankolik bir imgesi halinde bileştirilmiş: Yanda, aşağıda, Pompeii'den mozayik.

kendi omuzlarına yüklenecek cesareti bir türlü bulamamıştı.

Bizi içimizden yöneten güç, doğa ile uyum içinde olursa —imkân oranında— karşısına çıkan her şeye kendini uydurabilir... (3)

Dalgaların gelip parçalandığı kaya gibi ol: ama çevresindeki dertli dalgalar dinip dinlenirken kaya dimdik ayakta durur... (3)

Bu son derece kısa zaman süresi Doğa ile uyum içinde ve güleryüzle geçirilmesi gereken bir süredir; olgunlaşınca düşen bir zeytin tanesi de kendini dünyaya getiren Doğaya şükranını sunar ve kendisini taşıyan ağaca minnet duyar. (4)

Üzüntülerle yorgun düşen Stoacı İmparatorun hüzünlü bir şekilde özlediği mizacı kazanan, daha önceki kuşakta Zenon'un pelerinini en çok göze çarpacak şekilde giyen topal köle olmuştu.

Tanrıyı övmekten ve Onun adını iyi anmaktan ve Ona teşekkürlerimizi dile getirmeye çalışmaktan başka ne yapabiliriz? İster kazarken, ister tarla sürerken, ister yemek yerken, her an Tanrı için ilahimizi söylememiz gerekmiyor mu? Hem, sizler çoğunuz kör olduğunuza göre, burada bu yerde duran ve Tanrının ilahisini hepimiz adına söyleyen birinin olması uygun değil miydi? Topal bir ihtiyar olan ben, Tanrıya övgüler söylemekten başka ne yapabilirim? Bir bülbül olaydım, bir bülbül gibi öterdim; ya da, bir kuğu olaydım, kuğular gibi öterdim. Ama ben bir akıl bağışlanmış bir varlığım, onun için de Tanrıya övgüler söylemeliyim. Bu benim işim, onun için ben bunu yapıyorum ve bu görev bana verildiği sürece ben bu işten ayrılmayacağım. Ve sizlere, geri kalanlarınıza da seslenıyorum aynı şarkıyı söyleyesiniz diye... (5)

Ve, Ölüm gelip beni aldığında, isterim ki O beni başkalarına öğütlediklerimi kendim yaparken bulsun, ki sorabileyim Tanrıya: Senin buyruklarını hiç çiğnemedim mi? Duyuların yetkilerini ya da Senin bana verdiğin doğuştan gelme fikirleri (**talis prolepsesin**) Seninkiler dışında amaçlar için kullandım mı? Seni hiç suçladım mı? Yönetimine hiç kusur buldum mu? Senin isteğinle hastalandım (öbür insan kardeşlerim de hastalandı, ama **ben** hastayken, isyan etmedim). Senin isteğinle yoksulluğu da tanıdım, ama yoksulluktan sevinç duydum. Hiç bir zaman yönetmedim, çünkü Senin isteğin böyle değildi; ama ben de hiç bir zaman istemedim. Bu yüzden surat astığımı hiç gördün mü? Senin karşına neşeli bir yüzle çıkmadığım ya da Senin bana vermek isteyeceğin herhangi bir emir ya da işlerde hazır olmadığım herhangi bir an oldu mu? Şimdi de benim bu bayramı bırakıp ayrılmam Senin isteğin, onun için veda ediyorum... Gönlüm Sana şükranla dolu, çünkü Sen bana bu bayramı Seninle kutlamaya ve Senin eserlerini ve Senin yönetimlnin gidişini seyretmeye imkan verdin. Ölüm beni aldığında isterim ki bu düşünceler zihnimde ve bu sözler kalemimin ucunda ya da gözlerimin okuduğu sayfalarda olsun. (6)

Helen Toplumunun çözülüşü sırasında Stoacı felsefe okulunun en soylu müritleri Doğaya karşı böyle bir münzevice denetim kurmayı başardılar. Ve Helen tarihinin son bölümünde, son nefesini veren egemen azınlığın münzevi geleneğinin proletaryanın o kadar olumsuz olmayan münzeviliği ile karışıp kaynaştığını görüyoruz; bu dönemde Helen felsefesi Neoplatonizm ile birlikte son ve en yüksek

anına erişmiştir ve eriştiği bu mistik duygu yüksel-tisinde ölüm halinde söylediği Tanrıya övgü şarkı-sı Hıristiyanlığın daha genç ve daha güçlü sesiyle hemen hemen hiç falso yapmadan birleşir.

Buna benzer bir sıkıntı döneminde Suriye Dünyasına baktığımızda, Vaizler Kitabının rahatça şüpheci teorisiyle Essen'lerin manastır topluluğunun münzevi dindarlıkları arasındaki karşıtlıkta aynı teslimiyet ve disiplin uzlaşmazlığını görebiliriz. Bir başka alanda, Çin'in sıkıntılı döneminin felsefesinde ise Yang Chu hem hedonistlerce sömürülerek Epikurus'un yazgısını paylaşıyor hem de Konfüçyüs ve Mencius okulundan ahlakî disiplin taraftarlarının hışmına uğruyor. Japonya'nın daha sonraki, Tokugawa Şogunate'nin barışı zorla kabul ettirmesinden önceki sıkıntılı döneminde, yüksek kademeli Japon politikacılarının teslimiyetçi ahlaksızlığı ile çağdaş samurayların feodal lordlarına neredeyse insanlık dışı derecede bağlılıkları ve kendilerini adamaları arasında da aynı çeşitten bir antitez görülür.

Günümüzün Batı Toplumunda bu çatışan davranış biçimlerinin işaretlerine rastlıyor muyuz? Şüphesiz, «Doğaya dönme» çağrısı iki yüz yıl önce Jean-Jacques Rousseau söyleyeli beri kulaklarda çınlıyor; çağdaş «uyuşturucu madde kültürü»nün sırrına ermiş olanların iddiaları da şimdiye kadar işitilmedik bir patırtı yaratıyor; kendiliğinden gelen, yasaklanmamış bir yaratıcılığın kaybedilmiş yetisini yeniden bulduklarını, kusursuz bir insan toplumunun gerçek modelini keşfettiklerini ileri sürüp duruyorlar. Yeni psikoloji biliminin ilerlemesi de bu modern teslimiyet yönsemini bir dereceye kadar destekledi; çünkü psikoloji gerçek benliğin iç çekirdeğini maskelediği ve onun dışavurumunu yasakladığı söylenen, sonradan edinilme toplumsal ve kişisel yaşantı tabakalarını delip geçmeye çalışır. Kişisel disiplinin köşe taşlarının aşınması görece zararsız bir şekilde, tarih boyunca Batı Toplumunda şu ya da bu şekilde yer eden geleneksel Yahudi-Hıristiyan cinsel ahlak yasasının bireysel olarak yadsınması şeklinde kendini gösterebilir. Daha ciddî olarak, görelilik ilkesini toplumsal ve politik düzeyde tehlikeli bir şekilde sonuna kadar abartabilir; oysa kendinden başka bir şeye indirgenemez asgarî sabit kutupların varlığının gerek bireyler gerekse toplumların psikolojik sağlığı için gerekli bir öge olduğu görüşü, çürütülmesi sakıncalı olabilecek, geçerli bir kavramdır. Öte yandan, münzevîlik karşı-hareketinin de bugünün Batı Dünyasında pek fazla ilerleme kaydedemediği görülüyor. Ama belki de, «ahlakî kirlenme»ye karşı darbe diye nitelendirilen hareketlerde benliği yadsımanın ilk hafif kıpırtıları oldukça düşük ve sığ bir biçimde de olsa, kendini belli ediyor.

Kendini dile getirmenin bu gibi düzmece biçimleri, bireysel yaratıcılığın yerini almaya başladığı zaman, bir büyüme döneminde toplumdaki kitlelerin önderleri izlemesini biçimlendiren mimesis (taklit) mekanizmasının da yeterince iyi işleyemeyeceğini tahmin edebiliriz. Toplumsal talimin birdenbire yıkılıvermesinin birey üzerindeki etkisi, toplumsal kimlik ve karşılıklı yükümlülük duygusunu parçalamak, buhrana karşı tamamen bireyci tepkiler göstermesini teşvik etmektir. Kafası bu şekilde çalışmaya başlayan toplum kaçağı, başka insanlara karşı ödevlerini inkar ederek, her ne pahasına olursa olsun kendi güvenliğini sağlamak gibi bencil bir özlemle düzensizleşmiş çoğunluğu terk ederek toplumsal çöküntünün sonuçlarından kendini kurtarmaya çabalayacaktır. Bundan önce de gözümüze çarpan (7) klasik bir kaçaklık örneği, İ.Ö. 228'de Atina'nın Helen federalizmi davasına yan çizmesidir; oysa çözülen toplumun kıyısal alanlarında belirmeye başlayan dev güçlere karşı gerek Atina'nın, gerekse Helen Dünyasının kalbindeki öbür kardeş-devletlerin bağımsızlığını korumanın tek yolu, bu davaya sahip çıkmaktı. Atina, daha geniş toplumsal bağlamdan bencilce ayrılındığı zaman bireysel kurtuluşun başarıyla kazanılabileceğine gizli gizli inandığı için böyle zayıf bir tepki göstermişti. Oysa, kaçakçılığın bir de özgecil biçimi vardır ki, bireyin saflardan ayrılması burada tam tersine, toplumsal amaca hizmet eden bir araç olur: Bir martirin kendini kurban etmesi, bir anlamda, çözülen bir toplumun safları terketmesiyle eşdeğerdir; ama başkalarına örnek olmak gibi olumlu bir yetki yaratma potansiyelini taşıması bakımından kaçaklıktan ayrılır. (8)

Yaratıcı fırsatların kaçırılması aynı zamanda, büyümenin etkin özü olan Prometheus atılımının kendini eylemde boşaltamaması anlamına gelir; böyle bir durumda ruh, kötü ya da en azından denetlenemez bir Evrende bir şeylere kapılıp sürüklendiği gibi umutsuz bir duyguya teslim olmaktan kendini alamaz. Aslında, bir başka bağlamda da gördüğümüz gibi (9), bir toplumsal çöküntü çağında hayatlarını yaşamak durumunda kalan insanların ortak tepkilerinden biri dertlerini değiştirilemez bir zorunluk yasasının ya da kaderin sonucu olarak bellemeleridir; buna, bunun tamamlayıcı karşıtını, yani kör ve önceden kestirilemez talihin elinde İnsanın hayatının ve işlerinin tamamen boş olduğu inancını ekleyebiliriz. Zorunluk ve şans kavramları, birbirlerinin antitezi oldukları için aynı zamanda birbirlerini tamamlarlar. Çünkü bu, eşyanın tabiatı üstüne iki ayrı ve uzlaşmaz kavrayışın arasındaki bir antitez değildir, sadece, akıntıya kapılıp sürüklendiği duygusuna kapılan insanla, onu sanki cansız bir çöp parçasıymış gibi oradan oraya atan kudretli sular arasında bir antitezdir. Sürüklenen kişi kendine-dönük bir ruh hali içindeyken, kendisini böyle yenilgiye uğratan bu gücü olumsuz bir gözle, kaotik bir düzensizlik olarak görür ve gene bu ruh hali içindeyken dayanılmaz düşmanı ve sevgilisine şans adını takar. Ama düzensizlik kavramı, Bergson'un da işaret ettiği üzere, düzen kavramı gibi görecedir. (10) Düzen de, düzensizlik de, ancak karşıtıyla karşıtlık içinde düşünülebilir. Bir şeyi ya da bir durumu «düzensiz» diye nitelediğimizde öznel bir yargı vermiş oluruz, söylemek istediğimiz şey de, düşünce ve eylemde Evrene vermek istediğimiz bir düzen biçiminin bizi hayal kırıklığına uğrattığıdır. Bizim kötü «düzensizlik» adını takarak dilsel bir intikam aldığımız olgular demeti aynı zamanda, bizim tek keyfi açımızın yanı sıra varolması mümkün olan sayısız değişik açılardan birinden bakıldığında, düzensizlik ilkesinin örneği olabilir, hattâ olmalıdır. Örneğin, Mısırlı şairin (11) gözünde düzensizliğin âlâsını temsil eden çömlekçinin tekerleği ve şairin imgeleminde canlanan, tekerleğin üstünde çaresizce dönen kil, aynı zamanda, matematiksel bir varoluş düzeyinde, düzenli bir döngüsel hareketin örneği, teleolojik düzeyde ise çömlekçinin iradesinin temsil ettiği manevî düzeni kilin üstüne damgalayan uysal mekanizmadır. Aynı şekilde, Platon'a göre Tanrının terk ettiği Evreni temsil eden dümeni kırık geminin düzensiz hareketi, bir bilgi-sayar «programlaması» için gerekli dinamik ve fizik bilgisi olan bir kişi için sudaki ve havadaki dalga ve akıntıların düzenli hareketlerini kusursuz bir şekilde gösteren bir örnektir. Sürüklenen insan ruhu bu doğruyu kavradığında, kendisini denetleyen bilinmez güç öznel şans görünümünü kaybeder, zorunluk olarak nesnelleşir; ama bütün bunlar olurken bu insanlık dışı kudretin kendi özü değişmiş olmaz.

Helenizm'in yıkılma çağında, talih kavramıyla uzlaşma imkansızlığı Helenizm'in entellektüel dünyasında kargaşalık yaratmıştı, çünkü

> böylece ihanete uğrayan anlaşılabilirlik ülküsü kendisine ihanet edenlerden çarçabuk intikam aldı; **tyche** ya da **fortuna** (talih) bir «ilke» niteliğine bürününce gözlemcinin öznel keyfine göre başka türlü hesabı verilemeyen gelişmeler «açıklama» sayılmaya başlandı. Bu haliyle de sanat ve felsefenin **fantastica fornicatio** (hayal edilmiş zina) günahının en sinsi biçiminin örneği oldu.
>
> Roma'da talih kavramı ilk olarak Servius Tullius'un **Fors Fortuna**'sında kendini gösteriyor. Buradaki tanıma göre «takvimde görünmediği, kâhini olmadığı ve dışarıdan gelmiş olması gerektiği» halde bu erken dönemde şehirde var olması (İ.Ö. altıncı yüzyılda) Romalıların bu yanlış talih inancını kabul ettiklerini gösteriyor. Ama bu ilkel kavramların önemi ne olursa olsun, daha sonraki cumhuriyet döneminde belki de Polybius'dan kaynaklanan ve gittikçe daha fazla ağırlık kazanan, imparatorluğun erken döneminde de, düzenli bir Talih kültünün kurulmasına yol

açan başka benzer inançlar onların üstüne eklendi. Sırası gelmişken, klasik **scientia**'nın yıkılmasını şans kavramının tanrılaştırılması kadar açıkça sergileyen hiç bir şey olmadığını da burada söyleyebiliriz. Tarihin akışını böyle bir ilkeye bağlamak hem aklî bütünlük, hem de ahlaki sorumluluk için ölümcül bir durumdu. [13]

Kadere, kısmete inananların ortak tavrı olan kaderci edilginlik, İslam'ın önceden belirlenmiş kader teorisinde de görülür. Bu teorinin klasik biçimini Ebu'l Hasan el-Eşarî formüllemiştir (İ.Ö. 873-935). El-Eşarî, Tanrının takdiri ilahîsi ile İnsanın özgür iradesi arasındaki çelişkiyi çözmek için, insan iradesinin Tanrının kendisi için önceden takdir ettiği alınyazısını kabul ettiği **İktisab** öğretisini ileri sürer. Bu görüşe göre «İnsan gene de bir makinanın parçasıdır, ama bu mekanizmanın bir özelliği de kendi özgürlüğüne olan inancıdır.» [14] Tanrının yarattığı Evrende insan özgürlüğü ile tanrısal zorunluk arasındaki bu gerilim bütün dinî düşünürlerin zihinlerini meşgul etmiştir; Hıristiyanlık ve Hinduizm gibi yüksek dinlerde, İ.Ö. ikinci yüzyılın Çin Dünyasının popülerleştirilmiş Taoizm'inde bu sorunla karşılaşırız. Hıristiyanlığın ilk günah öğretisi bugün Yeryüzünde yaşadıklarını gördüğümüz insanların karakter ve davranışlarının, Âdem'in gözden düşmesine yol açan geçmişteki hareketle nedensel olarak belirlendiğini ileri sürer; ama Hıristiyan öğretisi aynı zamanda Âdem'in günahını kendi özgür iradesiyle işlediğini vurgular, böylece de İnsanın özgür iradesi olduğunu kabul eder. Hintlilerin bununla karşılaştırılabilir **karma** öğretisinde bütün bireylerin manevî karakteristikleri, bir dirilişler dizisi yoluyla duyular dünyasında durmadan görünüp kaybolan bir sürem'in (continuum) parçaları olarak birikir ve bu fenomenal varoluşların birbirlerinden ayrılıkları sadece bir yanılsamadır. Böylece, Sanskrit dilinde sözlük anlamı «eylem» demek olan **karma** felsefe ve din terminolojisinde bilinçli iradî edimlerden ortaya çıkan, eylemi yapanın karakteri üstünde kalıcı bir etki yaratan, bir çeşit her zaman açık duran borç-alacak hesabında bir dirilişten öbürüne üst üste eklenerek büyüyen ahlakî eylem anlamını taşır.

Kişisel sürüklenme duygusunun toplumsal karşılığı kültürel düzeyde, hiç bir düzene inanmama durumudur: Hiç bir belirli biçim ya da üslubu birbirinden ayırdedememek uygarlıkların büyüyerek farklılaşması sürecinin karşıtıdır. Ruh sanki bir erime potasında kaybolup gider, o zaman toplumsal etkinliğin her alanını olumsuz anlamda bir kültürel rasgelelik kaplar. Toplumsal ilişkiler alanında bu, uyumsuz geleneklerin kaynaştırılması ve uzlaşmaz değerlerin bileştirilmesi (**pammixia**) ile sonuçlanır; dil, edebiyat ve görsel sanatlar alanında gene böyle standartlaştırılmış, bileşik bir edebiyat, resim, heykel ve mimarî şeklinde görünür; fel-

192 GEÇMİŞ KÜLTÜ —arkaizm— ölümcül bir şimdiden, ülküselleştirilmiş bir geçmişin mitik anısına kaçışı sağlar. Bu kısır budalalığın milliyetçi biçiminde Kayser I. Wilhelm ülkesinin kahraman atasını, Töton şövalyesini taklit ediyor.

193 Romantik bir afişin altında sosyalist bir el kitabına bakan Amerikalı zenci, bugünkü Siyah İktidar hareketlerindeki devrimci gelecekcilikle nostaljik geçmişçilik arasındaki gerilimin bir örneğini canlandırıyor.

sefe ve din alanında ise âyinleri ve teolojik uzlaştırmacılığı yaratır. Çözülen bir toplumun ayrışması muhtemel üç kesim içinde, bu çeşitten bir rasgele kaynaşmaya en kolay razı olan, egemen azınlıktır. Zihni ve fiziksel anlamda kökünden koparılanlar ve iç proletaryayı meydana getirenler yerli mirasların kalıntılarına sıkı sıkı sarılmakla kalmaz, efendilerini de bu yolda bir ölçüde etkilemeyi başarırlar; geçilmez bir askeri sınırın araya dikilmesinden sonra, ölen uygarlığın ışığını alamayan dış proletarya ise, artık yıkılan uygarlığı ezip geçtiği ana kadar gürbüz bir barbar kültürü beslemeye devam eder. Egemen azınlığın yabancı kültürlere karşı bu vurdumduymazlığına belki hiç şaşmamak gerekir, çünkü onlar imparatorluk-kurucusudur, çözülen bir dünyada hükümet birliği sağlama ihtiyacının gözle görülür belirişleri olan evrensel devletlerin kurucularıdır.

Bütün bu manevî kesinsizliklerin dışavurumlarında ortak olan yan, bir manevî yenilgi duygusudur; bu duygu yüzünden oyuncular toplumsal ve bireysel varoluşlarının gerçekliklerinden kopar ve dayanılmaz şimdiki zamanın yerine koyacak bir utopya ararlar. Aslında ikiz olan arkaizm ve fütürizm (geçmişçilik ve gelecekçilik) akımlarında gördüğümüz çaba, büyüme hareketinin bir karakteristiği olan, eylem alanının bir manevî düzeyden ötekine aktarılması yerine, bu aktarmanın sadece zaman-boyutu içinde yapılmasıdır. [15] Her iki utopik akımda da, makrokozmoz yerine mikrokozmozda yaşama çabasından vazgeçilir, manevî iklimin zorla değişimini gerektiren herhangi bir meydan okumayla karşılaşmaksızın erişilebileceği sanılan ülküsel bir dünyanın ardında koşulur. Gerçek aktarım eyleminin yerine bu utopyanın konması ya söz konusu toplumun geçmişteki «Altın Çağ»ına dönme çabası şeklinde ya da geleceğe doğru uçmak veya sıçramak çabası şeklinde ortaya çıkar. İçsel manevî kozmoz yerine bu dışsal utopyanın aşkın değerlerinin «öte dünyası» olması beklenir; ama bu utopya ancak sığ, doyurucu olmayan ve sonuç olarak da anlamsız bir şekilde bir «öte dünya» olabilir, çünkü makrokozmozun şimdi ve buradaki var oluşunun geçici aşamasında bu makrokozmozun olumsuzlanmasından ibarettir. Hayat yasasının özde değil, biçimde yerine getirilmesidir; gerçi ruhu manevî bir intihardan kurtarabilir, ama zaman ve hareket yasalarının böylece inkar edilmesi hem bunu yapanlara hem de toplumlarına uzun vadede mutlaka felaket getirir.

Arkaik tavır, çağdaş yaratıcı kişileri taklitten kaçınarak, ataları taklit etmek olarak tanımlanabilir, bu anlamıyla da uygarlığın dinamik hareketinden uygarlık-öncesi İnsanlığın statik durumuna doğru bir düşüş demektir. Ya da, toplumu belirli

194 GELECEĞE İHANET ETMEK Bruno Caruso'dan **Gösteri.** Baskıya karşı çabuk kurtuluş özlemini dile getiren devrimci çağrı anlamsız bir slogan haline gelir: Katharsis niteliğinde bir boşalma, uğraşılarak kazanılmış bilgeliğin yerini alamaz.

bir aşamada durdurma veya toplumsal büyümenin dinamik etkenlerini hareketsizleştirerek tehlikeli sayılacak bir değişime önceden engel olma çabası şeklinde de tanımlanabilir. Bu da, daha önce gördüğümüz gibi (16), toplumsal meydan okumalara karşı hiç şaşmaz şekilde felaketler doğuran bir tepki biçimidir. Utopyacılığın arkaik biçimine eğilim gösteren başlıca güdülerden biri milliyetçilik virüsüdür. Bu virüsün hareketlerini çağdaş dünyada da görebiliyoruz. Bu ciddi manevi hastalığa yakalanan bir topluluk kendisinin de topu topu bir parçası olduğu uygarlığa karşı kültürel borcundan ötürü öfke duyar, böyle bir kafa yapısına sahip olunca da, bütün enerjisini yabancı etkilerden arınmış olduğunu iddia ettiği bir yöresel ulusal kültür yaratmaya yöneltir. Kendini ulus-üstü bir uygarlığın daha geniş toplumu içinde bulduğu için, bundan önce gelen bir ulusal bağımsızlık çağının sözde arılığına erişmek için toplumsal ve politik kurumlarıyla, estetik kültürüyle, diniyle, uğraşıp durur.

Batı Toplumumuzda bu geriye dönük milliyetçiliğin yakın zamanlardaki en çarpıcı örneği Almanya'daki Nasyonal Sosyalist hareket olmuştur. Bu hareket Almanlığın, araya giren çağlardaki bü-

YENİ BAŞLANGIÇ

195 Toplumsal yıkılışın acılı buhranı karşısında acı çeken ruh, kolay cevapların büyüsünden kendini kurtarmaya çalışır. Bu on beşinci yüzyıl alegorisinde en bilge olanlar, rüzgarın kaprisli gücüne bağlı olarak çarkın ve direksiz geminin üzerinde duran Talih'e sırt çeviriyorlar. Onların da üstünde, Krates ile Sokrates'in arasında Erdem oturuyor. Filozoflardan biri dünya servetini atarken, öbürü de Erdem'den bilgelik simgesi hurma dalını alıyor.

tün yabancı fazlalıklardan arınmış arkaik «öz»üne uyan ilkel bir Töton toplumunu yeniden kurmayı amaçlıyordu. Tamamen uydurma bir geçmişi yeniden yakalamak için girişilen bu boş ve korkunç çabanın içler acısı sonucu, birer manevî sapıklık olan arkaizm ve milliyetçilik akımlarının birleşiminin nasıl bir cezaya çarpılmaya mahkum olduğunu gösterir. Ama sanki örnekler ne kadar güçlü olursa olsun, sonraki kuşaklara dersi iletecek kadar inandırıcı olamıyor; çünkü aynı kötü hastalık bugünün dünyasında da topluluklara hâlâ bulaşıyor. Modern Batı Uygarlığındaki bazı küçük grupların militan milliyetçiliği, artık kabul edilmeyen bir bütün yerine sonde değerli bir parçanın konarak ona putperestçe tapınılmasına yol açan manevî buhranın açık bir göstergesidir. Utopik bir geçmişin körcesine yüceltilmesinin yozlaştırıcı etkilerinden birine örnek olarak birkaç Batılı ülke içindeki zenci azınlıkların hareketini gösterebiliriz. Kökünden koparılmış siyah topluluğu beyaz Batılı Topluma bağlayan yakın tarihin tartışılmaz ve koparılmaz halkalarını görmezlikten gelmeye çalışıp, kendileri için bir tarihî olgu olarak artık ölmüş gitmiş sayılması gereken bir Afrika geçmişine doğru geriye dönüp bakan Kara İktidar hareketleri de parçayla bütünü birbirine karıştırma yanlışını yapmaktadırlar. Yüzyıllar süren —politik olduğu kadar kültürel— vahşi beyaz baskılarından sonra, onurlu bir kimlik kazanmak için giriştikleri tamamen haklı mücadele, şimdiki ve gelecekteki mümkün olan tek manevî çevrelerinden kendilerini koparmak üzere giriştikleri sert ve sonuçta boşuna çaba yüzünden yolundan saptırılmak tehlikesiyle yüz yüze gelmiştir.

İçinde şiddet potansiyelini de taşıyan bu tip arkaizmin yanına, Rousseau'nun «Doğaya dönüş» çağrısını Batı tarihinin daha eski ve sözde şimdiki kadar karışık olmayan bir dönemine karşı duyduklarını özlemle birleştirmeye çalışanların daha ılımlı, ama yozlaştırıcılık bakımından hiç de ötekinden aşağı kalmayan arkaizmlerini koyabiliriz. İnsanlığın maddî ilerlemesiyle bu ilerlemenin yarattığı sorunlarla başa çıkmaktaki manevî yetersizliği arasında bulunan tehdit edici uçurumdan ürkerek bağlı oldukları bütünlükten kopmak isteyenler, ilk bakışta, milliyetçiliğin yalın vahşetine oranla daha sevimli görünebilirler; ama böyle bir arkaik geri dönüş çabasının da eşit derecede tehlikeli olduğunu açıkça kabul etmeliyiz. Her iki poza girenler de, hayatın ne olduğunu kavramadan onu oraya buraya itebileceklerini sanmaktadırlar.

Yeterince şiddetle gerçekliği inkar edersek, belki de gerçekliğin, gerçeklik olmaktan çıkacağı umudu boş bir umuttur; gelecekçi utopyacılığın temelinde yatan yanılgı da budur. Batı Uygarlığının tarihinde dönem dönem gelip geçen yöresel buhranlarda ortaya çıkan binyıllık bolluk rüyaları, gelecekçiliğin en sık büründüğü biçimlerden biridir. Ama aynı sapıklık bu kadar dinî olmayan ideolojilerde de kendini gösterebilir. Gelecekçiliğin bugün en iyi tanıdığımız biçimi politik devrim kılığında karşımıza çıkıyor. Şimdiki sefaletle potansiyel mutluluk arasındaki bütün ara aşamaların geleceğe doğru atılmış tek bir dev adımla bir sıçrayışta aşılıvereceğini ima eden bu kavram, bütün ideolojik damgalarından bağımsız olarak, özünde, deneylerin acısını (**pathei mathos**) çekme zorunluğunu inkar eder. ([17]) Bu gibi devrimci girişimlerin şimdiye kadarki tarihi, zaman-boyutunun İnsanoğlunun karşısına diktiği sınırlamaları görmezlikten gelme çılgınlığını sergilemekle kalmamış, önderliğin toplum kitlelerini kendisiyle birlikte sürükleme görevinin kötüye kullanılmasından doğacak zararları da göstermiştir ([18]); bu iki yanılgının birleşimi çağımızda bazı despotik rejimler kurmuş ve bu rejimde yaşayan insanlar efendilerinin ahlakî ve aklî yanılgılarının kaçınılmaz cezasını çekmek zorunda kalmışlardır.

Ruhun, toplumsal çöküntünün baskısı altında yaratıcılık ödevini bir yana bıraktığı durumlarda meydana gelen manevî sapıklıkları artık yeterince gözden geçirmiş sayılabiliriz. Yaratma yerine taktik uygulamak kısa vadeli bazı kazançlar sağlayabilir —böyle bir şey mümkün olmasa, çözülen toplumların birdenbire anarşiye gömülmesi önlenemezdi— ama uzun vadede borç hanesindeki maddeler kabardıkça kabarır. Ancak, görmüş olduğumuz gibi büyümenin olduğu kadar çözülmenin de bir diyalektiği vardır ve büyük çoğunluk için karşı durulmaz bir meydan okuma olan büyük toplumsal çöküntü buhranı başkalarından da aynı derecede büyük bir tepkiyle karşılaşabilir. Ne toplumlarının çözülmesine boyun eğen ne de yaratıcılık yerine yapmacık şeyler koyarak dalgayı durdurmaya çalışan, buna karşılık meydan okumanın karşısında durabilecek görüşe ve manevî cesarete sahip olan kişiler de vardır; bunlar, toplumsal büyümenin en çetin aşamalarında bile kolay kolay görülemeyecek kadar büyük yatırım eylemlerini böyle bir dönemde başarabilirler.

31 Çözülme Olayının Yarattığı Meydan Okuma

Yaşama ve duygulanma yetenekleri bayağı bir düzeyi aşamadan tükeniveren kimseler için kapalı olan büyüme yolu, bu bayağı ve gündelik görünüşün ötesinde, gündelik-üstü bir manevi düzenin «öte dünyası»nı görebilen uzak görüşlü ruhlar tarafından yeniden açılabilir. Toplumsal çözülme denen felaket böylece nihaî olarak bireysel ruhun algılayış buhranı şeklinde kendini gösterir. «Geçmişçilik» ve «gelecekçilik» diye adlandırdığımız hayat tarzları, artık büyüme için elverişli bir ortam olmadığı açıkça ortaya çıkan ezici bir şimdiki zamandan kurtulmak için başka bir hedef alternatifine işaret eden sınırlı hareketlerdir. Ancak, her iki hareket de, bir uygarlığın çöküşünün aydınlığa çıkardığı manevî hastalığın, manevi iklim ya da boyutunun değiştirilmesine gerek kalmadan iyileşebileceğine inanmak gibi temel bir yanılgı içindedirler. Oysa bu, İnsanın Yeryüzündeki hayatının sadece zamansal bir mekanizma, maddî dünyanın makrokozmozu içinde kendini gerçekleştiren kronolojik bir diziliş olduğu anlamına gelir. Sağlıklı bir uygarlıkta büyümenin onsuz edilmez koşulunun makrokozmozdan mikrokozmoza geçişinin zorunluğu olduğunu daha önce görmüştük (1); bu gerçeği kabul etmekten inatla kaçınmaları geçmişçi ve gelecekçi deneylerin iflaslarının nedenidir. Ama bu yanlış inanç, kendisini izleyen manevî bozgunun gerçekçiliğiyle karşılaşınca yıkılır ve böylece, kaybedilenler yeniden kazanılamasa bile, hayatta yeni bir başlangıç yapmanın gerekliliği anlaşılır.

Birey, kendi iç dünyasında kendini gerçekleştirme hedefine erişmek için nasıl bir yol izlemelidir? Aslında o da, çözülen bir toplumda ortak olan yaşama azabında, aynı toplum içindeki kardeşleriyle birlikte aynı buhranı yaşamaktadır; ama onlar için aşılmaz bir engel olan şey, onun için büyük bir meydan okumadır. Sağlıklı bir toplumun büyüme atılımı tükenmeye başlayınca, edilgin birey, Evrenin haritasız denizlerinde yönünü kaybeder; ama bu denetim kaybına karşı gösterilmesi gereken tepki dışarıya, kötülüklerle kuşatılmış bir makrokozmoza bakmak değil, içeriye, ruhun kendi benliğine bakmak, manevî yenilginin aslında benliğe egemen olmaktaki başarısızlıktan ileri geldiğini kavramaktır. Böyle bir kişisel günah duygusu, edilgince bir şeylere kapılıp sürüklenmek duygusunun tam karşıtıdır; çünkü sürüklenme duygusu bir afyon gibidir, kurbanın denetiminin ötesindeki dışsal koşullardan ileri geldiği varsayılan bir kötülüğe boyun eğme tavrını ruha sinsice kabul ettirir; oysa günah duygusu kişiyi uyarır, çünkü günahkâra kötülüğün aslında dıştan gelmediğini, içeriden oluştuğunu, dolayısıyla da iradesine bağlı olduğunu gösterir.

Umutsuzca miskinlikle dağları yerinden oynatan iman arasındaki derin ayrım işte buradan kaynaklanır; ama aynı zamanda, pratik hayatta dağlarla miskinlik arasında bir ortak arazi şeridi olduğunu da görebiliriz; bir toplumsal çözülme çağında azap çeken ruh, isterse, aradaki bu duygu ve davranış bölgesinden geçerek, teslimiyetten girişimciliğe giden çetin yolu aşabilir. Hindistan'ın **karma** kavramında da iki ruh halinin birbirlerine karıştığı böyle bir sahipsiz arazinin varlığı örtük olarak kabul edilmiştir; çünkü her ne kadar **karma** bir bakıma nedensellik yasasının amansız işleyişinin ortaya çıkardığı bir yük olarak görülebilirse de, bir başka açıdan, hepsi de hareketi yapan kişinin kendi irade alanı içinde kalan eylemlerle bilinçli ve istekli olarak artırılabilen ya da azaltılabilen, kabul edilebilen ya da geri çevrilebilen bir yük olarak görülebilir. **Karma** böyle görüldüğünde, özenin dışında kalan ve onun denetimine girmeyen bir alınyazısının işi değil, kendi öznesi olan ruhun eseri olarak ortaya çıkar; işte bu görünümüyle **karma** alınyazısı değil, günah olur. Yani, öznenin kendi eliyle yarattığı bir kötülük olur, ama aynı nedenle, özne bu kötülüğü azaltmak, hattâ sonunda yok etmek gücüne de sahiptir. Yenilmez bir alınyazısından yenilebilir bir günaha geçiş, Hıristiyanlık yolundan da mümkündür. İsa'nın çarmıhta can vermesi sayesinde Hıristiyan ruhu Tanrının inayetini arayarak ve bularak Âdem'in mirası olan ilk günahın lekesinden kendini arıtma imkanını kazanmıştır. İnayet denen şey de tamamen dışsal ve aşkın bir güç değildir, insanî bir çabaya verilen tanrısal cevaptır. Günah duygusunun uyanışının klasik bir örneği, Suriye'nin sıkıntılı döneminde İsrail ve Yahudiye Peygamberlerinin manevî yaşantılarıdır. Bu Peygamberler kendi doğrularını keşfeder ve bildirilerini yayarken, içinde doğup yetiştikleri ve üyelerine hitap ettikleri toplumlar insafsız Asurlu saldırganların elinde parçalanmış ve doğranmıştı. Toplumları böylesine korkunç bir felakete düşmüş insanların perişanlıklarının nedenini kolayca, dirençilmez dışsal güçlerin eseri olarak açıklamak yolunu tutacak yerde, bütün dış görünüşlere karşın çektiklerinin kendi günahlarından ileri geldiğini, dolayısıyla da kurtuluşu kendi elleriyle kazanabileceklerini söyleyebilmeleri gerçekten kahramanca bir manevî başarıydı.

Edilgin sürüklenme duygusu bireysel bir ru-

hun hayatında böylece etkin ve potansiyel olarak yaratıcı bir günah duygusuna dönüştürülebilirse, toplumdaki çaresiz **pammixia** duygusu da olumlu bir kültürel birlik duygusuna dönebilir. Bu algılama düzeyine erişen bir ruh, çözülen toplumdaki ayırıcı kültürel üslup kaybına herhangi bir biçimden yoksun bir kaostan kaçarak değil, ebedî ve evrensel olanı içinde barındıran bir kozmozu kucaklayarak tepki gösterebilir. Kültürel ayrılıkların silinmesi, böylesine ezici bir ebedilik ve bitimsizlik görüşüne karşı İnsanoğlunun koyduğu mahalli ve geçici savunma siperlerinin ardında mimarisi o zamana kadar gizli kalan bir manevî anıtı görüş alanına getiriverir. Bu görüş, İnsanlığın birliği anlayışından başlayıp kozmozun birliği anlayışından da geçerek genişleyip, hem İnsanlığın, hem de bütün Evrenin içindeki ve ötesindeki manevi varlığın birliğine ulaşınca bu birlik duygusunun uyanışı da genişler ve derinleşir.

Hayatın gündelik politik düzeyinde bir birlik duygusunun doğuşu, bazı evrensel devletlerin yöneticilerine verdikleri unvanlarda da yansır. Örneğin, Suriye Dünyasının evrensel devleti olan Akamenya (Pers) İmparatorluğunun başı, «Ülkeler Kralı» ya da «Krallar Kralı» unvanlarını takınarak yönetiminin evrenselliğini vurguluyordu. Bu unvan Yunancaya, herhangi bir harfi tarif kullanma gereği de duyulmaksızın, tek kelimeyle **Basileus** olarak çevrildi. Çin'de, Han evrensel devletinin resmî unvanı olan **T'ien Hia** (Güneşin altındaki her şey) deyimi de birleşik bir dünya üzerindeki aynı evrensel yetki kullanımı iddiasını tam bir açıklıkla dile getirir. Helen Dünyasının evrensel devleti olan Roma İmparatorluğu Latin dilinde **Orbis Terrarum**, Yunancada ise **Oikoumene** kavramlarıyla eşitlenmişti: Her iki deyim de meskun dünyanın tümü anlamını taşıyordu. İnsan toplumunun evrensel devletlerde küçük ölçüde, sınırlı bir şekilde birleşmesiyle ilk belirtileri meydana çıkan bir kozmoz birliği görüşü, yasalarla yönetilen bir Evren tem'ası halinde çeşitli zamanlarda insanlar tarafından işlenmiştir. Babilli müneccim de, modern Batılı bilgin de, matematik yasasına tutsak olmuşlardır; Budist münzevî psikolojik bir yasanın tutsağıdır; Helen filozofu ise toplumsal bir yasaya tutsak olmuştur. Böyle inançlar hiç değilse gündelik dünyanın çeşitli görünümlerinin ardında ortak bir ilkenin varlığını kabul etme meziyetine sahiptirler, ama birleşme ilkesinin yasayla özdeşlenmesi sevginin rolünü görmezden gelir, oysa yasa kadar sevgi de insanî yaşantılarımız süresince karşı karşıya geldiğimiz gerçekliğin bir görünümüdür. Yasa, bizce, egemen bir yasamacının zorla kabul ettirdiği bir birliktir. Sevgi ise, bölücü kendine-dönüklüğü —ki bu hayatın kendisinin bir

196 Tefekkür kuşağına sarılı Hindu bilge: Güney Hindistan.

197 Saint Simeon Stylites: Suriye'den altın plaket.

İNSANÜSTÜ İLGİSİZLİK Yoz dünyadan tamamen kopmayı amaçlayan münzevî, İnsanlığa karşı tanrısal acıma duygusunu kaybeder. Yogi, sütun üzerindeki münzevî ve bilge, kusursuz bir boşluğun tefekkürüne dalarak, acı çeken dünyaya karşı soğuk bir kayıtsızlık içinde otururlar.

198 Rahip Myo-e tefekkürde: Japonya, İ.S. on üçüncü yüzyıl.

başka adı olabilir— almak yerine vermek için dayanılmaz bir istek karşısında yenik düşmüş canlı bir varlığın birlik arayışıdır. Sevgi ile de, yasa ile de tanışıklığımız, insanî işlerin minicik alanından edinilmedir. Sevgi ve yasanın aynı zamanda nihaî bir manevî gerçekliğin görünümleri olduğu inancı, bir iman sorunudur. Ama doğrulanamaz varsayımlar da hayatın pratik zorunluklarındandır; insan düşüncesinin sınırlılıkları da, varsayımsal bir insan-üstü gerçekliği antropomorfik (insan-biçimli) olmayan terimlerle düşünmeyi güçleştirmektedir. İnsan-üstü manevî gerçekliği kendi insanî görüşümüze göre kavramaya çalışırken fenomenal dünyanın çok-yanlılığı kendini insansı tanrılar panteonunda yansıtır, çok-yanlılığın altında yatan birlik duygusu ise politeizmden monoteizme (çok-tanrıcılıktan tek-tanrıcılığa) geçişte yansır. Yahudi kökeninden doğan üç dinin antropomorfik dinî imgelerinde Tanrının ahlak ve eyleminin kavranılışı da gene aynı doğrultuda bir değişimden geçmiştir. Egemen yasamacı Tanrı, sevgi ile eşanlamlı olan merhametli ve duygudaş Tanrıya dönüşmüştür.

Birlik görüşüne ulaşan ve birleşme ruhunu da sevgi olarak kabul eden ruh, uyduruk bir geçmiş ya da gelecek olarak sunulan gündelik dünyadan ibaret olmayıp, ayrı bir gerçeklik düzeninin dünyası olan bir «öte dünya»nın meydan okumasını hem algılamaya, hem de bu meydan okumaya cevap vermeye, manen hazır durumdadır. Ruh bu açıklayıcı görüşü sayesinde, bir çözülme çağında hayatı örten sefalete gündelik dünyanın hiç bir nihaî çözüm bulamayacağı gerçeğini keşfedebilir. O zaman, gündelik varoluş düzeyinin üstüne yükselerek ruhun hayatında bir başlangıç noktası aramak zorunda kalır.

Gündelik düzeyin üstüne çıkmanın bir yolu, dünyaya ve dünyanın marazlarına karşı kayıtsız bir tavır almaktır. Bu, gönülsüz bir Stoacı teslimiyetten, bilinçli ve istekli bir kendini-yok etme tavrına kadar çeşitli derecelerle uygulanabilecek bir felsefedir. Marie-Antoinette'in Paris'deki mandırasında oynadığı «Doğaya dönüş» oyunu gibi bilgiç bir kayıtsızlık da olabilir, Theokritus'un İstanköy'deki harman yerinde oynadığı oyun gibi de olabilir. Fıçıda yaşayan Diogenes ile çadırda yaşayan Thoreau gibi bir poz haline de getirilebilir bu oyun. Hayatın yarattığı soruna karşı bu sözde çözüme içtenlikle bel bağlayabilir insan; çöldeki münzevî ya da cangıldaki yogi gibi. Ama hedefe ulaşıp ödülü kazanmak isteyen kayıtsızlık yolu yolcusu, hayatını bu arayışa bağlamanın ötesinde de bir şeyler yapmalıdır: Hayattan kendini ayırmayı, olumsuzlanmasından başka hiç bir şeyi sevmemek derecesine vardırmalıdır. Bu da, insan yaradılışını tamamen inkar etmek anlamına gelir şüphesiz.

İNSANÜSTÜ İLGİSİZLİK Yoz dünyadan tamamen kopmayı amaçlayan münzevî, İnsanlığa karşı tanrısal acıma duygusunu kaybeder. Yogi, sütun üzerindeki münzevî ve bilge, kusursuz bir boşluğun tefekkürüne dalarak, acı çeken dünyaya karşı soğuk bir kayıtsızlık içinde otururlar.

198 Rahip Myo-e tefekkürde: Japonya, İ.S. on üçüncü yüzyıl.

başka adı olabilir— almak yerine vermek için dayanılmaz bir istek karşısında yenik düşmüş canlı bir varlığın birlik arayışıdır. Sevgi ile de, yasa ile de tanışıklığımız, insanî işlerin minicik alanından edinilmedir. Sevgi ve yasanın aynı zamanda nihaî bir manevî gerçekliğin görünümleri olduğu inancı, bir iman sorunudur. Ama doğrulanamaz varsayımlar da hayatın pratik zorunluklarındandır; insan düşüncesinin sınırlılıkları da, varsayımsal bir insan-üstü gerçekliği antropomorfik (insan-biçimli) olmayan terimlerle düşünmeyi güçleştirmektedir. İnsan-üstü manevî gerçekliği kendi insanî görüşümüze göre kavramaya çalışırken fenomenal dünyanın çok-yanlılığı kendini insansı tanrılar panteonunda yansıtır, çok-yanlılığın altında yatan birlik duygusu ise politeizmden monoteizme (çok-tanrıcılıktan tek-tanrıcılığa) geçişte yansır. Yahudi kökeninden doğan üç dinin antropomorfik dinî imgelerinde Tanrının ahlak ve eyleminin kavranılışı da gene aynı doğrultuda bir değişimden geçmiştir. Egemen yasamacı Tanrı, sevgi ile eşanlamlı olan merhametli ve duygudaş Tanrıya dönüşmüştür.

Birlik görüşüne ulaşan ve birleşme ruhunu da sevgi olarak kabul eden ruh, uyduruk bir geçmiş ya da gelecek olarak sunulan gündelik dünyadan ibaret olmayıp, ayrı bir gerçeklik düzeninin dünyası olan bir «öte dünya»nın meydan okumasını hem algılamaya, hem de bu meydan okumaya cevap vermeye, manen hazır durumdadır. Ruh bu açıklayıcı görüşü sayesinde, bir çözülme çağında hayatı örten sefalete gündelik dünyanın hiç bir nihaî çözüm bulamayacağı gerçeğini keşfedebilir. O zaman, gündelik varoluş düzeyinin üstüne yükselerek ruhun hayatında bir başlangıç noktası aramak zorunda kalır.

Gündelik düzeyin üstüne çıkmanın bir yolu, dünyaya ve dünyanın marazlarına karşı kayıtsız bir tavır almaktır. Bu, gönülsüz bir Stoacı teslimiyetten, bilinçli ve istekli bir kendini-yok etme tavrına kadar çeşitli derecelerle uygulanabilecek bir felsefedir. Marie-Antoinette'in Paris'deki mandırasında oynadığı «Doğaya dönüş» oyunu gibi bilgiç bir kayıtsızlık da olabilir, Theokritus'un İstanköy'deki harman yerinde oynadığı oyun gibi de olabilir. Fıçıda yaşayan Diogenes ile çadırda yaşayan Thoreau gibi bir poz haline de getirilebilir bu oyun. Hayatın yarattığı soruna karşı bu sözde çözüme içtenlikle bel bağlayabilir insan; çöldeki münzevî ya da cangıldaki yogi gibi. Ama hedefe ulaşıp ödülü kazanmak isteyen kayıtsızlık yolu yolcusu, hayatını bu arayışa bağlamanın ötesinde de bir şeyler yapmalıdır: Hayattan kendini ayırmayı, olumsuzlanmasından başka hiç bir şeyi sevmemek derecesine vardırmalıdır. Bu da, insan yaradılışını tamamen inkar etmek anlamına gelir şüphesiz.

> Ahlâkî üstünlük verimliliği, yenilmezliği, ruh sağlığını yaratabilir ve yaratır... ruh sağlığına erişmenin tek bir yolu vardır: Ahlakî bakımdan nört olan değerlere karşı kayıtsız kalma yolu. Hiç bir şeyde kendini mülk sahibi saymamalısın; her şeyl Tanrıya ve Kısmete bırakmalısın... yalnız tek bir şey üstünde durmalısın: Gerçekten senin olan, başka hiç bir dışsal gücün müdahale edemeyeceği şey üstünde. (2)

Stoacı felsefenin bu elkitabında, kayıtsızlığı uygulamak için çeşitli manevî alıştırmalar öneriliyor; ama kayıtsızlık yolunu sonuna kadar izlemek istersek eninde sonunda Helen kılavuzundan vazgeçip Hint kılavuzuna baş vurmak gereğini duyarız; çünkü Zenon'un müritleri bu yolda ne kadar ilerlemiş olurlarsa olsunlar, kayıtsızlığı mantıkî hedefi olan kendini-yok etme sonucuna vardırma cesaretini gösterenler Hintli filozof Siddharta Gautama'nın müritleridir. Hintli arhat adayı, Helenlerin turistik **nirvana** gezisinin sadece bir tuzak ve bir yanıltı olduğunu bilir. Uyuşturucu ilaç alan kişi **hara-kiri** yapamaz; oysa manevî kendini-yok etmenin büyük zorlamasını başarmak için insan başından sonuna kadar ne yaptığının bilincinde olmalı ve uyanık bir bilinçle hareket etmelidir. **Nirvana** kapısının kilidini açan anahtar estetik bakımdan hoşa gidecek bir hipnoz durumu değildir; Hinayana Budizmi felsefesinin bir eserinden alınmış aşağıdaki parçada öğütlenen çeşitten zorlu ve acılı bir zihnî mücadeledir:

> Nesnelerin el uzatmaya yol açan zevklerini seyrederek oturan insanda özlem **(tanha)** büyür. El uzatma özlemden doğar, el uzatmayla doğum, doğumla da yaşlılık ve ölüm olur... Sanki on, yirmi, otuz, kırk yüklük bir odun yığını alev alev yanıyor, adamın biri de zaman zaman üstüne kuru otlar, kurumuş tezek ve çalı çırpı atıyormuşcasına; öyle de olsa o yakıtla ve o beslemeyle alev alev bir ateş bile uzun süre yanar...
>
> Nesnelerin el uzatmaktan ileri gelen acılarını seyrederek oturan insanda özlem kesilir. Özlem kesilince el uzatma da biter, el uzatmanın bitmesiyle doğum da biter, doğum bitince yaşlılık ve ölüm biter. Üzüntü, keder, acı, umutsuzluk biter. Bütün bu acılar işte böyle kesilir. (3)
>
> Bu arayışın ödülü olan hedef, **nirvana**'dır, **nirvana** ise öyle bir durum ki ne «toprak» var ne «su», ne «ateş» ne «hava», ne bitimsiz uzay âlemi var, ne bitimsiz bilinçlilik âlemi var; boşluk âlemi de yok, ne algılama ne de algılamama âlemi de yok... ben bu duruma, Kardeşlerim, ne gidiş diyorum, ne geliş, ne de olduğu yerde duruş, ne düşüş ne de kalkış; sabitliği yok, hareketliliği yok, temeli yok. Acıların sonu bu. (4)

Dünyadan böylesine mutlak bir kopuş Gautama okulunun dışında belki hiç başarılamamıştır ya da hiç değilse kalıcı bir durum haline getirilememiştir. Aklın bir başarısı olarak gerçekten etkileyici; ahlakî bir başarı olarak muazzam; gene de şaşırtıcı bir ahlakî eksikliği var, çünkü tam bir kayıtsızlık kötü tutkuları silip attığı gibi aynı şekilde acımayı, dolayısıyla sevgiyi de kovuyor.

> Sevgi arkadaşlıktan doğar;
> Sevgi ölürse maraz başlar;
> Madem sevgiden geliyor mutsuzluk,
> Sen de yalnız yaşa gergedan gibi. (5)

Hintli bilgeye göre bu kalpsizlik felsefenin sarsılmaz özüdür. Çünkü, ne kadar erdemli olursa olsun, yüreğin duyumlarından herhangi birine öncelik tanımak, bilinçliliğin kusursuz birliği içine benliğin ikiciliğini sokmak demektir. Budistlerin, bütün duyumların son kertede benliğin zincirlerini güçlendirdiği görüşüne, buna paralel bir hayattan kaçış çizgisini acı mantıkî sonucuna kadar izleyen Helen filozofları da katıldılar (ama, aydınlanmanın günışığına çıkmayı beceren Helen bilgesi, eski tutsak arkadaşlarının hâlâ pinekliediği karanlığa dönmek için daha baskılı bir toplumsal yükümlülük duyar).

> Bilge kişi acımamalıdır, çünkü kendisi acınası bir zihnî durumda olmadan acıyamaz... Acıma, başka insanların perişanlığını görmekten ileri gelen bir zihnî hastalıktır ya da başka insanların dertlerinden, hasta bunların hak edilmemiş dertler olduğuna inandığı zaman bulaşan keyifsizlik illeti olarak tanımlanabilir. Bilge böyle zihnî hastalıklara yakalanmaz. Bilgenin zihni dingindir, herhangi bir dışsal gücün yaptıklarından etkilenmez. (6)

Mantıkî bakımdan kaçınılmaz, ama ahlakî bakımdan da hoşgörülemez bir sonuca erişmekle dünyaya karşı kayıtsızlık felsefesi kendi kendini çürütür sonunda. Bir yandan bu felsefeyi uygulayanların sağlamlığına hayran olurken, bir yandan da insanı yok saymaları karşısında isyan ederiz. Kayıtsızlık felsefesi İnsanoğlunun yüreğine değil de yalnız aklına danışmakla Tanrının birleştirmek istediklerini zorla ayırmaktadır. Bu felsefe, ruhun birlik içinde ikiliğini hesaba katmadığı ve şairin «yürek neredeyse, beyin de orada olsun» (7) yakarısına kulak vermediği için doğruya erişememektedir. Bu nedenle Tecelli (İsa'nın insan kılığına girmesi) gizemi, kayıtsızlık felsefesini gölgede bırakmıştır. Hinayana, Mahayana'ya, Stoacılık Hıristiyanlığa, arhat Bodhisattva'ya, bilge ermişe yol açmalıdır.

Kayıtsızlığı savunanlar, İnsanoğlunun kendi varoluşunun ortaya koyduğu —varlıkla bilinçlilik arasındaki ayrım— ikiliği görmezden gelerek gerçek olmayan bir birlik aramaktadırlar ve varlık dünyasından kaçış yolları bu yüzden bir manevî çıkmaz sokaktır. Ruh, boğucu bir nihilizm felsefesinde kendi kendini olumsuzlamak istemiyorsa, bir yolunu bulup yeniden bu dünyaya dönmelidir. İşte Tecelli (İsa'nın insan kılığında görünmesi) gizemi bu yolu açar. Bu ülkünün özünde, zaman-boyutuna girdiği ölçüde sadece gelecekle ilgili bir düş olmayıp bu dünyada her an var olan bir manevî gerçeklik kavramı, bir Tanrı Diyarı kavramı vardır; ve —bu dünyada varolduğu içindir ki— gündelik-üstü bir manevî gerçeklik dünyasının sonsuzluk ve bi-

timsizliğinde de varolur. Filozofun «öte dünya»sı özünde bizim bu Yeryüzündeki dünyamızın dışındadır, ona karşı sığınılacak bir yerdir, oysa tanrısal «öte dünya» İnsanoğlunun Yeryüzündeki hayatını hem kucaklar, hem de onu aşar.

> Ferisiler tarafından, Allahın melekûtu ne vakit gelir, diye İsa'ya sorulduğu zaman, onlara cevap verip dedi: Allahın melekûtu gözle görülerek gelmez; ne de: İşte burada! yahut: Orada! diyeceklerdir; çünkü işte, Allahın melekûtu içinizdedir. (9)

Ama Tanrı'nın Melekûtu nasıl hem bu dünyada bizim içimizde olup hem de özünde bu dünyadan olmaz? Mantıki çözümlerin sınırlarını aşan bir soru bu; ama, Tecelli'nin, katıksız aklî düşüncenin erişebileceği yerin ötesinde bir gizem olduğu katı gerçeğini kabul etmeye razı olursak, o zaman belki bu gizeme şairlerin sezgilerini ileten imgeler yoluyla bakarak, aklî gücümüzün sınırlarını ağırbaşlılıkla kabul etmenin armağanını kazanabiliriz.

> Bir dünya görmek bir zerre kumda
> Ve bir yaban çiçeğinde cenneti
> Bitimsizliği tutmak avucunda
> Sığdırmak bir saate ebediyeti. (8)

Budist Ch'an (Zen) okulundan bir şairin deyişiyle,

> Çok küçük şeyler çok büyük şeylerin olabileceği kadar büyüktür.
> Çünkü burada dışsal koşullar işlemez;
> Çok büyük şeyler çok küçük şeylerin olabileceği kadar küçüktür.
> Çünkü nesnel sınırlar burada hiç bir şeyi etkilemez..
>
> Tüm içinde Bir
> Bir içinde Tüm;
> Bunu kavra bir kere,
> Sonra artık üzülme,
> Kusursuz değilim diye. (10)

Birlik içinde ikilik çözümü, gizemciliğin diliyle sağlanabilir, ama Tanrı iradesi Cennette olduğu gibi Yeryüzünde nasıl yerine gelir? Teolojinin teknik dilinde —gerek Mahayana, gerekse Hıristiyanlık— Tanrının her yerde hazır ve nazır oluşu Onun bu dünyada ve burada yaşayan bütün ruhlarda içkin olmasını gerektirir; ayrıca, dünya-ötesi varlık düzeyinde de Onun Kendi aşkın varoluşu vardır. Hıristiyanlığın Tanrısallık anlayışına göre Tanrının aşkın yanını Baba Tanrı temsil eder, içkin yanı ise Kutsal Ruh olarak Tanrıdır; ama Hıristiyan öğretisinin kendine özgü ve aynı zamanda en önemli özelliği Tanrısallığı yalnızca ikilik değil, birlik için de bir üçlük olarak kabul etmesidir: Tanrı'nın Oğul olarak Tanrı görünümü sayesinde, insan anlayışının ötesinde olduğu halde bu gizemle insan kalbinin erişebileceği bir kişilikte öbür iki kişilik de birleşmektedir. İsa'nın kişiliğinde hem tanrısal toplumun, hem de dünyevi toplumun ortak bir üyesi vardır; bu üye, bu dünyanın gündeminde, proletaryanın safları arasında doğar ve bir suçlu olarak idam edilir; «öbür dünya»nın gündeminde ise Tanrı Krallığı'nın Kralıdır. Bu iki yaradılışın —biri insanî, öbürü tanrısal— nasıl olup da herhangi bir gerçek anlamda aynı anda aynı insanda varolabildiği sorusunu kendimize sormak zorundayız. Hıristiyanlığın Babaları da Helen filozoflarının teknik terminolojilerini kullanarak bu sorulara amentüler biçiminde cevaplar hazırlamışlardı; ama işin merkezinde yatan gizemi anlamsız kelimelerden bir formüle dönüştürebilen bu yaklaşım tarzı bizim izleyeceğimiz tek yol olmayabilir. Bundan başka bir başlangıç noktası, tanrısal yapının, bizim ona erişebilmemiz oranında, bizimkiyle ortak bir yanı olması gerektiği postülasıdır; ruhumuzda var olduğunun bilincinde olduğumuz ve tam bir güvenle Tanrıda da olduğunu söyleyebileceğimiz —çünkü böyle bir şey bizde olup Tanrıda olmasaydı Tanrı bizden çok daha aşağı olurdu (**quod est absurdum**ki bu abestir)— bir yetiyi içimizde arayabiliriz; o zaman Tanrı ile İnsan arasında ortak olarak ilk aklımıza gelecek şey filozofların körletmek istedikleri sevgi yetisi olacaktır.

Hinayana Budizminin bilgelerinin yadsıdığı sevginin Hint dinine yeniden sokulması gerekiyordu.

> «Bu ben kendimim, bu bir başkası.»
> Kurtul çevreni saran bu bağdan,
> Benliğin de böylece kurtulur.
>
> Benlik ve başkası konusunda yanılmayasın.
> Her şey Buddha'dır, istisnasız.
> Düşüncenin kendine uygun, katıksız olduğu
> O temiz ve nihaî aşama budur.
>
> İkilik tanımayan düşünce ağacı,
> Bu üçlü dünyaya salar dallarını.
> Çiçeği ve meyvası duygudaşlıktır,
> Başkalarına hizmet'tir adı. (11)

Duygudaşlık —ancak başkalarına hizmet etmekte doyum bulan sevgi— martirleri esinlendiren ve kendilerini kurban edişlerine yaratıcı bir özellik katan dürtüdür. Sokrates'in kendini kurban etmesi örneğine daha önce değinmiştik. (12) Suriye Dünyasının sıkıntılı döneminde günün dini anlayışıyla uyuşamayanların, öncelikle İsrail ve Yahudiye Peygamberlerinin kendilerini kurban ettiklerini görüyoruz. Daha ileriki bir aşamada, Selevkos rejiminde, devletin Yahudi olmayan Filistinli uyrukları standartlaştırılmış biçimde bir Helenizm kültürünü kabul ederken, Yahudiler değerli geleneklerine sarılarak gene martir oldular. Helen Dünyasında, İ.S. 235'de İmparator Alexander Severus'un ölümüyle İ.S. 311'de İmparator Galerius'un ölümü arasındaki iki kuşaklık süre içinde Hıristiyan Kilisesinin klasik martirler dönemi yaşandı. Can çeki-

şirken iyice vahşileşen ve proletaryanın haince bir saldırısına kurban gittiğine inanan Helen egemen azınlığının darbelerinin boy hedefi, Hıristiyan Kilisesi oldu. Bu acılara katlanırken Hıristiyanlık ağılında koyunlarla keçiler birbirlerinden kesinlikle ayrıldılar; çünkü ya inançlarını inkar edecek, ya da hayatlarını feda edeceklerdi. Dönekler tümen tümendi, ama küçük martirler grubunun gücü, sayılarıyla tamamen orantısız bir güçlü.

İncil'in özü gerçekten sevgidir. Nikodimos'a verilen öğütte sevginin hem Tanrıyı ete kemiğe bürünme ve çarmıha gerilme pahasına İnsanoğlunu kurtarmaya iten şey ([13]) hem de İnsanın Tanrıya ulaşmasını sağlayan yol olduğu anlatılır. ([14]) Tanrının yüreğindeki sevgi —Tanrıyı çarmıhta ölüme katlanmaya iten sevgi— İsa'nın havarilerine, alınyazısının, Yahudi gelecekçilere dünyevî bir Mesih olmak değil de, çarmıh olduğunu bildirişini anlatan dört İncil'de açıklanır. İsa, tanrısallığı Petrus tarafından anlaşılıncaya ve Tecelli'de belli oluncaya kadar bu afallatıcı doğruyu açıklamaz; ama Tanrı olarak epifanını yerine getirir getirmez, Çarmıh üzerine de konuşmaya başlar. Buradaki bu açıklamaların anlamı ancak Tanrının yapısının özünün, ölüme razı olacak derecede sevebilen bir sevgi olduğudur. Pavlus'un Korintoslulara Birinci Mektubunun on üçüncü babında da insanın yüreğindeki sevgi İnsanın Tanrıya ulaşmasının en yüce —ve aslında tek— yolu olarak övülür. İnsanın Tanrı sevgisi Yeryüzünde, bütün insan toplumu üyeleri arasında, İnsanoğlunun insan kardeşine olan sevgisinin kanalından akar.

> Ey sevgililer, eğer Allah bizi böylece sevdi ise, bizim de birbirimizi sevmemiz gerektir. Hiç bir vakit kimse Allahı görmemiştir. Eğer birbirimizi seversek Allah bizde durur ve onun sevgisi bizde ikmal edilmis olur. ([15])

Eşit derecede hem insanî, hem de tanrısal olan bu sevgi sayesinde Tanrının Melekûtunun felsefî kayıtsızlığın değil de, insanların Tanrı için ve Tanrı içinde yaşadıkları hayatın huzurundan gelen bir huzuru vardır. Çözülen bir dünyevî toplumun, benliğini Tanrıya teslim etmekle benliğin daha rahat edeceğini öğrenmiş bir üyesi henüz büyümekte olan bir toplumun sadece «bir kere doğmuş» üyesinden daha sağlam bir umuda, dolayısıyla daha derin bir mutluluğa sahiptir; çünkü o, ikinci bir doğumun acısına katlanmakla Tanrının Melekûtuna girme hakkını kazanabileceğini bilir.

> Acılara İsa uğruna katlanmak kadar Tanrıyı sevindirecek, senin için de yararlı olacak bir şey yoktur. Seçmek senin elindeyse, bir yığın avuntuyla avunmak yerine İsa adına güçlüklere katlanmayı seç; çünkü böyle yaparsan İsa ile Onun bütün Ermişlerine daha çok benzersin. Çünkü biz avunarak değil, büyük yükler taşıyarak manevî ilerlememizi yaparız.

199 DUYGUDAŞ MERHAMET T'ang hanedanı çağında Çinli Bodhisattva. Duygudaş aziz, Tanrının yaratıklarını severek Tanrıyı daha da fazla sever. Eski Budistlerin haşin kayıtsızlığına bir tepki olarak Mahanaya okulu duygudaşça sevgiyi imanın en üst mertebesine yerleştirdi.

İnsanlığın kurtuluşu için daha iyi, daha yararlı bir yol olsaydı İsa bunu kelamı ve hayatıyla açıklardı. Ama havarilerine de, ardından gelmek isteyen herkese de çarmıhı öğütlüyor, diyor ki, «Benim yolumdan gelmek isteyen varsa kendini inkar etsin, haçını alıp ardımca gelsin.» Onun için, her şeyi okuyup incelediktен sonra, son kararımız şu olsun: «Allahın melekûtuna çok cefalar çekerek girebiliriz.» [16]

Şu halde, çözülmekte olan bir toplumda doğmuş bir ruh acıdan kaçmaya çalışarak değil, acıyı kucaklayarak ve acıya cevap vererek kurtuluşunu kazanabilir ve toplumunun saptığı büyüme yolunu daha yüksek bir düzeyde yeniden ele geçirebilir. İşte bu dönüş hareketi İnceleme'mizin bu bölümünün başında [17] çözülmenin karakteristik hareketi olarak önerdiğimiz, ruh dünyasındaki «ayrışma-ve-palingenesia» ritminin ikinci «vuruş»udur. Büyüme gücünün ölümsül görünen toplumsal çöküntü felaketinden çekilip kurtarılabileceği süreçleri analiz etme çabamız, sonunda tesbit ettiğimiz «doğumun tekrarı» olayının, toplumun herhangi bir dünyevî düzeyde yeniden doğması değil, dünyevî-üstü bir duruma erişilmesi demek olduğunu artık göstermiştir. Bu yeni durum, olumlu bir hayat durumu olduğu için doğum benzetisinin bu duruma uygulanması aydınlatıcı olur. Çünkü buradaki hayat Tanrı'nın görüntüsüyle doludur. İsa, bedenleşmesinin başlıca amacı olarak bu palingenesia'yı ilan etmişti.

Ben onlarda hayat olsun, çok hayat olsun diye geldim. [18]

BÖLÜM VI

EVRENSEL DEVLETLER

Toplum çözülmeye başlayınca, bölündüğü üç parçadan her biri ayrı bir kurum yaratır. Egemen azınlık, savaşan ulusları bir evrensel devlette toplayıp birleştirerek tehlikeye girmiş iktidarını sürdürmeye çalışır. Evrensel devlet deyimini kullanıyorum, çünkü bu imparatorluklar gerçekten dünya çapında olmasalar bile tek bir uygarlığın bütün alanını kapsarlar. Ama evrensel devletler bazan da yabancı imparatorluk kurucularının eseridir; tıpkı, daha ileri dinlerle barbar kültürlerinin esinlenme kaynakları bakımından birbirlerine yabancı olmaları gibi. Bu olgular karşısında bir uygarlığın kendine-yeterli ve dolayısıyla anlaşılabilir bir inceleme alanı olduğu yolundaki kendi önermemi yeniden gözden geçirmek durumunda kalıyorum. Evrensel devletlerin kendi başlarına bir amaç mı, yoksa daha ilerideki bir şeye varmak için bir araç mı olduklarını soruyorum. Kurumlarından bazılarına bakınca, istemeksizin gerek daha ileri dinlere, gerekse barbarlara yararlı olduklarını, ama asıl ileri dinlerin daha çok yarar sağladığını ortaya çıkarıyorum. Aynı zamanda, tarihte şimdiye kdar görülmüş evrensel devletler hep mahallî ve geçici oldukları halde, gelecekte bütün insanlığın politik birlik içinde yaşayacağı bir rejimin öncüleri olduklarını görüyor ve dolayısıyla böyle bir geleceğin imkanlarını değerlendirerek bölümü bitiriyorum.

Renkli Resim 42

EVRENSEL İMPARATORLUK

Evrensel devletin kurulması, dağılan bir uygarlığın baş aşağı çöküşünü durdurur; bir iç savaşın dayanılmaz acılarını çeken insanlar için böyle devletler Tanrının bir bağışı gibidir ve böyle bir durumda olan insanlar imparatorluklarının, onu ihsan eden tanrılar kadar ölümsüz olduğuna inanmak isterler. Bu kanıyı destekleyen bir başka inanç da evrensel devletin bütün dünyayı kapsadığı, kendisini tehdit edebilecek hiç bir dışsal güç bırakmadığı inancıdır. Nesnel bakımdan bu inanç şüphesiz bir hayaldir, ama öznel bakımdan, bütün bir uygarlığın tek bir politika çevresinde birleştiği bir durumu oldukça iyi yansıtır. Bu yanlış ama sarsılmaz ölümsüzlük ve evrensellik inancı, bir Roma kabartmasının yanda görülen ayrıntısında göze çarpmaktadır: Roma'nın yanında oturan İmparator Tiberius, insan kılığına sokulmuş **Oikoumene**'den, yani bütün yaşanılır dünyadan zafer çelengini alıyor. Bir Roma efsanesine göre, Capitol inşa edildiğinde, sınırlar tanrısı olan Terminus Jupiter'e yerini vermemekte diretmişti. Gibbon olayı şöyle anlatıyor: «Onun bu inadı iyiye yorulmuştu, çünkü kâhinler bundan Roma iktidarının sınırlarının hiç bir zaman gerilemeyeceği sonucunu çıkarmışlardı.»

Renkli Resim 43

İMPARATORLUK PRESTİJİ

Evrensel devletlerin prestiji, bu devletlerden daha uzun ömürlü olur ve güçleri buharlaşıp gittikten sonra bile saygı ve huşu yaratmaya devam eder. Hintli tımar sahipleri arasında görülen Avrupalılar, Büyük Moğol II. Ekber'e saygılarını sunan Britanya Doğu Hindistan Şirketi'nin tem-

silcileridir. Oysa 1803'den sonra İmparator, İngiliz efendilerinin elinde bir kukla olmuştu. İngilizlerin bu kof merasimi sürdürmekteki tek amaçları da İmparator'un politik prestijinden yararlanarak kendi egemenliklerini meşrulaştırmaktı.

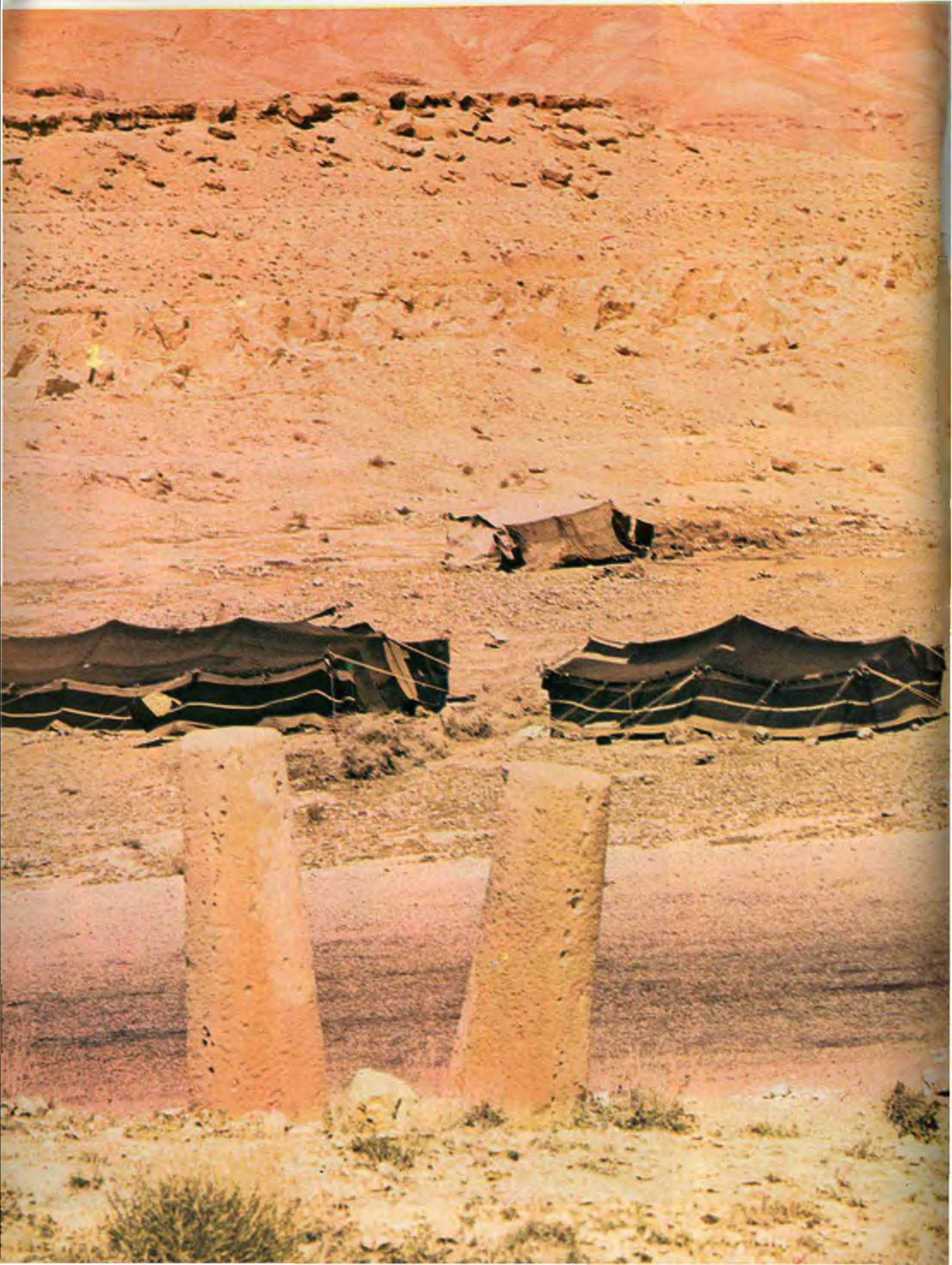

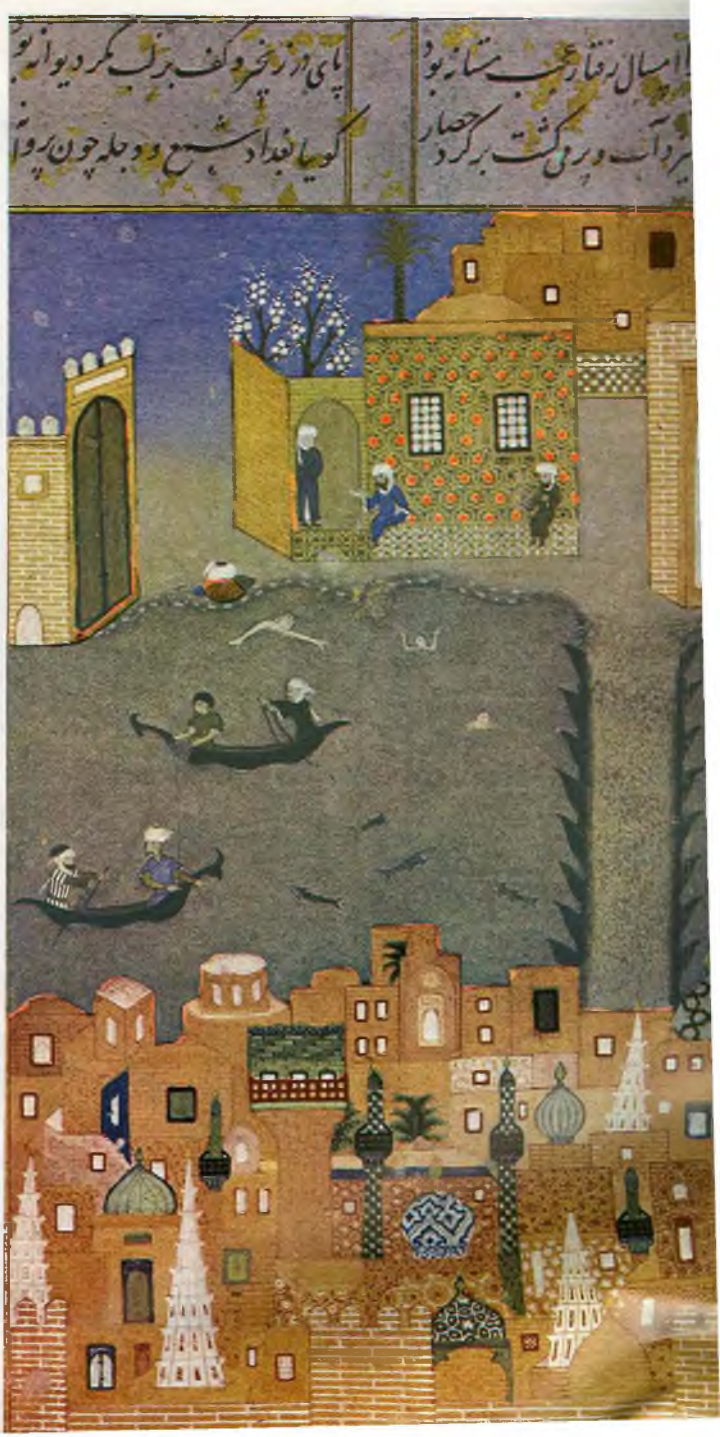

Renkli Resim 56

İMPARATORLUĞUN KAN DAMARLARI

Evrensel devletlerin yöneticileri için yeterli bir ulaşım şebekesi, askerî ve siyasî denetim için onsuz edilmez bir araçtır. En ünlü yol şebekesi, herhalde, Helen Dünyasının evrensel devleti olan Roma İmparatorluğununkidir. Romalılar, bu yolların yapımına İ.Ö. 312'de başlandığını söylerler, ama en eski Roma yolları en azından bir yüzyıl önce yapılmıştır. İmparatorluk genişledikçe bu sistem de büyüdü. Yandaki yol ve nişan taşları, himaye altında bir devletken İ.S. 106'da bir Roma eyaleti haline gelen Maveaülürdün'dendir.

Renkli Resim 57

BAŞKENTLER: KUDRETİN YANSITICILARI

Bir evrensel devlette başkent, hükümet merkezi olarak muazzam prestij kazanır. Sağdaki, on beşinci yüzyıldan kalma Bağdat manzarası —şehrin bugüne kalan en eski resimlerinden biridir bu— 1258'de Abbasi İmparatorluğu'nun kalıntıları Moğol fatihlerin eline geçmeden önce, parlak imparatorluk çağındaki durumun, tamamen hayalde canlandırılmış şeklidir. Moğol felaketinden iki yüz yıl sonra bile İmparatorluk çağı Bağdad'ının anısı İslâm Dünyası'nın belleğinden bir türlü silinmiyordu.

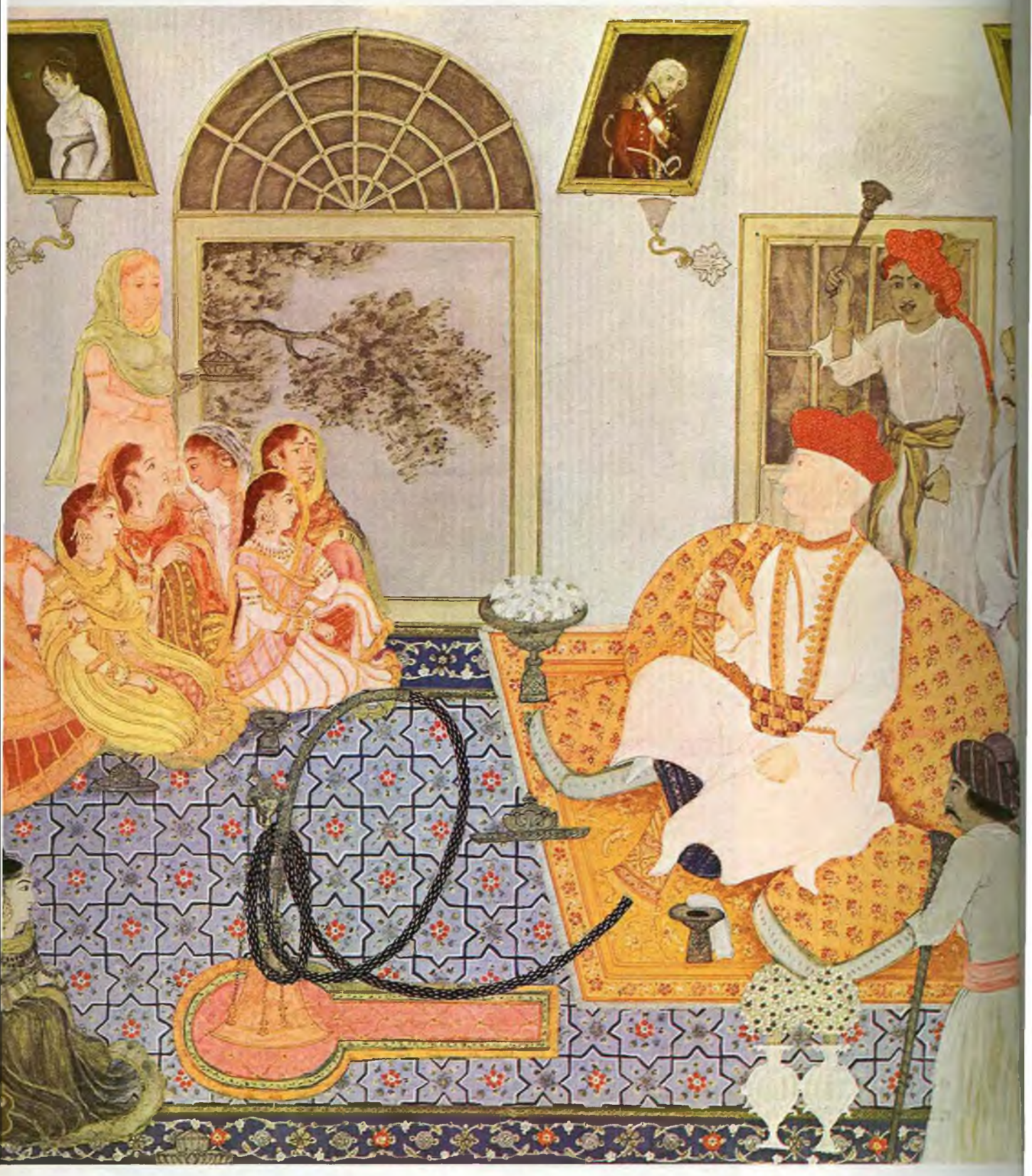

Renkli Resim 58

KAMU HİZMETLERİ

İmparatorluk yönetimlerinin etkililik derecesi evrensel devletler arasında önemli ölçüde değişir, kamu hizmetlerinin ortaya çıkış süreçleri için de aynı durum geçerlidir. Roma'da ve Britanya egemenliğindeki Hindistan'da ticaretle geçinen orta sınıflar giderek yönetim mekanizmasına alınmış, profesyonellikten uzak ve yoz bir kitleyi oldukça etkili ve verimli bir hizmet mekanizması haline getirmişti. Hindistan'daki Britanya yönetimi on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar Doğu Hindistan Şirketi'nin, bütün mesleki hayatlarını yurt dışında, Şirket hizmetinde geçiren ticari memurlarının elindeydi. Daha buharlı gemilerle ulaşım gerçekleşmezden önce İngiltere'den böyle tamamen kopmaları onların Hindistan hayatına ve kültürüne daha derinlemesine dalmalarına yol açtı. Oysa, bir sömürge yönetiminin profesyonel üyeleri olarak, «yerli» hayat karşısında bir devlet memurunun soğuk uzaklığını daha iyi koruyan on dokuzuncu yüzyıldaki halefleri için durum hiç de böyle değildi. Bazan alaylı bir şekilde «yerlileşmek» diye anılan bu mahallî kültürle haşır neşir olma durumu 1800'den kalma bir Hint resminde gözlemlenebiliyor: Hindistan giyimlerine bürünmüş, nargile içen bir Britanyalı, evinde Hintli rakkaseleri seyrederek eğleniyor.